तृतीयोऽध्यायः

[सर्ग्गानुसर्ग्ग-लय-प्रादुर्भाव-निर्ण्णयः]

ॐ ॥ जयत्यजोऽखण्डगुणोरुमण्डलः सदोदितो ज्ञानमरीचिमाली ।
स्वभक्तहार्दोच्चतमोनिहन्ता व्यासावतारो हरिरात्मभास्करः ॥ १ ॥

जयत्यजोऽक्षीणसुखात्मबिम्बः स्वैश्वर्य्यकान्तिप्रततः सदोदितः ।
स्वभक्तसन्तापदुरिष्टहन्ता रामावतारो हरिरीशचन्द्रमाः ॥ २ ॥

ॐ ॥ अत्यपूर्वप्रमेयाढ्यं दुर्गमं परमाद्भुतम् ।
विवरीतुं देहि शक्तिमध्यायं त्रिजगद्गुरो ॥ * ॥

उपरिष्टात् रामस्य व्यासस्य कृष्णस्य च कथाः प्रतुष्टूषुस्तान् प्रणमति । एषां त्रयाणां विशिष्य स्वावतारत्रय-सम्बन्धाच्च । व्यासस्य गुरुत्वेन प्रथमं प्रणामः । रामावतारात् पूर्वमपि त्रिः व्यासावतार आसीदिति सूचयितुं च । विशिष्य मध्वावतारसम्बन्धित्वात्, स्वव्याख्येयमहाभारतप्रणेतृत्वाच्च । जयति सर्वोत्कृष्टो वर्तते । आत्मतत्वं भासयन्नयं ज्ञान-भास्करो व्यासावतारः । अवतरतीत्यवतारः । व्यासनामाऽवतारो व्यासावतारः । अवतरणं वाऽवतारः । व्यासनामाऽवतारो यस्य । हरति तम इति सूर्योऽपि हरिरुच्यते । अयमान्तरं च तमो हरन् मुख्यतो हरिरित्याह– स्वभक्तहार्दोच्चतमो-निहन्ता । हृदयस्येदं हार्दम् । **'हृदयस्य हृल्लेख-यदण्-लासेषु'** [अ.सू.६.३.५०] इति हृदयस्य हृदादेशः । बाह्यं तमो बाह्यार्थानेव पिदधाति । हार्दं तु हृदयगुहानिहितं ब्रह्मैव पिहितं करोतीति तदुच्चं तम इत्याह । स्वभक्तेषु हार्देन प्रेम्णा तदुच्चतमोनिहन्तेति वा । स्वभक्ता ये हार्देन भक्त्याख्येन स्नेहेन उच्चाः, तेषां तमोनिहन्तेति वा । अत आदित्यः केवलं जडतत्वभास्करः । अयमात्मतत्वभास्करः । भास्करः केवलं तमो घ्नन्नपि न नितरां निःशेषेण हन्ति । पिहितपिठरादिगतं तमो विद्यत एव । अयं तु हार्दस्य पिहितस्य तमसो नितरां हन्ता । तेनायमात्मभास्करो जडभास्करं विजयते च । यतोऽयमात्मना स्वसामर्थ्येन भास्करः । अन्यस्तु **'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति'** इति तद्दत्तभासा भास्करः । न तु स्वभासा सर्वं भासयन् । आदित्यो जायते । **'चक्षोः सूर्यो अजायत', 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्'** इत्यादेः । अयमजः । आदित्यः खण्डितप्राकृततेजोमण्डलः । अयमखण्डिताप्राकृतगुणमयानन्ततेजो-मण्डलः । आदित्यः दिवैवोदेति । अयं सदोदितः । आदित्यः जडमरीचिमाली । अयं ज्ञानमरीचिमाली । एवमुत्तरत्रापि । वाति वयतीति वा वौ नभसङ्गमे गरुड आस्त इति व्यासोऽयं गरुडवाहनो नारायण एवेत्याह ॥ १ ॥ रामचन्द्र इति

जयत्यसङ्ख्योरुबलाम्बुपूरो गुणोच्चरत्नाकर आत्मवैभवः ।
सदा सदात्मज्ञनदीभिराप्यः कृष्णावतारो हरिरेकसागरः ॥ ३ ॥

'नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
'देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरये' ॥ ४ ॥

'जयो नामेतिहासोऽयं कृष्णद्वैपायनेरितः ।
'वायुर्नरोत्तमो नाम देवीति श्रीरुदीरिता ॥ ५ ॥

प्रसिद्धिं मानयन्नेव रामावतारं रूपयति– रामावतारो हरिरीशचन्द्रमाः । सन्तापः संसारतापः । चन्द्रमा अभक्तानामपि सन्तापं हरति । अनीशत्वात् । अयं त्वीशचन्द्रमाः स्वभक्तानामेव दुरिष्टं हरति । चन्द्रस्तु प्रतिकृष्णपक्षं क्षीयमाणजड-बिम्बः । अयमक्षीणसुखात्मबिम्बः । स्वरूपैश्वर्यमयी कान्तिरस्य । चन्द्रमास्तु अनीश्वरजडकान्तिः । स चाण्डैकदेशे ततः । अयं तु प्रततः अण्डस्यान्तर्बहिश्च ततः । चन्द्रमा रात्रावेवोदितः । अयं सदोदितः । सतां हिताय भूमावागत्यापि उदितः ॥ २ ॥ एकसागरः मुख्यसागरः । असङ्ख्यमनन्तम्, अत एवोरु सर्वाधिकं बलम् । वस्तुतो ज्ञानानन्दादयो गुणा एवोच्चरत्नानि । प्रसिद्धरत्नानि तु समलोष्टाश्मकाञ्चनानाममोहनानीत्यनुच्चानि । आत्मना परमात्मना दत्तं वैभवं साग-रस्य । कृष्णस्य तु आत्मना स्वत एव स्वरूपभूतं वैभवं महिमेति महान् भेदः । सदा आत्मनि प्रतिबिम्बे बिम्बं परमात्मानं जानन्तः सदात्मज्ञाः । तैर्नदीभिः सागर इव सदा प्राप्यः । सदा जयति वा । सन्तं निर्दोषं परमात्मानं जानन्तः, स ह्येकः सदात्मा, अन्ये त्वसदात्मन इति । सन् निर्दोषः, आत्मा आततगुण इति च जानन्तः । सदिति प्राणः । तस्यायमात्मा अन्तर्यामीति च जानन्तः । सत् सत्यं चराचरात्मकं जगदयमाप्नोतीति सर्वगत इति च जानन्तः, जगत् सदिति जानन्तः, अयमेव च कालतो देशतो गुणतः शक्तितश्चाऽततत्वान्मुख्य आत्मेति च जानन्तः । **'सदिति प्राणः'** इति श्रवणात् । सन्तं प्राणं परमगुरुम्, परमात्मानं च परदैवतं जानन्तः । ब्रह्मादिभिर्दासभूतैः सहितः सदासः । तेषामभीष्टदश्चायमात्मेति च जानन्तः । ये सति भगवत्येवाऽसते ते सदासाः सात्विकाः । तेषामेव चायं मोक्षाद्यभीष्टद इति च जानन्तः । सति प्राणे भगवति वा आसीदन्तीति सदासदः । सात्विकाः । तेषामयमात्मेति जानन्तश्च । अत्र प्रथमपद्ये आद्यचतुर्थौ जागतौ । द्वितीयतृतीयौ त्रैष्टुभौ । द्वितीये तृतीये च पद्ये द्वितीयचतुर्थौ जागतावन्यौ त्रैष्टुभौ । जागतेन द्वादशात्मा ब्रह्माण्डगतो हरिः स्तूयते । त्रैष्टुभेन चैकादशेन्द्रियनेता पिण्डाण्डगतो नारायणः ॥ ३ ॥ त्रिरूपो भगवान् वक्तृवाच्यस्वरूपः स्वेन स्तुतः । रमाया अयं पती राम इति लक्ष्मीरपि स्तुतप्राया । स्वस्येदं पर्याप्तम् । अन्येषां नैतावता पूर्यते । अन्येऽपि नन्तव्या भवन्तीति भारतवचनेनैव ज्ञापयितुं मङ्गलपद्यान्तरं व्याख्यातुमारभते– नारायणं नमस्कृत्य ॥ ४ ॥ तदिदं पञ्चरात्र-वचनैरेव व्याख्याति– जयो नामेतिहासोऽयम् । जय इत्यष्टादशसङ्ख्योच्यते कटपयादिक्रमेण । अष्टादशपर्वात्मकमिति भारतमपि जय इत्युच्यते । अष्टादशाध्यायमयी गीता च । अष्टादशदिननिर्वृत्तामष्टादशाक्षोहिणीकां युद्धवार्तां कथयतीति च जयः । पाण्डवानां जयगाथा चेयम् । सकलसाधकानां च संसारजयगाथेयम् । अपि च धर्मः, भक्त्यादिदशकम्,

'नारायणो व्यास इति वाच्यवक्तृस्वरूपकः[१] ।
'एकः स भगवानुक्तः साधकेशो नरोत्तमः ॥ ६ ॥

'उपसाधको नरश्चोक्तो देवी भाग्यात्मिका नृणाम् ।
'सरस्वती वाक्यरूपा तस्मान्नम्या हि तेऽखिलाः ।
'कृष्णौ सत्या भीमपार्थौ कृष्णेत्युक्ता हि भारते' ॥ ७ ॥

श्रवणमनननिदिध्यासनानि, शीलविनयौ, अध्यात्मविद्या, वेद्यो नारायणश्चेत्यष्टादशतत्वान्यत्र गदितानीति च जयो नामेतिहासोऽयम् । अष्टादशस्य विशुद्धयर्थं सप्तदशानां निरूपणम् । ग्रन्थेषु जयति सर्वोत्कृष्टो भवति, तेन चेतरान् ग्रन्थान् जयत्यभिभवतीति च जयो नामेतिहासोऽयम् । कुतः? कृष्णद्वैपायनेरितत्वात् । **'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्'** इयुक्तः कृष्ण एव स्वयं ह्ययं द्वैपायनः कृष्णनामा । सर्वजीवोत्तमत्वाद् वायुर्नरोत्तमो नाम । **'तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमाः'** इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं चैतदित्याह– नामेति । महाभारतप्रतिपाद्येषु नरेषु चोत्तमोऽयम् । नर इत्यर्जुनः प्रसिद्धः । तदग्रजत्वाच्चायं नरोत्तमः । नाग्रे जननमात्रेण किन्तु स्वरूपतश्चोत्तमः । नारायण एव मुख्यतो देव इति देवीति श्रीरुदीरिता सर्वशास्त्रेषु विद्वद्भिः । अतोऽत्र भारतमङ्गलपद्येऽपि देवीति श्रीरुदीरिता ॥ ५ ॥ यद्यपि नारायणो व्यास इत्येक एव । अथापि वाच्यत्वेन ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वेन ग्रन्थवक्तृत्वेन गुरुत्वेन च वन्द्य इति पृथगुक्तः– 'नारायणं व्यासं च नमस्कृत्य' इति । कप्रत्ययेन स्वरूपभेदं कुत्सयामास । निमित्तभेदादेव द्विर्नमनं न स्वरूपभेदादिति । सर्वजीवोत्तमः जीवकलामानी नरोत्तमो वायुः साधकेशः सर्वसाधकानामादिगुरुरिति साधकैः सोऽपि नन्तव्यः ॥ ६ ॥ उपसाधको नरः शेषः । तस्य छन्दःपुरुषत्वात् । स एव हि वाचमर्थवर्ती व्याहारयति । उपसाधकानुग्रहेण साधकेश उपसदनीय इति तस्य प्राथम्यम्– नरं चैव नरोत्तममिति । अर्जुने नारायणस्य नररूपेणाऽवेशाच्च तस्य प्रथमनिर्देशः, कृष्णसारथित्वाच्च । नरमेव नारायणं नत्वा, तदनन्तरं नराविष्टं नरं तदाविष्टमर्जुनं च नत्वेति । तदिमे भारते मुख्यप्रतिपाद्यास्त्रयो निरूपिताः कृष्णोऽर्जुनो भीमश्च । तदनन्तरं ग्रन्थमानिन्यौ नम्येते देवी रमा सरस्वती च । देवी देवस्य नारायणस्य पत्नी रमा मुख्यतो वाग्देवी शास्त्रज्ञानाख्यभाग्यप्रदा च । वाक्यरूपा वाक्यानां पदानां वर्णानां च मानिनी । ततः परं ग्रन्थकृद् व्यास इति क्रमः । कृष्णौ कृष्णद्वैपायनः वासुदेवकृष्णश्च । नारायणं व्यासमित्युक्तौ । सत्या देवीमित्युक्ता । भीमपार्थौ नरोत्तमं नरं चेत्युक्तौ । कृष्णा द्रौपदी सरस्वतीमित्युक्ता । एते षडपि उक्ता हि भारते । तस्माद् विशिष्य भारतारम्भे नम्या हि तेऽखिलाः । सत्यभामाद्रौपदीसंवादपर्वणि सत्यभामा च विशिष्योक्ता । नरकवधे पारिजातहरणे च । तस्मादाद्यपद्येऽपि विशिष्य नम्यत्वेनोक्तेति । एते मङ्गलपद्यव्याख्यानरूपाः श्लोकाः पञ्चरात्रसंहितागता इत्युदाजहार भागवतटीकायां वल्लभाचार्योऽपीषत्पाठभेदेन । उपसाधक इत्येकाक्षराधिकः पाद इति भुरिगनुष्टुप् ॥ ७ ॥

---

१. **'–स्वरूपतः ।'**

सर्वस्य निर्ण्णयसुवाक्यसमुद्धृती तु स्वद्ध्याययोर्हरिपदस्मरणेन कृत्वा ।
आनन्दतीर्थवरनामवती तृतीया भौमी[1] तनुर्म्मरुत आह कथाः परस्य ॥ ८ ॥

व्यूढश्चतुर्द्धा भगवान् स एको मायां श्रियं सृष्टिविधित्सयाऽऽर ।
रूपेण पूर्वेण स वासुदेवनाम्ना विरिञ्चं सुषुवे च साऽतः ॥ ९ ॥

सङ्कर्षणाच्चापि जयातनूजो बभूव साक्षाद् बलसंविदात्मा ।
वायुर्य्य एवाथ विरिञ्चनामा भविष्य आद्यो न परस्ततो हि ॥ १० ॥

अध्यायार्थमध्यायत्रयीवसन्ततिलकायितं तयैव धृत्या च्छन्दसाऽऽह । तदनेनातिच्छन्दसा स्वोक्तमर्थमवधारयतीव । सर्वस्य शास्त्रस्य निर्णयः, सर्वशास्त्रस्य सुवाक्यानां समुद्धृतिश्च । अपौरुषेयत्वेन व्यासप्रणीतत्वेन च परमप्रमाणत्वमेव सुवाक्यत्वं नाम । समुचिता, सङ्क्षिप्ता, अथापि समग्रा विवक्षितार्थसमर्थनसमर्था चोद्धृतिः समुद्धृतिः । तुना शास्त्रतात्पर्य-निर्णयस्य तत्र प्रमाणवाक्यानां समुद्धरणस्य चेतरदुःशकताम्, स्वस्य चानायाससाध्यतां चाऽह । अध्याययोः सुष्ठुत्वं च परमाप्तेन सर्वज्ञेन स्वोक्तार्थे स्वयमेव प्रमाणेन प्राणेन प्रणीतत्वम्, श्रुतीतिहासपुराणमूलत्वं च । मूलप्रमेयसङ्ग्रह-पूर्वकं मूलप्रमाणनिदर्शकत्वं च । हरिपदस्मरणं व्यापकम्, ग्रन्थकरणं व्याप्यमित्याह– हरिपदस्मरणेन सहैव । हरति विघ्नजातमिति, हरति विहरति चित्ते सर्वदेति हरिः । आनन्दकरं तीर्थमस्येत्यन्वर्थतया वरं नाम । भौमी भूमाव-वतीर्णा । मरुतस्तृतीया तनुः ॥ ८ ॥ सर्गानुसर्गलयप्रादुर्भावनिर्णयोऽयमध्यायः । तत्राऽऽदौ सर्गनिर्णयमाह–व्यूढ इत्यादिना, **'शुष्मं हिरण्यात्मकमम्बुमध्ये'** [२२] इत्यन्तेन ग्रन्थजातेन, चतुर्दशभिः पद्यैः । अथच प्रथमाध्याये नवमश्लोके **'चक्रेऽथ देहसहितान् क्रमशः स्वयम्भुप्राणात्मशेषगरुडेशमुखान् समग्रान्'** इत्युक्तम् । ततस्तदुपयुक्तं प्रमेयजातं द्वाभ्या-मध्यायाभ्यामुक्तम् । इदानीं तमेव सृष्टिक्रममुपक्रमते । **'क्रमशः देहसहितान्'** इत्युक्तम् । केन क्रमेणेतीदानीमाह–व्यूढ इत्यादिना । भगवान् नारायणः एकोऽपि चतुर्धा व्यूढः । वह प्रापणे । विश्लेषं प्राप्त इव चतूरूपैः संहतो बभूव । ततः वासुदेवनाम्ना पूर्वेण रूपेण मायामार जगाम । ऋ गतौ । भ्वादिरपि ऋधातुर्भवति । तदा ऋच्छतीत्यादि रूपम् । जुहोत्यादिरपि भवति । तदा इयर्तीत्यादि रूपम् । उभयत्रापि लिटि समानं रूपमारेति । संसारदशायामात्मानं वस्ते आच्छादयति, मुक्तानां पुनरात्मानं सदा देवयति प्रकाशयतीति वासुदेवः । मां भगवत्प्रज्ञां सदा यापयतीति माया । अतो वासुदेवात् सा माया विरिञ्चं सुषुवे । जगतो विरचनाद् विरेचनाद् वा विरिञ्चः । विरिञ्चिर्वा । **'विरिञ्चो द्रुहिणः शिञ्चो विरिञ्चिर्द्रुघणो मतः'** इति शब्दार्णवः । अतः सङ्गमाद् वा । अतः विरिञ्चप्रसवानन्तरं सङ्कर्षणाद् वायुर्बभूवेत्युत्तरान्वयो वा । विरिञ्चसृष्टेर्दशवत्सरानन्तरमित्यर्थः । **'दशवर्षं तु तत्पश्चाज्जननम्'** [३.१३.३–४] इति भागवततात्पर्ये ॥ ९ ॥ सङ्कर्षणाज्जया वायुं सुषुवे । संसारात् कर्षतीति सङ्कर्षणः । जातञ्जातं यापयतीति जया । बलसंविदात्मेति वायुपद-

१. **'भैमी'**

सूत्रं स वायुः पुरुषो विरिञ्चिः प्रद्युम्नतश्चाथ कृतौ स्त्रियौ द्वे ।
प्रजज्ञतुर्य्यमळे[1] तत्र पूर्वा प्रधानसञ्ज्ञा प्रकृतिर्ज्जनित्री ॥ ११ ॥

निर्वचनम् । वं बलम् । आयुरिति संवित् । अय गतौ । साक्षादनुपचारतः । **'सुषुवे च साऽतः'**, **'सङ्कर्षणाच्चापि'** इत्युभयत्र चकारो दौर्लभ्यवचनः । दुर्लभतमैषा साक्षाद् रमारमेशयोर्जनिरृते विरिञ्चिवाय्वोरिति । यः अथ समनन्तरकल्पे विरिञ्चो भविष्यति । भविष्येषु ब्रह्मसु य आद्यः । आदिजीवो वा । यतस्ततः परोऽन्यो ब्रह्मपदयोग्यो न हि भवति । ततः परोऽधिकः कश्चन जीवोऽपि न हि ॥ १० ॥ स वायुरेव क्वचित् सूत्रमित्युच्यते । विरिञ्चः पुरुष इति । सूत्रवत् जगद्धारणात् सूत्रम् । पुरुषमानित्वात् पुरुषः । प्रकृष्टं द्युम्नं जगदाख्यं द्रविणमस्येति प्रद्युम्नः । जगत् करोतीति कृतिः । अथ वायुसृष्टेः संवत्सरात् परम् । **'कालः संवत्सरात् परः'** इति च तत्रैव । ननु संवत्सरस्संवत्सर इति महता कण्ठेनोच्यते । कोऽयं संवत्सरो नाम । किं मानुषः? किमथ दैवः? उताहो ब्राह्मः? तृतीयस्तावद् गर्भस्रावेणैव निरस्तः । तदात्वे वायोर्नवतिरेव वर्षाण्यायुः स्यात् । ब्रह्मण इव वायोरपि हि शतायुष्ट्वमिष्यते । प्रथमद्वितीयौ सम्भावितौ । पूर्वे व्याख्यातारोऽपि द्वयोरेव परिभ्रमन्ति । प्रथमः साधुरित्येके । द्वितीय इत्यपरे । कोऽत्र स्वपक्षः? दैवः संवत्सर इति । यतोऽस्मिन्नेव भागवततात्पर्योदाहृते प्रमाणवचने उपरिष्टात् पठ्यते–**'शेषस्य गरुडस्यापि दिव्यवर्षसहस्रकः'** इति । तत्संवादादत्रापि दिव्यवर्षस्यैव ग्रहणमिति स्फुटम् । तेन ब्रह्मणो जननात् ३६०० मानुषवर्षेभ्यः परं वायोर्जननम् । ततः ३६० वर्षेभ्यः परं सरस्वतीभारत्योरिति । अथात्र बहुधा व्याहारा भवन्ति शास्त्रेषु । वासुदेवादेव ब्रह्मवाय्वोश्च सरस्वतीभारत्योश्च जननमिति क्वचित् पठ्यते । तथाह्यनुव्याख्याने–**'ततो जातः पुमान् नाम ब्रह्माऽस्यां वासुदेवतः । सूत्रात्मा प्राणनामा च देव्यौ प्रकृतिमानिनी'** [२.३.४३] इति । पुरुषरूपाद् भगवतः पुरुषाख्यस्य ब्रह्मणः सरस्वत्याश्च सृष्टिरित्यन्यत्र । तथाहि भागवततात्पर्ये सृष्टिविक्षेपवचनम्–**'नारायणाख्यः पुरुषः शेते लक्ष्म्याऽन्वितो लये । स एव पुरुषाख्यं तु द्वितीयं रूपमात्मनः । कृत्वा रमायां पुरुषनामानं तु चतुर्मुखम् । प्रधानाख्यां च गायत्रीं ससर्ज पुरुषात्मकः'** [भाग.ता.११.६.१६] इति । पुरुषाख्याच्चतुर्मुखादेव महत्तत्वमानिनस्तस्य श्रद्धाभिधायाः सरस्वत्याश्च जननमिति च तत्रैव–**'चतुर्मुखः स पुरुषो महत्तत्वाभिधं पुनः । प्रधाननाम्न्यां गायत्र्यां ससर्जाऽत्मानमेव तु । श्रद्धाभिधां च गायत्रीं ततः शेषोऽन्वजायत'** इति । सूत्रात्मा वायुरपि चतुर्मुखादेव जायत इति च भागवततात्पर्योदाहृतप्राथम्यवचनादवसीयते–**'वायुस्तु ब्रह्मणः पुत्रः प्रकृतौ समजायत'** [११.२४.६] इति । एवं सङ्कीर्णेषु वचनेषु, अनिर्णयग्रस्तेषु विद्वत्सु निर्णयमाह भगवत्पादः– वासुदेवात् पुरुषो नाम ब्रह्मा जायते । सङ्कर्षणात् सूत्रनामा वायुः । प्रद्युम्नात् सरस्वतीभारत्यौ । पुनरनिरुद्धान्महत्तत्वमानी चतुर्मुख इति । **'ज्ञानं त्वन्यतमो भागः पुरुषः सोऽभिधीयते'** [भाग.११.२४.४], **'तेभ्यः समभवत् सूत्रं महान् सूत्रेण संयुतः'** [६] इत्यादिवचनानामर्थं स्पष्टयितुं 'वायुः सूत्रं पुरुषो विरिञ्चिः' इत्याद्याह । का तर्हि वचनान्तराणां गतिः? अयमिहानुव्याख्यानवचनार्थः–वासुदेवतः ब्रह्मा जातः । एवं सङ्कर्षणात्मनः वासुदेवात् सूत्रात्मा प्राणनामा । प्रद्युम्नात्मनो वासुदेवात् प्रकृतिमानिन्यौ देव्यौ ब्रह्मसूत्रात्मनोः पत्न्याविति । रूपान्तरमेव न स्वरूपान्तरमिति द्योतयितुमेवं शास्त्रकारा व्यामुग्धं व्याहरन्ति । अपिच सज्जनमोदाय दुर्जनमोहाय चैवं व्याहारा भवन्ति । तद्यथाऽऽचार्यः कृष्णरूपं स्तुवन् **'मन्दर-**

१. **'–र्यमले'**

श्रद्धा द्वितीयाऽथ तयोश्च[1] योगो बभूव पुंसैव च सूत्रनाम्ना ।
हरेर्न्नियोगादथ सम्प्रसूतौ शेषः सुपर्ण्णश्च तयोः सहैव ॥ १२ ॥

शेषस्तयोरेव हि जीवनामा कालात्मकः सोऽथ सुपर्ण्ण आसीत् ।
तौ वाहनं शयनं चैव विष्णोः काला जयाद्याश्च ततः प्रसूताः ॥ १३ ॥

धारा गोविन्द वन्दे' इत्याह । सृष्टिविक्षेपवचनमप्येतदनुगुणतया व्याख्येयम्– पुरुषविधं रूपं पुरुषाख्यमुच्यत इति वासुदेवादयः सर्वेऽपि पुरुषाख्या एव । अत एव **'पुरुषात्मकः'** इत्याह । पुरुषविधः करचरणादिमान् आत्मा विग्रहोऽस्येति । एवं च पुरुषात्मकः प्रद्युम्नः प्रधानाख्यां गायत्रीं ससर्जेत्यर्थः । **'चतुर्मुखः स पुरुषः–'** इति भगवत्सृष्टस्यैव स्वतः पुनः सृष्टिरुच्यते । एवं वायुरपि प्रथमं सङ्कर्षणेन सृष्टः । पश्चात् ब्रह्मणः पुत्रो बभूवेति न प्राथम्यवचनविरोधोऽपि । ननु किमिति पुनःपुनर्जायन्ते? न पुनर्जननं नाम बहुभावः । किन्तु स्थूलभाव इति वक्ष्यति । प्रद्युम्नात् कृतिर्द्वे स्त्रियौ सुषुवे । पूर्वजातयोः पत्न्यौ । स्त्रीजीवेषु प्राथम्यात् प्रजज्ञतुरित्याह प्रथमं जज्ञतुरिति । प्रकर्षेण जज्ञतुरिति । प्राधान्येन जज्ञतुरिति । **'जन जनने'** इति छान्दसस्य धातोर्लिटि रूपम्–जजान जज्ञतुः जज्ञुरिति । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य त्वात्मनेभाषत्वाज्जज्ञाते इति रूपं भवति । यमयुगयोर्लस्य ळो भवति । यमळम् । युगळम् । कमेर्विभाषा । कमलम् । कमळम् । पूर्वा प्रधानं प्रकृतिरिति शास्त्रगदिता जगन्माता सरस्वती पुरुषनाम्नो जगज्जनयितुर्विरिञ्चस्य भार्या । जनयतीति जनयिता । णिलोपे जनिता । **'जनिता मन्त्रे'** [अ.सू.६.४.५३] इति हि पाणिनिः । **'यो नः पिता जनिता'** इति श्रुतिः । स्त्रियां ङीपि जनयित्री, जनित्रीत्युच्यते जननी । **'तं ते माता परि योषा जनित्री'** [ऋ.सं.३.४८.२] इति श्रुतिः । अमन्त्रेऽपि भवतीति शब्दरत्नावलीकारः । प्रयुञ्जते च लोकेऽपि विपश्चितः । प्रथमं तावत् प्रकृतिपुरुषाविति लक्ष्मीनारायणौ । तदनन्तरं प्रकृतिपुरुषावेतौ सरस्वतीविरिञ्चौ तन्मानिनौ ॥ ११ ॥ तयोर्द्वितीया श्रद्धामानिनी भारती सूत्रनाम्नो वायोः पत्नी । तयोश्च प्रकृतिश्रद्धयोः पुरुषेण सूत्रेण च समागमो बभूव । पुंसैव सूत्रनाम्नैव च । एवकारेण तयोर्नियतं दाम्पत्यमाह । अथ दिव्यवर्षसहस्रानन्तरम् । **'शेषस्य गरुडस्यापि दिव्यवर्षसहस्रकः'** इति ह्युक्तम् । ३,६०,००० मानुषवर्षेभ्यः परस्तादित्यर्थः । तयोः प्रकृतिसङ्गतस्य पुरुषस्य श्रद्धासङ्गतस्य वायोश्च सकाशात् । नायं दम्पत्योः समागमो व्यसनितया । किन्तु हरेर्नियोगात् । नियोगो निदेशः । हरेस्तयोर्नितरां योगात् सन्निधानाच्च । हरिरेव तत्र सन्निधाय जनयामासेति चार्थः । शेषः सुपर्णश्च सहैव समकालमेव सम्प्रसूतौ । अथ तयोः प्रकृतिश्रद्धयोः शेषः सुपर्णश्च सहैव । अथापि यमाविव किञ्चिद्व्यवधानेनेति द्वितीयाथशब्दार्थः । शेष एव जीवनामा । गरुड एव कालनामा । ब्रह्मवायू उभावपि जीवमानिनौ कालमानिनौ च । तयोः शेषगरुडयोः जीवमानित्वं शेषेऽप्यनुवृत्तमिति स जीवनामा बभूव । कालमानित्वं गरुडे चानुवृत्तमिति स कालनामा बभूव । ब्रह्मवायू तु मुख्यतः कालजीवनामानाविति । एतेन– **'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते'** इति पञ्चरात्रवचनं गदितार्थम्, जीवो जीवमानी सङ्कर्षणः शेष इति । ततश्च जीवजननवचनात् पञ्चरात्रमप्रमाणमिति वदन्तोऽविदितमूलभावाः परास्ताः । तौ वाहनं शयनं चैव विष्णोः । तावेव विष्णोः

१. **'तयोस्तु'**

**काला जयाद्या अपि विष्णुपार्षदा यस्मादण्डात् परतः सम्प्रसूताः ।
नीचाः सुरेभ्यस्तत एव तेऽखिला विष्वक्सेनो वायुजः खेन तुल्यः ॥ १४ ॥**

शयनं वाहनं च । नान्यस्य तादृशं भाग्यमित्यर्थः । किञ्चित् पश्चाज्जननमात्रेणावरत्वं न शङ्कनीयमिति सूचयितुं वाहनं शयनं चेति क्रमव्यत्यासः । उपरि योजनार्थं च व्यत्यस्य कथनम् । तथाहि– ततः वाहनशयनयोः काला जयाद्याश्च प्रसूताः । कालनाम्नो विष्णुवाहनाद् गरुडात् कालनामकाः संहारकर्मणि सहकारिणः, **'अश्विनौ पृथिवी चैव काला मृत्यव एव च । शूद्रदेवाः समुद्दिष्टाः'** इत्युक्ताः शूद्रवर्णाभिमानिनो देवाः । जीवनाम्नो विष्णुशयनाच्छेषाज्जयविजयाद्याः विष्णुपार्षदा जाता इति । **'जयाद्याश्च'** इति चकारः परस्परसमुच्चये नीचत्वे च । सुरेभ्यो नीचा अपि कालाश्च जयाद्याश्च पूर्वं प्रसूता इति । स्फुटमेतदुत्तरश्लोके । जयाद्या इत्यष्टौ द्वारपालाः । वैकुण्ठे च जीवहृदये च बहिर्द्वारपाः । **'जयाद्या बाह्यतः स्मृताः'** इति च्छन्दोगभाष्ये प्रमाणवचनम् [३.२.७] । तथाच हृद्गतानां जयाद्याः सहकारिणः । हृदयादुद्गतानामूर्ध्वगमने कालाः सहकारिण इति । त इमे काला येऽजामिळाय दर्शनं ददुर्व्यवदन्त च यमकिङ्करैः सह । चत्वारश्च ते । तथाहि भागवते–**'अथ ते क्व गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः'** [६.२.३४] इत्यजामिळवचनम् । **'चतुर्भिरद्भुतैः सिद्धैराज्ञा ते विप्रलङ्घिता'** [६.३.८] इति च यमभटानां वचनम् । **'सर्वे पद्मपलाशाक्षाः पीतकौशेयवाससः । किरीटिनः कुण्डलिनो लसत्पुष्करमालिनः । सर्वे च नूत्नवयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः । धनुर्निषङ्गासिगदाशङ्खचक्राम्बुजश्रियः'** [६.१.३४–५] इति च ॥ १२–१३ ॥ काला अपि संहर्तुः सङ्कर्षणस्य विष्णोः पार्षदाः । पार्षदा इति पारिषदा अनुचराः । जयाद्याश्च द्वारपालतया पार्षदाः । अत्र व्याख्यातारो विवदन्ते–कालनामानश्च जयाद्याश्चेत्युभयेऽपि विष्णोः पार्षदा इत्येके । कालाः कालमानिन इति जयादीनां विशेषणम् । न पृथग्देवतागणोल्लेख इत्यपरे । प्रथमपक्षेऽपि **'ततः प्रसूताः'** इति बहुधा व्याचक्षते । **'ततः शेषात् कालाः सुपर्णात् जयाद्याश्च प्रसूताः'** इत्येके । अपरे व्यत्यस्य व्याचक्षते–**'शेषाज्जयाद्याः सुपर्णात् कालाः प्रसूताः' इति । 'ततः ब्रह्मवायुभ्यां प्रसूताः'** इत्यन्ये । के कस्मात् प्रसूता इति निर्णेतुमपारयन्तः केचित् सुकरं पन्थानं पतन्ति–**'ततः गरुडशेषयोर्जननानन्तरं कालमानिनो जयाद्याः प्रसूताः'** इति । काऽत्र विवक्षा युक्ता स्यात्? कालमानिनो जयाद्या इति पक्षे **'जयाद्याश्च'** इति चकारो नातिस्वरस इति भाति । उत्तरत्र **'जयाद्या अपि'** इत्यपि-शब्दश्च । शेषात् कालाः प्रसूता इति पक्षे जीवमानिनः शेषात् कालमानिनो जाता इति न चित्ते लगति । कालमानिनः सुपर्णात् कालमानिनः कालनामानो जाता इति तु स्वरसम् । तदर्थमेव च 'वाहनं शयनं च' इति व्यत्यस्य पठनमिति हृदयङ्गमम् । **'ततः'** इति केवलमानन्तर्यवचनमिति तु न श्लिष्यति । सर्वत्र पूर्वोत्तरयोः स्रष्ट्रा सहैव सृष्टस्य वचनेऽप्यत्र स्रष्टुरवचनेन न्यूनता च स्यात् । तर्हि कौ स्रष्टारौ? ब्रह्मवायू इति तु दूरान्वयग्रस्तम् । एतच्छ्लोकप्रसक्तयोरेव परामर्शो युक्तः । तत्रापि न शेषगरुडयोः, किन्तु गरुडशेषयोरित्युक्तम् । अण्डाद् बहिः सम्प्रसूताः । संहत्य प्रसूताः । गणशः प्रसूता इत्यर्थः । अण्डान्तः सृष्टिरेव हि तारतम्यज्ञापनी । अयमत्र विशेषः । ब्रह्मवाय्वोः सरस्वतीभारत्योः गरुडशेषरुद्राणां तत्पत्नीनां चेतीयतामण्डाद् बहिः सृष्टिरपि भवति तारतम्यज्ञापनी । तदन्येषां त्वण्डान्तः प्रथमकल्पसृष्टिरिति । सा च वक्ष्यते । एवं विष्णुपार्षदेषु एकः पुनर्वायुजः । स तु विष्वक्सेननामा विष्णुपरिवारसेनापतिः । कालैर्जयाद्यैश्चोत्तमः । खेन आकाशमानिना विनायकेन तुल्यः । अष्टादशकक्ष्यापठित इत्येतत् । कालाद्या ऊनविंशकक्ष्यापठिताः ॥ १४ ॥

व्यूहात् तृतीयात् पुनरेव विष्णोर्देवांश्चतुर्वर्ण्णगतान् समस्तान् ।
सङ्गृह्य बीजात्मतयाऽनिरुद्धो न्यधत्त शान्त्यां त्रिगुणात्मिकायाम् ॥ १५ ॥

ततो महत्तत्वतनुर्विरिञ्चः स्थूलात्मनैवाजनि वाक् च देवी ।
तस्यामहङ्कारतनुं स रुद्रं ससर्ज्ज बुद्धिं च तदर्द्धदेहाम् ॥ १६ ॥

बुद्ध्यामुमायां स शिवस्त्रिरूपो मनश्च वैकारिकदेवसङ्घान् ।
दशेन्द्रियाण्येव च तैजसानि क्रमेण खादीन् विषयैश्च सार्द्धम् ॥ १७ ॥

विष्णोस्तृतीयाद् व्यूहात् निर्माणात् । यच्चतुर्धा स्वात्मानं निर्ममे तत्र तृतीयाद्रूपात् प्रद्युम्नाख्यादित्यर्थः । **'व्यूहः स्याद् बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः'** इत्यभिधानम् । चतुर्वर्णगतान् चतुर्वर्णनियामकतया स्थितान् चतुर्वर्णमानिनः समस्तान् देवान् । **'विप्रादिवर्णभेदेन चत्वारो बहवोऽपि ते'** [१०.६] इति गीतातात्पर्ये पुराणवचनम् । तथाहि बृहद्भाष्ये– **'विष्णोर्ब्राह्मणजातिः सन् ब्रह्मा जज्ञे चतुर्मुखः । वायुः सदाशिवोऽनन्तो गरुडः शक्र एव च । कामश्च वरुणश्चैव सोमसूर्यौ यमस्तथा । एवमाद्याः क्षत्रियास्तु देवानां ब्रह्मनिर्मिताः । विवस्वदिन्द्रवरुणविष्णुभ्योऽन्येऽदितेः सुताः । रुद्रादन्ये तथा रुद्रा वायोरन्ये च वायवः । अग्नेरन्ये च वसवो वैश्या इत्येव कीर्त्तिताः । अश्विनौ पृथिवी चैव काला मृत्यव एव च । शूद्रदेवाः समुद्दिष्टा देववर्णा इति स्मृताः'** इति । अग्निश्च ब्राह्मणजातिमानी । बृहस्पतिश्च । **'एवमाद्याः क्षत्रियास्तु'** इत्याद्यशब्देन अनिरुद्धः, स्वायम्भुवमनुः, दक्षः, वैवस्वतमनुश्च गृह्यन्ते । निरृतिश्च शूद्रजातिमानी । नहि देवानां स्वतो वर्णविभागोऽस्ति । नाप्यसुराणाम् । मुक्तियोग्यानां मनुष्याणामेव हि चातुर्वर्ण्यमिष्यते । पालनकर्मणि न केनापि निरुद्ध इत्यनिरुद्धः । अनिभिः प्राणिभिः रुद्धः परिगत इति वा । मातृवत् सुतानां पालनेन दुःखशमनाच्छान्तिः । सूक्ष्मरूपत्वेन बीजात्मतया स्थितान् वृक्षभावमिव स्थूलरूपं गमयितुं त्रिगुणमानिन्यां शान्त्यामनिरुद्धो न्यधत्त ॥ १५ ॥ महत्तत्वतनुः महत्तत्वमानी विरिञ्चः ततोऽनिरुद्धादजनि । वाग्देवी सरस्वती च । तत एवाजनि । सृष्टिप्रकरणे पूर्वरूपस्योपचय एव देवानां पुनर्जननं नाम । न पूर्वरूपनाशेन रूपान्तरोत्पत्तिः । तद्यथा बीजमङ्कुरतामापद्यते । अङ्कुरो गुल्मो भवति । गुल्मश्च विटपी भवति । यथा वा कुमारी गौरी भवति । गौरी मध्यमा भवति । मध्यमा तरुणी भवति । तरुणी चिरण्टी भवति । चिरण्टी गुर्विणी भवति । गुर्विणी जनित्री भवति । एवं स्वोत्तमाधीना विशेषावाप्तिरेव देवानां सृष्टिरुच्यते । तदेतदाह– स्थूलात्मनैवाजनीति । कचिच्च पूर्वरूपे सत्येव रूपान्तरेण व्यक्तिरपि जननमुच्यते । तदिदं भौममवतरणं नाम, अभिमानभेदेन रूपान्तरेण जननं वा । स स्थूलतनुर्विरिञ्चः तस्यां वाग्देव्याम् । बुद्धिं चोमाम् । तस्य शिवस्यार्धदेह एवार्धदेहो यस्याः ॥ १६ ॥ सात्विकराजसतामसाहङ्कारभेदेन त्रिरूपः । त्रयाणां रूपाणां पुनस्त्रिधा जननमन्यत्र पठ्यते–**'वैकारिको ब्रह्मजस्तु तैजसो वायुजः स्मृतः । तामसोऽनन्तजश्चैव स एको गुणभेदतः'** [भाग.ता. ११.२४.७] इति । सात्विकाहङ्कार एव वैकारिकाहङ्कार इत्युच्यते । तत्र सात्विकाहङ्कारमानी

पुंसः प्रकृत्यां च पुनर्विरिञ्चाच्छिवोऽथ तस्मादखिलाः सुरेशाः ।
जाताः सशक्राः पुनरेव सूत्राच्छ्रद्धा सुतानाप सुरप्रवीरान् ॥ १८ ॥

वैकारिकदेवसङ्घान् इन्द्रियाभिमानिदेवसङ्घान् मनश्च, ससर्जेति वर्तते । इन्द्रियाभिमानिनश्च–**'सोमवित्तपसूर्य्याप्पा अश्व्यग्नीन्द्रेन्द्रसूनवः । यमो दक्षश्चेन्द्रियेशाः–'** इत्युक्ताः । **'दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः'** [भाग.२.६.३०] इत्युक्ताश्च । **'दिग्वायुसूनुसूर्याश्च वरुणश्चाश्विनावपि । वह्निदक्षाविन्द्रसूनुर्मित्रश्चैव मनुस्तथा'** [तं.सा.सं.३.१३४] इत्युक्ताश्च । तथाच दिश इत्युदिता मित्रयमवरुणकुबेराः सोमश्च श्रोत्रमानिनः । कुबेरश्च प्रवहश्च त्वङ्मानिनौ । सूर्यश्चक्षुषः । वरुणो रसनायाः । अश्विनौ घ्राणस्य । अग्निर्वाचः । इन्द्रो दक्षश्च हस्तयोः । उपेन्द्रेण भगवताधिष्ठिताविन्द्रसूनू शम्भुजयन्तौ पादयोः । मित्रश्च यमश्च पायोः । दक्षो मनुश्चोपस्थस्य देवते । स्कन्देन्द्रौ च मनसो देवते इति । राजसाहङ्कार एव तैजसाहङ्कार उच्यते । तन्मानी स शिवः दशेन्द्रियाणि ससर्ज । एवकारेण सात्विकाहङ्कारतामसाहङ्कारयोरिव नात्र देवसर्ग इत्याह । तैजसस्य इमानि तैजसानि । तैजसाहङ्कारजन्यानि । ततस्तामसाहङ्कारनामा शिवः खादीन् आकाशादीन् तन्मानिगणपत्यादीन् शब्दादिभिर्विषयैश्च सार्द्धं ससर्ज । अत्रोक्तक्रमेणैव । पुराणेष्वन्यथाऽपि कथ्यते । प्रथमं भूतसर्गः कथितो भागवते । तत इन्द्रियसर्गः । ततो देवसर्गः । तथाहि– **'भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रद्रव्यशक्तिमान् । चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः । वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः'** [३.११.१५–१६] इति । तत्र न क्रमविवक्षेति ज्ञापयितुं क्रमेणेत्याह । **'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'** [आथ.उ.२.१.३] इति श्रुत्युक्तक्रमेणेति चार्थः । **'नारायणात् प्राणो जायते मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'** इति च नारायणश्रुतिः । त्रिरूपशिवगतान्नारायणादित्यर्थः । खादीनां पञ्चानामपि न युगपदुत्पत्तिः । किन्तु **'आकाशाद् वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी'** इत्युक्तक्रमेणेति चार्थः । आकाशमानी विनायकः । तेन **'आत्मन आकाशः सम्भूतः'** इत्यस्य शिवाद् विनायको जात इत्यर्थः । आकाशाद् वायुः । शिवाधिष्ठिताद् विनायकाद् भूतवायुमानी मरीचिः । प्रधानवायुतनयश्चायम् । ततोऽग्निः । भूताग्निमानी प्रधानवह्निपुत्रः पावकः । यद्यपि वह्निपुत्रः, अथापि मरीचिद्वारा शिवोऽपि तं ससर्ज । तदिदं पावकस्य रूपान्तरेण जननम् । ततः पावकादापः, अबभिमानी बुधः । ततः पृथिवीमानी शनिरिति । शब्दस्य बृहस्पतिः । शब्दादीनां पञ्चानां विषयाणां प्राणादयः पञ्च मानिनः । एते पञ्च वायुपुत्रा अपि, शिवपुत्रा अपि । विषयमानिरूपान्तरेण शिवाज्जननमित्यर्थः । **'अन्ये तु सूनवो वायो रुद्रस्यापि प्रकीर्तिताः'** [तं.सा.सं.३.१३५] इति चान्यत्र भगवत्पादवचनम् ॥ १७ ॥ पुनश्च पुरुषनाम्नो विरिञ्चात् प्रकृत्यां सरस्वत्यां शिवो बभूव । द्वितीया सृष्टिरियम् । शिवादखिलाः सशक्राः सुरेशाः । तत्वमानिनः सुराः सुरेशाः, तत्वानि नियन्तुमीशत इति । पुनः येन पूर्वं सुपर्णो जातस्तस्मादेव सूत्रनाम्नो वायोः श्रद्धा भारती शेषं शिवं इन्द्रं च सुतानाप सुरप्रवीरान् । विशिष्य तानितानि तत्वानीरयन्ति प्रेरयन्तीति सुरवीराः, तेषु प्रधानाः सुरप्रवीराः । उपसर्गयोः पूर्वापरीभावेन विशिष्टाः प्रेरकाः वा प्रवीराः । तृतीया सृष्टिरियम् । अस्यां स्थूलसृष्टौ इन्द्रतः सर्वे सुराः, यज्ञगणप्रक्रियाः, यज्ञमानिदेवगणाश्च जाताः । ते च सोमाधिकारिणः शतम् । तत्र इन्द्रादवरा इन्द्राज्जाताः । प्रधानवायुं विहायान्ये मरुतः(४९), शिवं विहायान्ये रुद्राः (१०), विष्णुमिन्द्रं च विहायान्य आदित्याः (१०), विश्वेदेवाः (१०), वसवः

शेषं शिवं चेन्द्रमथेन्द्रतश्च सर्वे सुरा यज्ञगणाश्च जाताः ।
पुनश्च माया त्रिविधा बभूव सत्वादिरूपैरथ वासुदेवात् ॥ १९ ॥

सत्वात्मिकायां स बभूव तस्मात् स विष्णुनामैव निरन्तरोऽपि ।
रजस्तनौ चैव विरिञ्च आसीत् तमस्तनौ शर्व इति त्रयोऽस्मात् ॥ २० ॥

एते हि देवाः पुनरण्डसृष्टावशक्नुवन्तो हरिमेत्य तुष्टुवुः ।
त्वं नो जगच्चित्रविचित्रसर्गनिस्सीमशक्तिः कुरु सन्निकेतम्[1] ॥ २१ ॥

इति स्तुतस्तैः पुरुषोत्तमोऽसौ स विष्णुनामा श्रियमाप सृष्टये ।
सुषाव सैवाण्डमधोक्षजस्य शुष्मं हिरण्यात्मकम्बुमद्ध्ये ॥ २२ ॥

तस्मिन् प्रविष्टा हरिणैव सार्द्धं सर्वे सुरास्तस्य बभूव नाभेः ।
लोकात्मकं पद्ममुष्य मद्ध्ये पुनर्विरिञ्चोऽजनि सद्गुणात्मा ॥ २३ ॥

---

(८) बृहस्पतिः (१), पितृपतयः (३), अश्विनौ (१), ऋभवः (३), द्यावापृथिव्यौ चेति संहत्य सप्त च नवतिश्च । जयन्तश्चात्रोपसङ्गृह्यते । माया त्रिविधा बभूव । श्रीर्भूर्दुर्गेति । सत्वात्मिकायां श्रियाम् । वासुदेवात् तस्मादेव स एव बभूव विष्णुनामा । निरन्तरोऽपि निर्भेदोऽपि लीलया । वासुदेवादपि निरन्तरः, विरिञ्चशर्वगतरूपाभ्यामपि निरन्तरः । रजस्तनौ रजोमानिन्यां भूदेव्यां विरिञ्चान्तर्यामी विरिञ्चनामाऽऽसीत् । तमोमानिन्यां दुर्गायां शर्वान्तर्यामी शर्वनामाऽऽसीत् । शर्वति जगत् संहरतीति शर्वः । शर्व हिंसायाम् । असतां शंरोधनाद्वा । इति स्थितिसृष्टिसंहारनिर्वाहाय त्रयोऽवतारा अस्माद् वासुदेवाद् बभूवुरिति निगमयति । **'ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ शिवरूपी शिवे स्थितः । स्वयं हि भगवान् विष्णुः पालयत्यखिलं जगत्'** इति शेषधर्मे [३५.४२] । **'सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः । विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तियुक्'** [२.६.३१] इति भागवते ॥ १८–२० ॥ जगतः चित्रेऽद्भुते विचित्रे नानाविधे च सर्गे निःसीमशक्तिः । समीचीनं निकेतं निलयम् ॥ २१ ॥ योऽसौ विष्णुनामा श्रियो जातः पुरुषोत्तम उक्तः स एव रूपान्तरेण भार्यात्वेनाऽगतां श्रियमाप । अधोक्षजस्य शुष्मं वीर्यम्, भगवत्तेजसाऽऽहितसामर्थ्यम् । **'शुष्मं तेजसि'** इत्यभिधानम् । अण्डं सुषाव हिरण्यात्मकं हिरण्यवद् भासमानम् । **'धर्मः स्वभाव आत्मा स्यात्'** इति हलायुधः । **'अप एव ससर्जाऽदौ तासु वीर्यमवासृजत् । तदण्डमभवद् हैमम्–'** इति हि स्मरन्ति । एवं तस्य शक्तिरनुभूयते । अथापि न स शक्तिमान् दृश्यत इत्यधोक्षजस्येत्याह । अधःकृतमक्षजं येन । जनिमता ज्ञातेन जनिताऽनुमातव्य इत्यर्थः । **'जन्माद्यस्य यतः'** [ब्र.सू.१.१.२] इति ह्युक्तम् ॥ २२ ॥ उक्तः सर्गः । अथ तारतम्यज्ञापनीमण्डान्तःसृष्टिमाह दशभिः । अयमेवानुसर्ग

---

१. **'सन्निकेतनम्'**

तस्मात् पुनः सर्वसुराः प्रसूतास्ते जानमाना अपि निर्ण्णयाय ।
निस्सृत्य कायादुत पद्मयोनेः सम्प्राविशन् क्रमशो मारुतान्ताः ॥ २४ ॥

पपात वायोर्ग्गमनाच्छरीरं तस्यैव चाऽवेशत उत्थितं पुनः ।
तस्मात् स एको विबुधप्रधान इत्याश्रिता देवगणास्तमेव ॥ २५ ॥

उच्यते । अण्डमन्वयं हि सर्गः । सूक्ष्मतया सृष्टानामेव देवानामयं स्थूलात्मना पुनःसर्ग इति चानुसर्गः । भगवत्-सर्गमनु ब्रह्माण्डे ब्रह्मादिभिः क्रियमाणः सर्ग इति च । पद्मजत्वेन ब्रह्माण्डमानित्वेन पुनश्चतुर्थवारं विरिञ्चोऽजनि रजसा जातोऽपि सद्गुणात्मा ॥ २३ ॥ सर्वसुराः पुनस्तारतम्यक्रमेण प्रसूताः । स्वयं जननक्रमेण तारतम्यं जानमाना अप्यजानतामपि लोकानां निर्णयाय । एतदप्याह–जानमाना इति । जनानां समुदायो जानम् । तस्य मानं ज्ञानं यैस्ते जानमानाः । ग्रथयिष्यति हि तामेतां कथां व्यासरूपेण । जानाना अपि स्वगतज्ञानदार्ढ्याय च । ननु जानाना इति वक्तव्यम् । सत्यम्, जानाना इति वक्तव्यम् । अथापि जानमाना इत्याह । तेनाधिकाक्षरप्रयोगेणेदमाह–आजानास्ते ज्ञानिनः, अधिकज्ञानिनश्चेति । आजानमौत्पत्तिकं मानमेषामित्याजानमानाः सन्तश्च जानमाना उच्यन्त आद्याक्षरलोपेन । अर्थान्तर-निर्वाहश्च पूर्वोक्तोऽनेन भवतीति महानर्थलाभः । एवमनेकार्थलाभायाक्षराणि योजयन्ति च वियोजयन्ति च महान्तः । **'अजानमानाऽथ निशाचरी हरिम्'** [भाग.१०.७.९] इति भागवते । एवं कामयमानं कामयानमाचक्षते । जानानं जानमानमाचक्षते ॥ २४ ॥ वायोर्गमनादेव पपात । नान्येषां गमनात् । तस्यैव आवेशतः प्रवेशत उत्थितं च । नान्येषां प्रवेशतः । **'अस्मासु देवमधिकं नैव विद्मः कथञ्चन । त्वमेव निर्णयं ब्रूहि देवाः संशयिनः खलु । इति पृष्टोऽमरैः सर्वैः प्रहसन्निदमब्रवीत् । देहादस्माच्च वैराजाद् यस्मिन्निष्क्रामति ह्ययम् । पतिष्यति प्रविष्टे तु यस्मिन् वा उत्थितो भवेत् । स देवो ह्यधिको नूनं नापरस्तु कथञ्चन । इत्युक्तास्ते ततः सर्वे तथाऽस्त्विति वचोऽब्रुवन् । निश्चक्राम जयन्ताह्वः पादात् पूर्वं सुरेश्वरः । तदा पङ्गुममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा । शृण्वन् पिबन् वदन् जिघ्रन् पश्यन्नास्ते चलन्नपि । पश्चाद् गुह्याद् विनिष्क्रान्तो दक्षो नाम प्रजापतिः । तदा षण्ढममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा । शृण्वन् वदन् पिबन् जिघ्रन् पश्यन्नास्ते चलन्नपि । पश्चाद्धस्ताद् विनिष्क्रान्त इन्द्रः सर्वामरेश्वरः । हस्तहीनममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा । शृण्वन् पिबन् वदन् जिघ्रन् पश्यन्नास्ते चलन्नपि । लोचनाभ्यां विनिष्क्रान्तः सूर्यस्तेजस्विनां वरः । तदा काणममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा । शृण्वन् पिबन् वदन् नैव पश्यन्नास्ते चलन्नपि । घ्राणात् पश्चाद् विनिष्क्रान्तौ नासत्यौ विश्वभेषजौ । अजिघ्राणममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा । शृण्वन् पिबन् वदन् नैव जिघ्रन्नास्ते चलन्नपि । श्रोत्राद् दिशो विनिष्क्रान्ता न देहः पतितस्तदा । तदाऽमुं बधिरं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा । पिबन् वदन् तथा जिघ्रन्नशृण्वन् प्रचलन्नपि । वरुणो रसनायास्तु विनिष्क्रान्तस्ततः परम् । तदाऽरसज्ञमेवाहुर्न देहः पतितस्तदा । जीवंश्चलन्नदन्नास्ते तथा जानन् श्वसन्नपि । ततो वाचो विनिष्क्रान्तो वह्निर्वागीश्वरो विभुः । तदा मूकममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा । जीवंश्चलन्नदन्नास्ते तथा जानन् श्वसन्नपि । पश्चाद् रुद्रो विनिष्क्रान्तो मनसो बोधनात्मकः । तदा जडममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा । जीवंश्चलन्नदन्नास्ते तथाऽजानन् श्वसन्नपि । पश्चात् प्राणो विनिष्क्रान्तो मृतमेनं**

हरेर्विरिञ्चस्य च मद्ध्यसंस्थितेस्तदन्यदेवाधिपतिः स मारुतः ।
ततो विरिञ्चो भुवनानि सप्त ससप्तकान्याशु चकार सोऽब्जात् ॥ २६ ॥

तस्माच्च देवा ऋषयः पुनश्च वैकारिकाद्याः सशिवा बभूवुः ।
अग्रे शिवोऽहम्भव एव बुद्धेरुमा मनोजौ सह शक्रकामौ ॥ २७ ॥

तदा विदुः । पुनरेवं तदा प्राहुर्देवा विस्मितमानसाः । देहमुत्थापयेद् यस्तु पुनरेवं व्यवस्थितः । स एव ह्यधिकोऽस्मासु युवराजो भविष्यति । इत्येवं तु प्रतिश्रुत्य विविशुश्च यथाक्रमम् । जयन्तः प्राविशत् पादौ नोत्तस्थौ तत् कळेबरम् । इन्द्रो हस्तौ विवेशाथ नोत्तस्थौ तत् कळेबरम् । चक्षुः सूर्यः प्रविष्टोऽभून्नोत्तस्थौ तत् कळेबरम् । दिशः श्रोत्रे प्रविविशुर्नोत्तस्थौ तत् कळेबरम् । वरुणः प्राविशज्जिह्वां नोत्तस्थौ तत् कळेबरम् । नासां विविशतुर्दस्रौ नोत्तस्थौ तत् कळेबरम् । वह्निश्च प्राविशद् वक्त्रं नोत्तस्थौ तत् कळेबरम् । मनश्च प्राविशद् रुद्रो नोत्तस्थौ तत् कळेबरम् । पश्चात् प्राणो विवेशासौ तदोत्तस्थौ कळेबरम् । तदा देवा विनिश्चित्य प्राणं देवाधिकं विभुम् । बले ज्ञाने च धैर्ये च वैराग्ये प्राणनेऽपि च । तदाऽभिषेचयाश्चक्रुर्यौवराज्ये महाप्रभुम्' [वै.खं. वैशा.मा.१९.३४–५७] इति स्कान्दे । **'तस्मात् प्राणः सर्वजीवाधिकोऽभूद् बलाधिकः सर्वजीवान्तरात्मा । प्राणात् कोऽपि ह्यधिको वा समो वा शास्त्रे दृष्टः श्रुतपूर्वो नचाऽस्ते'** [६१] **'शेषाहिशिवशक्राद्याश्चेतनाश्च जडा अपि । वासुदेवादृते कोऽपि नैनं परिभविष्यति । सर्वदेवात्मकः प्राणः सर्वदेवमयो विभुः । वासुदेवानुगो नित्यं तथा विष्णुवशः स्थितः । वासुदेवप्रतीपं तु न शृणोति न पश्यति । देवाः प्रतीपं कुर्वन्ति रुद्रेन्द्राद्याः सुरेश्वराः । प्रतीपं क्वापि कुरुते न प्राणः सर्वगोचरः । तस्मात् प्राणं महाविष्णोर्बलमाहुर्मनीषिणः'** [६३–६६] इति च । बहुधा च गीतमेतदुपनिषत्सु च ॥ २५ ॥ हरेर्विरिञ्चस्य च मध्यसंस्थितेः । मध्यं माध्यस्थ्यं संश्रित्य स्थितिः, उभयोर्विवादकोट्योर्मध्ये समीक्षकतया ताटस्थ्येन वा स्थितिर्मध्यसंस्थितिस्तस्याः । तटस्थत्वादिति यावत् । 'सर्वसुराः प्रसूताः' इत्युक्तमनुसर्गं विवृणोति–तत इत्यादिना । ततः तदनन्तरम्, ततः यत्र विरिञ्चोऽजनि तस्माल्लोकात्मकात् अब्जात् अब्जं द्वारीकृत्य । सप्त भूरादीनि । ससप्तकानि अतळवितळादिनाऽधोभुवनसप्तकेन सहितानि । आशु अनायासेन ससर्ज । अथच विरिञ्चगतो विरिञ्चनामा नारायणः अब्जात् । **'अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भः'** इति श्रुतेरब्जं हिरण्यगर्भं द्वारीकृत्य, नाभिकमलादेव, आशु, ब्रह्मवाय्वादीनां सृष्टौ यथा मध्ये विलम्बस्तथा कालविलम्बमकृत्वा, अथ च आशु समन्तात् सुखयुक्तं यथा स्यात् तथा लीलया ससर्ज । आनन्दमयी हि तस्य सृष्टिः । ततः सर्वगतो वा नारायणः । विरिञ्चगतेन रूपविशेषेण ससर्ज । पुनः सृष्टेषु पदार्थेषु ततो बभूव । **'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'** इति श्रुतेः ॥ २६ ॥ वैकारिका वैकारिकाहङ्कारभवास्तत्वाभिमानिन इन्द्राद्याः । मनो बुद्धिरहङ्कार इत्यन्तःकरणत्रयम् । तत्र ब्रह्मणोऽहङ्कारभवः शिवः । अहं भवत्यनेनेति च । बुद्धिजा तूमा । ततो मनोजौ शक्रकामावष्टमकक्ष्यागतौ । एतेनैतदपि सूचितम्– यद्यपि विद्वत्प्रसिद्ध्या शक्रकामावुभावपि मनोजौ । अथाप्यज्ञप्रसिद्ध्या काम एव मनोज इति प्रथितो बभूवेति । अज्ञानां मनस्येव चायं विशेषतो जायते वर्द्धते च ॥ २७ ॥

गुरुर्म्मनुर्द्दक्ष उतानिरुद्धः सहैव पश्चान्मनसः[1] प्रसूताः ।
चक्षुःश्रुतिभ्यां स्पर्शात्[2] सहैव रविः शशी धर्म्म इमे प्रसूताः ॥ २८ ॥

[3]जिह्वाँभवो वारिपतिर्न्नसोश्च नासत्यदस्रौ क्रमशः प्रसूताः ।
ततः सनाद्याश्च मरीचिमुख्या देवाश्च सर्वे क्रमशः प्रसूताः ॥ २९ ॥

ततो गुरुः स्वायम्भुवमनुर्दक्षोऽनिरुद्धश्च । उपलक्षणमेतत् । शक्रकामयोः पत्न्यौ शचीरती च सहैव पश्चान्मनसः प्रसूताः । तस्माच्छक्रकामयोरनन्तरमेते सर्वेऽपि मनोभिमानिनो दशमकक्ष्यागताः । वक्ष्यति हि–**'बृहस्पतिः सहैव शच्या मनसोऽभिजातः'** इति । चक्षुर्मानी रविः । श्रवणमानी शशी । स्पर्शमानी धर्मः यमापरनामधेयः । एते क्रमेण विरिञ्चचक्षुःश्रुतिभ्यां स्पर्शेन्द्रियाच्च जाताः । त एते द्वादशकक्ष्यागताः समाना इति सहैव प्रसूताः । चक्षुःश्रुतिभ्यामपि स्पर्शे सन्निकर्षाधिक्यादानन्दाधिक्यं विशेषेणानुभवति । दूरतः शृणोति । सन्निकृष्टं पश्यति । सन्निकृष्टतमं स्पृशति तमेतमानन्दमनुभावयन्निव विश्लिष्य प्रयुयोज– **'स्पर्शात्'** इति । क्षैप्रसन्धिषु प्रचुरोऽयं वैदिकः पन्थाः । तद् यथा– त्र्यम्बकमिति लिखन्ति । त्रियम्बकमिति पठन्ति । वरेण्यमिति लिखन्ति । वरेणियमिति पठन्ति । **'सहस्रशीर्षं देवम्'** इति लिखन्ति । **'सहस्रशीर्‌षं देवम्'** इति पठन्ति । पिङ्गलनागोऽप्याह– **'क्षैप्रसंयोगान् व्यूहेत'** इति । एवमुत्तरत्रापि ॥ २८ ॥ ततस्त्रयोदशकक्ष्यागतो जिह्वामानी वरुणः । ततो नासामानिनौ अष्टादशकक्ष्यागतौ नासत्यदस्राविति पञ्च-ज्ञानेन्द्रियमानिनः कथिताः । नासिकाशब्दस्य शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु 'नस्' आदेशे [अ.सू.६.१.६३] नासिकाया नासिक-योर्नासिकानामित्येतेषां स्थाने 'नसः नसोः नसाम्' इति रूपाणि । नसोः सकाशात् नसोर्मानिनौ । अश्विनोरेको नासत्यः, अपरो दस्रः । नासत्यश्च दस्रश्च नासत्यदस्रौ । वस्तुतस्त्वनयोरेकनामत्वादुभावपि नासत्यौ । उभावपि दस्रौ । तथाच नासत्यौ च तौ दस्रौ च नासत्यदस्रौ । नासायां गतौ हि नासत्यौ । सहैव नासायां भवतः । वैयाकरणास्तु यत्किमपि निर्वदन्ति शब्दसाधुत्वमात्रभराः–**'न सत्यं ययोस्तावसत्यौ, न असत्यौ नासत्यौ'** इति । एवं दासित्वा, दासृ दाने, आरोग्यं दत्वा, दसित्वा, दसु उपक्षये, रोगं विनाश्य वा रमयत इति दस्रौ । स्ववैद्यौ हि तौ । **'दस्यतेरुपक्षयार्थस्य रक्प्रत्ययः'** इति वैयाकरणाः । वरुणानन्तरं नारदः, ततो भृगुः प्रधानाग्निः प्रसूतिश्च, ततो विश्वामित्रः सप्तर्षयः वैवस्वतमनुश्च, ततो मित्रो निरृतिः प्रावही च, ततः पश्चान्नासत्यदस्राविति सूचयितुं क्रमश इत्याह । सनाद्यास्त्रयः । सनकः सनन्दनः सनातन इति । सनत्कुमारस्येन्द्रेण सह गतत्वात् । मरीचिः भूतमानी मरुत् । **'मरीचिर्मरुतामस्मि'** इति हि गीतायाम् । मरीचिमुख्या देवा एकान्नविंशकक्ष्यागताः । ननु कोऽयं मरीचिर्मरीचिरिति, अश्रुतपूर्वनामा? केचिदेवं व्याचक्षते–**'मरीच्याद्याः सूर्यरश्मिसंस्था वसुपुत्राः'** इति । स्वोक्तार्थे च च्छन्दोगोपनिषद्भाष्यगतमुदाहरन्ति सामसंहितावचनम्-

---

१. **'सहैव शच्या मनसः'**

२. **'स्पर्शात्'** इति विश्लिष्य पठनीयम् ।

३. हस्तलिखितादर्शेषु **'जिंह्वा'** इति लिख्यते । यत्र क्षैप्रा यरलवा अनुनासिकतयोच्चार्यन्ते तत्र तत्सूचनायानुस्वारः प्रतनैर्लिख्यते, द्विधा हि क्षैप्रा भवन्ति– य र ल व इति; यँ रँ लँ वँ इति । तद्वदत्रापि वकारस्यानुनासिकत्वम्–**'जिह्वाँ'** इति ।

'तत्पुत्रास्तु मरीच्याद्याः सूर्यरश्मिषु संस्थिताः' [३.१.१] इति । भगवान् भ्रमोऽयम् । अनधिगतप्रमाणवचनार्था अप्यहो व्यर्थं व्याचक्षते । नहि प्रमाणवचने तत्पुत्रा इति वसुपुत्रा उच्यन्ते । तर्हि यत्पुत्रा उच्यन्ते? शृणु, यद्यस्ति यथार्थजिज्ञासा– तत्पुत्रा इति तस्य वायोः पुत्राः । ननु कथं निरणैष्टाः, तत्पुत्रा इति तस्य वायोः पुत्रा इति? नैवमवदिष्यः, यदि प्रमाणवचनमादितः स्वयमवहितोऽपठिष्यः । तथाहि शृणु पूर्ववचनम्–**'–मध्वपूपस्तु मारुतः । तस्मिन् सन्निहितो विष्णुर्विशेषेण यतः सदा । सोऽन्तरिक्षमिति प्रोक्तः स्वान्तः सम्यग्घरीक्षणात् । अन्तरिक्षस्थितश्चासौ वस्वाद्या मधुकारिणः । तत्पुत्रास्तु मरीच्याद्याः–'** इति । **'अन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः'** [छ.उ.३.१.१] इत्युपनिषद्वचनस्य किलेदं व्याख्यानम् । तथाच **'वस्वाद्या मधुकारिणः'** इति मध्यगतं वाक्यं पृथगन्वेति । **'एवं त्वयि, नान्यथेतोऽस्ति, न कर्म लिप्यते नरे' इतिवत् ।** तथाच यो मध्वपूपः, यश्चान्तरिक्षमिति प्रोक्तः, तस्य मारुतस्य पुत्रा मरीच्याद्या इत्येव प्रमाणवचनार्थः । गीतातात्पर्योदाहृते प्रमाणवचने स्फुटमेतत्**–'प्रधानवायुजो भूतवायुर्नाम्ना मरीचिकः'**[१३.२७] इति । अथापि नान्ततः शङ्कानिस्तारः । यत् केचिदाचक्षते–**'मरीचिरिति न देवतान्तरम् । किन्तु प्रवह एव मरीचिरुच्यते'** इति । अभियुक्तवचनं चात्र संवादयन्ति–**'मरीचिनामान्तरवान् प्रवहो मुख्यवायुजः । कोणाधिपः स एवोक्त आतिवाहिकनामवान्' इति ।** अयुक्तमिदमभियुक्तवचनं भाति । तथाहि षट्प्रश्नभाष्ये तत्वविवेकवचनम्**–** [६.४]– **'आकाशदेवता विघ्नस्ततो वायोः सुतो मरुत्'** इति । बहवो भवन्ति वायोः सुता मरुतः । तत्र कोऽयं वायोः सुत इति शङ्काऽवशिष्यते । तामेतां शङ्कां गीतातात्पर्यगं वचनं परिहरति–**'प्रधानवायुजो भूतवायुर्नाम्ना मरीचिकः'** इति । तेन मरीचिः प्रवह इत्यनर्थान्तरमित्यभियुक्तवचनं गर्भस्रावेण गतम् । प्रवहो हि विघ्नेशादुत्तमः । मरीचिस्तु ततोऽवरस्ततो जात इति । एवं स्थिते किमिति प्रज्ञावादान् भाषन्ते–**'मरीचिनामान्तरवान् प्रवहः'** इति । ननु भोः, मा नाम गर्वीः, अभियुक्तानपि व्यजेषीति । यदि मरीचिर्न प्रवहः, तर्हि एकोनपञ्चाशति मरुद्गणे कोऽयमिति ननु भवताऽपि भणितव्यं भवति । न भणितव्यम् । चतुर्ष्वर्थेषु हि मरुच्छब्दः श्रूयते– मरुदिति मुख्यप्राणः । मरुत इति सर्वे देवाः । मरुत इति एकोनपञ्चाशद्गणपठिता मा रुदतेति मघवता सान्त्विता इति मरुत्पदगदिताः । मरुत इति म्रियन्ते यदभावादिति व्युत्पत्त्या मरुत्पदगदिता मरीच्याद्याश्चेति । तेन नायं मरीचिर्मरुद्गणप्रविष्टः । भवतु नायं मरीचिर्मरुद्गणप्रविष्ट इति । अथापि मरीच्याद्या नैके पठ्यन्ते । केके च ते? कति च ते? शास्त्रेषु न स्फुटं क्वापि । अथापि बृहद्भाष्यपठिताश्चक्रगन्धर्वान्तरिक्षा मरीच्याद्याः स्युः । तथाहि बृहद्भाष्ये ब्रह्माण्डवचनम् [५.६]– **'आ पिबन्त्यखिलान् भोगानित्यापश्चक्रवर्तिनः । मुक्तास्तेषां वायुसुतश्चक्रो नाम व्यपाश्रयः । मुक्तस्तस्य च मुक्तस्तु मरुद् गन्धर्वनामवान् । सुतो वायोस्तत्सुखानां मौक्ताना-मन्तरिक्षगाः । मरुतामेक एवासावन्तरिक्षश्च वायुजः' इति ।** अन्तरिक्षनामा च मरुदयमन्तरिक्षमानी चेति गम्यते । **'अन्तरिक्षाभिमानी तु तत्सूनुरुदरे स्थितः'** [बृ.उ.भा.३.१.१] इति ब्रह्मतर्कवचनात् । तत्सूनुरिति पूर्वप्रस्तुतनभोभि-मानिविघ्नेशसूनुरित्यर्थः । तथाच प्रथमं मुख्यवायुसूनुस्ततो विघ्नेशसूनुर्बभूवेत्यर्थः । नन्वङ्ग चतुरोऽसि, सर्वं प्रमाणजातं समनुगमय्य विरोधं पर्यहरः । इदमिदानीं वग्धि, यदि मरीच्याद्या न मरुद्गणान्तर्गताः, तर्हि तान् कस्यां कक्ष्यायां पठसि? अष्टादश्यां कक्ष्यायां पठिताद् विघ्नेशादवरत्वकथनात् स्फुटमेकान्नविंश्यां कक्ष्यायाम् । नन्विदानीं पराजितोऽसि । ऐतरेय-भाष्यविरोधात् । तथाहि भाष्यवचनम्–**'भगवतः पक्षस्तु समत्वमेव वाय्वाकाशयोरिति'** [मै.उ.भा.२.७.४] इति ।

तेन भूतवायुमानी मरीचिरप्याकाशमानिना विनायकेन साकमष्टादश्यामेव कक्ष्यायां पठनीयः, नैकोनविंश्यामिति । सत्यम्, मुखतस्तथा प्रतीयते । मुखतो वचनमात्रेण निर्वृतो भवान् नान्तरङ्गं भावं पर्यग्रहीष्ट । तत्र ह्युपासनायां साम्यमुच्यते । न स्वरूपसाम्यम् । तथाह्युत्तरभाष्यम्–**'आकाशस्य पितृत्वात्, वायोर्बलाधिकत्वाच्च, उभयोरुपासनास्थानत्वे साम्यम् । तस्मादुभावपि ग्राह्यौ । त्वगिन्द्रियदेवतात्वेनाऽकाशात् पूर्वमेव वायोः सात्विकाहङ्कारजत्वाद् वायोराकाशाद् गुणाधिक्यम् । तथाऽप्यत्राऽकाशस्य पितृत्वं व्याप्तिश्चाधिकेत्युपासनायां साम्यम्'** इति । एतेन भूतवायुमानिनो मरीचेस्त्रेधा जननमुक्तं भवति– प्रथमं प्रधानवायुना, ततः सात्विकाहङ्कारमानिना शिवेन, अन्ते चाऽकाशमानिना विनायकेनेति । यद्यपि प्रवहोऽपि भूतमानी । तथाऽपि षट्प्रश्नभाष्यानुसारेण तारतम्यानुगुणा भूतवायुमानिता मरीचेरेवेति तस्य मुख्यत्वम् । मधुविद्याङ्गत्वाच्च । तदेतदुक्तं गीतायाम्– **'मरीचिर्मरुतामस्मि'** इति । अतः साधूक्तं भगवत्पादेन– **'मरीचिमुख्या देवाश्च'** इति । एतेनैतदपि सूचितम्– एकोनविंश्यां कक्ष्यायां पठितोऽपि मरीचिः, येये तत्कक्ष्यापठिताः तेभ्यः सर्वेभ्यः किञ्चिदुत्तमतया मुख्यश्चेति । मरीचिमुख्याः सप्तर्षयोऽपि भवन्ति । अत आह–मरीचिमुख्या देवाश्चेति । तदुपरितनाः पर्जन्यादयश्च देवा गङ्गाद्याश्च देव्यः ॥ २९ ॥

तथाचायमिह सृष्टिक्रमसङ्ग्रहः–

नारायणात् सृष्टिः

१. वासुदेवः+माया= जीवमानी कालमानी पुरुषाख्यो विरिञ्चः ।

२. सङ्कर्षणः+जया= ,, ,, सूत्रनामा वायुः ।

३. प्रद्युम्नः+कृतिः= १. प्रकृतिमानिनी सरस्वती । २. जीवश्रद्धामानिनी भारती ।

४. अनिरुद्धः+शान्तिः= १. महत्तत्वमानी चित्तमानी स्थूलात्मा विरिञ्चः । २. वाङ्मयमानिनी सरस्वती ।

५. वासुदेवः+सत्वमानिनी माया (श्रीः) = विष्णुः स्थितिहेतुः ।

,, + रजो ,, ,, (भूः) = ब्रह्मगतो ब्रह्मनामा नारायणः स्रष्टा ।

,, + तमो ,, ,, (दुर्गा)= शर्वगतः शर्वनामा नारायणः संहर्ता ।

६. विष्णुः+श्रीः= नाभिकमलसम्भवो जगत्स्रष्टा विरिञ्चः ।

चतुर्मुखात् सृष्टिः

१. जीवमानी कालमानी विरिञ्चः + प्रकृतिमानिनी सरस्वती = जीवमानी शेषः (वारुणी च) ।

२. महन्मानी चित्तमानी ,, + वाङ्मयमानिनी ,, = १. अहङ्कारमानी रुद्रः । २. बुद्धिमानिन्युमा ।

३. जीवमानी कालमानी ,, + प्रकृतिमानिनी ,, = १. स्थूलतनुः शिवः (उमा च) ।

४. नाभिपद्मजो विरिञ्चः+(सरस्वती)= १. अण्डाद् बहिः सर्वसुराः । २. अण्डान्तः शिवाद्याः सर्वसुराः ।

ततोऽसुराद्या ऋषयो मनुष्या जगद् विचित्रं च विरिञ्चतोऽभूत् ।
उक्तक्रमात् पूर्वभवस्तु[१] योयः श्रेष्ठः सस ह्यासुरकानृते च ॥ ३० ॥

वायोः सृष्टिः

१. जीवकालमानी वायुः+जीवश्रद्धामानिनी भारती= १. कालमानी गरुडः । २. विष्वक्सेनः । ३. जीवमानी शेषः, कालमानी शिवः, मनोमानी इन्द्रः ।

गरुडात् सृष्टिः

१. कालमानी गरुडः+(सुपर्णी)= काला नाम विष्णुपार्षदाश्चत्वारः ।

शेषात् सृष्टिः

१. जीवमानी शेषः+(वारुणी)= जीवहृदयद्वारपाला वैकुण्ठबाह्यद्वारपालाश्च जयविजयाद्या अष्टौ ।

शिवात् सृष्टिः

१. चित्तमानिविरिञ्चजातः सात्विकाहङ्कारमानी शिवः+(सात्विकबुद्धिमानिन्युमा) = १. मनः ।
२. इन्द्रियमानिनो दोवाः ।

२. राजसाहंकारमानी शिवः+(राजसबुद्धिमानिन्युमा)= दशेन्द्रियाणि ।

३. तामसाहङ्कार '' +(तामस '' '') = १. पञ्चतन्मात्राः । २. पञ्चभूतानि । ३. तदभिमानिदेवाः ।

४. जीवमानिविरिञ्चजातः शिवः+ (उमा)= सर्वे देवाः ।

इन्द्रात् सृष्टिः

१. इन्द्रः+शची= ततोऽवरा यज्ञमानिनः सर्वे सुराः ।

ततोऽदितिकाश्यपाभ्यां पुनर्देवतासृष्टिः । तत उत्तरं कामात् सर्वसृष्टिरिति क्रमः ॥ ✻ ॥

अथ तारतम्यक्रमरहितामदेवसृष्टिमाह– ततोऽसुराद्याः । ततो देवसृष्ट्यनन्तरम् । गन्धर्वाः पितरश्च देवपदेनोक्ताः । असुरा इति दैत्या दानवाश्च । आदिपदेन तत्परिवारभूताः, क्वचिद् देवानामपि परिवारभूता राक्षसाश्च पिशाचाश्च । परस्पर-विरुद्धानां सुराणामसुराणां च सृष्टिरुक्ता । ऋषयः सात्विकाः । मनुष्याः सात्विकादिभेदेन त्रिविधाः । जगद्विचित्रमिति तिर्यञ्चश्च स्थावराश्च । तत्र हि सृष्टिवैचित्र्यमनुभूयते । सात्विकेषु देवादिषूक्तं क्रममनुसृत्य । असात्विक्यां सृष्टौ नायं क्रम इत्याह– आसुरकानृते च । आसुरा अदैवस्वभावाः । अत एव आसुरकानिति कुत्सयामास । **'द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च'** [भ.गी.१६.६] इति भगवद्वचनम् ॥ ३० ॥

---

१. **'–भवश्च'**

पूर्वस्तु[1] पश्चात् पुनरेव जातो नाश्रेष्ठतामेति कथश्चिदस्य ।
गुणास्तु कालात् पितृमातृदोषात् स्वकर्म्मतो वाऽभिभवं प्रयान्ति ॥ ३१ ॥

लयो भवेद् व्युत्क्रमतो हि तेषां ततो हरिः प्रळये[2] श्रीसहायः ।
शेते निजानन्दममन्दसान्द्रसन्दोहमेकोऽनुभवन्ननन्तः ॥ ३२ ॥

अनन्तशीर्षास्यकरोरुपादः सोऽनन्तमूर्त्तिः स्वगुणाननन्तान् ।
अनन्तशक्तिः परिपूर्ण्णभोगो भुञ्जन्नजस्रं निजरूप आस्ते ॥ ३३ ॥

एवं पुनः सृजते सर्वमेतदनाद्यनन्तो हि जगत्प्रवाहः ।
नित्याश्च[3] जीवाः प्रकृतिश्च नित्या कालश्च नित्यः किमु देवदेवः ॥ ३४ ॥

यथा समुद्रात् सरितः प्रजाताः पुनस्तमेव प्रविशन्ति शश्वत् ।
एवं हरेर्न्नित्यजगत्प्रवाहस्तमेव चासौ प्रविशत्यजस्रम् ॥ ३५ ॥

अस्य स्वरूपतः श्रेष्ठस्यापि पुनःसृष्टौ पश्चाज्जातस्य, गुणास्तु, केवलं गुणा एव, तिरोहिता भवन्ति । नाश्रेष्ठस्य पूर्वजननेन स्वरूपसामर्थ्यस्य वृद्धिः । नापि श्रेष्ठस्य पश्चाज्जननेन ह्रासो वेति । कालात् कल्यादिप्रभावात्, योनिदोषात्, प्रारब्ध-कर्मणश्च । तामस्या राजस्या योनेर्जातानां तामसा राजसाश्च भावा आवृणते ॥ ३१ ॥ उक्तौ सर्गानुसर्गौ । अथ लय-प्रकारमाह– लय इत्यादिना षड्भिः । आदौ जातस्यान्ते लय इति व्युत्क्रमेण, सृष्टौ यः क्रमस्तमुदस्य ततो विपरीतेन क्रमेण । श्रीसहायः । अथाप्येकः । अमन्दः पूर्णः, सोऽपि न क्रमिकः, किन्तु सान्द्रो निरन्तरः, अत एव एकक्षणे सर्वेषामानन्दानां सन्दोहो यत्र तादृशं स्वरूपानन्दमनुभवन् । अमन्दः सान्द्रः सर्वगुणसन्दोहश्चायं निजानन्द इति विशेषणसमासो वा । प्रळय इति रेफोत्तरस्य लस्य ळः । **'राल्लो ळः समानपदे'** इत्यपि पठनीयम् ॥ ३२ ॥ सर्वेऽपि मुक्ताः स्वयोग्यतानुगुणं पूर्णभोगा एव । अतः परिपूर्णभोग इत्याह । निरपेक्षं पूर्णं परिपूर्णम् । यतोऽधिकं पूर्णं नान्य-दस्ति । अनन्तमित्येतत् । लोकावनं तस्याऽनन्दरूपमिति भुञ्जन्नित्याह । भुञ्जानः । निजरूपे स्वे महिम्नि आस्ते ॥ ३३ ॥ सृजते । स्वेच्छामात्रनियता सृष्टिरित्यात्मनेभाषयाऽऽह । मूलप्रकृतिश्च नित्या । जीवानां स्वभावाख्या प्रकृतिश्च नित्या । कालश्च, आकाशश्च नित्यः । तद्गता वर्णाश्च वेदाश्च ॥ ३४ ॥ यथा समुद्रात् पर्जन्यं गता आपः पुनर्भूमौ वृष्टाः सरितो भवन्ति । पुनश्च समुद्रमेवापियन्ति । शश्वत् पुनःपुनः । **'वारंवारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेष्यते'** इत्यभि-धानम् । शश्वत् निरन्तरं वा । हरेः प्रजातः नित्यजगत्प्रवाहः । नित्यं हरेः प्रजातः जगत्प्रवाहः । प्रवाहतो नित्यं च जगदिति । अजस्रं सदा । **'शश्वदभीक्ष्णं नित्यं सदा सततमजस्रमिति सातत्ये'** इत्यापिशलिः ॥ ३५ ॥

---

१. **'पूर्वश्च पश्चात्'** २. **'प्रलये'** ३. **'नित्या हि जीवाः'**

एवं विदुर्य्ये परमामनन्तामजस्य शक्तिं पुरुषोत्तमस्य ।
तस्य प्रसादादथ दग्धदोषास्तमाप्नुवन्त्याशु परं सुरेशम् ॥ ३६ ॥

देवानिमान् मुक्तसमस्तदोषान् स्वसन्निधाने विनिवेश्य देवः ।
पुनस्तदन्यानधिकारयोग्यांस्तत्तद्गणानेव पदे नियुङ्क्ते ॥ ३७ ॥

पुनश्च मारीचत एव देवा जाता अदित्यामसुराश्च दित्याम् ।
गावो मृगाः पक्ष्युरगादिसत्वा दाक्षायणीष्वेव समस्तशोऽपि ॥ ३८ ॥

तस्य प्रसादं प्राप्य, अथ तस्मादेव प्रसादात् । अथ कात्स्न्र्येन दग्धदोषा इति वा । अनुपदमेव वक्ष्यति हि–मुक्तसमस्तदोषानिति । सुखेन रमन्त इति सुरा मुक्ताश्च । मुक्तेशम् । परं परिपूर्णम् ॥ ३६ ॥ स्वसन्निधाने मुक्तौ । तत्तत्पदयोग्यानन्यानन्यानेवमनन्तकालं नियुङ्क्ते ॥ ३७ ॥ अथ प्रादुर्भावान् वक्तुमुपक्रममाणः पुनरवान्तरसृष्टिमाह– पुनश्चेत्येकेन । अयमप्यनुसर्गप्रभेद एव । यं विसर्ग इति चाऽहुः । दाक्षायणीष्वेव दक्षतनयास्वेव मारीचतः काश्यपत एव समस्तशः सर्वेऽपि सत्वप्रभेदा जाताः । **'ब्रह्मणस्तनयो योऽभून्मरीचिरिति विश्रुतः । मारीचस्तस्य पुत्रोऽभूत् काश्यपो नाम नामतः'** [१०.३] इति मार्कण्डेये । दक्षस्य हि षष्टिः दुहितरो बभूवुः । तासु त्रयोदश काश्यपस्य भार्याः–अदितिः, दितिः, दनुः, खशा, अरिष्टा, मुनिः, सुरभिः, ताम्रा, क्रोधवशा, विनता कद्रूः, सुरसा, इळा चेति । इळामेव क्वचिदिरामाचक्षते । तासां सन्ततिरिहोच्यते– पुनश्च देवा अदित्यां जाता इत्यादिना । देवा द्वादशादित्याः– **'विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टा च सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः'** [भाग.६.६.३८] इति । उरुक्रमो वामनः । **'धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च त्वष्टा च सविता तथा । कथितो विष्णुरित्येवं काश्यपेयो गणस्तथा । इत्येवं द्वादशादित्याः–'** [भ.प.६९.२०-२] इति हरिवंशेषु । अत्रांश इति विधाता । स एव पर्जन्यः । क्वचित् तमंशुमाहुः । असुराश्च दित्याम् । दितिजा असुरा दैत्याः । चकाराद् दनौ जाता असुरा दानवाः । ननु कथमसुराश्च दित्याम्? द्वावेव हि दितिपुत्रावसुरौ हिरण्याक्षश्च हिरण्यकशिपुश्च । सत्यं द्वावेव दैत्यौ । अत एव चकारं प्रायुङ्क्त–दित्यां च दनौ चासुरा जाता इति । एकषष्टिर्हि दनोः सुताः । तेन दैत्यांश्च दानवांश्च समाहृत्य एकयोक्त्या असुरा इत्याह । अथवा असुरा इति गोत्रापत्यवचनम् । द्वावदितिपुत्रौ, तत्पुत्राः प्रह्लादाद्याः, ततो विरोचनबलिबाणाद्या इति बहवो हि दितिजाः । **'दितिश्च राक्षसान् पुत्रांस्तामसान् सुमहासुरान्'** [उ.ख.२३०.१०] इति पाद्मे । ततः खशायां यक्षरक्षांसि । अरिष्टायां गन्धर्वाः । मुनिदुहितरोऽप्सरसः । तदिदं सर्वं चशब्देनैवोपसञ्ग्राह । अथाभिमानिदेवतामुखेन तिरश्चां सृष्टिमाह– गावो मृगा इत्यादिना । सुरभेर्गावस्तदभिमानिन्यो देवता जाताः । गाव इति द्विशफानामुपलक्षणम् । **'सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप'** [६.६.२६] इति हि भागवते । तदन्ये मृगाः । तेषु केचिदेकशफा अश्वादयः । केचित् पञ्चनखा बिलाळादयः । एकशफाभिमानिनस्ताम्रातनयाः । पञ्चनखाभिमानिनः क्रोधवशातनयाः । एवं ताम्राविनतयोः पक्षिजात्यभिमानिनो देवाः । तत्र गरुडारुणौ वैतनेयौ । अन्ये पक्षि-

ततः स मग्नामलयो लयोदधौ महीं विलोक्याऽशु हरिर्वराहः ।
भूत्वा विरिञ्चार्त्थ इमां[१] सशैलामुद्धृत्य वारामुपरि न्यधात् स्थिरम् ॥ ३९ ॥

अथाब्जनाभप्रतिहारपालौ शापात् त्रिशो भूमितळेऽभिजातौ[२] ।
दित्यां हिरण्यावथ राक्षसौ च पैतृष्वसेयौ च हरेः परस्तात् ॥ ४० ॥

मानिनस्ताम्रातनयाः । कद्रूसुरसयोर्द्विविधा उरगाः नागाश्च सर्पाश्च । उरसा गच्छन्तीत्युरगाः । उरसा सर्पन्तीति सर्पाः । तेषु फणावन्तो नागाः । नागाः काद्रवेयाः । सर्पाः सौरसाः । सत्वाः प्राणिनः । सीदन्ति विषीदन्ति विशीर्यन्ते चेति सत्वाः । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । आदिपदेन स्थावरजीवाः । तदभिमानिन इति यावत् । ते च इळातनयाः । अत्र यदन्यथोच्यते भागवते तत् कल्पान्तरविषयमित्याहुः । अनुसन्धानान्तरं चात्र भवति–गाव इति ग्राम्याः पशवः । मृगा इत्यारण्याः । पक्षिण उपरिचराः । उरगा अधश्चराः । पाताळनिलया हि ते । गावो मृगाश्च भूचराः । पक्षिणः खेचराश्च भूचराश्च । केचिज्जलचराश्च । उरगा जलचरा भूचराश्च । केचित् खेचराश्च । **‘नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवी-मनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः’** [तै.सं.४.२.८.७] इति श्रुतेः । **‘येषामप्सु सदः कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः’** [८] इति च ॥ ३८ ॥ अवसितोऽत्यपूर्वः सर्गानुसर्गलयनिर्णयः । अथ प्रादुर्भावो निरूपणीयः । तत्र रामावतारात् पूर्वतनान् मत्स्यादिभार्गवान्तान् षडवताराननुक्रमेण सङ्क्षेपतो निरूप्य रामकथामुपक्षिपति । तत्र प्रथमावतारकथामाह–ततः स मग्नाम् । स्वायम्भुवमन्वन्तरे । सूक्ष्मप्रकृत्यात्मके लयोदधौ । अत एव अलयोदधौ । न विद्यते लयोऽस्या इत्यलया मूलप्रकृतिः । तदात्मके उदधौ । नहि स्थूलं जलं सम्भवति । **‘नासदासीन्नो सदासीत्’** इत्यादिश्रुतेः सर्वभूतलयो हि लयो नाम । विरिञ्चार्थ इति । तथाहि भागवते–**‘परमेष्ठी त्वपां मध्ये तथा सन्नामवेक्ष्य गाम् । कथमेनां समुन्नेष्य इति दध्यौ धिया चिरम्’** [३.१४.१६] इति, **‘सृजतो मे क्षितिर्वार्भिः प्लाव्यमाना लयं गता । अथात्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः । यस्याहं हृदयादासं स ईशो विदधातु शम् । इत्यभिध्यायतो नासाविवरात् सहसाऽनघ । वराहतोको निरगादङ्गुष्ठपरिमाणकः’** [१८–२०] इति च । सशैलामिति । शिलोच्चयभारभुग्नामत एव लयोदधौ मग्नाम् । स्वकक्ष्यातः परिच्युतामत एवाधोऽधः पतन्तीमित्येतत् ॥ ३९ ॥ अथ प्रसङ्गप्राप्तं वैवस्वतमन्वन्तरीयं वराहचरितमाह– अथेति । प्रति-ह्रियते आव्रियत इति प्रतिहारो द्वारम् । प्रतिहारपालौ वैकुण्ठबहिर्द्वारपालौ जयविजयौ । सनकादीनां शापात् । भग-वतैव नौ मरणं स्यादित्यभिलष्य जातौ । कथं त्रिशः? प्रथमं दित्यां काश्यपात् हिरण्यौ हिरण्याक्षहिरण्यकशिपू । भूमि-तळे । तळ प्रतिष्ठायाम् । अर्वाचीना वैयाकरणाः **‘तल प्रतिष्ठायाम्’** इति पठन्ति । एकयोक्त्योभयोर्ग्रहणसौकर्याय नामैकदेशग्रहणम् । अथ द्वितीयं राक्षसौ, राक्षस्यां सुमालिपुत्र्यां कैकस्यां जातौ रावणकुम्भकर्णौ । कैकस्या एव पुष्पोत्कटेति नामान्तरमासीदिति ज्ञायते । तथाहि भारते– **‘पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्ण-दशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि’** [व.प.२७६.७] इति । ननु तर्हि रामायणविरोधः । तत्र–**‘राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता । कुम्भीनसी च इत्येते सुमालेः प्रसवाः स्मृताः’** [उ.कां. ५.४१] इति कैकसीसोदरी पुष्पोत्कटेति

---

१. **‘विरिञ्चार्थमिमाम्’** २. **‘–तले प्रजातौ’**

हतो[१] हिरण्याक्ष उदारविक्रमो दितेः सुतो योऽवरजः सुरार्त्थे ।
धात्राऽर्थितेनैव वराहरूपिणा धरोद्धृतौ पूर्वहतोऽब्जजोद्भवः ॥ ४१ ॥

पठ्यते । मैवम् । **'पुष्पोत्कटा चैव कैकसी'** इत्येकान्वयादविरोधः । या कैकसी सैव च पुष्पोत्कटेति । तथाहि भारत एव –**'पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते'** [वन.प.२७६.४] इति । तेन ज्ञायते पुष्पोत्कटैव कैकसी । कुम्भीनस्येव मालिनीति । युक्तं च कामोत्कटायाः पुष्पोत्कटेत्यन्वर्थं नाम । आग्नेये च –**'ब्रह्मात्मजः पुलस्त्योऽभूत् विश्रवास्तस्य कैकसी । पुष्पोत्कटाऽभूत् प्रथमा तत्पुत्रोऽभूद् धनेश्वरः'** [११.२] इति । अयमर्थः– तस्य विश्रवसः दर्शनेन कैकसी पुष्पोत्कटा कामोद्रिक्ता सती भार्याऽभूत् । या च प्रथमा उद्रिक्तरजा भार्या तत्पुत्रो धनेश्वरोऽभूदिति । तथाहि रामायणे– **'ददौ विश्रवसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् । प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा । ..... जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतम् । ... यस्माद् विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद् विश्रवा इव । तस्माद् वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः'** [उ.कां ३.३–८] इत्यादि । अथापि यः कथाभेदो भारतरामायणयोः स पुंव्यत्यासादिना वा योजनीयः । तद् यथा कैकसीपुत्रं मालिनीपुत्रमाह भारतम्–**'मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम्'** [८] इति । शत्रुभीषणत्वात् दूषण एवात्र विभीषणशब्दोक्त इति सर्वाविरोधः । परस्तात् तृतीयं हरेः पैतृष्वसेयौ । पितुर्वसुदेवस्य स्वसारौ पृथुश्रवा पृथुदेवा च। तयोः पुत्रौ शिशुपालदन्तवक्रौ । पितुष्वसुरपत्यमिति विग्रहे **'पैतृष्वस्रीयः'** इति रूपम् । **'पितृष्वसुश्छण्'** [अ.सू.४.१.१२०] । पितृष्वसाया अपत्यमिति विग्रहे, **'स्त्रीभ्यो ढक्'** [४.१.१२०] इति ढकि कृते **'पैतृष्वसेयः'** इति रूपम् । वैयाकरणास्तु पितृष्वसृशब्दादेव **'ढकि लोपः'** [अ.सू.४.१.१३३] इति ढकि परतो लोपमङ्गीकृत्य **'पैतृष्वसेयः'** इत्यपि रूपं निष्पादयन्ति । आकारान्तः पितृष्वसाशब्दः प्राचीनग्रन्थेषु पठ्यते । तथाहि भारत एव–**'पितृष्वसायाः पुत्रो मे सम्बन्धं नार्हति द्विषाम्'** [आ.प.२४५.१३], **'पितृष्वसामातुलजौ भ्रातरावपराजितौ'** [क.प.३४.१३] इत्यादि । **'पितृष्वसामनुज्ञाप्य राजानं च युधिष्ठिरम्'** [१०.६१.१४] इति भागवते । प्रयुक्तश्च भगवत्पादैः । तेनैव निर्वाहे **'ढकि लोपः'** इति सूत्रं शक्यमवक्तुम् । पितृष्वसाशब्दो लोके न प्रयुज्यत इत्येतदर्थं वा सूत्रमिति सन्तोष्टव्यम् । कथं स्वसा? सु असति शोभत इति स्वसा । अस दीप्तौ । सु अस्यति अस्यते वा । असु क्षेपणे । क्षेपणं प्रेरणम् । ततश्च सूपपदस्यासेः ऋन् प्रत्यय इति वैयाकरणाः । प्राचीनप्रयोगानुगुण्याय **'सोरसेर्विभाषा ऋन्'** इति वक्तव्यम् । तदपि चैकवचन एव । तेन स्वसारं स्वसामित्यादि रूपमिष्यते प्रतनैः ॥ ४० ॥ हिरण्येऽस्याक्षीति हिरण्याक्षः । यः साधकानां मनः प्रविश्य हिरण्यकामनां प्रचोदयति । उदारविक्रमः महापराक्रमः । पूर्वं हिरण्याक्षहननं विरिञ्चार्थ इत्युक्तम् । द्वितीयं तु हिरण्याक्षभयपीडितानां सुराणामर्थे । **'ततो देवगणाः सर्वे चुक्रुशुर्भयपीडिताः । शरणं प्रययुर्देवं नारायणमनामयम्'** [उ.खं.२३८.१४] इति हि पाद्मे । यत्तु तत्रैवोपरिष्टात्–**'एकया दंष्ट्रया दैत्यं जघान परमेश्वरः'**[१७] इति तत् कथाव्यत्यासेन योज्यम् । आदिदैत्यस्य हि दंष्ट्रया हननम् । द्वितीयस्य तु कर्णताडनात् । **'ब्रह्मजस्तु हिरण्याक्षः प्रथमं दंष्ट्रया हतः । स एव पार्षदाविष्टो द्वितीयं कर्णताडनात्'** [३.१४.३३.४] इति हि भागवततात्पर्ये । अतः पूर्वमप्येको हिरण्याक्षो हत इत्याह– धरोद्धृतौ पूर्वहतोऽब्जजोद्भवः । स्वायम्भुवमन्वन्तरे लयोदधौ मज्जन्तीं

१. 'ततो–'

अथो विधातुर्म्मुखतो विनिःसृतान् वेदान् हयास्यो जगृहेऽसुरेन्द्रः ।
निहत्य तं मत्स्यवपुर्ज्जुगोप मनुं मुनींस्तांश्च ददौ विधातुः ॥ ४२ ॥

मन्वन्तरप्रळये मत्स्यरूपो विद्यामदान्मनवे देवदेवः ।
वैवस्वतायोत्तमसंविदात्मा विष्णोः स्वरूपप्रतिपत्तिरूपाम् ॥ ४३ ॥

भुवं वराह उद्दधार । तदा प्रत्यवरुन्धानं ब्रह्मजातमादिदैत्यं हिरण्याक्षं जघान । पुनर्वैवस्वतेऽन्तरे दित्यां जातं तमेव हिरण्याक्षं भूमेराकर्षणशक्तिं विनीय तां नाशयितुमुद्युक्तं तेनैव वराहरूपेण जघानेति । एकयोक्त्या कथाद्वयकथन-सौकर्याय मत्स्यावतारानन्तरभाविनमपि वैवस्वतमन्वन्तरीयं हिरण्याक्षवधमत्रैव सञ्जग्राह । **'अथ भूम्युपरि स्थित्वा मर्त्या यक्ष्यन्ति देवताः । तेन तेषां बलं वीर्यं तेजश्चापि भविष्यति । इति मत्वा हिरण्याक्षः कृते सर्गे तु ब्रह्मणा । भूमेर्या धारणाशक्तिस्तां नीत्वा स महासुरः । विवेश तोयमध्ये तु रसातळतळं नृप । विना शक्त्या च जगती प्रविवेश रसातलम्'** [३९.७-९] इति नरसिंहपुराणे ॥ ४१ ॥ अथो अब्जजोद्भवहिरण्याक्षवधानन्तरम् । दितिजो हिरण्याक्षस्तु मत्स्यावतारानन्तरं हि निहतः । अथो इत्यवान्तरकथारम्भे वा । वेदान् हयास्यो जगृहे । **'कालेनाऽगतनिद्रस्य धातुः शिशयिषोर्जले । मुखतो निःसृतान् वेदान् हयग्रीवोऽन्तिकेऽहरत्'** [८.२२.८] इति भागवते । अस्यैव सोमक इति नामान्तरं पुराणान्तरेषु । तथाहि पद्मपुराणे–**'सोमकस्तु हयग्रीवो ब्रह्मलोकमुपागतः । ब्रह्माणं मोहयित्वाऽसौ वेदान् जग्राह वीर्यवान्'** [उ.खं.२३०.११] इति । अर्वाचीनास्तु **'मकरस्तु महावीर्यः'** इति पाठं पठन्ति । **'जघान सोमकं रक्षो व्युज्जहार त्रयीं ततः'** इति चान्यत्र । अस्यैव शङ्ख इति च नामान्तरम् । **'ततोऽवधीत् स तं शङ्खं विष्णुर्वै मत्स्यरूपधृक्'** [उ.खं.९१.४] इति च पाद्मे । वैवस्वतं मनुं तन्मन्वन्तरीयमुनींश्च भूमय्यां नावि जुगोप । समुद्रं प्रविष्टस्य, तमभिव्याप्य च स्थितस्य मत्स्यात्मनः विष्णोः स्वरूपप्रतिपत्तिरूपां विद्यामदाच्च । विधातुर्वेदान् ददौ च इति क्रियासमुच्चये च चकारः । तान् वेदांश्च जुगोपासुरहस्तात् , ददौ च विधातुरिति च । ब्रह्मणो मुखाद् वेदापहारो नाम वेदाभिमानिनाम-पहार एव । शब्दरूपस्य वेदस्य ज्ञानस्य वाऽपहारासम्भवात् । विधातुर्दानं च पुनर्वेदमानिनां तद्वशे स्थापनम् । चाक्षुषमन्वन्तरप्रळये । तथाहि भागवते– **'रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषान्तरसम्प्लवे'** [१.३.१५] इति । एतेन ज्ञायते यदष्टमस्कन्धे पठ्यते– **'आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः'** [८.२३.७] इति, तत्र च **'दधार शफरीरूपं भगवान् हरिरीश्वरः'** [९] इति च, तत्र अतीतकल्पपदेन अतीतं मन्वन्तरमेवोच्यते । उपक्रमे निरवकाशस्फुटवचना-दिति । तदनुगुणतया **'अहं त्वामृषिभिः साकं सहनावमुदन्वति । विकर्षन् विचरिष्यामि यावद् ब्राह्मी निशा प्रभो'** [३७] इत्यत्र ब्राह्मी निशेति मन्वन्तरप्रळय एवोच्यत इति च । मान्वन्तरी निशाऽपि ब्रह्माधीनतया ब्राह्मी भवति । ब्राह्मदिनकल्पपरिग्रहे तदानीं सर्वजीवनिकायविलयात् ४३२कोटिवर्षपर्यन्तं मनोर्नावि स्थित्यसम्भवाच्च । केचित्तु मत्स्यावतारोऽपि द्विरासीदिति वदन्ति । तथाऽपि नोक्तदोषनिस्तारः । वैवस्वताय मनवे । विद्यामदात् या सङ्गृहीता मत्स्यपुराणे । वराहावतारे द्विरपि बलकार्यमेव । मत्स्यावतारस्तु बलकार्यश्च ज्ञानकार्यश्चेत्यर्थः । तत्र प्रथमपद्येन बल-कार्यमाह । द्वितीयेन ज्ञानकार्यम् ॥ ४२–४३ ॥

अथो दितेर्ज्येष्ठसुतेन शश्वत् प्रपीडिता ब्रह्मवरात् सुरेशाः ।
हरिं विरिञ्चेन सहोपजग्मुर्दौरात्म्यमस्यापि शशंसुरस्मै ॥ ४४ ॥

अभिष्टुतस्तैर्हरिरुग्रवीर्य्यो नृसिंहरूपेण स आविरासीत् ।
हत्वा हिरण्यं च सुताय तस्य दत्वाऽभयं देवगणानतोषयत् ॥ ४५ ॥

सुरासुराणामुदधिं विमथ्नतां दधार पृष्ठेन गिरिं स मन्दरम् ।
वरप्रदानादपरैरधार्य्यं हरस्य कूर्म्मो बृहदण्डवोढा ॥ ४६ ॥

स्वायम्भुवमन्वन्तरभवं वराहावतारम्, सहोक्तिसौलभ्याय वैवस्वतमन्वन्तरीयं च वराहचरितं निरूप्य, ततश्चाक्षुषमन्वन्तर-प्रळये भवं मत्स्यावतारं च निरूप्य अथैतन्मन्वन्तरीयं नरसिंहावतारमाह । दितेर्ज्येष्ठसुतेन हिरण्यकशिपुना शश्वत् मुहुर्मुहुः निरन्तरं वा प्रपीडिताः स्वस्थानात् प्रच्याव्य पीडिताः । ब्रह्मसृष्टेभ्यो भूतेभ्यो मृत्युर्मा भूदिति, **'नान्तर्बहिर्दिवा नक्त-मन्यस्मादपि चाऽयुधैः । न भूमौ नाम्बरे मृत्युर्न नरैर्न मृगैरपि'** [भाग.७.३.३६–७] इति च ब्रह्मवरात् । **'न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः । न मानुषाः पिशाचाश्च निहन्युर्मां कथञ्चन । ऋषयो वा न मां शापैः क्रुद्धा लोकपितामह । शपेयुस्तपसा युक्ता वरमेतं वृणोम्यहम् । न शस्त्रेण नचास्त्रेण गिरिणा पादपेन वा । न शुष्केण नचाऽर्द्रेण स्यान्नचान्येन मे वधः । पाणिप्रहारेणैकेन सभृत्यबलवाहनम् । यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्भविष्यति'** [ह.वं.प.४१. ५९-५२] इति हरिवंशेषु । ब्राह्मे चैवम् [२१३.५३–६] । उपस्थानेन गमनमुपगमनम् । उपजग्मुः, अस्य दौरात्म्यं शशंसुरपि । क्रियासमुच्चयेऽपिः । अथच हिरण्याक्षस्येव हिरण्यकशिपोर्दौरात्म्यमपि शशंसुरस्मै । दौरात्म्यमपि गर्हितं दौरात्म्यं शशंसुरिति च । गर्हायामपिः ॥ ४४ ॥ अभिमतलाभाय स्तुतः । अलप्सत चाभीप्सितमित्याह– नृसिंह-रूपेण स आविरासीत् । हिरण्यं हिरण्यकशिपुं हत्वा । यद्यपि हिरण्य इत्युभयोः समानम् । तथाऽपि नृसिंहरूपेण हत्वेति सिद्धपदस्य सान्निध्यतो हिरण्यकशिपुरिति पर्यवस्यति । कथं हिरण्यकशिपुः? कशिपुरित्युपधानमुच्यते । कशिपुरित्याच्छादन-मुच्यते । हिरण्यं शिरउपधानस्याध उपधाय शेते इति हिरण्यगृध्नुर्हिरण्यकशिपुरुच्यते । हिरण्यमेवाऽच्छाद्य शेत इति च । यः साधकमनसि हिरण्यलोभमभिवर्धयति । अहो अद्भुतावेतौ भ्रातरौ, एकः कामवर्धनः, अपरो लोभवर्धनः । कामलोभयोरुपहतौ क्रोधं च वर्धयत इति त्रिविधं नरकद्वारं विवृणाते । तस्य सुताय प्रह्लादाय अभयं दत्वा, न भेतव्यमिति सान्त्वयित्वा, अधःपातादिभयरहितं स्थानं च दत्वा ॥ ४५ ॥ अथ तदनन्तरभाविनं कूर्मावतारमाह– सुरासुराणाम् । हरस्य वरप्रदानाद् देवा अपि मन्दरं वोढुं न शेकुः । केवलं गरुडः शशाक । कूर्मस्य तु बृहदण्डवोढुः कियानयं मन्दरः? तथाहि वैभववचनं बृहद्भाष्ये–**'बिभर्त्यण्डं हरिः कूर्मः'** [३.२] इति । एवमनेन रैवतमन्वन्तरीयां वैवस्वतमन्वन्तरीयां च समुद्रमथनकथां सञ्जग्राह । अत्रैवं पुराणविदो वदन्ति– नरसिंहावतारादनन्तरं समुद्रमथनमिति दर्शयितुमत्र कूर्मावतार-कथनम् । अत एवामृतमथने बलिर्भागमुवाहेति युज्यते । नरसिंहावतारादनन्तरमेव हि प्रह्लादपौत्रस्य बलेर्जननमिति । तथाचायमवतारक्रमः– चाक्षुषमन्वन्तरप्रळये मत्स्यावतारः । ततो वराहनरसिंहौ । ततः कूर्मः । ततो वामनः । ततो यथाक्रमं

वरादजेयत्वमवाप दैत्यराट् चतुर्म्मुखस्यैव बलिर्य्यदा तदा ।
अजायतेन्द्रावरजोऽदितेः सुतो महानजोऽप्यब्जभवादिसंस्तुतः ॥ ४७ ॥

परशुरामादय इति । एतदेव व्यत्यस्य प्रातिलोम्येन पाद्मे पठितम्–‘**प्रथमो नरसिंहस्तु द्वितीयश्चापि वामनः । तृतीयस्तु वराहश्च चतुर्थोऽमृतमन्थनः**’ [सृ.खं.१३.१८०] इति । अत्र पूर्वार्धोत्तरार्धयोः प्रत्येकं प्रातिलोम्येनान्वयः– तृतीयप्रथमौ चतुर्थद्वितीयौ च क्रमेणेति । परशुरामादिषु च मनुष्यदृष्टेष्ववतारेष्वयं कालक्रमः–‘**एकोनविंश्यां त्रेतायां सर्वक्षत्रान्तकृद् विभुः । जामदग्न्यस्तदा षष्ठो विश्वामित्रपुरस्सरः । चतुर्विंशे युगे रामो वसिष्ठेन पुरोधसा । सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः । अष्टमो द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् । वेदव्यासस्ततो जज्ञे जातुकर्ण्यपुरःसरः । तथैव नवमो विष्णुरदित्याः कश्यपात्मजः । देवक्यां वसुदेवात्तु जातो गार्ग्यपुरःसरः । अप्रमेयोऽनियोज्यश्च स्वयं कामगमो वशी । क्रीडते भगवान् लोके बालः क्रीडनकैरिव । न प्रमातुं महाबाहुः शक्योऽसौ मधुसूदनः । परमात् परमेतस्माद् विश्वरूपान्न विद्यते । अष्टाविंशतिमे तद्वद् द्वापरस्याथ सङ्क्षये । नष्टे धर्मे तदा जज्ञे विष्णुर्वृष्णिकुले प्रभुः**’ [उपो.पा.७३.९०–६] इति ब्रह्माण्डे । अथ कथं कूर्मस्य नियत्या पूर्वनिर्देशः? इत्थम्– पूर्वं तिर्यग्भवानामवताराणां निर्देशः, मत्स्यः कूर्मो वराह इति। तत्रापि जलचरः प्रथमं निरदिश्यत, तत उभयचरः कूर्मः, ततः स्थलचरो वराहः । ततोऽर्धनरो नरसिंहः । ततो देवलोकसम्भवो वामनः । ततो नरलोकसम्भवाः परशुरामाद्या यथाक्रममिति । ननु तर्हि भागवतं कुप्यति । तथाहि श्रूयते–‘**दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशं विदुः**’ [१.३.१६] इति, ‘**चतुर्दशं नारसिंहम्–**’ इति । सत्यं श्रूयते । केवलमवतारसङ्ख्यानमेव तत् । न तत्र क्रमविवक्षेति न विरोध इति वदन्ति । वराहनरसिंहावताराभ्यां पूर्वमप्यस्ति कूर्मावतार इति सूचनाय चैतदुक्तम् । यथा रामावतारात् पूर्वमप्यस्ति व्यासावतार इति ज्ञापयितुं ‘**ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात्**’ इत्याह । अत्रोभयत्रापि उत्तरस्मात्पूर्वतनत्वमेव विवक्षितोऽर्थः । नतु पूर्वस्मादुत्तरत्वमपि । अथापि तत्र क्रमभङ्गे किं बीजमिति तु चिन्त्यं भवति । वस्तुतस्तु नायमवतारक्रमः । किन्त्वनुसन्धानक्रमः । अयमिह शास्त्रसम्प्रदायः यत् कूर्मावतारमनुस्मृत्यैव ततो नरसिंहरूपमनुसन्धेयमिति । दशावतारानुसन्धाने च मत्स्यकूर्मवराहाणामनन्तरम् । ‘**मत्स्यकूर्मवराहाश्च सिंहवामनभार्गवाः**’ इत्यादिषु सर्वत्रापि तेनैव क्रमेण शास्त्रेषु नियत्या निर्देशादेतदवगम्यते । तत्रापीदमान्तरं कारणं भवति । प्रथमं वेदावाप्तिः । ततो मनोमन्दरेण वेदार्थमथनेन ज्ञानामृतप्राप्तिः । ज्ञाने स्थिरे ध्यानयोगाय स्थिरमासनं भूमौ । ततश्च पापपुरुषनिरासो नृसिंहाग्निनेति । ‘**चतुर्दशं नारसिंहम्**’ इति नृसिंहावतारस्य कूर्मावतारानन्तर्यं कल्पभेदेनोपपादनीयमिति केचित् । अन्ये वदन्ति– द्विः किल समुद्रमथनं सम्बभूव । द्विः कूर्मोऽप्यवततार । रैवतान्तरे च वैवस्वतान्तरे च । तेन पूर्वमन्वन्तरीयकूर्मविवक्षया नृसिंहावतारात् पूर्वतरोऽयमिति । एतदपि नातिस्वरसम् । यदि पूर्वतनावतारविवक्षा तदा वराहस्य प्राथम्यम् । ततः कूर्मः । तेन वराहः कूर्मो मत्स्य इति वक्तव्यम् । न मत्स्यः कूर्मो वराह इति । वैवस्वतमन्वन्तरीयाणामेवावताराणां दशानामपि ग्रहणमिति युक्तं वचः । चाक्षुषान्तरसम्प्लवसम्भवोऽपि मत्स्यावतारः वैवस्वतमन्वन्तरसङ्गत एव । वैवस्वतमन्वन्तरीया हि फलभाजः ॥ ४६ ॥ चतुर्मुखस्य वरादेवाजेयत्वमवाप बलिर्न स्वशक्त्या । तथाहि हरिवंशे–‘**दत्तं चैतद् भगवता वरदेन स्वयम्भुवा । इन्द्रत्वं चामरत्वं च युद्धे चाप्यपराजयः । ईशित्वं च वशित्वं च बलं चैवामितं शुभम् । सर्वभूतेश्वरत्वं च दैत्यराज सदा तव**’ [भ.प.६३.६–७]

स वामनात्माऽसुरभूभृतोऽध्वरं जगाम गां सन्नमयन्[१] पदेपदे ।
जहार चास्माच्छलतस्त्रिविष्टपं त्रिभिः क्रमैस्तच्च ददौ निजाग्रजे ॥ ४८ ॥

पितामहेनास्य पुरा हि याचितो[२] बलेः कृते केशव आह यद् वचः ।
नायाच्ञयाऽहं प्रतिहन्मि तं बलिं शुभाननेत्येव ततोऽभ्ययाचत ॥ ४९ ॥

बभूविरे चन्द्रललामतो वरात् पुरा ह्यजेया असुरा धरातळे[३] ।
तैरर्दिता वासवनायकाः सुराः पुरो निधायाब्जजमस्तुवन् हरिम् ॥ ५० ॥

विरिञ्चसृष्टैर्नितरामवध्यौ वराद् विधातुर्दितिजौ हिरण्यकौ ।
तथा हयग्रीव उदारविक्रमस्त्वया हता ब्रह्मपुरातनेन ॥ ५१ ॥

इति, **'ब्रह्मणो वरदानेन हतं नो निखिलं जगत् । तपसा महता चैव विक्रमेण दमेन च । बलिना दैत्यमुख्येन–'** [७०.४६] इति च । अजोऽप्यजायत । महानपीन्द्रावरजो बभूव । अब्जभवादिसंस्तुतोऽप्यदितेः सुत आदित्येष्वेको बभूव । कुतः? अब्जभवादिसंस्तुतत्वादेव ॥ ४७ ॥ असुराणां भूभृतो बलेरध्वरम् । वामनात्माऽपि गां सन्नमयन् । **'अणोरणीयान् महतो महीयान्'** इति हि श्रुतिः । सामस्त्येन नमनं सन्नमनम्–**'स वामनो दृढगतिर्मृदु गच्छन् सपर्वताम् । साब्धिद्वीपवतीं सर्वां चालयामास मेदिनीम्'** [२४५.९०] इति मात्स्ये । **'यत्रयत्र पदं भूयो भूभागे वामनो ददौ । ददाति भूमिर्विवरं तत्रतत्रातिपीडिता'** [८९] इति च । **'गच्छतः पादविक्षेपाच्चचाल सकला मही । यज्ञभागान् न गृह्णन्ति दानवाश्च बलेर्मखात्'** [४५.१०] इति नारसिंहे । याच्ञाच्छलतः । **'अग्निकुण्डस्य पृथिवीं देहि दैत्यपते मम । मम त्रिविक्रमपदान्नान्यदिच्छामि मानद'** [उ.खं.२४०.१४] इति पाद्मे । निजाग्रजे इन्द्रे । इन्द्रायेत्येतत् । उपेन्द्रो ह्ययम् । **'अजघन्यो जघन्यजः'** इति च भारते ॥ ४८ ॥ अस्य बलेः पितामहेन प्रह्लादेन । बलेः कृते बलिरक्षार्थं याचितो हि । सूनृतवचनः शुभानन उच्यते । शुभं प्रशस्तं शोभनं वाऽननं चेष्टा यस्येति वा । साधुकर्मन्नित्यर्थः । इन्द्रस्य स्वपदभ्रंशनेन या हिंसा बलिना कृता तत्प्रतीकाराय क्रियमाणा हिंसा प्रतिहतिरुच्यते । तदेतदाह–'याच्ञामृते न प्रतिहन्मि तमपराधिनमपि बलिम्' इति । तत एव हेतोर्वामनो भूत्वा भिक्षमाण इव बलिमभिगत्यायाचत ॥ ४९ ॥ चन्द्रललामश्चन्द्रभूषणः । **'भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च'** इत्यभिधानम् । चन्द्रललामस्य वरादजेयाः, चन्द्रललामात् लब्धवरादिति वा । पुरा धरातळे भवनात् पूर्वमेव लब्धाद् वरात् । धरातळे राजानो बभूविरे उत्पन्नाः । **'भवतेरुत्पत्तावात्मनेपदमित्यादिनोत्पत्तिवाचित्वमवगम्यते'** इति तत्वमञ्जरी ॥ ५० ॥ विरचयतीति विरिञ्चः स्रष्टा । विशेषतः वरदानेन दधाति पोषयतीति विधाता । धाञ् दाने वा । तेन विलक्षणं वरं दधाति ददातीति वा विधाता । तमेतमर्थविशेषं द्योतयितुमेव विधातुर्वराद् विरिञ्चसृष्टैरवध्यावित्याह । अन्यथा विधातुर्वरात् तत्सृष्टैरवध्यावित्येवा-

---

१. **'संयमयन्'** २. **'पुराऽभियाचितो–'** ३. **'धरातले'**

स चासुरान् रुद्रवरादवद्ध्यानिमान् समस्तैरपि देवदेव[1] ।
निःसीमशक्त्यैव निहत्य सर्वान् हृदम्बुजे नो निवसाथ शश्वत् ॥ ५२ ॥

इत्यादरोक्तस्त्रिदशैरजेयः स शार्ङ्गधन्वाऽथ भृगूद्वहोऽभूत् ।
रामो निहत्यासुरपूगमुग्रं [2]नदाननादिर्विदधेऽसृजैव ॥ ५३ ॥

ततः पुलस्त्यस्य कुले प्रसूतौ[3] तावादिदैत्यौ जगदेकशत्रू ।
परैरवद्ध्यौ वरतः पुरा हरेः सुरैरजेयौ च वराद् विधातुः ॥ ५४ ॥

वक्ष्यत् । कुत्सितौ हिरण्यौ हिरण्यकौ । सत्यस्यापिधानेन हिरण्येनैव कं सुखं ययोस्तौ । हिरण्य एव कं मनो ययोस्तौ । एतेन हिरण्याक्षहिरण्यकशिपुपदयोरप्यर्थं सूचयामास । हिरण्य एवाक्षि यस्येति हिरण्यमेव यस्यान्नमाच्छादनं चेति । **'एकोक्त्या कशिपुर्भुक्ताच्छादने'** इत्यभिधानम् । ब्रह्मणोऽपि पुरातनेन । ब्रह्मजनकेन । अत एव विधातुर्वरादवध्या अपि त्वया हन्यन्ते । किमुत रुद्रवरादवध्याः ॥ ५१ ॥ अतः स त्वं रुद्रवरात् सर्वैरपि अवध्यानिमांश्च सर्वान् निहत्य । शश्वत् निरन्तरम् । शश्वदिति पुनरर्थे च । असुरावेशेन सतां हृदयादपगतस्त्वमथ तान् सर्वानसुरान् निःशेषतया हत्वा शश्वत् पुनरपि नो हृदम्बुजे नियत्या वस । हृदम्बुजमिति मधुरं श्लक्ष्णं च ते वासस्थानमित्याह । यतस्त्वमेव हृदम्बुजेनः हृदम्बुजस्येनः । हृदयेश्वरः, हृदयङ्गमश्च । हृदम्बुजस्य विकसने इनः सूर्य इव । अत एव च हृदम्बुजमिवेत्याह ॥ ५२ ॥ भृगुकुलोद्वहः भार्गवो रामोऽभूत् एकोनविंश्यां त्रेतायाम् । स्वावतारेण भृगुकुलस्य उन्नतिं प्रापयन् उद्वहः । अन्यत्रापि ऊर्ध्वं नयतीत्युद्वहः पुत्रो गोत्रजो वोच्यते । **'पुरा देवगणैर्विष्णुः स्तुतः क्षीरोदधौ नृप । ऋषिभिश्च महाभागैर्जमदग्नेः सुतोऽभवत्'** [४६.२] इति नारसिंहे । शार्ङ्गधन्वाऽपि सर्वप्रहरणायुधोऽपि त्यक्तसर्वायुधः केवल-मिध्मप्रव्रश्चनं परशुं दधत् । कुरुक्षेत्रेऽसृजैव समन्तात् पञ्च नदान् ह्रदान् विदधे । नदो ह्रद इति समानार्थौ शब्दौ । निर्वचनसाम्यात् । ह्रादत इति ह्रदः । नदतीति नदः । ह्राद अव्यक्ते शब्दे । णद अव्यक्ते शब्दे । अगाधो जलाधारः पदार्थः । यत् समन्तपञ्चकं तीर्थमाहुः । अपिचार्थविशेषद्योतनाय च ह्रदान् नदानाह । तथाहि नारदीये स्मरन्ति– **'ततः पञ्चनदं गच्छेत् तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । पञ्च नादाः कृता यत्र हरेणासुरभीषणाः । तेन पञ्चनदं नाम सर्वपातकनाशनम्'** [ना.उ.भा.६५.२५–६] इति कुरुक्षेत्रमाहात्म्ये । एतत् पौराणं निर्वचनं स्मारयितुमेव ह्रदानित्यनुक्त्वा नदानित्याह । यन्महिम्ना तज्जलमन्वर्थमसृग् बभूव– न सृजति पापमिति ॥ ५३ ॥ एवं प्राथमिकान् षडवतारान् सङ्क्षेपतो निरूप्याथ रामावतारकथां प्रस्तौति । पुलस्त्यस्य कुले प्रसूतौ । प्रजापतेर्मानसः पुत्रः पुलस्त्यः । तत्सुतो मुनिर्विश्रवाः । तस्मात् कैकस्यां प्रसूतो रावण इति स पौलस्त्य उच्यते । आदिदैत्यौ हिरण्याक्षो हिरण्यकशिपुश्च । सृष्टेरादौ सृष्टाविति । ननु कथं दैत्यौ? नहीमौ दितिपुत्रौ । लोकखण्डनी प्रकृतिर्दितिरुच्यते । दो अवखण्डने । दितेरिमाविति दैत्यावुच्येते इति का कथन्ता? । **'मयैव वध्यौ भवतम्'** इति तदाविष्टयोर्जयविजययोः प्रदत्तात् हरेर्वरतः ॥ ५४ ॥

१. 'देवदेवः ।' २. '–मुग्रं ह्रदान–' ३. 'प्रजातौ'

सर्वैरजेयः स च कुम्भकर्ण्णः पुरातने जन्मनि धातुरेव ।
वरान्नरादीनृत एव रावणस्तदातनात् तौ त्रिदशानबाधताम् ॥ ५५ ॥

तदाऽब्जजं शूलिनमेव चाग्रतो निधाय देवाः पुरुहूतपूर्वकाः ।
पयोम्बुधौ भोगिपभोगशायिनं समेत्य योग्यां स्तुतिमभ्ययोजयन् ॥ ५६ ॥

त्वमेक ईशः परमः स्वतन्त्रस्त्वमादिरन्तो जगतो[१] नियोक्ता ।
त्वदाज्ञयैवाखिलमम्बुजोद्भवा वितेनिरेऽग्र्याश्चरमाश्च येऽन्ये ॥ ५७ ॥

ननु कुम्भकर्णो निद्रां वव्रे, नाजेयत्वम्? आह– पुरातन इति । पुरातने जन्मनि हिरण्याक्षत्वे । यतः स बहुधा वरं वव्रे सुरैरजेयः स्यामिति, सर्वैरजेयः स्यामिति, भाविनि जन्मन्यप्यजेयः स्यामिति । तथाहि भारते–**'हिरण्याक्षो महारौद्रो लेभे देवात् पितामहात् । वरानचिन्त्यानतुलान् शतशोऽथ सहस्रशः'** [शां.प.२०८.१०] इति । नरादीनिति । आदिपदेनर्क्षा वानराश्च । **'रावणः– गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा । सर्पकिन्नरभूतेभ्यो न मे भूयात् पराभवः । ब्रह्मा– य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव । ऋते मनुष्याद् भद्रं ते तथा तद् विहितं मया । मार्कण्डेयः – एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत् तदा । अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान् पुरुषादकः'** [व.प.२७६.२५–७] इति रामोपाख्याने । **'नहि चिन्ता मनुष्येषु प्राणिष्वमरपूजित । तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः'** [उ.कां.१०.२१] इति ब्रह्माणं प्रति रावणवचनं वाल्मीकीये । तदातनात् रावणजन्मन्येव वृताद् वराद् । **'रावयामास लोकान् यत् तस्माद् रावण उच्यते । दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत्'** [व.प.२७६.४०] इति महाभारते । अबाधताम्, अबाधेताम् । बाधृ लोटने । **'लोटनं प्रतिघातः'** इति क्षीरस्वामी । लोकबाधनी चेयं बाधेति परस्मैभाषा ॥ ५५ ॥ तदैव अविलम्बेन, अब्जजं शूलिनं चाग्रतो निधाय । ब्रह्मैव वायुमपि प्रतिनिधत्त इति तावेव पुरुहूतपूर्वकाणां देवानामग्र्यौ, तस्मात् तावेवाग्रतो निधाय । गरुडशेषयोर्नारायणसन्निधावेव स्थितेः । अत एवाऽह–भोगिपभोगशायिनम् । अभितः भक्तिश्रद्धाभ्यां योजन-मभियोजनम् । अभिमुखीकरणार्थं च योजनमभियोजनम् । **'एतस्मिन्नेव काले तु देवाः सेन्द्रा महर्षयः । सिद्धा विद्या-धराश्चैव गन्धर्वाः किन्नरास्तथा । गुह्यका भुजगा यक्षा ये चान्ये स्वर्गवासिनः । ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा शङ्करं च नरा-धिप । ते ययुर्हतविक्रान्ताः क्षीराब्धेस्तटमुत्तमम्'** [४७.११–१३] इति नारसिंहे ॥ ५६ ॥ त्वमेक एव सर्वस्येष्टे । यतः परमः सर्वोत्तमः । अत एव न परतन्त्रः । नाप्यतन्त्रः । किन्त्वात्मतन्त्रः । आदिः जगतः सृष्टेः पूर्वमपि वर्तमानः, जगत्कारणं च । अन्तः जगतः प्रळयेऽपि वर्तमानः, जगदन्तकश्च । **'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा'** [२.९.३५] इति हि भागवते । त्वमेवास्मदादिकं सर्वं जगत् स्वस्वकार्येषु नियुनङ्क्षि । अग्र्या अतीता अम्बुजोद्भवाः, चरमा आगामिनश्च वर्तमानश्च । वितेनिरे, वितनिष्यन्ते, वितनुते च । ये चान्ये रुद्रादयस्तेऽपि तथेति किमु वक्तव्यम् ॥ ५७ ॥

१. 'जगतां नि–'

मनुष्यमानात् त्रिशतं सषष्टिकं दिवौकसामेकमुशन्ति वत्सरम् ।
द्विषट्सहस्रैरपि तैश्चतुर्य्युगं त्रेतादिभिः पादश एव हीनैः ॥ ५८ ॥

सहस्रवृत्तं तदहः स्वयम्भुवो निशा च तन्मानमितं शरच्छतम् ।
त्वदाज्ञया स्वाननुभूय भोगानुपैति सोऽपि त्वरितस्त्वदन्तिकम् ॥ ५९ ॥

मनुष्यमानाद् वत्सराणां त्रिशतं सषष्टिकं दिवौकसामेकं वत्सरमुशन्ति अभिप्रयन्ति कालविदो व्यासादयः । त्रिवार-मावृत्तं शतं त्रिशतम् । द्विषट्सहस्रैरपि तैर्वत्सरैश्चतुर्युगमुशन्ति । तथाच मनुष्यमानेन चतुर्युगगणना–१२,०००x३६०=४३,२०,००० मानुषवत्सराः । अथ चतुर्णां युगानां वत्सरविभागमाह– त्रेतादिभिः पादश एव हीनैः । कृतस्य वत्सरा एकं मानमिति कृत्वा ततस्त्रेतादिषु क्रमशः पादोनता । तथा चायं युगानां विभागः–कृतयुगे ४,८०० वत्सराः । त्रेतायुगे ३,६०० वत्सराः । द्वापरयुगे २,४०० वत्सराः । कलियुगे १,२०० वत्सराः । संहत्य १२,००० वत्सराः ।

तथाच कृतयुगे	मानुषमानेन	–	४८००x३६० = १७,२८,०००	वत्सराः ।
त्रेतायुगे	,,	–	३६००x३६० = १२,९६,०००	वत्सराः ।
द्वापरयुगे	,,	–	२४००x३६० = ८,६४,०००	वत्सराः ।
कलियुगे	,,	–	१२००x३६० = ४,३२,०००	वत्सराः ।

संहत्य ४३,२०,०००वत्सरा इति । अत्र कृते ८०० वत्सराः [२,८८,०००मा.वत्सराः] पूर्वोत्तरसन्धिकालः । एवं त्रेतायां ६०० वत्सराः [२,१६,०००मा.व.] । द्वापरे ४००वत्सराः [१,४४,००मा.व.] । कलौ च २०० वत्सराः [७२,०००मा.व.] इति कालज्ञाः ॥ ५८ ॥ सहस्रवारमावृत्तं चतुर्युगं स्वयम्भुवोऽहर्दिनमुशन्ति । तथाहि गणना–४३,२०,०००x१०००=४३२,००,००,०००वत्सरा ब्रह्मणो दिवा । तावती पुनर्निशा । संहत्य दिवानिशम्–८६४,००,००,००० मानुषवत्सरा ब्रह्मणो दिनमुच्यते । अष्टौ वृन्दानि, षडर्बुदानि, चतस्रः कोटयः । तथाहि प्राचां गणनाक्रमः– **'एकं दश शतमस्मात् सहस्रमयुतं ततः परं लक्षम् । प्रयुतं कोटिमथार्बुदवृन्दे खर्वं निखर्वं च । तस्मान्महासरोजं शङ्कं सरितां पतिं तथैवान्तम् । अर्धं परार्धमाहुर्यथोत्तरं दशगुणं तथा ज्ञेयम्'** इति । तथा हि सङ्ख्यानम्–

एकम्	१	दश	१०
शतम्	१००	सहस्रम्	१०००
अयुतम्	१००००	लक्षम्	१०००००
प्रयुतम्	१००००००	कोटिः	१०००००००
अर्बुदम्	१००००००००	वृन्दम्	१०००००००००
खर्वम्	१००००००००००	निखर्वम्	१०००००००००००

त्वया पुरा कर्ण्णपुटाद् विनिर्म्मितौ महासुरौ तौ मधुकैटभाख्यौ ।
प्रभञ्जनावेशवशात् तवाऽऽज्ञया[1] बलोद्धतावाशु जले व्यवर्द्धताम्[2] ॥ ६० ॥

त्वदाज्ञया ब्रह्मवरादवद्ध्यौ चिक्रीडिषासम्भवया मुखोद्गतान् ।
स्वयम्भुवो वेदगणानहार्षतां तदाऽभवस्त्वं हयशीर्ष ईश्वरः ॥ ६१ ॥

महापद्मम्	१००००००००००००	शङ्खः	१०००००००००००००
समुद्रः	१००००००००००००००	अन्तः	१०००००००००००००००
अर्धम्	१००००००००००००००००	परार्धम्	१०००००००००००००००००

अनियतश्चायं नामनिर्देशः । अन्यान्यग्रन्थेष्वन्यान्यानि नामानि भवन्ति । तदिदं परार्द्धं च ब्रह्मणः परार्द्धकालादधिकम् । अतोऽन्यादृशी ब्रह्मणो वयोगणना भवति । गणितज्ञानां परार्द्धमष्टादशस्थानकं भवति । ब्रह्मणः परार्द्धं तु पञ्चदशस्थानकम् । ब्रह्मणो हि दिनमानेन तस्याऽऽयुर्मानमपि निश्चीयेत । तद् यथा– ८,६४,००,००,०००x३६०x१००= ३१,१०४,००,००,०००,०००मानुषवत्सराः । अयमेव परकाल इति शास्त्रेषु व्यपदिश्यते । तेन १५,५५२,००,००,०००,०००मानुषवत्सरा ब्रह्मणः परार्द्धकालः ॥ ५९ ॥ देवैः कृतभगवत्स्तुतिव्याजेन हयग्रीवावतारकथां प्रस्तौति– त्वया पुरा कर्णपुटात् । कर्णाख्यः पुटः कर्णपुटः । पत्रादिनिर्मितः मध्येखातः पात्राकारः संस्थानविशेषः पुट इत्युच्यते । 'ದೊನ್ನೆ' इति भाषायाम् । स एव वेत्रादिनिर्मितः 'पुटी' इत्युच्यते । 'ಬುಟ್ಟಿ' इति भाषायाम् । **'अथ तस्य प्रसुप्तस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः । श्रोत्राभ्यामपतत् तोये स्वेदबिन्दुद्वयं नृप । मधुकैटभनामानौ तस्माज्जातौ महासुरौ । महाकायौ महावीर्यौ महाबलपराक्रमौ'** [३७.३–४] इति नारसिंहे । मदयतीति मधुः काममयः । येन महान्तोऽपि कीटवदल्पा भान्ति स कीटभः क्रोधः । कैटभः क्रोधमयः । तवाऽऽज्ञया प्रभञ्जनो मधुकैटभावाविवेश । तदावेशेन तौ बलोद्धतावास्ताम् । एतेन **'तौ विवेश स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः'** [स.प.४४.१०] इत्यर्घाहरणवचनं गदितार्थम्–ब्रह्मणा नारायणेन तदाज्ञया चोदित इति । व्यवर्धताम् । विष्वगवर्द्धेताम् । सेयं वृद्धिरपि भगवदिच्छानिमित्ता वाय्वावेशनिमित्ता चेति परस्मैभाषा । **'त्वां वर्धन्तु नो गिरः'** [ऋ.सं.१.५.८] इति, **'ईजानं देवावश्विनावभि सुम्नैरवर्धताम्'** [१०.१३२.१] इत्यादि चर्ग्वेदे ॥ ६० ॥ त्वदाज्ञयैव तयोर्ब्रह्मणा वरदानं च । नहि कस्यचित् स्वाच्छन्द्यं नाम । सा चाऽऽज्ञा भगवतः क्रीडारूपा । सा च क्रीडा स्वभावोऽस्य । **'देवस्यैषः स्वभावोऽयम्'** इति श्रवणात् । चिक्रीडिषयैव कर्णपुटाद् विनिर्मितौ । कर्णमलोत्थाविति लौकिकी भणतिभङ्गी । **'तौ कर्णमलसम्भूतौ विष्णोस्तस्य महात्मनः'** [स.प.४४.८] इति । कर्णपुटात् घर्मेणेव बिन्दुद्वयमपतत् । एकेन मधुर्बभूव । अपरेण कैटभ इत्यर्थः । **'पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्यांशुसप्रभे । नारायणकृतौ बिन्दू अपामास्तां गुणोत्तरौ । तावपश्यत् स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः । एकस्तत्राभवद् बिन्दुर्मध्वाभो रुचिरप्रभः । स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया । कठिनस्त्वपरो बिन्दुः कैटभो राजसस्तु सः'** [शां.प.३५७.२४–६] इति मोक्षधर्मेषु । वेदगणान् वेदमानिदेवगणान् । अहार्षताम्, अहार्ष्टाम् । अकारप्रश्लेषेणापराधस्याक्षम्यतामाह ।

---

१. '–वशात् त्वदाज्ञया'। २. 'जलेऽभ्यवर्धताम्'

आहृत्य वेदानखिलान् प्रदाय स्वयम्भुवे तौ च जघन्थ दस्यू ।
निष्पीड्य तावूरुतळे कराभ्यां तन्मेदसैवाऽशु चकर्थ मेदिनीम् ॥ ६२ ॥

एवं सुराणां च निसर्गजं बलं तथाऽसुराणां वरदानसम्भवम् ।
वशे तवैतद् द्वयमप्यतो वयं निवेदयामः पितुरेव तेऽखिलम् ॥ ६३ ॥

इमौ च रक्षोधिपती वरोद्धतौ जहि स्ववीर्य्येण नृषु प्रभूतः[1] ।
इतीरिते तैरखिलैः सुरेश्वरैर्बभूव रामो जगतीपतिः प्रभुः ॥ ६४ ॥

स कश्यपस्यादितिगर्भजन्मनो विवस्वतस्तन्तुभवस्य भूभृतः ।
गृहे दशस्यन्दननामिनोऽभूत् कौसल्यकानाम्नि तदर्त्थिनेष्टः ॥ ६५ ॥

यतस्त्वमेवेश्वरः समर्थः मधुकैटभयोर्हनने, वेदगणप्रत्याहरणे च ॥ ६१ ॥ **'कृत्वा हयशिरोरूपं हत्वा तु मधुकैटभौ । ब्रह्मणे तेऽर्पिता वेदास्तेन सत्येन मोक्षय'** [भ.प.७२.७७] इति बलिवचनं हरिवंशे । **'तौ दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयशिरस्तनुम् । पुनः प्रवृत्तिधर्मार्थं तामेव विदधे तनुम्'** [शां.प.३५७.७२] इति च मोक्षधर्मेषु । **'ओं नमो वाजि-शीर्षाय मधुकैटभघातिने । महोदधिजलस्थाय वेदाहरणकारिणे'** [५९.५५] इति ब्राह्मे । वेददस्यू । मेदसैवाशु चकर्थ मेदिनीम् । मधुकैटभमेदस्वतीत्येव चैनां मेदिनीमाहुः । कामक्रोधौ हि मेदिन्यां प्रभवतः । **'दैत्ययोर्मेदसा च्छन्ना सर्वा राजन् वसुन्धरा । ततःप्रभृति कौन्तेय मेदिनीति स्मृता मही'** [स.प.४४.२८] इति च । मधुकैटभौ मत्स्यरूपेण हताविति नरसिंहपुराणे । तच्च **'व्यत्यासः प्रातिलोम्यं च'** इत्युक्तनयेनेति स्फुटम् । दुष्टानां मदं हर्षं दर्पं वा स्यतीति हयग्रीवोऽपि हि मत्स्यः । सर्वेऽप्यवताराः सर्वपदवाच्याश्च । निरन्तरत्वात् । स्वयं च सदा माद्यतीति मत्स्यः । **'मदेः स्यन्'** [स.कं.२.३.१५] इति भोजः । अत एवोपरिष्टाद् स्फुटमुच्यते–**'तौ युध्वा सुचिरं तेन दानवौ मधुकैटभौ । हतौ शार्ङ्गविनिर्मुक्तैः शरैः कृष्णेन दुर्मदौ'** [न.पु.३७.३२] इति ॥ ६२ ॥ अस्मत्पितुर्जगत्पितुस्तव सविधे ॥ ६३ ॥ इमौ पौलस्त्यौ रक्षोधिपती रावणकुम्भकर्णौ । ब्रह्मवरस्याभङ्गेन तौ हन्तुं नृषु प्रभूतः प्रादुर्भूतः । हननक्रियातः पूर्वकाल-सम्बन्धः क्त्वार्थः । प्रादुर्भूय जहीत्यर्थः । तद्यथा–विश्रान्तो गच्छ । विश्रम्य गच्छेत्यर्थः । उदूढो रमस्व । उदुह्य रमस्वेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ कश्यपस्य सकाशात् अदितेर्गर्भे जातो विवस्वान् । तस्य तन्तौ वंशे भवः । दशस्यन्दननामा भूभृत् । तस्य कौसल्या नाम गृहं भार्या । तत्र प्रादुरभूत् । तदर्थिना पुत्रार्थिना दशरथेन पुत्रेष्टिपूर्वेणाश्वमेधेनेष्टः । यद्यपि दश-स्यन्दननाम्न इति पर्याप्तम् । अथापि नामिन इत्याह । तेनैतदाह, यथा पूर्वमहार्षामिति वक्तव्येऽहार्षतामित्याह । एवमिहापि नाम्न इति वक्तव्ये नामिन इत्याह । दशरथनाम तस्मिन् सार्थकतया प्रशस्तमासीदिति । तेनैतदपि सूचयामास नामन्शब्दाच्च

---

१. **'प्रजातः'**

तदाज्ञया देवगणा बभूविरे पुरैव पश्चादपि तस्य भूम्नः ।
निषेवणायोरुगुणस्य वानरेष्वथो नरेष्वेव च पश्चिमोद्भवाः ॥ ६६ ॥

स देवतानां प्रथमो गुणाधिको बभूव नाम्ना हनुमान् प्रभञ्जनः ।
स्वसम्भवः केसरिणो गृहे प्रभुर्बभूव वाली स्वत एव वासवः ॥ ६७ ॥

प्राशस्त्येऽर्थ उपधालोपेन इनिठनौ भवत इति । तेनात्र चत्वारि रूपाणि भवन्ति–दशरथनामा, दशरथनामवान्, दशरथनामी, दशरथनामिक इति । अत एव पवित्राङ्गुलिमनामिकां वदन्ति । सोऽयं दशरथो वैवस्वतमनुरित्येके । **'भविष्यदन्तरे भूत्वा मनुर्वैवस्वतो भवान् । पुनर्दशरथो भूत्वा त्वमेवासि पिता मम'** इति वामनवचनेन ते स्वपक्षं समर्थयन्ते । सम्प्रति तु वामने नेदं वचनमुपलभ्यते । स्वायम्भुवमनुरिति सम्प्रदायविदः । तथाहि स्मर्यते–**'अस्याभूत् प्रथमं जन्म मनोः स्वायम्भुवस्य च । रघूणामन्वये पूर्वं राजा दशरथो ह्यभूत्'** [उ.खं.२४२.८–९] इति पाद्मे । कर्तुरनिर्णयेऽप्यविरोधादंशावतारवचनमपि संवादितयाऽऽदीयेत–**'राजा दशरथः पूर्वं मनुः स्वायम्भुवः स्मृतः'** [३९] इति । **'काश्यपस्य वरो दत्तस्तपसा तोषितेन मे । याचितः पुत्रभावाय तथेत्यङ्गीकृतं मया । स इदानीं दशरथो भूत्वा तिष्ठति भूतले'** [अ.रा;बा.कां.२.२५–६] इत्यध्यात्मरामायणवचनं त्वर्वाचीनत्वात् सन्दिग्धप्रामाण्यम् । अथापि तमेतमर्थं कटाक्षयतीव–**'कश्यपस्यादितिगर्भजन्मनः'** इति वदन्नाचार्यः । कश्यपवंशजत्वात् सोऽपि क्वचित् कश्यप उच्यत इत्यर्थः । अन्यथा विवस्वतः कश्यपाददितिजत्वं सिद्धमिति तद्विशेषणं नातीवोपयुक्तम् । यदि साक्षात् कश्यपत्वं दशरथस्य ग्रन्थकृदभ्यमनिष्यत तदा **'कश्यपस्य दशास्यन्दननामिनः'** इत्येवावक्ष्यत् । नतु परम्परया सूर्यविशेषणतया । एवं विवस्वतस्तन्तुभवत्वादेव क्वचिद् वैवस्वतो मनुरित्युच्यते । एवं विवक्षाभेदेन बहुविधा व्याहारा भवन्ति । वस्तुतस्तु स्वायम्भुवो मनुरिति प्रसिद्धिरेव युक्तेति । कुस्यन्ति परस्परं श्लिष्यन्तीति कोसलाः । कुस श्लेषणे । कुसेर्लः प्रत्यय इति वैयाकरणाः । तेषां राजाऽपि कोसलः । कोसलराजपुत्री कौसल्या । कौसल्यकेत्यनुकम्पायां कन् । भूत्वाऽपि भगवज्जननी पुत्रवियोगेन दुःखमनुबभूवेत्यनुकम्पते ॥ ६५ ॥ बभूविरे इति सूचितां क्रियाफलस्याऽत्मगामितामाह–तस्य भूम्नः परिपूर्णस्य नितरामवतारेऽपि सेवनाय । पुरैव केचिद् बभूविरे । केचित् पुराऽपि पश्चादपि । तदेव विवृणोति–वानरेषु पुरैव । अथो इति पक्षान्तरे नरेष्वेव पुराऽपि पश्चादपि । नरेषु पश्चिमोद्भवा लक्ष्मणाद्या एव च मुख्याः, न पूर्वोद्भवा दशरथाद्या इत्याधिक्यवचनश्चकारः । **'समुच्चये तथाऽऽधिक्ये न्यूनत्वे चः प्रयुज्यते'** इति शब्दनिर्णयवचनम् ॥ ६६ ॥ अथ देवानां भूमौ प्रादुर्भावमाह– स देवतानामित्यादिना । भक्तानां जन्मप्रभञ्जनः स्वयं केसरिणो भार्यायां बभूव । तथाहि वाल्मीकीये–**'सूर्यदत्तवरः स्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः । तत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता । तस्य भार्या बभूवैषा ह्यञ्जनेति परिश्रुता । जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम्'** [उ.कां.३५.१९–२०] इति । **'अञ्जनात्वेन सञ्जाता मञ्जुला पुञ्जकस्थली'** [सं.रा;कि.कां.८.६१] इति पण्डिताचार्यवचनम् । रेतःसेकं योनिद्वारा प्रवेशं च विनाऽपि सम्भवितुं प्रभवतीति प्रभुः । तर्हि कथं सम्बभूव? स्वसम्भवः । स्वतन्त्रभगवदिच्छया स्वयमेव सम्बभूव । व्यवहारमात्रं केसरिणः पितृत्वं नाम । रेतःसिचं हि पितरमाहुः । नात्र रेतःसिग्योगः । नापि योनेः शरीरम् । पवमानस्पर्शमात्रेण किलाञ्जना

सुग्रीव आसीत् परमेष्ठितेजसा युतो रविः स्वात्मत एव जाम्बवान् ।
य एव पूर्वं परमेष्ठिवक्षसस्त्वगुद्भवो धर्म्म इहाऽस्यतोऽभवत् ॥ ६८ ॥

य एव सूर्य्यात् पुनरेव सञ्ज्ञया नाम्ना यमो दक्षिणदिक्प आसीत् ।
स जाम्बवान् दैवतकार्य्यदर्शिना पुरैव सृष्टो मुखतः स्वयम्भुवा ॥ ६९ ॥

सुषुवे । रुजां भञ्जनाच्च प्रभञ्जनः । एतेन यत् क्वचिद्धनुमतो रुद्रांशत्वमुच्यते तदपि दत्तोत्तरम् । **'रुजां द्रवणतो रुद्रो वायुः'** इति ह्यृग्भाष्ये । ननु नेदं सम्भवति । **'यो वै चैकादशो रुद्रो हनूमान् स महाकपिः । अवतीर्णः साहायार्थं विष्णोरमिततेजसः'** [स्कां.पु;माहे.खं;के.खं८.१००] इति निरवकाशस्कान्दवचनेन तस्य शिवावतारतानिश्चयात् । रुद्रा ह्येकादश प्रसिद्धाः । न वायव इति । अहो असुरावेशमहिमा ते । एकादश रुद्रा इति प्राणा एवोच्यन्ते । दश प्राणा हीन्द्रियमानिनः । अयं प्राणानां प्राण एकादश इति । प्राणाद्या नागाद्याश्च वा दश प्राणाः । अन्यथा निरवकाशं वायुतनयत्ववचनं कुप्यति । अस्मत्पक्षे तु सर्वाविरोध इति न कोऽपि दोषः । **'मारुतस्याऽत्मजः श्रीमान् हनुमान् नाम वानरः । वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे'** [वा.रा.१७.१६] इति बालकाण्डे । **'अनिलस्य च पुत्रोऽयं हनुमानिति विश्रुतः'** [३०.२४] इति युद्धकाण्डे । स्पर्शमात्रेणाऽत्मप्रभं सुतं जनयतीति च स प्रभञ्जनः । अथ कथं हनुमान्? वज्रायुधताडनेऽप्यक्षुण्णहनुमानिति । तथाहि रामायणे–**'एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः । हस्तान्तादतिमुक्तेन कुलिशेनेभ्याताडयत् । ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः । पवमानस्य चैतस्य वामो हनुरभज्यत'** [उ.कां.३५.४७] इति । 'अभज्यत?' इति काकुप्रश्नः । नाभज्यतेत्यर्थः । **'भङ्गे प्रसक्तेऽपि न भङ्गमाप हनुः शिशोर्यद्धनुमानतोऽयम्'** [सं.स;कि.कां.१.२३] इति सङ्ग्रहरामायणे । **'मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथाऽहतः । नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति'** [३६.११] इति वाल्मीकीये । बाह्यमिदं निर्वचनम् । आन्तरं चेदं भवति–हनुरिति हिंसा । हनुरिति गतिः । हनुरिति ज्ञानम् । शत्रूणां हिंसकः, स्वयमप्रतिहतगतिरनूनज्ञानश्च । अथ चासतां हिंसकः सतां मतिदो गतिदश्च । वासवोऽपि स्वत एव विना गर्भवासं वाली बभूव ॥ ६७ ॥ एवं रविरपि स्वात्मत एव सुग्रीव आसीत् । योगनिरतस्य चतुर्मुखस्य नेत्राभ्यां रसोऽस्रवत् । तस्मिन्नश्रुकणे कश्चन वानरः सम्बभूव । स कदाचिन्मेरुशिखरे प्रसन्नसलिलं सरो ददर्श । सरसि च स्वस्य प्रतिबिम्बम् । स चापलात् तत्राप्लुत्योत्थितः सपदि मनोज्ञरूपा तरुणी बभूव । तामिन्द्रश्चकमे । आदित्यश्च । इन्द्रस्य स्कन्नं रेतस्तस्याः शिरसि पतितम् । आदित्यस्य च ग्रीवायाम् । वालेषु पतिते बीजे वाली नाम बभूव । ग्रीवायां पतिते सुग्रीवः । तस्यां निशायां व्युष्टायां स पुनर्वानररूपं प्रतिपेदे । यमेनमृक्षरजसं प्राहुरित्युत्तररामायणे कथा सम्प्रति पठ्यते । बहवः पुनरेतमध्यायं प्रक्षिप्तमाहुः । **'वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमूर्जितम् । सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः'** इति च बालकाण्डे [१७.१०] । **'अथर्क्षरजसः पुत्रो युधि राजा सुदुर्जयः'** इति युद्धकाण्डे [३०.२०] । स्वात्मत एव च जाम्बवान् । **'परमेष्ठितेजसा'** इति पूर्वप्रस्तुतः स्वात्मा स्वयम्भूः परमेष्ठी । तदेव विवृणोति–य एव पूर्वम् । परमेष्ठिवक्षस्त्वचा धर्मः प्रथमं बभूव । स एव पुनः सूर्याद् यमनामा बभूव । स एव स्वयम्भुव आस्यात् जाम्बवानिति बभूव । तथाहि ब्रह्मवचनं वाल्मीकीये–**'पूर्वमेव मया सृष्टो जाम्बवानृक्षपुङ्गवः । जृम्भमाणस्य सहसा**

ब्रह्मोद्भवः सोम उतास्य सूनोरत्रेरभूत् सोऽङ्गद एव जातः ।
बृहस्पतिस्तार उतो शची च शक्रस्य भार्य्यैव बभूव तारा ॥ ७० ॥

बृहस्पतिर्ब्रह्मसुतोऽपि पूर्वं सहैव शच्या मनसोऽभिजातः ।
ब्रह्मोद्भवस्याङ्गिरसः सुतोऽभून्मारीचजस्यैव शची पुलोम्नः ॥ ७१ ॥

स एव शच्या सह वानरोऽभूत् स्वसम्भवो देवगुरुर्बृहस्पतिः ।
अभूत् सुषेणो वरुणोऽश्विनौ च बभूवतुस्तौ विविदश्च मैन्दः ॥ ७२ ॥

मम वक्त्रादजायत' [बा.कां.१७.७] इति । **'जृम्भमाणस्य मे वक्त्राज्जाम्बवानुदपद्यत । ऋक्षो रक्षोविनाशार्थं धर्मो धर्मधरः पुरा'** [सं.रा;बा.कां ३.१४] इति सङ्ग्रहरामायणे । कथं जाम्बवान्? जम्बूफलं जाम्बवमुच्यते । जाम्बूनदं जाम्बवमुच्यते । जाम्बवं फलमस्त्स्यस्य भोज्यमिति जाम्बववान् । जम्बूफलसदृशवर्णत्वात्, स्वर्णवर्णत्वाद्वा जाम्बववान् । जाम्बववानेव जाम्बवान् । **'लोपः समाने'** इत्येकवकारलोपः । ननु जाम्बवान् गद्गदसुत इति, धूम्रनाम्न ऋक्षस्यानुज इति च श्रूयते । तथाहि वाल्मीकीये– **'गद्गदस्याथ पुत्रोऽयं जाम्बवानिति विश्रुतः'** [यु.कां.३०.२०] इति, **'सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः । यवीयानस्य तु भ्राता पश्यैनं पर्वतोपमम् । भ्रात्रा समानो रूपेण विशिष्टस्तु पराक्रमैः । स एष जाम्बवान्नाम–'** [२७.९–११] इति च । सत्यं श्रूयते । अयमाशयो वक्तव्यः, यद्यर्वाचीनैर्न प्रक्षिप्तः–चतुर्मुखमुखान्निःसृतं जाम्बवन्तमृक्षराजो गद्गदः पुत्रत्वेन वरयामास । तेन स गद्गदपुत्रो बभूव । गद्गदस्य पूर्वमेव धूम्रो नाम पुत्र आसीत् । तेन जाम्बवान् धूम्रानुजो बभूव । वालिस्यालस्तारोऽपि यविष्ठो गद्गदपुत्र इति सम्प्रति पठ्यते । **'गद्गदस्यैव पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्रः शतक्रतोः'** [यु.कां.३०.२२] इति हि रामायणे प्रचलितः पाठः । अगम्यः प्रक्षेपमहिमा । सुषेणतनयो हि तारः ॥ ६८– ६९ ॥ आदौ ब्रह्मोद्भवः सोमः । पुनरस्य ब्रह्मणः पुत्रादत्रेरनसूयायामभूत् । **'अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् । दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान्'** [४.१.१५] इति हि भागवते । ननु कथमनसूयायां जज्ञे? **'अत्रिनेत्रसमुद्भवः'** इति हि तं स्तुवन्ति । सत्यम् । अत्रिनेत्रादेवानसूयागर्भं विवेश, न रेतोद्वारेति हि तन्महिमानं स्तुवन्ति । अतो न विरोधः । **'वासवो वालिनामाऽऽसीदिन्दुस्तत्तनयोऽऽङ्गदः'** [सं.रा;बा.कां३.१७] इति सङ्ग्रहरामायणे । कथमङ्गदः? भगवत्सेवाकर्मणाऽङ्गं दायति शोधयतीति । दैप् शोधने । **'बृहस्पतिस्त्वजनयत् तारं नाम महाहरिम्'** [बा.कां.१७.११] इति च । अयं सुषेणतनयः । उतो अनन्तरं तदनुजात्वेन । वालिनः शक्रावतारत्वात् शक्रस्य भार्यैव तारा नाम वालिभार्या बभूव ॥ ७० ॥ पूर्वमप्येतौ सहजावेव, अत एव समानकक्ष्यौ चेत्याह– सहैव शच्या ब्रह्मणो मनसोऽभिजातः । मनोभिमानी च जातः । अतः पूर्वं ब्रह्मसुतोऽपि ब्रह्मसुतस्याङ्गिरसः सुतत्वेन पुनरभूत् । शची च पुलोम्नः सुताऽभूत् । कोऽयं पुलोमा? आह–मारीचजस्य । मरीचिपुत्रो मारीचः काश्यपः । तस्य सुतोऽयं पुलोमा । यं दक्षतनया दनुः सुषुवे । काश्यपाज्जात इन्द्रस्तस्य पौत्रीमुवाह ॥ ७१ ॥ बृहस्पतिरपि स्वसम्भव एव वानरो बभूव ।

ब्रह्मोद्भवौ तौ पुनरेव सूर्याद् बभूवतुस्तत्र कनीयसस्तु ।
आवेश ऐन्द्रो वरदानतोऽभूत् ततो बलीयान् विविदो हि मैन्दात् ॥ ७३ ॥

नीलोऽग्निरासीत् कमलोद्भवोत्थः कामः पुनः श्रीरमणाद् रमायाम् ।
प्रद्युम्ननामाऽभवदेवमीशात् स स्कन्दतामाप स चक्रतां च ॥ ७४ ॥

पूर्वं हरेश्चक्रमभूद्धि दुर्गा तमःस्थिता श्रीरिति यां वदन्ति ।
सत्वात्मिका शङ्खमथो रजःस्था भूर्नामिका पद्मभूद्धरेर्हि ॥ ७५ ॥

विना रेतःसेकम् । वरुणादनन्तरं अश्विनौ च बभूवतुः । यौ बभूवतुस्तौ नासत्यदस्रौ मैन्दो विविद इति च बभूवतुः । तौ त्रिदशानां भिषग्वराविति प्रसिद्धाविति च । ननु विविदः कनीयान्, तत्कथं पूर्वनिर्देशः? कनीयस्त्वेऽपि पूर्वजातत्वात् पूर्वनिर्देशः । **'यमयोः पूर्वजातः कनीयान्'** इति हि वदन्ति । एतेनैव तयोर्यमळत्वं च सूचयामास । बलाधिकत्वाच्च विविदस्य पूर्वनिर्देश इति । तावश्विनावश्वरूपात् सूर्यात् अश्वरूपायां सञ्ज्ञायां पुनर्बभूवतुरित्यश्विनावुदितौ । मैन्दादधिकं बलं विविदो देवेभ्यो वव्रे । तदनुग्रहार्थमिन्द्रस्तमाविवेश । अधिकबलवरणादेव चासुरोऽपि तमाविवेश । येन कृष्णरामौ विरुरोध । बृहस्पतेस्तारायाश्च कपिजन्मनि जनकः सुषेणो वरुणात् जातोऽभूत् । **'वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम्'** [बा.कां.१७.१५४] इति । ननु युद्धकाण्डेऽन्यथा पठ्यते । तथाहि–**'सुषेणश्चापि धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान्'** [३०.२३] इति । नात्र पूर्वोत्तरयोर्विरोधः शङ्क्यः । पवन एव स्वयं पवनतनयो बभूव । न तथा धर्म एव सुषेणो बभूव । किन्तु वरुणः सुषेणो बभूव । स च धर्मात् सम्बभूव । तद्यथा गजादयः स्वयं पञ्च प्राणा बभूवुः । धनदेन च सञ्जाता बभूवुरिति न कोऽपि दोषः । विविदस्यैव नामान्तरं द्विविद इति । **'सनीलमैन्दद्विविदाः सताराः–'** [६.५३] इति चोपरि । **'रूपद्रविणसम्पन्नावश्विनौ रूपसम्मतौ । मैन्दं च द्विविदं चैव जनयामासतुः स्वयम्'** [१७.१३] इति बालकाण्डे । **'मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ बलिनावश्विसम्भवौ'** [३०.२६] इति युद्धकाण्डे । सावकाशमिदम् । **'मैन्दं च विविदं चैव', 'मैन्दश्च विविदश्चोभौ'** इत्यापि प्रतनः पाठः स्यादिति सम्भावनया रामायणवचनस्यानिर्णायकत्वात् । बादरायणवचनेन द्विविधं द्विविदस्य नामाऽसीदित्यवसीयते । तथाहि–भागवते सर्वत्र प्राचीनादर्शेषु विविदपदमेव पठ्यते–**'मुष्टिकारिष्टविविदपूतनाकेशिधेनुकैः'** [१०.३.१] इत्यादि । अत्र तु **'द्विविद'** इति पाठं छन्दोभङ्ग एव निरुणद्धि। **'नळनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता'** [व.प.२८४.१९] इति भारते। तस्मादुभयविधमपि नाम प्रामाणिक-मिति बोधयन्नाचार्यः स्वयमपि प्रयुयोज । कथं मैन्दः? कथं विविदो द्विविदो वा? मिन्दयति स्नेहशीलो भवतीति मिन्द एव मैन्दः । मिदि स्नेहने । मया ज्ञानेन इन्दति समर्थो भवतीति मेन्द एव मैन्दः । विविधा विदा विद्याऽस्येति विविदः । विशिष्य च द्विविधा स्वतन्त्रास्वतन्त्रविषया, ऐहिकी पारत्रिकी वेति द्विविदः ॥ ७२–३ ॥ **'पावकस्य सुतः श्रीमान् नीलोऽग्निसदृशप्रभः'** [बां.कां.१७.१२] इति च वाल्मीकीये । अग्निसदृशप्रभः रक्तवर्णो नीलवर्णश्च । सनत्कुमा-रत्वेन कमलोद्भवोत्थः कामः पुनः श्रीरमणात् प्रद्युम्न आसीत् । शिवाच्च स एव स्कन्दतामाप ॥ ७४ ॥ **'अजामेकां**

गदा तु वायुर्बलसंविदात्मा शार्ङ्गश्च[१] विद्येति रमैव खड्गः ।
दुर्गात्मिका सैव च चर्म्मनाम्नी पञ्चात्मको मारुत एव बाणाः[२] ॥ ७६ ॥

एवं स्थितेष्वेव पुरातनेषु वराद् रथाङ्गत्वमवाप कामः ।
तत्सूनुतामाप च सोऽनिरुद्धो ब्रह्मोद्भवः शङ्खतनुः पुमात्मा ॥ ७७ ॥

तावेव जातौ भरतश्च नाम्ना शत्रुघ्न इत्येव च रामतोऽनु ।
पूर्वं सुमित्रातनयश्च शेषः स लक्ष्मणो नाम रघूत्तमादनु ॥ ७८ ॥

लोहितशुक्लकृष्णाम्' इति श्रुतिं स्मारयन्नाह– पूर्वं हरेः । प्रद्युम्नाद्युत्पत्तेः पूर्वं प्रळयकालेऽपि । चक्रं कृष्णवर्णं तमोगुणेऽभिमन्तुं स्थिता दुर्गा । सत्वमानिनी श्रीः शुक्लवर्णं शङ्खम् । रजसि स्थिता भूर्नामिका लोहितवर्णं पद्ममिति । भूरिति रेफान्तमव्ययम् ॥ ७५ ॥ बलात्मा वायुर्गदा । संविदात्मा वायुः शार्ङ्गो नाम धनुः । कथं शार्ङ्गः? शृङ्गमुत्कर्षः । तेन शार्ङ्ग उत्कृष्टः । सर्वकार्मुकोत्तमः, सर्वायुधोत्तमः शार्ङ्गश्चापः, शार्ङ्गं वा चापम् । शृणातीति वा शार्ङ्गः । विद्याख्या रमा खड्गः । अत्र पुनर्विद्वांसो विवदन्ते । विद्येति विद्यामानिनी सरस्वती शार्ङ्ग इत्येकः पक्षः । विद्येति रमैव शार्ङ्गः खड्गश्चेत्यपरः । वायुः शार्ङ्गः, रमा खड्ग इति तृतीयः । मूलगतपदस्वारस्यं तृतीयं पक्षं कटाक्षयति । अथापि नैषां पक्षाणां महान् विरोधः । सरस्वतीनियम्यं वायुनियम्यं च हि भवति । सुतरां रमानियम्यम् । चर्मनाम्नी । यद्यपि मन्नन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् प्रत्ययो न भवतीति पाणिनिर्मन्यते–**'मनः'** [अ.सू.४.१.११] इति । अथाप्यनुपधालोपिन एवायं नियमः । तथा च बहुव्रीहौ नाम्न उपधालोपेन ङीप् स्यादेव । अत एव **'महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजति'** इत्यैतरेयब्राह्मणम् । एवं सामन् शब्दादपि, अबहुव्रीहावपि । अत एव छान्दसाः– साम्नी गायत्री, साम्नी बृहती' इत्यादीनि प्रयुञ्जते । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति पञ्चात्मको मारुत एव पञ्च बाणाः । पुत्र इव जनकोऽपि पञ्चबाणः । पञ्चैव असङ्ख्याता अपि भवन्ति ॥ ७६ ॥ वरादिति । भगवदङ्गसङ्गलौल्येन कृताभ्यर्थनो भगवान् प्रद्युम्नाय 'चक्रं मे भव' इति वरं ददौ । अतः स रूपान्तरेण रथाङ्गत्वमवाप । रथाङ्गमानित्वं च । प्रळयकाले दुर्गैव चक्रमासीत् । प्रद्युम्नादिसृष्टेरनन्तरं सोऽप्यवान्तरचक्रमानी बभूव । ततोऽनिरुद्धः पुरुषरूपः सन् रूपान्तरेण शङ्खतनुर्बभूव । पुरुषमानी सन् शङ्खमानी च बभूव ॥ ७७ ॥ पाद्मे पठ्यते–**'कैकेय्यां भरतो जज्ञे पाञ्चजन्यांशसम्भवः । सुमित्रा जनयामास लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । शत्रुघ्नं च महाभागा देवशत्रुप्रतापनम् । अनन्तांशेन सम्भूतो लक्ष्मणः परवीरहा । सुदर्शनांशाच्छत्रुघ्नः सञ्जज्ञेऽमितविक्रमः'** [उ.खं.२४२.९४–९६] इति । **'सर्वेषामग्रजो रामो भरतस्तदनु स्मृतः । लक्ष्मणस्तदनु श्रीमान् शत्रुघ्नः सर्वतोऽवरः'** [पा.खं.५७.३३] इति च । तेन भरतः शङ्खात्मा शत्रुघ्नश्चक्रात्मेति प्रतीयते, भरतश्च लक्ष्मणाग्रज इति । अतो निर्णयमाह– तावेव जातौ । अत एवोपरि पाद्मे पठ्यते–**'अंशाभ्यां शङ्खचक्राभ्यां शत्रुघ्नभरतावुभौ'** [२४४.८८]

---

१. 'शार्ङ्ग च' २. 'बाणः ।'

इति । **'प्रद्युम्नो भरतो जज्ञे शत्रुघ्नो ह्यनिरुद्धकः । लक्ष्मणस्तु महाभागो स्वयं सङ्कर्षणः शिवः'** [ना.उ.भा.७५.५] इति चान्यत्र । यः कामः, यश्च तत्सुतोऽनिरुद्धः, पूर्वं ब्रह्मोद्भवः पुमात्मा पुंशरीरमानी, तावेव चक्रशङ्खमानिनौ जातौ । तावेव भरतशत्रुघ्नौ रामावतारे भ्रातरौ । तावेव कृष्णावतारे पुत्रपौत्रौ प्रद्युम्नानिरुद्धौ । रामतोऽनु रामादनन्तरम् । तयोः पूर्वं रघूत्तमादनु लक्ष्मण इति । पाद्मवचनं चानेन विवृतम् । भरतः लक्ष्मणश्च रामतोऽनु । तदनु तयोरनन्तरं शत्रुघ्न इति । व्यत्यासो नाम पुराणशैलीभेदोऽयमिति स्फुटं शास्त्रविदुषाम् । दुराग्रहग्रस्तानामविदुषां तु पौनःपुन्येन स्फुटतरं बोधनेऽपि यथार्थावधारणं न भवत्येव । यादृशी जीवयोग्यता तादृशं ग्रहणम् । भरतो लक्ष्मणाग्रज इति भावप्रकाशिकावचनं तु स्फुटं प्रक्षिप्तम् । सङ्ग्रहरामायणादिसर्वप्राचीनग्रन्थविरोधात् । वाक्यार्थानुपपत्तेश्च । ननु भरतस्य लक्ष्मणाग्रजत्वाभावे कथं रामस्य वनवासे भरतस्यैव राज्यं भविष्यतीत्याशा कैकेय्याः? नैवमाशा कदाऽप्यासीत् कैकेय्याः । अत एव भरतस्यैव राज्यमस्त्विति द्वितीयं वरं जग्राह । केचित् स्वप्नं पश्यन्ति– 'यदि लक्ष्मणो भरताग्रजः, रामादनन्तरमहमेव राज्ये नियोक्तव्य इति स प्रत्यवतिष्ठेत' इति । तदिदमाशामात्रम् । अनुजत्वमग्रजत्वं वा न प्रत्यवस्थानबीजम् । राज्याशा च प्रतीकारबुद्धिश्च हि तत्र बीजम् । यदि तदस्ति अनुजोऽपि प्रत्यवतिष्ठेत । यदि नास्ति नाग्रजोऽपि । नहि रामाशयविरुद्धं लक्ष्मणः कदाऽपि चिकीर्षेत् । एवं चिन्तनमपि पापहेतुः । ननु न वयं तथा चिन्तयामः । किन्तु कैकेयी तथा चिन्तयेदिति तर्कयाम इति । तदिदं कूपपतितस्य काशावलम्बनं नाम । कैकेयी नैवं चिन्तयेत्, लक्ष्मणो रामविरुद्धं न करोतीति स्फुटं जानन्ती । अत एव सोऽपि सह रामेण वनं गच्छत्विति न वरं जग्राह । नापि मन्थरा ग्राहयामास । प्रत्युत रीत्यन्तरेण भरतस्यैव राज्यक्रमं समर्थयामास– **'प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि । राज्यक्रमो निसृष्टस्तु तयोस्तावद् यवीयसोः'** [अ.कां.८.७] इति । तथाचायं वाल्मीकिवचनार्थः– लक्ष्मणस्य रामाद् यवीयसो नितान्तं रामानुगामित्वात्, शत्रुघ्नस्य भरताद् यवीयसो भरतानुगामित्वात् न तौ प्रतिरोद्धुमीशाते इति न तयोः सकाशाद् भयम् । अतो भरतस्यैव राज्यक्रमो निसृष्ट इति । अपिच युक्त्यन्तरमत्र मन्थरा स्मारयति । कौसल्यापुत्रस्य राज्याभावे द्वितीयमहिष्याः पुत्र एव राज्यमर्हति । कौसल्यातोऽनन्तरं प्रत्यासन्ना महिषी कैकेयी, न सुमित्रा । तेन प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव राज्यक्रमो निसृष्टः । लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः सुमित्रासुतत्वेन मातृक्रमेण यवीयस्त्वादिति । कथमन्यथा ज्येष्ठं भरतं विहाय लक्ष्मणमाहूय राम आह– **'राजा तरुणो भवाऽशु'** इति । तेषां पक्षे प्रत्यासन्नक्रमेण हि भरत एव यौवराज्यमर्हति । यदा लक्ष्मणो यौवराज्यं न स्वीचकार तदैव रामो भरताय तद्ददावित्याचार्यवचनं च लक्ष्मणस्यैवाग्रजत्वं स्फुटं प्रकटयतीति विभावनीयं विगतदुराग्रहैर्विद्वद्भिः । नास्त्यौषधं दुराग्रहस्य । एवं सङ्ग्रहरामायणविरोधात्[1], सर्वप्राचीनवचनविरोधाच्चैतदनादरणीयं दुराग्रहिणां दुर्मतम् । अपि च भगवत्पादेन रामादव्यवहितानन्तर्यसूचनायैव **'रघूत्तमादनु'** इति पुनरुक्तम् । अन्यथा **'रामतोऽनु'** इत्यनेनैवाऽनन्तर्यसिद्धौ पुनः **'रघूत्तमादनु'** इति वचनं व्यर्थम् । अस्मत्पक्षे तु **'रघूत्तमादनु'**, भरतशत्रुघ्नयोः **'पूर्वं सुमित्रातनयो लक्ष्मणो'** बभूवेति सार्थकं वचः । ननु वयमन्यथा

१. तथाहि सङ्ग्रहरामायणे बालकाण्डे– **'चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसौ । उदये गुरुगौरांशवोर्लग्ने कर्कटकाह्वये । मेषं पूषणि सम्प्राप्ते स्वोच्चस्थे ग्रहपञ्चके । आविरासीत् स्वकलया कौसल्यायाः परः पुमान्'** [३.२७–९] । **'अनन्तोऽनन्तपर्यङ्कः परिचर्यार्थमीशितुः । सर्पभेऽजनि सौमित्रिः कुळीरेऽभ्युदिते रवौ । चक्रायुधस्य यच्चक्रं दैत्यचक्रविदारणम् । तत्कामरूपं कैकेय्याः पुष्ये पुत्रत्वमाययौ । देवद्विड्जनजन्यघ्नः पाञ्चजन्यो व्यजायत । सुमित्रायाः सुतत्वेन स्वामिनः सेवनेच्छया ।**

व्याख्यास्यामः–**'यः पूर्वं शेषः स इदानीं लक्ष्मणो बभूव'** इति। अहो व्याख्यानपाटवम्। किमिदानीं शेषपदवीं परित्यज्य लक्ष्मणो बभूव, यतः पूर्वं शेष इत्युच्यते। पूर्वमपि शेषः, इदानीमपि शेषः, भविष्यति च शेष एव। तस्मात् तत्पक्षे

चतुर्मूर्तेर्मुकुन्दस्य मूर्तिराद्याऽग्रतोऽभवत्। अन्येषु त्रिषु तिस्रोऽन्या आविशन्निति सन्मतम्। शतुघ्नस्त्वनिरुद्धोऽसौ प्रद्युम्नो भरतोऽभवत्। सङ्कर्षणस्तु संहारी लक्ष्मणोऽभवदत्र च' [१.३.३६] इति। अत्र श्रीविश्वपतितीर्थीयं व्याख्यानम्–

'ननु वाल्मीकिरामायणादौ श्रीरामावतारानन्तरं भरतोत्पत्तिकथनात् तदनन्तरं च लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरुत्पत्तिकथनाल्लक्ष्मणस्य भरतज्येष्ठत्वाङ्गीकारे तद्विरोध इति चेन्न। भिन्नमातृकयोः श्रीरामभरतयोरुत्पत्तिकथनानन्तरमेकमातृकयोः लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरुक्ति-सौकर्याय जननकथनेऽपि तथोत्पत्तिक्रमो न विवक्षित इति ज्ञायते। अन्यथा **'ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परन्तपः। अभ्य-वादयत प्रीतो भरतो नाम कीर्तयन्'** [यु.कां.१३०.३९] इति युद्धकाण्डान्तिमभागस्थवाल्मीकीयवाक्येनैव विरोधात्। **'इति लोकसमाक्रुष्टः पादेष्वस्य प्रसादयन्। रामस्य निपतिष्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च'** [अ.कां.९९.१७] इत्ययोध्याकाण्डस्थ-भरतवाक्यविरोधाच्च। लवणासुरहननार्थं गमनसमये श्रीरामलक्ष्मणभरतानां क्रमेण शत्रुघ्नकृतप्रणामलक्षणवाल्मीकीयसिद्धलिङ्ग-विरोधाच्च। किञ्च यदि भरतो लक्ष्मणज्येष्ठः स्यात् तर्हि श्रीरामेण युवराजो भवेत्यभिधाय तेन च त्वत्पादसेवनादन्यन्नाऽकाङ्क्षित-मित्युक्ते सति कथं भरतोऽभिषिच्यते। नहि ज्येष्ठे सति कनिष्ठं प्रति तथा प्रश्नो युक्तः। लक्ष्मणप्रतिवचनं वा तथा युक्तम्। किञ्च पायसांशदानक्रमेणोत्पत्तिर्वक्तव्या। पायसांशस्य च कौसल्यायै प्रदानानन्तरमेव सुमित्रायै दशरथेन प्रदत्तत्वाल्लक्ष्मण-ज्येष्ठत्वमवश्यमभ्युपेयम्। उपक्रमोपसंहारानुसारेण मध्यस्थवाक्यार्थस्य निर्णेयत्वान्न वाल्मीकीयरामायणविरोधः। यत्तु दशरथेन पायसांशौ कौसल्यायै कैकेय्यै च साक्षाद् दत्तौ ताभ्यां चानन्तरमागतायै सुमित्रायै स्वांशौ विभज्यांशद्वयं दत्तमिति; तत्तु **'कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा। अर्धादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः। कैकेय्यै चापि शिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थ-कारणात्। प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम्'** [बा.कां.२७–८] इति वाल्मीकीयाननुसार्येव। यच्च लक्ष्मणशत्रुघ्नौ यमळावित्यतो न भरतस्य ज्यैष्ठ्यमित्युच्यते तच्च **'राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक्। गुणवन्तोऽनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः'** [बा.कां.१८.१६] इति तत्रत्यवाक्याननुसार्येव। न च लक्ष्मणस्य भरतज्येष्ठत्वे पुष्ये भरतजन्मोक्ति-विरोधः। मासभेदेनोपपत्तेः। नच पृथग्जन्मत्वे शत्रुघ्नस्य नक्षत्रानुक्तिदोषः। मासान्तराश्लेषायामेवोत्पन्न इत्यनुक्तिसम्भवात्। नचात्र ज्ञापकाभावः **'सार्पे जातौ तु सौमित्री'** [१८.१४] इत्युक्तेः। नचैवं **'वसिष्ठऋष्यशृङ्गाभ्यामनुज्ञानाद् ददौ हविः। कौसल्यायै सकैकेय्यै ह्यर्धमर्धं प्रयत्नतः। ततः सुमित्रा सम्प्राप्ता जगृहे पौत्रिकं चरुम्। कौसल्या तु स्वभागार्धं ददौ तस्यै मुदान्विता। कैकेयी च स्वभागार्धं ददौ प्रीतिसमन्विता। दशमे मासि कौसल्या सुषुवे पुत्रमद्वयम्। कैकेयी चाथ भरतमसूत कमलेक्षणम्। सुमित्रायां यमौ जातौ पूर्णेन्दुसदृशाननौ'** [अ.रा;बा.कां.३.३५–८] इत्यध्यात्मरामायणवाक्येन एतत्समानार्थपाद्मपुराणवाक्येन च विरोधो वाल्मीकीयवाक्यानामिति वाच्यम्। वाल्मीकीयोक्तस्यार्थस्य बहुकल्पानुसारित्वा-दन्यत्रोक्तस्यार्थस्य कल्पविशेषानुसारित्वादविरोध इति सर्वमनवद्यम्। एवञ्च ग्रन्थकारैराचार्यमतानुसारेण वाल्मीकीयरामायणानुसारेण यल्लक्ष्मणस्य भरतज्येष्ठत्वं बहुषु स्थलेषूच्यते तद् युक्तमेव' इति।

सङ्ग्रहरामायणगता इमे च श्लोका अत्रानुसन्धेयाः– **'यापयामास भगवानाग्रतो भरताग्रजम्। रामः स्वयं पृष्ठतोऽयाज्जानकी मध्यतो ययौ'** [९.३८] इत्ययोध्याकाण्डे। **'सीताया लक्ष्मणस्यापि ववन्दे चरणावसौ'** [१५.५२] इति युद्धकाण्डे।

व्यर्थमेव पूर्वपदम् । पूर्वमित्यस्य मूलरूपावस्थायामित्यर्थकरणेऽपि रामतोऽनु, रघूत्तमादनु इति द्विर्वचनस्य व्यर्थता गले रज्जुपाशायते । ननु प्रबलं दूषणान्तरं वर्तते– 'यमौ हि लक्ष्मणशत्रुघ्नौ । तन्मध्ये कथं भरतस्य जननम् । पुनर्वसौ रामजननम् । पुष्ये जातस्तु भरतः । आश्लेषायां लक्ष्मणशत्रुघ्नावित्यस्मत्पक्ष एव श्रेयान्' इति । अहो भगवान् भ्रमो न भवन्तमन्ततोऽपि मुञ्चति । न वाल्मीकिस्तौ यमावाह । नाप्याचार्यपादः । ननूक्तं रामायणे– **'अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ'** [बा.कां.१८.१३] इति । नहि स्वकपोलकल्पिताः पाठास्तत्वनिर्णयाय भवन्ति । **'सुमित्राऽजनयत् सुतौ'** इति सर्वव्याख्यानसम्मतः सर्वत्र प्रचुरश्च पाठः । अत एव रामायणे क्वापि तयोर्यमत्वस्य मुखतोऽकथनात् **'सार्पे जातौ तु सौमित्री'** इति द्विवचनेन यमत्वं सूच्यत इति कथञ्चिद् व्याचख्यौ माधवयोगीन्द्रः । ननु नैतद् युक्तम् । अध्यात्मरामायणविरोधात् । तथाहि तद्वचनम्–**'कैकेयी चाथ भरतमसूत कमलेक्षणा । सुमित्रायां यमौ जातौ पूर्णेन्दुसदृशाननौ'** [बा.कां.३.३८] इति । सत्यमुक्तम्, किं तेन? बहूनि किल भवादृशानां विभ्रमजनकानि रामायणानि भवन्ति । आनन्दरामायणमध्यात्मरामायणमद्भुतरामायणं वासिष्ठरामायणमित्यादीनि । तानि नातीव प्रतनानीति विदन्तो विदन्ति । पायसप्रविभागादिकं च बहुप्रमेयं रामायणादिविप्रतीपं तत्र पठ्यते । अद्वैतनिरूपणं चाध्यात्मरामायणादीनां प्रमुखमुद्देश्यम् । तत् तानि न शास्त्रज्ञाः प्रमाणत्वेन परिगणयन्ति । अनुपासितवृद्धानामप्रबुद्धानामेवैवंविधा विभ्रमविलासा भवन्ति । एतेनैव– **'सुमित्रातनयौ जातौ यमळौ द्वौ मनोहरौ'** [दे.भा.३.२८.५] इत्यादिपुराणान्तरवचनं च व्याख्यातम् । न केवलमध्यात्मरामायणादिकम्, प्रायो गोविन्दराजीयादीनि सर्वाण्यपि रामायणव्याख्यानानि भरतस्य लक्ष्मणाग्रजत्वं मन्यन्ते । **'अस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे'** इत्यादि वदन्तः कवयः काळिदासादयोऽपि । एतादृशभ्रमपरम्परानिरासायैव भगवत्पादैर्निर्णय उदघुष्यत– **'पूर्वं सुमित्रातनयः'** इति । निर्णयग्रन्थार्थनिर्णयाय निर्णयग्रन्था भवन्ति । विचित्रमेतद् यत् सन्दिग्धार्थनिर्णयग्रन्थानुसारेण निर्णयग्रन्थार्थो व्यत्यस्यत इति । अथ चैतेन वासुदेवसङ्कर्षणादिमूलरूपक्रमोऽप्यनुसृतो भवति । पायसदानक्रमोऽपि । प्रथमं हि **'कौसल्यायै नरपतिः पायसार्द्धं ददौ'** । तेन रामो जातः । ततः सुमित्रायै ततोऽर्धं ददौ । तेन लक्ष्मणो जातः । ततः पायसस्यावशिष्टस्यार्धम्, अष्टमं भागं कैकय्या अदात् । तेन भरतो जातः । अन्तेऽवशिष्टमष्टमं भागं पुनः सुमित्रायै ददौ । तेन शत्रुघ्नो जात इति । ननु नृसिंहपुराणेऽन्यथा पायसक्रमः पठ्यते–**'दत्ते कौसल्यकैकेय्योर्द्वे पिण्डे मन्त्रमन्त्रिते । ते पिण्डप्राशने काले सुमित्राया महामते । पिण्डाभ्यामल्पमल्पं तु सुभागिन्याः प्रयच्छतः'** [४७.३७–८] इति । मैतन्मात्रेण स्वेष्टसिद्धिदुराशाजलधौ मज्जीः । एतच्छङ्कापरिहारायैव नारायणपण्डिताचार्यैः स्फुटमुदितम्–**'कौसल्यामथ कल्याणीमाहूय महिषीं प्रियाम् । परमान्नं ददावर्धं परं तस्यै नराधिपः । अर्धादर्धं ततो भक्तं विभक्तं भक्तिमान् हरौ । पवित्रं स सुमित्रायै सुस्मितायै ददावथ । तस्मादर्धादसावर्धं कैकेय्यै प्रतिदत्तवान् । परमर्धं सुमित्रायै पुनरेव प्रदत्तवान्'** [सं.रा.बा.कां.३.६–८] इति । तेन वाल्मीकिरामायणोक्तः पायसदानक्रम एवाऽचार्यसम्मत इति तावत् स्थितम् । तेन तदविरोधेन सर्वाणि वचनान्तराणि योजनीयानीति च स्फुटम् । का तर्हि

उत्तरकाण्डे च–**'शत्रुघ्नः प्राञ्जलिः प्रोचे प्रसीद पुरुषोत्तम । आर्यो मे मध्यमो धन्यस्त्वच्छुश्रूषां वनेऽकरोत् । भरतेन ममाऽर्येण मयि जीवति किङ्करे । चतुर्दश समास्तप्तं त्वत्प्रीत्यै भूमिशायिना । ब्रह्मघ्नं लवणं हत्वा त्वत्प्रसादेन केवलम् । सार्था शत्रुघ्नता स्यान्मे प्रोच्येति प्रणनाम सः'** [३.३२–४] इति च ।

योजना? अर्धम्, तुरीयांशः, अष्टमांशौ च द्वाविति चतुर्धा विभक्ते पायसे द्वे पिण्डे अर्धमेकोऽष्टमांशश्चेति द्वौ भागौ कौसल्याकैकेय्योर्दत्तौ । यद्येवमकृत्वा तिसृणां समं विभज्य दशरथोऽदास्यत्, इतोऽधिकं पायसभागमलप्स्यत कैकेयी । ऊनं च कौसल्या । नैवमभूत् । किन्तु कौसल्याऽल्पमधिकम्, कैकेयी चाल्पमूनम्, यथा राज्ञा दत्तम्, अवशिष्टं सुमित्रायै राजद्वारा प्रददतुरिवेति । तथाच गुह्यसमाधिभाषया प्रवृत्तमिदं वचनम् । अनेन वचनेन बहवः कवयोऽपि भ्रान्ताः । कल्पान्तरीया कथेयमिति केचिद् कत्थन्ते । **'स राजा तत्र दृष्ट्वा च पत्नीं ज्येष्ठां कनीयसीम् । विभज्य पायसं दिव्यं प्रददौ सुसमाहितः । एतस्मिन्नन्तरे पत्नी सुमित्रा तस्य मध्यमा । तत्समीपं प्रयाता सा पुत्रकामा सुलोचना । तां दृष्ट्वा तत्र कौसल्या कैकेयी च सुमध्यमा । अर्धमर्धं प्रददतुस्ते तस्यै पायसं स्वकम्'** [उ.खं.२४२.५९–६१] इति पाद्मवचनमप्यनेनैव दत्तोत्तरम् । दर्शनभाषा चेयमित्युक्तम् । कथमन्यथा दशरथ एकस्या पत्न्या वञ्चकः स्यात् । चतुर्णां विवाहक्रमोऽपि लक्ष्मणस्य भरताग्रजत्वमेव द्रढयति । तथाहि वाल्मीकीये–**'एवं दत्वा तदा सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् । अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः । लक्ष्मणाऽगच्छ भद्रं ते ऊर्मिळामुद्यतां मया । प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व मा भूत् कालस्य पर्ययः । तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत । गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन । शत्रुघ्नं चापि धर्मात्माऽथाब्रवीज्जनकेश्वरः । श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना'** [बा.कां.७३.२७–३०] इतीति सर्वं रमणीयम् । एवं स्थितेऽपि दुराग्रहपिहितान्मौढ्याद् भरतमेव लक्ष्मणाग्रजं वदन्तः सर्वं मूलग्रन्थजातं व्याकुलयन्ति । चक्षुष्मतां तु रामायण एव स्फुटात् स्फुटतरं लक्ष्मणस्य भरताग्रजत्वम्– **'यदि त्वार्यं न शक्ष्यामि विनिवर्तयितुं वनात् । वने तत्रैव वत्स्यामि यथाऽऽर्यो लक्ष्मणस्तथा'** [अ.कां.८२.१८] इति हि भरतवाक्यम् । अग्रजजिज्ञासायामपि भरतवाक्यमेवैतत् । नह्यनुजमार्यं वदन्ति भाषाशास्त्रविदः क्वापि । **'ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परन्तपः । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत्'** [यु.कां.१२७.४२] इति चोपरि । यदनयोः श्लोकयोर्बलादाकृष्य यथाकथाचार्थान्तरकथनम्, तत् स्वाव्युत्पत्तिप्रदर्शनं विना नान्यत् किमपि । परैर्बलात् कृतादपि स नः किल मुख्यो भवति योऽर्थः स्वरसतः प्रतीयते ।। **'आरात् संस्थाप्य सेनां तां भरतो विनयान्वितः । ब्राह्मणैर्मन्त्रिभिः सार्धं रुदन्नागत्य पादयोः । रामस्य निपपाताथ वैदेह्या लक्ष्मणस्य च'** [४८.१४९–५०] इति नारसिंहे । तदेवं भरतज्यैष्ठ्यवादिनां सर्वविप्लवः । अत एव व्याख्यानपरम्पराप्राप्तमपार्थं निवारयितुमेव भगवानाचार्योऽन्यथा व्याचख्यौ– भरतशत्रुघ्नयोः पूर्वं सुमित्रातनय इति । एतेन लक्ष्मणशत्रुघ्नयोर्यमळत्वभ्रान्तिरपि वारिता भवति । एतां भविष्यन्तीं भ्रान्तिं सम्भाव्येव वाल्मीकिनाऽप्युक्तम्– **'राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक्'** [बा.कां.१८.१६] इति । क्वचिद् भरतस्य पूर्वनिर्देशस्तु मातृक्रमानुसारेण । कैकेयीं किल मध्यमाम्बामाहुः । **'अद्येदानीं सकामा सा या माता मम मध्यमा'** [अर.कां.२.२०] इति हि वाल्मीकीये । पाद्मे तु– **'कोसलस्य नृपस्यास्य पुत्री सर्वाङ्गशोभना । कौसल्या नाम तां कन्यामुपयेमे स पार्थिवः । मागधस्य नृपस्याथ तनया च शुचिस्मिता । सुमित्रा नाम नाम्ना च द्वितीया तस्य भामिनी । तृतीया केकयस्याथ नृपतेर्दुहिता तथा । भार्याऽभूत् पद्मपत्राक्षी कैकेयी नाम नामतः'** [उ.खं.२४२.३७–९] इति पठ्यते । अत्र क्रमो न विवक्षित इति वक्तव्यम्, यदि **'क्वचिद् ग्रन्थान् प्रक्षिपन्ति'** इत्यस्य नायं विषयः । व्यत्यासेन कथनमपि हि पुराणशैली । तद्यथा भरतस्य लक्ष्मणाग्रजत्वं क्वचित् । लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरेकयोक्त्या उल्लेखसौकर्यं चात्र भवति । एकमातृकौ तावेकनक्षत्रौ चेति । अत एव **'रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरताश्चेति सञ्ज्ञया'** [९.८.८४] इति च भागवते ।

कौसल्यकापुत्र उरुक्रमोऽसावेकस्तथैको भरतस्य मातुः ।
उभौ सुमित्रातनयौ नृपस्य चत्वार एते ह्यमरोत्तमाः सुताः ॥ ७९ ॥

सङ्कर्षणाद्यैस्त्रिभिरेव रूपैराविष्ट आसीत् त्रिषु तेषु विष्णुः ।
इन्द्रोऽङ्गदे चैव ततोऽङ्गदो हि बली नितान्तं स बभूव शश्वत् ॥ ८० ॥

'रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाः भरतश्च महाबलः' [व.प.२७५.७] इति भारते । नक्षत्रक्रमानुसारि च वाल्मीकिवचनम् । पुनर्वसौ रामजननम् । पुष्ये भरतजननम् । आश्लेषायां लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरिति । तमिमं नक्षत्रक्रमं जननक्रम इति भ्रान्ता भरतमप्यग्रजं बभ्रमुः । लक्ष्मणशत्रुघ्नौ यमाविति च । वस्तुतस्तु भिन्नो जननक्रमो रामायाणादवगम्यते । तथाहि चैत्रे मेषमासे पुनर्वसुनक्षत्रस्य चतुर्थचरणे श्रीरामावतारः । तस्मिन्नेव वत्सरे कर्काटकमासे, सर्पदैवत्ये आश्लेषानक्षत्रे लक्ष्मणजननम् । तेन लक्ष्मणः श्रीरामाच्चतुर्भिर्मासैरवरः । कथमन्यथा **'कुळीरेऽभ्युदिते रवौ'** इति वाल्मीकिवचनं पण्डिताचार्यवचनं च सङ्गच्छेत । कर्काटकमास एव हि कर्काटके सूर्योदयः । यथाकथाच व्याख्यानं न सतां चित्ते लगति । मेषं गते पूषणि रामो जातः । कुळीरं गते लक्ष्मण इति स्फुटो हि मासभेदः । चन्द्रोऽपि कर्काटकगत इति सूर्यचन्द्रयोः समावेशात् प्राय आषाढेऽमायाम्, श्रावणे प्रतिपदि वा लक्ष्मणजननम् । ततः पुष्यमासे, सौरे मकरमासे, पुष्यनक्षत्रे, अत एव प्रायः पूर्णिमायां भरतजननम् । तेन श्रीरामान्नवभिर्मासैः, लक्ष्मणाच्च पञ्चभिर्मासैरवरो भरतः । अपरस्मिन् वत्सरे कर्काटक एव मासे, आश्लेषायां शत्रुघ्नो जातः । तेन स षोळशभिर्मासैः श्रीरामादवरः । लक्ष्मणाद् वत्सरोन इति सर्वं सुन्दरम् । तदेवं **'कुळीरेऽभ्युदिते रवौ'** इति वाल्मीकिवचनं श्रीरामादयः क्रमेण नवम्यादिनत्रयजाता इति वदतां गळपाशायते । तस्मात् **'सङ्कर्षणाद्यैः–'** इत्युक्त एव पुत्राणां जनिक्रमः । यदपि पाद्मे श्रूयते–**'सर्वेषामग्रजो रामो भरतस्तदनु स्मृतः । लक्ष्मणस्तदनु श्रीमान् शत्रुघ्नः सर्वतोऽवरः'** [पा.खं. ५७.३३] इति तदपि पूर्ववदेव व्यत्यस्य पठनमिति सन्तोष्टव्यम् । तदनङ्गीकारे **'भरतः पाञ्चजन्यांशः'** इत्यपि यथाश्रुतमेवाङ्गीकार्यं स्यात् । भरतस्तदनु रामादनन्तरं स्मृतः । लक्ष्मणश्च तदनु रामादनन्तरं स्मृत इति पुराणवचनार्थः । एतत्सूचनायैव **'भरतः शत्रुघ्नश्च रामतोऽनु'** इत्युक्तं ग्रन्थकृता । तथाहि विष्णुपुराणे–**'दशरथस्यापि श्रीभगवानब्जनाभो जगत्स्थित्यर्थमात्मांशेन राम-लक्ष्मण-भरत-शत्रुघ्न-रूपेण चतुर्धा पुत्रत्वमयासीत्'** [४.४.४०] इति, **'अशेषस्यास्य जगतो निष्पादितस्थितयो राम-लक्ष्मण-भरत-शत्रुघ्नाः पुनर्दिवमारूढाः'** [४६] इति च । येऽन्यथा प्रळपन्ति बालिशा एव त इत्यनुकम्पनीयाः पण्डितमण्डूकाः, ये स्वनिवासमन्धुमेव विश्वं मन्यमाना उच्छ्वसन्ति । उपेक्ष्यास्ते वरण्डगोष्ठीमण्डनाः कुण्ठतुण्डाः कुपण्डिताः ॥ ७८ ॥ कौसल्यकाजात एवोरुक्रमः । अन्ये तु तदाविष्टाः । कौसल्यकाया उरुक्रमो राम एकः पुत्रः । तथा भरतस्य मातुरपि स एकः पुत्रः । सुमित्राया द्वाविति चत्वारः सुताः । पुदिति नरकम् । नरकमिति दुःखम् । पुतो दुःखात् त्रायत इति पुत्रः । मुख्यार्थं चेदमुरुक्रम इति कौसल्यकापुत्र इत्याह । भरतोऽपि भगवदभिषेकभङ्गजनितेन पातकेन जनयित्रीमत्रायतेत्यन्वर्थं पुत्रः । लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च जनन्या दर्शितं बन्धुस्नेहस्य पन्थानमनन्यतया तनुतो विस्तारयत इत्यन्वर्थतनयौ । पुनातीति पुत्र इति वैयाकरणाः । भगवांस्तु भुवनमखिलं पुनाति । तनय इति तनोतेः कयन् । **'बलिमलितनिभ्यः कयन्'** [८.१०] इदि दशपादिका ॥ ७९ ॥ न केवलं विविदे किन्त्वङ्गदे चेन्द्र एवाऽविष्ट आसीत् । शश्वत् सदा ॥ ८० ॥

येऽन्ये च भूपाः कृतवीर्य्यजाद्या बलाधिकाः सन्ति सहस्रशोऽपि ।
सर्वे हरेः सन्निधिभावयुक्ता धर्म्मप्रधानाश्च गुणप्रधानाः ॥ ८१ ॥

स्वयं रमा सीरत एव जाता सीतेति रामार्थमनूपमा या ।
विदेहराजस्य हि यज्ञभूमौ सुतेति तस्यैव ततस्तु साऽभूत् ॥ ८२ ॥

इत्यादिकल्पोत्थित एष सर्ग्गो मया समस्तागमनिर्ण्णयात्मकः[१] ।
सहानुसर्ग्गः कथितोऽत्र पूर्वो योयो गुणैर्न्नित्यमसौ वरो हि ॥ ८३ ॥

पाश्चात्त्यकल्पेष्वपि सर्ग्गभेदाः श्रुतौ पुराणेष्वपिचान्यथोक्ताः ।
नोत्कर्षहेतुः प्रथमत्वमेषु विशेषवाक्यैरवगम्यमेतत्[२] ॥ ८४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीमहाभारततात्पर्य्यनिर्ण्णये सर्ग्गानुसर्ग्गलयप्रादुर्भावनिर्ण्णयो नाम[३]
तृतीयोऽध्यायः

—०—

[आदितः श्लोकाः– ३२१+८४=४०५]

सहस्रमिति बहुवचनम् । बहुष्वपि भूपेषु, बहूनां वा भूपानां मध्ये केचन बलाधिकाः । बहुभ्योऽपि भूपेभ्यो बलाधिका इति वा । बलाधिका अपि भूपाः सहस्रशः बहवः सन्तीति वा । हरेः विशेषसन्निधानेन यो भावः भूतिरुन्नतिः तेन युक्ताः । सन्निधियुक्ताः, अत एव भावयुक्ताः भक्तियुक्ताश्चेति वा ॥ ८१ ॥ **'सीरत एव जाता'** इति सीताशब्दं निर्वक्ति । आद्यन्ताक्षरस्वीकारेण सीरजाता सीता भवति । सीरजातत्वादेव लाङ्गलपद्धतिमपि सीतामाहुः । अतिशयेनानुपमा अनूपमा । विदेहराजस्य यज्ञभूमौ प्रादुर्भूतेति तस्य सुतेत्येव प्रथिताऽभूत् । रामादिनामनिर्वचनं तु पण्डिताचार्येण कृतम्–**'रामः सर्वाभिरामत्वादात्मारामत्वतोऽपि वा । देवो मरतकश्याम इति वा रामनामकः । नित्यं रमाभिसम्बन्धाद् दानं श्रीरस्य हेति वा । रामाणां हृद्यभावाद् वा रामं तं सज्जना विदुः । साधुलक्ष्मगुणोपेतो लक्ष्मणो नामतोऽभवत् । सौमित्रिरग्रजो लोके शत्रुघ्नोऽवरजो मतः । कैकेय्यानन्दनं प्राहुर्भरतं भरितं गुणैः । कुमारास्ते कुमाराभा एवं नामानि भेजिरे'** [सं.रा.३.४३–६] इति । रमणीयत्वाद् रमयतीति रामः । स्वस्मिन्नेव रमत इति रामः । योगिनोऽस्मिन् रमन्त इति, अनेन रमन्त इति रामः । नीलवर्णत्वाद् रामः । रमाया अयं पतिरिति रामः । रा दानं मा श्रीश्चास्य स्त इति रामः । रामाणां स्त्रीणामयं हृदयहारीति रामः । अमममितं रमणमस्येति रामः । तथाहि श्रुतिः– **'आनन्दरूपो**

---

१. **'–निर्णयेन ।'** २. **'–गम्यते तत् ।'** ३. **'सर्गप्रादुर्भावनिर्णयो नाम'**

निष्परीमाण एष लोकश्चैतस्माद् रमते तेन रामः' इति । साधुलक्ष्मभिर्गुणैरुपेतो लक्ष्मणः । लक्ष्माण्यस्य सन्तीति लक्ष्मी-रस्यास्तीति च लक्ष्मण इति वैयाकरणाः । पदान्तस्य ईकारस्य अकारादेशः । पामादित्वान्मत्वर्थे नः प्रत्ययश्च । **'लक्ष्म्या अच्च'** इति पामादिगणसूत्रम् [अ.सू.५.२.१००] । भरति बिभर्ति वा गुणजातमिति भरतः । धातोरतच् प्रत्यय इति भोजः । **'भृञोऽतः'** [का.उ.सू.३.६] इति कातन्त्राः । शत्रुघ्न इति स्फुटम् ॥ ८२ ॥ आदिकल्पो यत्र ब्रह्मणः सर्गः । ब्रह्माण्डपर्यन्तः प्राकृतः सर्गः । ब्रह्माण्डान्तर्वैकृतोऽनुसर्गः । आदिकल्पे योयः पूर्वसृष्टः सस गुणाधिक इति नियमः ॥ ८३ ॥ पाश्चात्यकल्पेष्वन्यथाऽपि सृष्टिरुक्ता । तत्र न पूर्वं सृष्टिरुत्कर्षहेतुः । नापि परस्तादपकर्षहेतुः । एषु दिनकल्पेषु प्रथमजातत्वं नोत्कर्षहेतुः । एषु सृष्टिभेदादिकं तु विशेषवाक्यैरवगम्यं भवति । तथाहि ब्रह्माण्डवचनमाथर्वणभाष्ये– **'ब्रह्मणः प्रथमे कल्पे शिवः प्रथमजः सुतः । सनकाद्यास्तु वाराहे'** इत्यादि । **'मनोर्वैवस्वतस्याऽदावथर्वा ब्रह्मणोऽजनि'** इत्यादि च ॥ ८४ ॥

अस्मिन्नध्याये चतुर्मूर्तिर्मत्स्यादिमूर्तिश्च नारायणो देवता । तत्वमानिनोऽवान्तरदेवताः । अथ च्छन्दांसि– तिस्रस्तावत् [४–६] अनुष्टुभः । एका च [७] षट्पदाऽनुष्टुबिति जगत्येव । तत्रापि प्रथमपादे नवाक्षरेति भुरिक् । द्विचत्वा-रिंशत् [९–१३; १५–२१; २३; २४; २७–३८; ४०;४३; ४४; ५२;५३;७०;७१; ७३–७७;८०–८२; ८४] त्रिष्टुभः । तत्रापि तिस्रस्त्रिष्टुभः [९;२४;७४] केवलयेन्द्रवज्रया, एका [१३] इन्द्रवज्रायास्ततजानां स्थाने तृतीयचरणे तभतैः, अपरा[३४] च प्रथमचरणे तभतैः, अपरा [४३] पूर्वार्धे तभतैश्छन्दोविच्छित्तिविशेषेण, अवशिष्टास्त्रिष्टुभ इन्द्र-वज्रोपेन्द्रवज्राभ्याम् । एकादश [२२;२५; ४२; ४५;५४;५७;६२;७२; ७८;७९;८३] भुरिक्त्रिष्टुभः, इन्द्रवज्रोपेन्द्र-वज्राभ्यां वंशस्थेनेन्द्रवंशया वा । चतस्रः [२; ३; ५१; ५५] स्वराट्-त्रिष्टुभः । सप्त [१;१४; २६;३९;४६; ६४;६५;] विराड्जगत्यः । सप्त [४१; ५८–६१; ६६; ६९] निचृज्जगत्यः । अष्टौ [४७–५०; ५६; ६३; ६७; ६८] जगत्यः । एका च [८] वसन्ततिलकाख्या शक्करी ।

तदेवमा चतुश्चत्वारिंशदक्षरादाऽष्टचत्वारिंशदक्षरमत्र पञ्चविधं सङ्कीर्णच्छन्दो भवति– त्रिष्टुबिति (४४अक्षराणि), भुरिक् त्रिष्टुबिति (४५), स्वराट् त्रिष्टुबिति, विराड् जगतीति वा (४६), निचृज्जगतीति (४७), जगतीति (४८) । तत्र चतुर्विधश्छन्दःप्रभेदो विन्यासविशेषेणैव सूचितो भगवत्पादेन । तथाहि– चतुश्चत्वारिंशे पद्ये ४४ अक्षराणि । पञ्चचत्वारिंशे ४५ अक्षराणि । षट्चत्वारिंशे ४६ अक्षराणि । सप्तचत्वारिंशेऽष्टचत्वारिंशे च ४८ अक्षराणि । यद्यपि यथाक्रमं सप्तचत्वा-रिंशे सप्तचत्वारिंशदक्षरा निचृज्जगती निबन्द्धुं युक्ता । अथापि क्रमं बभञ्ज भगवत्पादः, विनेयानां बुद्धिशाणतां परीक्षमाण इव । चतुर्षु छन्दःप्रभेदेषु निबद्धेषु चतुरमतयः पञ्चमं किं न जानीयुरिति । अहो छन्दोविलासो भगवत्पादस्य । युक्तमुक्तं वाल्मीकिना–**'नह्यस्य कश्चित् सदृशोऽस्ति शास्त्रे वैशारदे छन्दगतौ तथैव'** [वा.रा.उ.कां.३६.४७] इति । दिङ्मात्रमत्र दर्शितम् । अन्यान्यपि च्छन्दोवैचित्र्याणि च्छन्दोभिज्ञैरभ्यूहनीयानि । एवमुत्तराध्यायेष्वपीत्युपरम्यते[1] ॥ ❋ ॥

१. **छन्दःप्रभेदान् स्फुटमधिजिगमिषूणामयमिह समग्राध्यायच्छन्दोविलासः ।**

१. १२+११+११+१२= **वंशस्थम्+उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवंशा ।**

२. ११+१२+११+१२= **उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवंशा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवंशा ।**

आचार्यगोविन्दकृते
श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयस्य ।
निर्णिक्ते व्याख्याने निर्णयभावचन्द्रिकाख्याने
प्रगतं तृतीयाध्यायविवरणं विदां हृदयाभरणम् ॥ ❊ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयपञ्चिकायां
निर्णयभावचन्द्रिकायां
तृतीयोऽध्यायः

—०—

---

३. ११+१२+११+१२=
उपेन्द्रवज्रा+वंशस्थम्+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवंशा ।

४–७. ८x४=अनुष्टुप् । ८x६=सप्तमः भुरिगनुष्टुप् । षट्चरणत्वाद् भुरिग् जगती वा ।

८. १४x४=वसन्ततिलका

९. ११x४=इन्द्रवज्रा

१०. ११x४= इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+ इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

११. ११x४= इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+ इन्द्रवज्रा ।

१२. ११x४= इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+ इन्द्रवज्रा ।

१३. ११x४= प्रथमद्वितीयतुरीयेष्विन्द्रवज्रा । तृतीये ततजानां स्थाने तभता इति विच्छित्तिविशेषः ।

१४. १२+११+१२+११=
इन्द्रवंशा+इन्द्रवज्रा+ इन्द्रवंशा+इन्द्रवज्रा ।

१५. ११x४= इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+ इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

१६. ११x४= उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+ इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

१७. ११x४= इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

१८. ११x४= इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

१९. ११x४= इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+ उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

२०. ११x४= इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

२१. ११x४= इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+ इन्द्रवज्रा ।

२२. ११+१२+११+११=
उपेन्द्रवज्रा+वंशस्थम्+उपेन्द्रवज्रा+ इन्द्रवज्रा ।

२३. ११x४= इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

२४. ११x४=इन्द्रवज्रा ।

२५. ११+१२+११+११=
उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवंशा+ इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

२६. १२+१२+११+११=
वंशस्थम्+वंशस्थम्+उपेन्द्रवज्रा+ उपेन्द्रवज्रा ।

२७. ११x४= इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

२८. ११x४= उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

२९. ११x४= इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

३०. ११x४= उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

३१. ११x४= इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

३२. ११x४= उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

३३. ११x४= उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

३४. ११X४=प्रथमपादे गणव्यत्ययेन तभता गौ च+उपेन्द्रवज्रा+ इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

३५. ११X४=उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

३६. ११X४= इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

३७. ११X४= इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

३८. ११X४= उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

३९. १२+११+११+१२=
वंशस्थम्+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+ इन्द्रवंशा ।

४०. ११X४=उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

४१. १२+११+१२+१२=
वंशस्थम्+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवंशा+ वंशस्थम् ।

४२. १२+११+११+११=
वंशस्थम्+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

४३. ११X४=पूर्वार्धे गणव्यत्यासेन तभता गौ च+इन्द्रवज्रा+ इन्द्रवज्रा ।

४४. ११X४=उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

४५. ११+११+११+१२=
उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+ इन्द्रवंशा ।

४६. १२+१२+११+११=
वंशस्थम्+वंशस्थम्+उपेन्द्रवज्रा+ उपेन्द्रवज्रा ।

४७–८. १२X४=वंशस्थम् ।

४९. १२X४=वंशस्थम्+वंशस्थम्+इन्द्रवंशा+वंशस्थम् ।

५०. १२X४=वंशस्थम्+वंशस्थम्+इन्द्रवंशा+ वंशस्थम् ।

५१. ११+१२+१२+११=
उपेन्द्रवज्रा+वंशस्थम्+वंशस्थम्+ उपेन्द्रवज्रा ।

५२. ११X४=उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

५३. ११X४=इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

५४. ११+११+१२+११=
उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+वंशस्थम्+ उपेन्द्रवज्रा ।

५५. ११+११+१२+१२=
इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+वंशस्थम्+ वंशस्थम् ।

५६. १२X४=वंशस्थम् ।

५७. ११+११+१२+११=
उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+ वंशस्थम्+ उपेन्द्रवज्रा ।

५८. १२+१२+१२+११=
वंशस्थम्+वंशस्थम्+वंशस्थम्+ इन्द्रवज्रा ।

५९. १२+१२+११+१२=
वंशस्थम्+वंशस्थम्+उपेन्द्रवज्रा+वंशस्थम् ।

६०. १२+११+१२+१२=
वंशस्थम्+उपेन्द्रवज्रा+ वंशस्थम्+वंशस्थम् ।

६१. ११+१२+१२+१२=
उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवंशा+ वंशस्थम्+वंशस्थम् ।

६२. ११+११+११+१२=
इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+ इन्द्रवज्रा+वंशस्थम् ।

६३. १२x४=इन्द्रवंशा+वंशस्थम्+वंशस्थम्+वंशस्थम् ।

६४. १२+११+११+१२=
वंशस्थम्+उपेन्द्रवज्रा+ उपेन्द्रवज्रा+वंशस्थम् ।

६५. १२+१२+११+११=
वंशस्थम्+वंशस्थम्+ उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

६६. १२+११+१२+१२=
वंशस्थम्+उपेन्द्रवज्रा+ वंशस्थम्+वंशस्थम् ।

६७. १२x४=वंशस्थम् ।

६८. १२x४=इन्द्रवंशा+वंशस्थम्+वंशस्थम्+वंशस्थम् ।

६९. १२+११+१२+१२=
वंशस्थम्+इन्द्रवज्रा+ वंशस्थम्+वंशस्थम् ।

७०. ११x४=इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

७१. ११x४=उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

७२. ११+१२+११+११=
उपेन्द्रवज्रा+वंशस्थम्+ उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

७३. ११x४=इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

७४. ११x४=इन्द्रवज्रा ।

७५. ११x४=इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

७६. ११x४=उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

७७. ११x४=इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

७८. ११+११+११+१२=

इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+वंशस्थम् ।

७९. ११+११+११+१२=

इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+ उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवंशा ।

८०. ११x४=इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

८१. ११x४= इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा +इन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

८२. ११x४= उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

८३. ११+१२+११+११=

इन्द्रवज्रा+वंशस्थम्+ उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा ।

८४. ११४= इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा+उपेन्द्रवज्रा ।

—०—

२२-१०-१२

चतुर्थोऽध्यायः

[श्रीरामावतारे अयोध्याप्रवेशः]

ॐ ॥ अथाभ्यवर्द्धंश्चतुराः कुमारा नृपस्य गेहे पुरुषोत्तमाद्याः ।
नित्यप्रवृद्धस्य च तस्य वृद्धिरपेक्ष्य लोकस्य हि मन्ददृष्टिम् ॥ १ ॥

तात्पर्यदीपिका[१]

ओ३म् ॥ लक्ष्मीकान्तमनन्तसद्गुणतनुं दोषातिदूरं सदा
ब्रह्माहीन्द्रशिवेन्द्रपूर्वविबुधैराराधिताङ्घ्रिद्वयम् ।
भक्ताभीष्टकृतौ सतां[२] सुरतरुं भक्त्या सदोपास्महे
[३](दैत्यानामसतां) विदारणविधौ वज्रोपमानं सदा ॥ ✻ ॥

यः प्राणप्रवरः प्रणम्य विबुधैरभ्यर्थितो भूतळे
भूत्वा श्रीहरितत्व(बोध)नकृते श्रीमध्वनामा विभुः ।
कृत्वा भाष्य(वरं) च (सोपनिषदः सद्ब्रह्म)सूत्रावळे-
श्चक्रे भारतभावनिर्णयममुं जिष्णुं[४] भजामो मुदा ॥ ✻ ॥

[५]भूयासुर्विष्णुतीर्थाख्यसन्मुनीन्द्रकृपाबलात् ।
अन्तरेणान्तरायं नो मङ्गलानि निरन्तरम् ॥ ✻ ॥

अथ अवतारानन्तरम् । चतुराः कुशलाः । वृद्धिः, उच्यत इति शेषः ॥ १ ॥

निर्णयभावचन्द्रिका

ॐ ॥ मेघश्यामे पूरितनिजजनकामेऽथ रक्षसां भीमे ।
सीताहृदयारामे रामे रमतां मतिः सदा सा मे ॥ ✻ ॥

---

१. वेदाङ्गतीर्थै रचितेयं टीका पूर्वाध्यायत्रयस्य नोपलब्धा । चतुर्थाध्यायात् परमेव सर्वत्रोपलभ्यते ।

२. अनन्वितमिव । **'युक्ताभीष्टकृतौ सताम्'** इति पाठः स्यात् ।

३. () एतच्छिह्नान्तर्गतो भागः कोशे लुप्त इत्युपक्षिप्तः । एवमुत्तरत्रापि ।

४. **'विष्णुम्'** इत्यादर्शे पठ्यते । अयं सम्भावितः पाठः ।

५. **'भूयाद् वृष्णीन्द्रतीर्थाख्य–'** इत्यादर्शे । अयं च सम्भावितः पाठः ।

निरीक्ष्य नित्यं चतुरः कुमारान् पिता मुदं सन्ततमाप चोच्चम् ।
विशेषतो राममुखेन्दुबिम्बमवेक्ष्य राजा कृतकृत्य आसीत् ॥ २ ॥

तन्मातरः पौरजना अमात्या अन्तःपुरा वैषयिकाश्च सर्वे ।
अवेक्षमाणाः परमं पुमांसं स्वानन्दतृप्ता इव सम्बभूवुः ॥ ३ ॥

(नित्यं)[१] निरीक्ष्य सन्ततं मुदमाप । उच्चमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २ ॥ अन्तःपुराः अन्तःपुरस्थाः । स्वानन्दः स्वरूपानन्दः ॥ ३ ॥

असुरकुलधूमकेतुं रघुकुलकेतुं सतां विपत्तिमपनेतुम् ।
अवतीर्णं भवसेतुं चिन्तय रे चित्त मुक्तिपदहेतुम् ॥ * ॥

अथ रामावतारकथामारभते । तत्रापि सीतामुद्वाह्यायोध्याप्रवेशपर्यन्तां बालकाण्डकथामस्मिन्नध्याये । अथाभ्यवर्धन् । अथशब्दो मङ्गलार्थः, रामावतारकथारम्भार्थश्च । अभितः रूपतो गुणतः शक्तितश्च अवर्धन्त । अथवा अभित इत्युभयतः । अन्तर्बहिश्च । अन्तः प्रज्ञानेन । बहिः पौरुषेण । लोकस्य मन्ददृष्टिमपेक्ष्य भगवतो वृद्धिः, अन्येषां कुमाराणां च देवांशत्वादिति परस्मैभाषा । **'अवर्धन्निन्द्रमरुतश्चिदत्र'** [ऋ.सं.१०.७३.१] इतिवदभ्यवर्धन् लोकान-भयदानेनावर्धयन्निति वा । प्रसङ्गावधानं चातुर्यम् । शस्त्रशास्त्रकुशलता च । स्वरूपतः पुरुषोत्तमः । अवतारे च मर्यादापुरुषोत्तमः । वृद्धिः पूर्वावधित उत्कर्षावाप्तिः । उत्तरावधिराहित्यं प्रकर्षः । वृद्धिरहितस्यापि वृद्धिर्मन्ददृष्टिमपेक्ष्य हि । **'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्'** इति हि श्रूयते । वास्तवग्रहणापाटवं मान्द्यम् ॥ १ ॥ पुत्रलाळनचतुरः पिता, चतुरः कुमारान् निरीक्ष्य । उच्चमिति क्रियाविशेषणमुत्तरान्वयि वा । उच्चं सर्वाधिकसौन्दर्यसारं राममुखेन्दु-मवेक्ष्य विशेषतश्च कृतकृत्यो लब्धसर्वाभीष्ट आसीत् । तथा हि रामायणे–**'तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः । बभूव भूयः–'** [बा.कां.१८.२४] इति, **'तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः । इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः'** [२६] इति च ॥ २ ॥ पुरभवं सर्वं पौरमुच्यते । उद्यानमपि पौरम् । कत्तृणमपि पौरम् । अतः स्फुटत्वाय पौरजना इत्याह । पुरवासिनो मनुष्या इत्यर्थः । सर्वव्यवहारनिर्वहणे ये राज्ञा सह भवन्ति तेऽमात्याः । धीसचिवा इत्यर्थः । **'अव्ययात् त्यप्'** [अ.सू.४.२.१०४] इति पाणिनिः । **'अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यप्'** इत्यर्थः । अन्तःपुरं राजदाराणां गृहम् । अन्तःपुरा राजदाराः । पञ्चाशच्च त्रीणि शतानि च । **'अर्धसप्तशतास्तासु प्रमदास्ताम्रलोचनाः'** [अ.कां.३४.१३] इति वाल्मीकीये । मातृपदेनैव तासां ग्रहणे अन्तःपुराधिकृता राजगृह-दासाः दास्यश्चान्तःपुरा उच्यन्ते । वैषयिका देशवासिनः । जानपदिका वा । **'विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धाद् यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्'** इति मेदिनी । वस्तुतो जनपदो जानपदो विषय इत्येकार्थानि

---

१. अयं सम्भावितः पाठः । **'मिलनं निरीक्ष्य'** इत्यादर्शे पठ्यते ।

ततः सुवंशे शशिनः प्रसूतो गाधीति शक्रस्तनुजोऽस्य चाऽसीत् ।
वरेण विप्रत्वमवाप योऽसौ विश्वस्य मित्रं स इहाऽजगाम ॥ ४ ॥

ततः, शक्रः शशिनः सुवंशे गाधीति प्रसूतः, (अस्य) यस्तनुजः आसीत् असौ वरेण विप्रत्वमवाप। विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रनामा । स तस्मिन् श्रीरामविलासप्रादुर्भावसमये इह आजगामेत्यन्वयः ॥ ४–५ ॥

पदानि । अथापि जनानामधिष्ठानं जनपदः । स्थानमात्रं विषय इति विशेषः । तेन मृगा अपि वैषयिका भवन्ति, न जनपदाः । तदेतदाह–वैषयिकाश्च सर्वे मृगा अपि पक्षिणोऽपीति । किमिम इम इति पृथग्वचनेन । सर्वेऽपि सन्तुतुषुरिति वा। स्वानन्दतृप्ता मुक्ता इव । दुःखासम्भिन्नः स्वानन्दः । स्वरूपानन्दो वा । सम्बभूवुः सम्पूर्णकामा बभूवुः । परमं पुमांसम्, स्वरूपत आवेशतश्च चतुर्धाऽवस्थितम् ॥ ३ ॥ ततः रामस्य शैशवानन्तरम् । यदा स चतुर्दशवर्षो बभूव तदा विश्वस्य मित्रं विश्वामित्र इहायोध्यायामाजगाम । कोऽयं विश्वस्य मित्रम्? आह– यः शक्रो गाधिनामाऽऽसीत्, तस्य यस्तनुज आसीत् स इति । लोकसुखकारिणि वंशे । शशिनः शोभनो वंशो यस्य तस्मिन् कुशनाभे वा । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोरित्यतो गाधत इति गाधीति गाधिरिति प्रथितो राजा प्रसूतः । **‘कुशनाभसुतस्त्वासीद् गाधिरित्येव विश्रुतः । गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः’** [बा.कां.५१.१९] इति रामायणे । **‘कुशस्य पुत्रो बलवान् कुशनाभश्च धार्मिकः । गाधिस्तस्य सुतो राजन् विश्वामित्रस्तु गाधिजः’** [आ.प.९८.६८] इति भारते । भागवते तु **‘गाधिरासीत् कुशाम्बुजः’** [९.१३.५] इति पठ्यते । पुंव्यत्यासेन पठनं पुराणशैलीविदां नाविदितम् । कुशाख्येऽम्बुनि सरसि अम्बुजमिव कुलालङ्कारो जात इति व्याख्येयम् । कुशनाभस्यैव कुशिक इति नामान्तरम् । तत एव च विश्वामित्रं कौशिकमाचक्षते । **‘कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ । गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्याऽत्मसम्भवः । तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः । विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः’** [आ.प.१९१.३–४] इति च भारते । **‘गाधेः कुशिक इति नामान्तरम्’** इति वदन् माधवयोगी कतककृद् भ्रान्त इत्युपेक्ष्यः । चतुर्मुखस्य वरेण विप्रत्वमवाप । **‘तपसा तु तथा युक्तं विश्वामित्रं पितामहः । अमन्यत महातेजा वरदोऽदर्शयत् तदा । स तु वव्रे वरं राजन् स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति । तथेति चाब्रवीद् ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः’** [श.प.४१.२७–८] इति ह्रदप्रवेशे । **‘ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः । विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् । ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः । ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक’** [बा.कां.६५.१८–९] इति वाल्मीकीये । **‘ब्रह्मर्षिस्त्वं न सन्देहः सर्वं सम्पत्स्यते तव’** [२५] इति च । **‘अनृष्यानन्तर्ये–’** [अ.सू.४.१.१०४] इति सूत्रभाष्ये पतञ्जलिरप्याह– **‘विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृषिः स्यामिति । तत्रभवानृषिः सम्पन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति । तत्रभवान् गाधिरपि ऋषिः सम्पन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति । तत्रभवान् कुशिकोऽपि ऋषिः सम्पन्नः’** इति । स गाधिसुतः विश्वस्य सज्जनलोकस्य मित्रं न केवलम् । विश्वस्य विष्णोरपि । मितिं प्रमितिं त्रायत इति मित्रम् । ऋषावभिधेये पूर्वपदस्य दीर्घः– **‘मित्रे चर्षौ’**[अ.सू.६.३.१३०] इति ॥ ४ ॥

तेनार्थितो यज्ञरिरक्षयैव कृच्छ्रेण पित्राऽस्य भयाद् विसृष्टः ।
जगाम रामः सह लक्ष्मणेन सिद्धाश्रमं सिद्धजनाभिवन्द्यः ॥ ५ ॥

अनुग्रहार्त्थं स ऋषेरवाप सलक्ष्मणोऽस्त्रं मुनितो हि केवलम् ।
ववन्दिरे ब्रह्ममुखाः सुरेशास्तमस्त्ररूपाः प्रकटाः समेत्य ॥ ६ ॥

अथो जघानाऽशु शरेण ताटकां वराद् विधातुस्तदनन्यवद्ध्याम् ।
ररक्ष यज्ञं च मुनेर्न्निहत्य सुबाहुमीशानगिरा विमृत्युम् ॥ ७ ॥

शरेण मारीचमथार्ण्णवेऽक्षिपद् वचो विरिश्चस्य तु मानयानः ।
अवद्ध्यता तेन हि तस्य दत्ता जघान चान्यान् रजनीचरानथ ॥ ८ ॥

केवलं ऋषेरनुग्रहार्थं हि ॥ ६–८ ॥

रक्षितुमिच्छा रिरक्षिषा । तेन रिरक्षिषयेति वक्तव्ये रिरक्षयेत्याह । तेनाक्षरलोपेन रामस्य यज्ञरक्षणं कियन्मात्रमित्याह । तथाहि भागवते– **'एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया'**[४.१४.५२] इति । अस्य विश्वामित्रस्य भयादेव पित्रा दशरथेन विसृष्टः प्रेषितो रामः । सिद्धजना ये योगसिद्धास्तपसा साक्षात्कृतपरब्रह्माणः । सिद्धाश्रमम् । **'एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः । सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो यत्र महातपाः'** [बा.का.२९.३] इति वाल्मीकीये । **'बहवोऽत्र तपस्यन्तः सिद्धाः सिद्धत्वमाययुः । तस्मात् सिद्धाश्रमो नाम सिद्धेर्दाता ह्यधोक्षजः'** [बा.कां. ५.८] इति सङ्ग्रहरामायणे ॥ ५ ॥ ऋषेः भगवदुद्देशं जानतः, अत एव 'भगवतोऽनुग्रहोऽयं मयि' इति जानतश्च केवलमनुग्रहार्थम् । 'ऋष ज्ञाने' । नित्यं मननशीलाद् विश्वामित्रात् । ववन्दिरे अभिवादपूर्वकं तुष्टुवुः । अस्त्ररूपा अस्त्रमानिनः ब्रह्ममुखाः । ब्राह्मस्य ब्रह्मशिरसश्च ब्रह्मा । शैवस्य शिवः । वायव्यस्य वायुर्मानी । ब्रह्माद्याः सर्वे समागत्य ववन्दिरे । ते किलास्त्रेषु सन्निहिता इत्यस्त्राणि तेषां रूपाणि शरीराणीव । समेत्य सम्मुखमागत्य ॥ ६ ॥ अथो अस्त्रग्रहणानन्तरम्, 'हन्यतामियम्' इति मुनिकृताभ्यर्थनानन्तरं च । ततोऽन्येनावध्याम् । ततोऽनन्येन स्वेनैव वध्याम् । ताटकां दुहितरं सुकेतोः, भार्यां जम्भसुतस्य सुन्दासुरस्य, जननीं मारीचस्य । ताटयतीति ताटका । **'तट तड आघाते'** इति काशकृत्स्नः । उपसुन्दसुतं सुबाहुमीशानगिरा विमृत्युमपि निहत्य आग्नेयास्त्रेण । **'दिव्यमाग्नेयमद्भुतम् । सुबाहूरसि चिक्षेप–'** [वा.रा;बा.का.३०.२३] इति स्मरणात् ॥ ७ ॥ अथ सुन्दसुतं मारीचं विरिश्चगिरा विमृत्युं विरिश्चस्य वचो मानयानः अर्णवेऽक्षिपत् । विरिश्चे प्रीत्यतिशयं प्रकाशयन्निति तुनाऽऽह । **'मारीचः सुन्दपुत्रस्तु ताटकायामजायत । दण्डके निहतः सोऽथ राघवेण बलीयसा'** [ब्र.पु.उपो.पा.५.२६] इति च । शरेण पवमानास्त्रेण । **'पवनास्त्रेण महता मारीचं तु निशाचरम् । सागरे पातयामास शुष्कपर्णमिवानिलः'**

तदा विदेहेन सुतास्वयंबरो[1] विघोषितो दिक्षु विदिक्षु सर्वशः ।
निधार्य्य तद् गाधिसुतानुयायी ययौ विदेहाननुजानुयातः ॥ ९ ॥

निधार्य अवधार्य । तत् स्वयम्बरविघोषणं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

[उ.खं. २४२.१२८] इति पाद्मे । **'स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः । सम्पूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसम्प्लवे'** [बा.का.३०.१७] इति वाल्मीकिवचनमप्येतेन गदितार्थम् । वायुर्हि मनुरुच्यते–**'यद्वै मनुरवदत् तद् भेषजम्'** इत्यादौ । **'सताटकं सुबाहुं तु हत्वा प्रक्षिप्य दूरतः । मारीचं मानवास्त्रेण विश्वामित्रमतोषयत्'** [उ.भा. ७५.१०] इति नारदीयवचनं च । **'मारीचं मानवास्त्रेण मोहितं दूरतोऽनयत्'** [अ.पु.५.८] इत्याग्नेयवचनं च । तेन विरिञ्चेन । तस्य मारीचस्य । ताटकाया विष्णोरन्येनावध्यत्वं विधात्रा दत्तम् । तदपि न स्वतस्ताटकया तपस्तप्त्वा लब्धो वरः । किन्तु तस्याः पित्रे सुकेतुनाम्ने यक्षाय दत्तः । स किल विधातारं तोषयंस्तपस्तेपे । तुष्टश्च विधाता तत्सुतायै विष्णोरन्येनावध्यतां वरं ददौ । युक्तं चैतत् । सुकेतोर्यक्षस्य विष्णुभक्तत्वात् । अतः स्वयं विष्णू रामो भूत्वा तां जघान । मारीचस्तु स्वरूपतो विष्णुद्वेषी स्वयमवध्यत्वं वव्रे । तदेतदाह– तेन हि तस्य मारीचस्यैव साक्षाद् दत्तेति । मानयानः मानयमानः । प्राञ्च एवं प्रयुञ्जते । जानान इति प्रयोक्तव्ये जानमान इति प्रयुञ्जते । मानयमान इति प्रयोक्तव्ये मानयान इति प्रयुञ्जते । अर्थाधिक्यायाधिकमक्षरं प्रयुञ्जते । अर्थह्रासाय चाक्षर-लोपम् । तेन मानयान इति भगवदपेक्षया विरिञ्चस्य शक्तिह्रासमाह । अथापि भक्तिपरवशतया विरिञ्चस्य वचो मानयमानः । एवं नूतनं पदं प्रयुञ्जानेन भगवद्गुणानुसन्धानायापूर्वं नामान्तरं चासूचि– मानं छन्दोभिधं प्रमाणं यानं वाहनमस्येति । **'छन्दोमयेन गरुडेन समुह्यमानः'** इति हि भागवते । न केवलं पीडाकारी सज्जनमारी च बभूवेति मारीचः । मां रमां सीतारूपां रेचयति वियोजयति रामादिति मारीचः । मारीभिर्मारकशक्तिभिश्चितश्च । मारयतीति वा मारीचः । ईचिवदीचोऽपि प्रत्ययः । अहो भगवदिच्छया पितरौ तथैव नाम कुरुतः, यदुपरिष्टाद् यथार्थं भविष्यति । अथ मारीचनिरासानन्तरं योद्धुमागतान् । अन्यान् सुबाहुमारीचयोरनुचरान् । अथ कात्स्न्येन जघान । न मारीचमिव कञ्चनान्यमवशेषयामासेत्यर्थः । **'मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचराश्च ये । आगम्य भीमसङ्काशा रुधिरौघमवासृजन्'** [बा.कां.३०.१२] इति हि रामायणे । **'शेषान् वायव्यमादाय निजघान महायशाः'** [३०.२२] इति च ॥ ८ ॥ विदेहपतिना सीरध्वजेन । विदेहान् मिथिलाम् । सुतास्वयम्बर इति । यत्र कन्या स्वयं कामयमाना बलोर्जितं जितवीर्यशुल्कं वा वरं वृणीते, वरो वा कामयमानां स्वयं बलादादत्ते स स्वयम्बरः । बलं प्रदर्श्य वरणं बलाद्धरणं च बरणम् । क्वचित् सर्वाधिकं विज्ञाय कमित्वा वरणं च बरणम् । ब कामने इति हि धातुपारा-यणिकाः स्मरन्ति । यत्र पित्रादिभिः कन्यायाः स्वाभीप्सितस्य वरस्य वरणं स स्वयंवरः । क्षत्रियेष्वेव चायं सम्प्रदायः । यथा रुग्मिण्या रुग्मिणोदिष्टः स्वयंवरः । सञ्जातः स्वयम्बरः । वाजपेयव्याजेन सुतास्वयम्बरो घोषितः । इममेव विशेषं द्योतयन् विघोषित इत्याह । **'वाजपेयं क्रतुं यष्टुमारेभे मुनिसत्तमैः । तं द्रष्टुं प्रययुः सर्वे**

---

१. **'–स्वयंवरो–'**

अथो अहल्यां पतिनाऽभिशप्तां प्रधर्षणादिन्द्रकृताच्छिलीकृताम् ।
स्वदर्शनान्मानुषतामुपेतां सुयोजयामास स गौतमेन ॥ १० ॥

पतिनाऽभिशप्तामित्यत्र पतिशब्दस्य सम्बद्धशब्दत्वात् तेन अहल्याया इति पदेन योजनायां पतिशब्दस्य षष्ठी-युक्तत्वात् 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा'(अ.सू.१.४.९) इति घिसञ्ज्ञा। छन्दस्त्वं चास्य ग्रन्थस्य 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः' इति छन्दस्त्वेन परिगृहीतेतिहासपुराणाद्यशेषसदागमार्थनिर्णायकत्वेन छन्दस्तुल्यत्वात् सिद्धम् । एवमुत्तरत्रापि वैदिकप्रयोगे गतिः । तां शिलीकृतामहल्याम्[1] ॥ १०–१२ ॥

विश्वामित्रपुरोगमाः' [उ.खं.२४२.१३३] इति पाद्मे । **'मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति । यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तस्य यास्यामहे वयम्'** [बा.कां.३१.६] इति वाल्मीकीये । तत् स्वयम्बरघोषणं स्वस्य स्वयम्बराह्वानमिति निधार्य निर्धार्य । मनसि कृत्वा वा ॥ ९ ॥ **'हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् । यस्मान्न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता'** [उ.का.३०.२२] इति वाल्मीकीये । प्रधर्षणादभिशप्ताम् । अभिशापाच्छिलीकृताम् । पतिनाऽ-भिशप्ताम् । 'स्वस्य पतिना' इत्यध्याहारेण घिसञ्ज्ञां समर्थयन्ते । **'षष्ठी युक्तश्छन्दसि वा'** [अ.सू.१.४.९] इति हि पाणिनिः । वस्तुतस्तु **'षष्ठीयुक्तः'** इत्यपि न वक्तव्यम् । **'छन्दसि वा'** इत्येव पर्याप्तमिति भगवत्पादा-शयः । तथाहि प्रयोगः –**'गान्धारी चैव माद्री च कुन्ती च पतिना सह'** [शे.ध.३०.६६] इति । **'वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा'** [बा.कां.२.१२] इति, **'अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा'** [उ.कां.४९.२१] इति च वाल्मीकिवचनमुत्तरचरिते । **'नियुक्ता पतिना भार्या'** [आ.प.१२८.४८] इति सम्भवे । अर्थान्तरं चात्र भगवतोऽभिमतं भाति । पत्युर्गौतमस्यापि नाभिराश्रयः पतिनाभिर्भगवान् । पत्यौ स्थितेन भगवतैव शप्ता, रामरूपेण तेनैव चोद्धृतेति । रामावतारे स्वमहिमाविष्करणानुग्रह एवायं तस्यां भगवत इति । अथ च अभिशप्ता न भवतीति नाभिशप्ता । पत्या नाभिशप्ता पतिनाभिशप्ता । यद्यपि पत्या शप्ता । अथापि नाभिशप्ता । नाभिप्रायपूर्वं शप्ता । तेन नायमभिशापः । किन्तु रामपादस्पर्शलाभरूपो वर एवेत्यर्थः । प्रायो हि महतां शापोऽनुग्रहगर्भ एव भव-तीति । एवमाद्यनेकाकूतगर्भोऽयं प्रयोगः । अत एव प्रधर्षणादिन्द्रकृताच्छिलीकृतामित्याह । प्रच्छन्नतया धर्षणं प्रधर्षणम् । ननु रामायणे स्मर्यते–**'मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात्'** [बा.कां.४८.२०] इति । तेनेच्छापूर्वोऽयं सम्भोगः । न बलात्कारः । **'कृतार्थाऽस्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रभो'** [२१] इति चोपरि सम्भोगमास्वाद-यति । तत् कथं प्रधर्षणमिदं स्यात्? स्यादेव । शुद्धस्वभावायास्तस्याः इन्द्रेण सह सम्बुभुक्षाऽपि मनोमानिना स्वयमिन्द्रेण कृतात् प्रधर्षणादेवेत्याशयात् । अत एवोपरि पठ्यते–**'सा त्वया धर्षिता शक्र कामार्तेन समन्युना'** [उ.का.३०.३०] इति ब्रह्मवचनम् । **'अज्ञानाद् धर्षिता नाथ त्वद्रूपेण दिवौकसा'** [४०] इति चाहल्यावचनम् ।

---

१. एतेन **'सुयोजयामास स गौतमेन ताम्'** इति वे.ती. सम्मतो मूलपाठः स्यादिति भाति । अथच **'स गौतमेन ताम्'** इति पाठे **'ताम्'** इति चतुर्ष्वपि पादेष्वन्त्यानुप्रासः, **'गौतमेन ताम्, गौतमे नताम्'** इति श्लेषश्च श्लिष्यति ।

बलं स्वभक्तेरधिकं प्रकाशयन्ननुग्रहं च त्रिदशेष्वतुल्यम् ।
अनन्यभक्तां च सुरेशकाङ्क्षया विधाय नारीं प्रययौ तयाऽर्चितः ॥ ११ ॥

श्यामावदाते जगदेकसारे स्वनन्तचन्द्राधिककान्तिकान्ते ।
सहानुजे कार्म्मुकबाणपाणौ पुरीं प्रविष्टे तुतुषुर्विदेहजाः ॥ १२ ॥

अज्ञानादित्यन्यथाज्ञानादित्यर्थः । **‘अतिरिक्तं तपो हर्तुं गौतमस्याऽश्रमेऽरिहा । सुरकार्यं सुरपतिः कुर्वन् भार्यां समस्पृशत्’** [बा.का.६.१८] इति सङ्ग्रहरामायणे । शापोऽपि लोकदृष्ट्यैव । लोकदृष्ट्यैव शिलीकृता च । न हि सा शिला बभूव । किन्तु लोकदृष्टेरगोचरा शिलायां स्थिता । अभूततद्भावे हि च्विं वदन्ति । तद्वद्भाव एव तद्भावः सर्वत्र । तेन स्वयमशिला शिलावत् सम्पद्यमाना कृतैव शिलीकृता । तथाहि वाल्मीकीये–**‘इह वर्षसहस्राणि बहूनि त्वं निवत्स्यसि । वायुभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी । अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन् वसिष्यसि’** [बा.कां.५०.२९–३०] इति । **‘सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह । त्रयाणामपि लोकानां यावद् रामस्य दर्शनम् । शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता’** [बा.कां.४९.१५–६] इति च । एतेन वाल्मीकिनिरूपिता कथा एतत्कल्पसम्बन्धिनी । शिलाभावः कल्पान्तरीय इति वदन्तः परास्ताः । उभयोर्विरोधाभावादेव । **‘गच्छतस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महात्मनः । अभूत् सुरूपा वनिता समाक्रान्ता महाशिला । साऽपि शप्ता पुरा भर्त्रा गौतमेन द्विजन्मना । अहल्या रघुनाथस्य पादस्पर्शाच्छुभाऽभवत्’** [उ.खं.२४२.१३४] इति पाद्मे । तेन **‘मानुषतामुपेताम्’** इत्येतदपि मानुषदृष्ट्यपेक्षया । मानुषदृष्टिगोचरतामुपेतामित्येव परमार्थः । मनुष्याणां दृष्टियोग्यं मानुषमिति वा । पादस्पर्शोऽपि लोकदृष्ट्यैव । वस्तुतो दर्शनमात्रेण स्वं रूपमास्थिता । सुयोजयामास, न यथा पुनरीदृशो वियोगः सम्भविता ॥ १० ॥ भक्तेर्बलं प्रकाशयन् भक्तामहल्यां भक्तेन गौतमेन सुयोजयामास । त्रिदशेष्वनुग्रहं प्रकाशयन् इन्द्रनिमित्तात् शिलीकृतां तामिन्द्रप्रार्थनया नारीं नरदृष्टिगम्यां विधाय प्रययौ । न केवलमिन्द्रप्रार्थनया । तस्या अनन्यभक्तत्वाच्च । **‘महेन्द्रस्य मनःशल्यं त्वद्भक्तस्य समुद्धर । करुणां कुरु कल्याण्यां भवान् हि करुणाकरः । कौशिकेनैवमुदितो मुदितो गत अश्रमम् । प्रैक्षत प्रेक्षणीयेन तामपाङ्गेन शार्ङ्गभृत् । सा तद्दर्शनमात्रेण कान्ता कान्तप्रिया बभौ’** [बा.कां.२२–४] इति सङ्ग्रहरामायणे ॥ ११ ॥ श्यामोऽप्यसितोऽप्यवदातः सित इति विरोधाभासः । वस्तुतः सिते वस्तुनि श्यामोऽङ्कः कलङ्कायते । अयं तु वर्णतः श्यामोऽपि अवदातः । परिशुद्धतया मनोज्ञः । अथच श्यामः शरीरे । अवदातः पीतोऽम्बरे । श्यायतेऽसौ चक्षुर्मनोभिरिति श्यामः मनोज्ञकृष्णवर्णः । श्यैङ् गतौ । **‘इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्’**[७.३१] इति दशपादिका । **‘अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः’** इत्यभिदधति । सारः वरः । जगतः सारेष्वयमेको मुख्यः । वरिष्ठ इत्येतत् । अनन्तचन्द्रेभ्योऽप्यधिकया सुकान्त्या अप्राकृतया कान्त्या सर्वलोकमनोहरे । अथच स्वनं वाग्व्यापारं तनोतीति स्वनन्तं मुखम् । स्वनन्तचन्द्रस्य मुखचन्द्रस्याधिका कान्तिः । स्वनन्तस्य वा चन्द्राधिका कान्तिः । दुष्टदमनकर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् । **‘कर्मण उकञ्’** [अ.सू.५.१.१०३] ॥ १२ ॥

पपुर्नितान्तं सरसाक्षिभृङ्गैर्वराननाब्जं पुरुषोत्तमस्य ।
विदेहनारीनरवर्य्यसङ्घा यथा [१]महापूरुषिकास्तदङ्घ्रिम् ॥ १३ ॥

तथा[२] विदेहः प्रतिलभ्य रामं सहस्रनेत्रावरजं गविष्ठम् ।
समर्च्चयामास सहानुजं तमृषिं च साक्षाज्ज्वलनप्रकाशम् ॥ १४ ॥

मेने च जामातरमात्मकन्यागुणोचितं रूपनवावतारम् ।
उवाच चास्मै[३] ऋषिरुग्रतेजाः कुरुष्व जामातरमेनमाश्विति ॥ १५ ॥

महापूरुषिकाः महापुरुषस्य भगवतो भक्ताः । यथा महापूरुषिकास्तदङ्घ्रिमित्येतत् पपुः समर्च्चयामासेत्युभयत्र दृष्टान्तः ॥ १३–१४ ॥ रूपनवावतारम् । नूतनरूपेणावतीर्णम् । असदृशरूपमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सरसानि तदाननाब्जमधुपानलोलानि, सकुतूहलानीत्येतत् । ज्ञानिभिर्ध्यानयोगे वरणीयम्, कामिनीभिश्चुचुम्बिषया वरणीयम्, सर्वाधिकसौन्दर्यतया वरेण्यं च तदाननमिति वराननम् । नार्यस्त्वतिकुतूहलादधिकं पपुरिति पृथग-गृह्यन्त । यथा महापूरुषिकास्तदङ्घ्रिपद्मं पिबन्ति तथा पपुः । नितान्तं पायम्पायमतृप्ताः । अथच, यथा महा-पूरुषिकास्तदङ्घ्रिं समर्चयन्ति तथा विदेहः समर्चयामास रामम् । अथच विदेहोऽपि तथा सरसाक्षिभृङ्गाभ्यां तदाननाब्जमाधुर्यमधु पिबन्नेव रामं समर्चयामास । पुरुषः शरीरबद्धो जीवः । **'आधिक्येऽधिकम्'** इति पूरुषाः शरीरस्थास्तत्वाभिमानिनो देवाः । तेभ्योऽपि महानयमिति महापूरुषो नारायणः । स एषामस्ति भजनीयत्वेनेति महापूरुषिका भगवद्भक्ताः । महापूरुषिणश्च ते काः आनन्दरूपाः मुक्ता इति वा । महापूरुषं प्रभवन्ति प्रसादयितुमि-त्यर्थ इकप्रत्ययो वा ॥ १३ ॥ प्रतिलभ्य स्वागतादिना सत्कृत्य । अथच केवलं श्रुतपूर्वमिदानीं प्रत्यक्षं लब्ध्वा । गविष्ठं भूमौ स्थितं सहस्रनेत्रावरजमुपेन्द्रम् । अथच सहस्रनेत्रः अनन्तनेत्रो भगवान् । **'सहस्राक्षः सहस्रपात्'** इति श्रवणात् । पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यो भगवान् इहावरेषु कृपया जायते दशरथादिषु स्वयमनवरः । अथच गविष्ठो दिविष्ठः । सहस्रनेत्रावरजः सूर्यः । सोऽपि ह्यदित्यां शक्रानुजः सन्नजायत । लुप्तोपमा । द्युस्थितं सूर्यमिव । गविष्ठं भूमौ गतं सूर्यमिवेति च । अथच गविष्ठः सूर्यः । **'गविष्ठो गां गतस्तदा'** इत्यादिप्रयोगात् । गविष्ठ इव गविष्ठः । सूर्यप्रभं रामम्, ज्वलनप्रकाशं पावकप्रभमृषिं च समर्चयामास । समुचितमर्चनं समर्चनम् ॥ १४ ॥ रूपस्य सौन्दर्यस्य नूतनमाविष्कारम् । **'परेशमेव तं मेने रामं दशरथात्मजम् । पूजयामास काकुत्स्थं धन्योऽस्मीति ब्रुवन् नृपः । प्रसादं वासुदेवस्य विष्णोर्मेने नरेश्वरः । दातुं दुहितरं तस्मै मनसा चिन्तयन् प्रभुः'** [उ.खं.२४२.१४२–३] इति पाद्मे । अस्मै जनकाय, तदनुग्रहार्थं तमुवाच । यत्र गुरुः शिष्यं बोधयन्नाह तत्र चतुर्थी भवति विभाषा–

---

१. **'महापौरुषिका–'** । यद्यपि प्राचीनकोशे **'महापूरिषिका–'** इति पठ्यते । स्खलनं सम्भाव्यते । मूलपाठानुसारिषु कोशान्तरेषु **'महापूरुषिका–'** इत्येव पाठः पठ्यते । २. **'तदा वि–'** ३. **'चास्मा ऋषि–'**

स आह चैनं परमं वचस्ते करोमि नात्रास्ति विचारणा मे ।
शृणुष्व मेऽथापि यथा प्रतिज्ञा सुताप्रदानाय कृता पुरस्तात् ॥ १६ ॥

तपो मया चीर्णमुमापतेः पुरा वरायुधावाप्तिधृतेन चेतसा ।
स मे ददौ दिव्यमिदं धनुस्तदा कथञ्चनाचाल्यमृते पिनाकिनम् ॥ १७ ॥

न देवदैत्योरगदेवगायका अलं धनुश्चालयितुं सवासवाः ।
कुतो नरास्तद्धरतो हि किङ्कराः सहानसैवात्र कृषन्ति कृच्छ्रतः ॥ १८ ॥

अथापि सुताप्रदाने सन्देहाभावेऽपि ॥ १६–१७ ॥ नालं (न) समर्थाः ॥ १८ ॥

गुरुः शिष्यायोवाच, गुरुः शिष्यमुवाच । तत्र **'अस्मै ऋषिः'** इति प्रगृह्य प्रयोगेण विवाहसंयोजकस्यापि ऋषेः स्वयं निर्लिप्ततामाह । स्वयं च जामातरमनुरूपं मेने । ऋषिश्च तदेवोवाच । जामाता स तस्य भवति यो यस्माज्जातायां सन्ततेर्निर्माता भवति । दुर्गसिंहस्तु–**'पुत्रप्रतिनिधिर्जायत इति जामाता दुहितुः पतिः'** इत्याह [का.उ.सू.वृ.२.४२]। उग्रतेजा यो न मृष्यति स्ववचनातिक्रमम् ॥ १५ ॥ परमं शिरसा धार्यम् । अथापि विना विमर्शेन कर्तव्यत्वेऽपि ॥ १६ ॥ रामायणे बालकाण्डे, तद् धनुर्जनकपूर्वजाय देवराताय शिवेन दत्तमित्युच्यते । **'देवरात इति ख्यातो निमेः षष्ठो महीपतिः । न्यासोऽयं तस्य भगवन् हस्ते दत्तो महात्मना'** [बा.कां.६६.८] इति । **'तदेतद् देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः । न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभो'**[१२] इति च । तदेवं न्यासभूतं वस्तु कथं विवाहे पणं चकार? अथचायोध्याकाण्डे पुनरन्यथा श्रूयते, वरुण एतद् ददाविति– **'महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना । दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षयसायकौ'**[११८.३९] इति । तामेतां विसङ्गतिं परिहरति– तपो मया चीर्णमिति । तथाहि स्मर्यते–**'प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिशूली नीललोहितः । प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनुः'** [कू.पु; पू.२१.२१] इति । न्यासत्वेन देवराताय देवैर्दत्तस्य स्वीयत्वापादनार्थं मया तपश्चीर्णम् । तस्मिंस्तपोरूपे महायज्ञे वरणीयेन महात्मना शिवेन तस्य मे धनुर्दत्तमिति रामायणवचनार्थ इति न कोऽपि विरोधः । उमापतेः सकाशात् वरायुधावाप्तौ कृतनिश्चयेन चेतसा । उमापतिमुद्दिश्य मया तपः कृतम् । इदमिति सदसि किञ्चिदिव व्यवहितमङ्गुल्या दर्शयन्नाह । पिनाकिनमिति । यद्यपि सीरध्वजस्य स्वं धनुर्ददौ शिवः । अथापि तदेव धनू रूपान्तरेण शिवसमीपेऽप्यासेत्यनेनाऽह । पाति नाकमिति पिनाकः पिनाकं वा । **'पिनाकः शिवकोदण्डे पांसुवृष्टित्रिशूलयोः'** इत्यभिधानम् । **'पिनाकादय आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पिनष्टीति पिनाक ऐशं धनुः'** [भो.उ.सू.वृ.२.२.१४] इति दण्डनाथनारायणः । पिनाकिनमृते तदवरैर्देवैरप्यचाल्यम्, ऋते च तद्धरतः ॥ १७ ॥ तदेव स्फुटमाह– न देवदैत्योरगदेवगायकाः सवासवा इत्यादि । **'नृणां शतानि पञ्चाशद् व्यायतानां महात्मनाम् । मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथञ्चन'** [बा.कां.६७.४] इति हि वाल्मीकीये । **'राजाज्ञयाऽथाऽचकृषेऽष्टचक्रमञ्जूषयाऽयःकृतयाऽभि-**

अधार्य्यमेतद् धनुराप्य शङ्करादहं नृणां वीर्य्यपरीक्षणे धृतः ।
सुतार्थमेतां चकर प्रतिज्ञां ददामि कन्यां य इदं हि पूरयेत् ॥ १९ ॥

इतीरितां मे गिरमभ्यवेत्य दितेःसुता दानवयक्षराक्षसाः ।
समेत्य भूपाश्च समीपमाशु प्रगृह्य तच्चालयितुं न शेकुः ॥ २० ॥

नृणां वीर्यपरीक्षणे वीर्यपरीक्षणार्थं धृतः दैवेन स्थापित इत्यर्थः । चकरेत्युत्तमपुरुषैकवचनम् । 'णलुत्तमो वा' (अ.सू.७.१.९१) इति णित्त्वाभावे पक्षे वृद्ध्यभावः ॥ १९ ॥ अभ्यवेत्य ज्ञात्वा स(न्देशमुखेन) इत्यर्थः ॥ २०–२ ॥

गुप्तम् । वीरोत्तमैः पञ्चसहस्रसङ्ख्यैर्वराच्छिवस्यैव वरं शिवास्त्रम्' [बा.कां. ७.१३] इति सङ्ग्रहरामायणे । नारदीयं त्वत्र विवदते– **'भृत्यत्रिशत्याऽऽनाय्यास्मै दर्शयामास सादरम्'** [ना.पु;उ.खं. ५५.१७] इति । विवादे कल्पभेदेन व्यवस्थेति वदन्ति । वस्तुतस्तु नैतद् युक्तम् । **'ऋते तु पाण्डवकथां कार्ष्णं रामायणं तथा'** [भाग.ता.४.१.३३] इति वाराहवचनेन रामायणकथासु कल्पभेदव्यवस्थाया भगवत्पादेन निरस्तत्वात् । तर्हि का गतिर्विभिन्नवचनानामिति शङ्कायाः समाधानं तु तत्रैवोक्तम्–**'मोहायैतेषु भिन्नता'** इति । एतेषु भारते कृष्णकथायां रामायणेषु च यदि कथानिरूपणे भिन्नता दृश्यते सा दुर्जनमोहायैवेति ज्ञेयमित्यर्थः । तेन नारदीये शतशब्दो बहुत्ववचनः । न सङ्ख्याविशेषवचनः । अथवा शतानीति षोळशशतान्युच्यन्ते । त्रिरावृत्तानां षोळशशतानां समाहारस्त्रिशती । अथापि द्वे शते न्यूने भवतः । इयमसुरमोहनी न्यूनोक्तिरित्यर्थः । एतेनैव **'त्रिशतोपनीतम्'** [भाग.९.८.८८] इति भागवतवचनमपि गदिताभिप्रायम् । अनः शकटम् । यद्यपि तुदादिः कृषतिः कृषिकर्मणि भूविलेखने प्रसिद्धः । भ्यादिः कर्षतिराकर्षणे । **'कर्षत्याकर्षणे शे तु कृषते कृषतीत्युभे'** [दै.१७८] इति देवः । **'कृष विलेखने । कर्षतिस्त्वाकर्षणे प्रसिद्धः'** [पु.का.] इति कृष्णलीलाशुकः । अथापि कृषन्तीत्याह । तेनेदं ज्ञापयति– लब्धवरा अपि किङ्करा न सहजमाकर्षन्ति । किन्तु महता प्रयत्नेन हलवद् विलिखंविलिखं कर्षन्तीति । तदेव स्फुटमाह– कृच्छ्रतः क्लेशेन कृषन्तीति ॥ १८ ॥ केनाप्यधार्यम् । शिवादवरेणेति हृदयम् । नारायण एवेदं धनुः पूरयेदिति जानन्नेव हि पणं चकार । वक्ष्यति हि–**'अयमेव मेऽर्थितः'** [२३] इति । उपरि च–**'अपाम्पतिश्च मैथिलः स्वयंवरङ्गतावपि । हरिं विनिश्चयादियं व्रजेदिति स्म चक्रतुः'** [१७.६०] इति च । वीर्यपरीक्षणे धृतः कृतनिश्चयः । नृणां नृलोके जातानां पुरुषाणाम् । न मनुष्याणाम् । कुतो नरा इति पूर्ववचनविरोधात् । यद्वा नृणां मनुष्याणां वीर्यमेतद्धनुरारोपणेऽसमर्थमिति परीक्षया स्थापयित्वा रामाय दातुं धृतः । नृणां भगवतोऽनुपमस्य वीर्यस्य परितः प्रत्यक्षमीक्षणार्थं वा । नृणामधार्यमिति वाऽन्वयः । सुतार्थम्, सुताया लोकोत्तरपतिवाञ्छया । यः पूरयेत् तस्मै ददामीति प्रतिज्ञां चकर अकरवम् । हीति प्रतिज्ञाया जनजनिततामाह ॥ १९ ॥ अभितः दिशिदिशि प्रसृतां गिरम-वेत्य । दितेःसुता इत्यलुगाक्रोशे । दैत्या अपि सीतामभ्यलिलषिषन्नित्याक्रोशति । दैवास्तु नाऽययुरेव । वक्ष्यति

संस्विन्नगात्राः परिवृत्तनेत्रा दशाननाद्याः पतिता विमूर्च्छिताः ।
तथाऽपि मां धर्षयितुं न शेकुः सुताकृते ते वचनात् स्वयम्भुवः ॥ २१ ॥

पुरा हि मेऽदात् प्रभुरब्जजो वरं प्रसादितो मे तपसा कथञ्चन ।
बलान्न ते कश्चिदुपैति कन्यकां तदिच्छुभिस्ते नच धर्षणेति ॥ २२ ॥

ततस्तु ते नष्टमदा इतो गताः समस्तशो ह्यस्तन एव पार्थिवाः ।
ततो ममायं प्रतिपूर्य्य[१] मानसं वृणोतु कन्यामयमेव मेऽर्थितः ॥ २३ ॥

तथेति चोक्ते[२] मुनिना स किङ्करैरनन्तभोगोपममाश्वथाऽनयत् ।
समीक्ष्य तद् वामकरेण राघवः सलीलमुद्धृत्य हसन्नपूरयत् ॥ २४ ॥

ह्यो भवः ह्यस्तनः, तस्मिन् ह्यस्तने काल इत्यर्थः ॥ २३–४ ॥

हि–**'विजानमाना जगतां हि मातरं पुराऽर्थितुं नाऽययुरत्र देवताः'** [३४] इति । धनुषोऽचाल्यतामजानन्तः, सीतालाभसम्भ्रमेणाऽशु समीपमेत्य प्रगृह्य महता प्रयत्नेन गृहीत्वा ॥ २० ॥ स्वेदेन स्नानेनेव सर्वात्मना क्लिन्नं संस्विन्नम् । परिवृत्तं पर्याकुलपरिप्लवकनीनिकम् । निष्पन्दतया चिरमूर्छालता विमूर्छा । सुतानिमित्तं धर्षयितुमभिभवितुम् । धृष प्रसहने । प्रसहनमभिभवनशक्तिः । सुताकृते त्वां मा कोऽपि स्म धर्षयदिति वचनात् स्वयम्भुवः ॥ २१ ॥ ननूमापतेस्तपश्चीर्णम् । कथं स्वयम्भूर्वरं ददौ? आह–पुरा हि । तपसा मे मया प्रसादितः । हिमे हिममये स्थाने, हिमालय इति वा । रामायणे देवगणान् प्रति तपश्चकारेत्युक्तम्– **'ततो देवगणान् सर्वान् तपसाऽहं प्रसादयम्'**[बा.कां.६६.२३] इति । न हि शिववरेण रक्षितस्तदवरान् देवान् रक्षार्थमेयायेति युक्तम् । अतो देवगणनायकः स्वयम्भूरेव तपसा तोषितः । देवगणनायके प्रसादिते सर्वे देवाश्च प्रसादिता अभवन्निति रामायणवचनस्य भावं स्फुटयति ॥ २२ ॥ ततस्तु ते नष्टमदाः । **'नानादेशादथाऽयाता जनकस्य निवेशनम् । राजपुत्रा महावीर्याः पूर्वं सीताभिकाङ्क्षिणः'** [४७.१०१], **'क्रमादादाय ते तत्तु सज्यीकर्तुमथाभवन् । धनुषा ताडिताः सर्वे क्रमात् तेन महीपते । विधूय पतिता राजन् विलज्जास्तत्र पार्थिवाः'** [१०६–७] इति नरसिंहपुराणे । **'तच्च दृष्ट्वा धनुःश्रेष्ठं गौरवाद् गिरिसन्निभम् । अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्तास्तस्य तोलने'** [अ.कां.११८.४३] इति वाल्मीकीये । चिरकालं प्रतीक्षितं मम मनोऽभिलाषं धनुश्च साकं पूरयित्वा । अयमेव मेऽर्थितः । एतदर्थमेव मया प्रतिज्ञा कृता ॥ २३ ॥ तथाऽस्तु 'धनुःपूरणमस्तु' इति, 'तवेच्छापूरणं चास्तु' इति च मुनिनोक्ते सति । वामकरेणेति । अनादरेणाप्रयत्नेन च । तदेव स्फुटमाह– सलीलं हसन् ॥ २४ ॥

---

१. **'ममायं परिपूर्य'** २. **'चोक्तो मु–'**

विकृष्यमाणं तदनन्तराधसा परेण निःसीमबलेन लीलया ।
अभज्यतासह्यममुष्य तद् बलं प्रसोढुमीशं कुत एव तद् भवेत् ॥ २५ ॥

स मद्ध्यतस्तत् प्रविभज्य लीलया यथेक्षुदण्डं शतमन्युकुञ्जरः ।
विलोकयन् वक्त्रमृषेरवस्थितः सलक्ष्मणः पूर्णतनुर्य्यथा शशी ॥ २६ ॥

तमब्जनेत्रं पृथुतुङ्गवक्षसं श्यामावदातं चलकुण्डलोज्ज्वलम् ।
शशक्षतोत्थोपमचन्दनोक्षितं ददर्श विद्युद्वसनं नृपात्मजा ॥ २७ ॥

अथो कराभ्यां प्रतिगृह्य मालामम्लानपद्मां जलजायताक्षी ।
उपेत्य मन्दं ललितैः[1] पदैस्तां तदंस आसज्य च पार्श्वतोऽभवत् ॥ २८ ॥

अनन्तराधसा अनन्तानि (राधांसि यस्मात् सः अनन्तराधाः । तेन) इष्टसिद्धिप्रदात्रा । तद् धनुः । अमुष्य रामस्य । तद् बलं निस्सीममसह्यं च बलम् ॥ २५–६ ॥ (शशक्षतोत्थं) हि रुधिरम् ॥ २७ ॥ उपेत्य, राममिति शेषः ॥ २८–९ ॥

विभङ्क्तुमेव कृष्यमाणम् । भनजानीदं धनुरितीच्छयैव कृष्यमाणमित्यर्थः । अनन्तराधसा । राध इत्यन्नम् । अनन्तमपि विश्वं यस्यान्नं प्रळये सोऽनन्तराधाः । विश्वसंहर्तुः कियदिदं धनुः? अनन्तो भविष्यन्, धनुःप्रदाता पिनाकपाणिरपि यस्यान्नम् । **'मृत्युर्यस्योपसेचनम्'** इति श्रुतेः । राध इति घृणा । अपारकरुणोऽयं स्वभक्तजनकदयावशंवदतया धनुर्विचकर्ष । राध इतीष्टप्रदानम् । भक्तानां मोक्षान्तानन्ताभीष्टदाता भक्ताभीष्टपूरणायैव धनुः पूरयामास । राध इति समृद्धिः । पिनाकिना दत्तं धनुरपि तस्यैव हि स्वम् । राध इति सामर्थ्यम् । अनन्तराधसा सर्वसमर्थेन । तद् बलम्, ज्ञानिलोकप्रसिद्धं श्रुतिशतसिद्धं च । शिववरलब्धप्रकर्षबलेनापि सोढुम् । तद् धनुः ॥ २५ ॥ यथेक्षुदण्डं शतमन्युकुञ्जरः । **'रामश्चण्डीशचापं तद् वामदोष्णोद्धरन् क्षणात् । सज्यं विकृष्य सहसा बभञ्जेक्षुमिवेभराट्'** [ना.उ.भा.७५.१८] इति नारदीये । सर्वलोकस्य पश्यतः प्रकटं विभज्य । कलाभिः पूर्णा तनुर्यस्य स पूर्णतनू राकाचन्द्रः । सर्वलक्षणैः गुणैश्च पूर्णा तनुरस्येति पूर्णतनू रामचन्द्रः । शशाख्येन लक्ष्मणा युक्त इति चन्द्रोऽपि सलक्ष्मणः । एतत्सूचनायैव चन्द्र इत्यनुक्त्वा 'शशी' इत्याह ॥ २६ ॥ उपरि श्यामः, अधोऽवदातः पीतः पीताम्बरत्वात् । वक्ष्यति हि–**'विद्युद्वसनम्'** इति । शशाक्षतः शशाङ्कः । तस्मादुद्गतेनेवाऽह्लादकेन शीतलेन च चन्दनेनोक्षितः । शशस्य क्षतोत्थं क्षतजं तद्वल्लोहितेन कुङ्कुमेन रक्तचन्दनेन चोक्षितः पत्रलेखाङ्कितश्च । आर्षसम्प्रदायसिद्धं चेदं क्षतजोपमानं चन्दनस्य । तथाहि वाल्मीकीये–**'शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना । चन्दनेन परार्द्ध्येन स्वनुलिप्तौ स्वलङ्कृतौ'** [सुं.कां.१०.१९] इति ॥ २७ ॥ अथो कृतधनुर्भङ्गस्य रामस्य दर्शनानन्तरम् । परम-

---

१. 'ललितैः'

ततः प्रमोदो नितरां जनानां विदेहपुर्य्यामभवत् समन्तात् ।
रामं समालोक्य नरेन्द्रपुत्र्या समेतमानन्दनिधिं परेशम् ॥ २९ ॥

लक्ष्म्या समेते प्रकटं रमेशे सम्प्रेषयामास तदाऽऽशु पित्रे ।
विदेहराजो दशदिग्रथाय स तन्निशम्याऽशु तुतोष भूमिपः ॥ ३० ॥

अथाऽत्मजाभ्यां सहितः सभार्य्यो ययौ गजस्यन्दनपत्तियुक्तया ।
स्वसेनयाऽग्रे प्रणिधाय धातृजं वसिष्ठमाश्वेव स यत्र मैथिलः ॥ ३१ ॥

स मैथिलेनातितरां समर्च्चितो विवाहयामास सुतं मुदम्भरः ।
पुरोहितो गाधिसुतानुमोदितो जुहाव वह्निं विधिना वसिष्ठः ॥ ३२ ॥

प्रकटमङ्गदृष्ट्यपेक्षयाऽपि ॥ ३०–२ ॥

माङ्गलिकश्चायं प्रसङ्ग इति चाऽह– अथो इति । धनुर्भङ्गविजयमालाम् । दासीहस्तात् प्रतिगृह्य । रामांस आसञ्जनं च प्रतीक्षमाणा गृहीत्वा कराभ्याम् । जलजायताक्षी । आदावक्षिपातजलजमालाया रामांस आसजनम् । ततः करगतमालाया इत्यर्थः । ललितैः सुकुमारैः । अनाचार्योपदिष्टः स्त्रीणां भावविलासो वा ललितम् । **'लड विलासे'** इति पठन्ति । लळ विलासे इत्यपि पठनीयम् । अज्मध्यस्थतया वा डस्य ळः । ननु रामायणेऽनुदितेयं कथा? मालां नासञ्जयदिति च नोक्तं रामायणे । मा स्म वाचि । कथमासञ्जयदिति निर्णयसे? वचनान्तरादिति ब्रूमः । तथा हि नरसिंहपुराणे–**'आकृष्यमाणं तु बलात् तेन भग्नं महद् धनुः । सीता च मालामादाय शुभां रामस्य मूर्धनि । क्षिप्त्वा संवरयामास सर्वक्षत्रियसन्निधौ'** [४७.११९] इति । सरणिरियं प्राचाम् । यदेकत्र सर्वं न वदन्ति । किञ्चिदत्र, किञ्चिदन्यत्र विक्षिप्यविक्षिप्य निक्षिपन्ति– यच्छास्त्रेष्वधीतिनो बहुदर्शिनो भूयासुरिति ॥२८॥ रमन्ते जना अनेनेति रामः ॥ २९ ॥ रमाया अप्ययमीश इति च रामः । तदाह–रमेश इति । तदा सम्भ्रमेण सन्तुष्टः सन्नाशु दूतान् प्रेषयामास । रामस्य पित्रे । तच्च रामेण धनुर्भञ्जनं च वृत्तं सन्दिश्य प्रेषयामास । दश रथा अस्येति न भ्रमितव्यम् । किन्तु दशसु दिक्ष्वस्य रथ इति दशरथः स प्रथित इत्याह– दशदिग्रथाय ॥३०॥ आत्मजाभ्यां भरतशत्रुघ्नाभ्याम् । गजस्यन्दनपत्तियुक्तया । स्यन्दनपदेन तुरगा अप्युपलक्ष्यन्ते । एवं चतुरङ्गिण्या स्वसेनया च सहितः । अग्रे प्रणिधाने हेतुः– धातृजत्वादिति । यत्र मैथिलस्तां मिथिलां ययौ । आशु सम्प्रेषयामासेति, आशु तुतोषेति, आशु ययाविति त्रिराशुपदं प्रयुञ्जानस्तयोः सन्तोषातिरेकेण विलम्बासहत्वं नाम सम्भ्रमातिशयं ग्राहयति ॥ ३१ ॥ अतितरां सम्यगर्चित इति अर्चने गौरवातिशयं व्यनक्ति । ज्ञानेन वयसा च वृद्ध इत्यर्चितः । महति रघुकुले जात इति समर्चितः । सम्बन्धी जात इत्यतिशयेन समर्चितः । रामपितेत्यतितरां समर्चितः । वह्निं

'तदा विमानावलिभिर्नभस्तळं[१] दिदृक्षतां सङ्कुलमास नाकिनाम् ।
सुरानका दुन्दुभयो विनेदिरे' जगुश्च गन्धर्ववराः सहस्रशः ॥ ३३ ॥

विजानमाना जगतां हि मातरं पुराऽर्थितुं नाऽययुरत्र देवताः ।
तदा तु रामं रमया युतं प्रभुं दिदृक्षवश्चक्रुरलं नभस्तळम्[१] ॥ ३४ ॥

यथा पुरा सागरजास्वयंबरे[२] सुमानसानामभवत् समागमः ।
तथा ह्यभूत् सर्वदिवौकसां तदा तथा मुनीनां सहभूभृतां भुवि ॥ ३५ ॥

प्रगृह्य पाणिं च नृपात्मजाया रराज राजीवसमाननेत्रः ।
यथा पुरा सागरजासमेतः सुरासुराणाममृताब्धिमन्थने ॥ ३६ ॥

सुरानकाः दुन्दुभयोऽपि विनेदिरे, नभसीति शेषः ॥ ३३–४ ॥ तथा सर्वदिवौकसां (समागमः अभूत् । स्वयम्बरं द्रष्टुमि)ति शेषः ॥ ३५ ॥ अमृताब्धिमन्थने अमृतार्थमब्धिमन्थने ॥ ३६–८ ॥

जुहाव हविर्दानेन प्रीणयामासेत्यर्थः । हु दाने प्रीणने च ॥ ३२ ॥ तदेति । पद्यमिदं भागवतेऽपि पठ्यते [७.८.३७] विना तुरीयचरणम् । **'गन्धर्वमुख्या ननृतुर्जगुः स्त्रियः'** इति भागवतपाठस्तुरीयचरणे । एतेन भागवतेऽन्वयं च दर्शयामास– गन्धर्वमुख्या जगुः, स्त्रियो ननृतुरिति । सुरानकाः सुरदुन्दुभयश्च विस्पष्टं नेदिरे यथा सर्वोऽपि लोकः शुश्राव । आनकः पटहः । एकमुखं बृहत् तालवाद्यम् । आनयति श्रोतॄनुत्साहयतीति । दुन्दुभिर्भेरी । विजयघोषणार्थं ताड्यमानं तालवाद्यम् । दुन्दुमिति ध्वनन् भातीति । ध्वनन्नम्बुदोऽप्यानक उच्यते । तद्व्यावृत्त्यर्थं सुरानका इति । जगुश्च, ननृतुश्चाप्सरसः । **'ननृतुश्चाप्सरःसङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम्'** [बा.कां.७३.३८] इति हि रामायणे ॥ ३३ ॥ विजानमानाः । विज्ञानमपरोक्षज्ञानम् । अवतारविशेषैः सह च ज्ञानम् । जानाना इति वक्तव्ये जानमाना इत्याह । तेनाक्षराधिक्येन देवानां ज्ञानाधिक्यमाह । ज्ञानफलं सुखाधिक्यमात्मगामीत्यात्मनेभाषा । अधिकं पुरस्तादुक्तम् [३.२४] । अपिच जानं जननादारभ्य वर्धमानं नैसर्गिकं मानं ज्ञानं येषां तेऽपि जानमाना उच्यन्ते । प्रसिद्धं च देवानामीदृशं विज्ञानमिति हीत्याह । नभस्तळमलश्चक्रुः ॥ ३४ ॥ सागरजास्वयम्बरे । स्वयम्बरशब्दार्थः पूर्वं [९] विवृतः । सर्वाधिकं कमित्वा वरणमपि बरणमिति । तेन सागरजायाः स्वयम्बर एव । सागरजायां सीतायां च मातृत्वं मनसा मानयन्तः समागता इति सुमानसानामिति साकूतं पदम् । भूभृद्भिः सहिताः सहभूभृतो मुनयः । जनकस्य सहचरा भूभृतो वा सहभूभृतः । सहेति भिन्नं वा पदम् । सुरैः सह मुनीनां भूभृतां च समागमोऽभूदिति ॥ ३५ ॥ प्रगृह्य, नित्यगृहीतपाणिरपि तदात्वे प्रकटं च गृहीत्वा । सुरासुराणाममृताब्धिमन्थने । सुरासुरकर्तृके अमृतनिमित्तेऽब्धिमन्थने । **'मुदा धरणिजां तस्मै प्रददौ मिथिलाधिपः । केशवाय श्रियमिव**

---

१. '–स्तलम्' २. '–स्वयंवरे'

स्वलङ्कृतास्तत्र विचेरुरङ्गना विदेहराजस्य च या हि[१] योषितः ।
मुदा समेतं रमया रमापतिं विलोक्य रामाय ददौ धनं नृपः ॥ ३७ ॥

प्रियाणि वस्त्राणि रथान् सकुञ्जरान् [२]पराद्ध्यर्यरत्नान्यखिलस्य चेशितुः ।
ददौ च कन्यात्रयमुत्तमं मुदा तदा स रामावरजेभ्य एव[३] ॥ ३८ ॥

महोत्सवं तं त्वनुभूय देवता नराश्च सर्वे प्रययुर्य्यथागतम् ।
पिता च रामस्य सुतैः समन्वितो ययावयोद्ध्यां स्वपुरीं मुदा ततः ॥ ३९ ॥

तदन्तरे सोऽथ ददर्श भार्ग्गवं सहस्रलक्षामितभानुदीधितिम् ।
विभासमानं निजरश्मिमण्डले धनुर्द्धरं दीप्तपरश्वधायुधम् ॥ ४० ॥

ततः विदेहनगर्याः ॥ ३९ ॥ तदन्तरे विदेहनगरायोध्ययोर्मध्ये। सहस्रलक्षामितेति द्रष्टॄणां योग्यतापेक्षया ॥ ४०–२ ॥

यथा पूर्वं महार्णवः'[उ.खं.२४२.१४७] इति पाद्मे ॥ ३६ ॥ पौराङ्गनाः, विदेहराजस्य योषितश्च । मुदा स्वलङ्कृताः । मुदा धनं ददौ नृपः ॥ ३७ ॥ पराद्ध्यर्यानि श्रेष्ठानि रत्नानि । परार्धसङ्ख्यावत् सर्वोपरि स्थानमर्हतीति परार्ध्यमित्येके । परस्मिन्नर्धे स्थाने भवं परार्ध्यमित्यन्ये । **'अर्धाद् यत्'** [अ.सू.४.३.४], **'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च'** [५] इति पाणिनिः । अखिलेशितुरपि ददाविति विस्मयते । **'रत्नानि दिव्यानि बहूनि दत्वा रामाय वस्त्राण्यतिशोभनानि । हस्त्यश्वदासानपि कर्मयोग्यान् दासीजनांश्च प्रवराः स्त्रियश्च'** [४७.१३४] इति नरसिंहपुराणे । तदैव तस्मिन्नेवावसरे । रामावरजेभ्यः । लक्ष्मणायोर्मिळां स्वतनयाम् । स्वानुजस्य साङ्काश्यपतेः कुशध्वजस्य तनये माण्डवीश्रुतकीर्ती भरतशत्रुघ्नाभ्याम् । ऊर्मिमन्तः कुन्तला अस्या इत्यूर्मिळा । रेफात् परस्य लो ळः समानपदे । उरवो गुणा अत्र मिलन्तीति वा । मण्डयन्तीति मण्डवः लज्जासौशील्यादयः । तेषामियं निधानमिति माण्डवी । मन्यत इति मण्डुर्ज्ञानी । **'तनि-मनि-कणिभ्यो डुः'** [स.कं.२.१.५१] इति भोजः । मण्डोरियं माण्डवीति वा । श्रुतकीर्तिरिति स्फुटम् ॥ ३८ ॥ तं तु अभूतपूर्वम् । न किल कल्पेऽस्मिन् नरैर्नारायणोद्वाहमहोत्सवस्तावन्तमनेहसमनुभूतः । देवा एव देवताः । देवशब्दात् स्वार्थे तलमामन्नौ पाणिनिः [अ.सू.५.४.२७] । प्रययुः । अपूर्वमहोत्सवदर्शनात् प्रहृष्टा ययुः । ततः सुराणां नराणां च प्रयाणानन्तरं पिता च रामस्य मुदा ययौ । मुदा ततः आनन्दसम्भृत इति वा ॥ ३९ ॥ ज्ञानिभिः स्वहृदये दृश्यमानं रूपमाह– सहस्रेति । अमितभानुदीधितित्वेन स्वेन सदा दृश्यमानम् । अन्यैश्च देवैरृषिभिश्च यथायोग्यं शतसहस्रलक्षादिभानुदीधिततया । अत एव विभासमान-

---

१. **'–राजस्य हि याश्च योषितः'** २. **'परार्घ्य–** ३. **'एव च ।'**

अजानतां राघवमादिपूरुषं समागतं ज्ञापयितुं निदर्शनैः ।
समाह्वयन्तं रघुपं स्पृधेव नृपो ययाचे प्रणिपत्य भीतः ॥ ४१ ॥

न मे सुतं हन्तुमिहार्हसि प्रभो वयोगतस्येत्युदितः स भार्ग्गवः ।
सुतत्रयं ते प्रददामि राघवं रणे स्थितं द्रष्टुमिहाऽगतोऽस्म्यहम् ॥ ४२ ॥

स इत्थमुक्त्वा नृपतिं रघूत्तमं भृगूत्तमः प्राह निजां तनुं हरिः ।
अभेदमज्ञेष्वभिदर्शयन्[1] परं पुरातनोऽहं हरिरेष इत्यपि ॥ ४३ ॥

शृणुष्व राम त्वमिहोदितं मया धनुर्द्वयं पूर्वमभून्महाद्भुतम् ।
उमापतिस्त्वेकमधारयत् ततो रमापतिश्चापरमुत्तमोत्तमम् ॥ ४४ ॥

तदा तु लोकस्य निदर्शनार्त्थिभिः समर्त्थितौ तौ हरिशङ्करौ सुरैः ।
रणस्थितौ[2] वां प्रसमीक्षितुं वयं समर्त्थयामोऽत्र निदर्शनार्त्थिनः ॥ ४५ ॥

सः भृगूत्तमो हरिः नृपतिं प्रति इत्थमुक्त्वा निजां तनुं रघूत्तमं प्राह । अहमेषोऽपि पुरातनो हरिरिति परमभेदमज्ञेष्वपि दर्शयन् । अभेदस्य परत्वं नाम तथाज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम् ॥ ४३–६ ॥

मित्याह । योगिनां विविधतया भासमानम् । अयोग्यानां पुनर्नायं भगवानिति विरुद्धतया भासमानम् । अथापि निजरश्मिमण्डले सर्वविलक्षणतया विशिष्टतया च भासमानम् । यद्यपि तदानीं तत्र सर्वे नैवं ददृशुः । अथापि वसिष्ठदशरथादयः किञ्चिदिव तथा ददृशुः । केचित्तु भार्गवस्य पूर्णावतारत्वमेव नाङ्गीकुर्वन्ति तामसप्रज्ञाः । ते पेचका इव दीधित्यन्धा इति ज्ञापयितुमेव चात्र भगवत्पादो भार्गवं भगवन्तमनन्तभानुदीधितिमुज्जुघोष । सम्प्रति रामाय दातुं धनुर्धरम् । सदा दीप्तपरश्वधायुधम् ॥ ४० ॥ वस्तुतस्तु राघवमादिपूरुषं सम्प्रति भूमावागतं ज्ञापयितुमेव स्वयमागतम् । ज्ञापयितुमेव च स्पृधा स्पर्धया सङ्गरायाऽह्वयन्तमिव दर्शयन्तम् । स्वात्मानं चाऽदिपुरुषं समागतं राघवेणाभिन्नं दर्शयितुम् ॥ ४१ ॥ **'हे सुत, ते ज्ञानं भक्तिं वैराग्यं चेति त्रयं प्रददामि'** इति भगवतो गूढाभिसन्धिरित्याहुः । स भार्गवः 'इत्याह' इति शेषः ॥ ४२ ॥ नायमिन्द्रार्जुनयोरिवाभेदः । किन्तु सर्वात्मनेत्याह–अभेदं परमिति । रूपगुणक्रियादिष्वभितोऽभेदं दर्शयन् । अदर्शनेऽपि जानन्ति ज्ञानिनः । अतोऽज्ञविषयमेतदित्याह–अज्ञेषु । अहं हरिः, एषोऽपि हरिरिति ॥ ४३ ॥ उमापतिधृतादुत्तमादप्युत्तमम् ॥ ४४ ॥ हेतुदर्शनपूर्वकं प्रमेयावधारणं निदर्शनम् । इदमित्थं दृष्टम्, तस्मादिदमित्थम्भूतमेवेति । प्रसमीक्षितुम्, प्रकटं सङ्गतावीक्षितुम् । समर्थयामः सङ्गत्य

---

१. **'–मज्ञेष्वपि दर्शयन्'** । वे.ती.पाठोऽपि तथा।

१. **'रणे स्थितौ'**

ततो हि युद्धाय रमेशशङ्करौ व्यवस्थितौ ते[१] धनुषी प्रगृह्य ।
यतोऽन्तरस्यैष नियामको हरिस्ततो हरोऽग्रेऽस्य शिलोपमोऽभवत्[२] ॥ ४६ ॥

शशाक नैवाथ यदाऽभिवीक्षितुं प्रस्पन्दितुं वा कुत एव योद्धुम् ।
शिवस्तदा देवगणाः समस्ताः शशंसुरुच्चैर्जगतो हरेर्बलम् ॥ ४७ ॥

यदीरणेनैव विनैष शङ्करः शशाक न प्रश्वसितुं च केवलम् ।
किमत्र वक्तव्यमतो हरेर्बलं हरात् परं सर्वत एव चेति ॥ ४८ ॥

ततः प्रणम्याऽशु जनार्दनं हरः प्रसन्नदृष्ट्या हरिणाऽभिवीक्षितः ।
जगाम कैलासममुष्य तद् धनुस्त्वया प्रभग्नं किल लोकसन्निधौ ॥ ४९ ॥

धनुर्य्यदन्यद्धरिहस्तयोग्यं तत्कार्म्मुकात् कोटिगुणं पुनश्च ।
वरं हि हस्ते तदिदं गृहीतं मया गृहाणैतदतो हि वैष्णवम् ॥ ५० ॥

हरेर्बलं उच्चैः हरबलादुत्तमं (जगतः) शशंसुः ॥ ४७ ॥ पूर्वश्लोकोक्तं विविच्याऽह–यदीरणेनेत्यादिना ॥ ४८–९ ॥ तत्कार्मुकात् रुद्रकार्मुकात् । कोटिगुणं कोटिगुणाधिकम् । पुनश्च वरमुत्तमम् । अतो हि,

---

याचाम इति । समर्थितौ प्रार्थितौ ॥ ४५ ॥ अस्य हरस्य अन्तर्नियामको हरिः । सर्वेषामन्तरस्यान्तःकरणस्य च । **'एष त आत्माऽन्तर्यामी'** इति श्रुतेः । **'सर्वान्तर्यामको विष्णुः'** इति स्मरणाच्च । **'तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् । हुङ्कारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः'** [बा.का.७५.१७] इति वाल्मीकीये । जृम्भितं शिथिलीकृतमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ अभिमुखं वीक्षितुम्, प्रकटं स्पन्दितुं वा । हरेर्बलं जगतः समस्तजीवजातादुच्चैरधिकमिति प्रशशंसुः । जगतः सर्वलोकस्य एतत् प्रमेयमुपदेशादिनाऽन्वशासन्निति च । **'जृम्भितं तद् धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः । अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा'** [१९] इति च ॥ ४७ ॥ यदीरणेन विना एष शङ्कर एव प्रयत्यापि श्वसितुं न शशाक । किमुतान्ये? तस्मात् हरेर्बलं हरादेव परम् । किमु वक्तव्यं हराधीनात् सर्वतश्च जीवजातात् परमिति? ब्रह्मवाय्वोस्त्वविवादान्न रङ्गप्रवेशः ॥ ४८ ॥ जनं जननमर्दयतीति मोक्षप्रदो जनार्दनः । हरति संसारमिति हरिः । यः कल्पान्ते हरमपि हरतीति । अभिवीक्षितः । अभीष्टवितरणेनेक्षितः । मदीयोऽयमिति प्रीतिविशेषेण चेक्षितः । प्रकामं भग्नं प्रभग्नम् । प्रसह्य वा भग्नम् । **'वार्तायामरुचौ किल'** इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ४९ ॥ यस्माद्धरिहस्तयोग्यम्, अतो हि वैष्णवम् । यद्यपि शैवं धनुरपि संहारकर्मणे प्रभवति । तथाऽपि तस्य

---

१. '–स्थितौ तौ ध–'
२. '–पमोऽभूत् ।'

यदीदमागृह्य विकर्षसि त्वं तदा हरिर्न्नात्र विचार्य्यमस्ति ।
इति ब्रुवाणः प्रददौ धनुर्वरं प्रदर्शयन् विष्णुबलं हराद् वरम् ॥ ५१ ॥

प्रगृह्य तच्चापवरं स राघवश्चकार सज्यं निमिषेण लीलया ।
चकर्ष सन्धाय शरं च पश्यतः समस्तलोकस्य च संशयं नुदन् ॥ ५२ ॥

प्र दर्शिते विष्णुबले समस्ततो[1] हराच्च निःसङ्कुचतया महाधिके ।
जगाद मेघौघगभीरया गिरा स राघवं भार्ग्गव आदिपूरुषः ॥ ५३ ॥

अलं बलं ते जगतोऽखिलाद् वरं परोऽसि नारायण एव नान्यथा ।
विसर्ज्जयस्वेह शरं तपोमये महासुरे लोकमये वराद् विभोः ॥ ५४ ॥

अत एव, विष्णुना मया स्वीयतया गृहीतत्वादेव ततो वरम्[2] ॥ ५०–३ ॥ अलं परिपूर्णम् । इह मयि स्थिते तपोमये तपःप्रधाने । लोकमये लोकव्याप्ते ॥ ५४ ॥

कार्मुकत्वं सावधिकम् । वैष्णवं तु ततोऽपि कोटिगुणम् । न तावन्मात्रम् । पुनश्च वरम् । निरवधिकं तस्य प्राभवमित्यर्थः । अथ च शैवात् कार्मुकाद् कोटिगुणं वरमिति व्यपदेशमात्रम् । वस्तुतस्तु पुनरपि कोटिगुणादपि वरं हि । अतश्च वैष्णवम् । यतो वैष्णवम्, विष्णुनैव धार्यम्, अतो मया धृतम् । यतो मया विष्णुना धृतम्, अतश्च वैष्णवं हि ॥ ५० ॥ सज्याबन्धं ग्रहणमाग्रहणम् । नतु दण्डवद् ग्रहणम् । लक्षवेधाय कर्षणं विकर्षणम् । तदिदमुत्तरपद्ये स्फुटम् । प्रकटं सर्वजनसमक्षं रामाय ददौ । तेन रामे विष्णुबलं प्रकटमज्ञानामपि दर्शयन् ॥५१॥ प्रग्रहवदनायासेन ग्रहणं प्रग्रहणम् ॥ ५२ ॥ समस्तलोकस्य प्रकाशं दर्शिते । समस्ततः सर्वस्मादपि प्रकृष्टे विष्णु-बले दर्शिते इति वा । समस्ततो देवगणात् हराच्चेति वा । मेघौघगभीरयेति । मेघ इति मेघध्वनिरुच्यते । तस्य ओघः परम्परा । तद्वद् गभीरया । **'ओघो वेगे जलस्य च । परम्परायां वृन्दे च'** इत्यभिधानम् । न पराभूतस्येव कुण्ठिता गीः । किन्तु निरन्तरा गभीरा च वाग्धारा निस्ससारेति । एतेन यत् क्वचित् भार्गवस्य पराभवदैन्यम्– **'निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममुदैक्षत'** [रामा.बा.कां.७६.११] इत्यादि तद् दर्शनभाषामाश्रित्येति सूचि-तम् । यच्चाज्ञानवचनम्–**'राम राम महाबाहो न वेद्मि त्वां सनातनम्'** [पा.पु.उ.खं.२४२.१६९] इति, तद् गुह्य-भाषामयं तामसजनमोहनमिति च । वस्तुतस्तु न वेद्मीति काक्वाक्षेपः । न वेद्मि किम्? वेद्म्येवेति परमार्थः । हे अन सर्वचेष्टक, त्वां वेद्मीति वा ॥ ५३ ॥ तपोमये महातपःसञ्चितशक्तिशालिनि । लोकमये सर्वलोकहृदयं प्रविश्य जनमनोमालिन्यकारिणि । नेयं तस्य स्वशक्तिः । किन्तु तपसा प्रतोषितस्य विभोर्ब्रह्मणो वरात् ॥ ५४ ॥

---

१. **'समस्तशो–'**

२. रुद्रकार्मुकाद् वरम् । अथवा जगतो वरमित्युत्तरान्वयि ।

पुराऽतुलो नाम महासुरोऽभवद् वरात् स तु ब्रह्मण आप लोकताम् ।
पुनश्च तं प्राह जगद्गुरुर्य्यदा हरिर्ज्जितः स्याद्धि तदैव वद्ध्यसे ॥ ५५ ॥

अतो वधार्त्थं जगदन्तकस्य सर्वाजितोऽहं जितवद् व्यवस्थितः ।
इतीरिते लोकमये स राघवो मुमोच बाणं जगदन्तकेऽसुरे ॥ ५६ ॥

पुरा वरोऽनेन शिवोपलम्भितो मुमुक्षया विष्णुतनुप्रवेशनम् ।
स तेन रामोदरगो बहिर्ग्गतस्तदाज्ञयैवाऽशु बभूव भस्मसात् ॥ ५७ ॥

इतीव रामाय स राघवः शरं विकर्षमाणो विनिहत्य चासुरम् ।
तपस्तदीयं प्रवदन् मुमोद तदीयमेव ह्यभवत् समस्तम् ॥ ५८ ॥

तदेव विविच्याऽह–पुराऽतुलो नामेति । जगद्गुरुर्ब्रह्मा प्राह ॥ ५५–६ ॥ तपोमय इत्युक्तं विवृणोति– पुरा वरोऽनेनेत्यादिना । तदाज्ञया भृगूत्तमाज्ञया ॥ ५७ ॥ इति हेतोः दैत्यनिधनार्थं रामायेव शरं विकर्षमाणः असुरं विनिहत्य च तदीयं भार्गवस्य विद्यमानं तपो मया नाशितमिति प्रवदन् मुमोद । भार्गवः पराजित इति विमोहयन् मुमोदेति भावः । असुरं विनाश्य तदीयं तपो नाशितमिति कथमवोचदित्यत आह– तदीयमेवेति । समस्तं चेतनाचेतनात्मकं तदीयं तस्य परशुरामस्य (अधीनमेव अभवद्धि) ॥ ५८ ॥

‘इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमार्जिताम् । लोकानप्रतिमान् वा ते हनिष्यामि यदीच्छसि’[बा.कां.७६.७], **‘लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया । जहि तान् शरमुख्येन मा भूत् कालस्य पर्ययः’**[७६.१६], **‘स हतान् दृश्य रामेण स्वान् लोकांस्तपसाऽऽर्जितान् । जामदग्न्यो जगामाऽशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम्’**[७६.२२] इत्यादिवचनानामान्तरमाह– पुराऽतुलो नाम । लोकताम् । लोकव्याप्तताम् । हरिर्जितः स्याद्धि । हिशब्दो हरेरजितत्वप्रसिद्धिं स्मारयति । अजितोऽपि हरिर्यदा जितः स्यात् तत्काल एव वध्यसे नान्यथा म्रियस इति । यद्यपि हरिर्न जीयते । अथाप्यात्मानं जितमिव दर्शयतीति विशेषं हीत्याह ॥ ५५ ॥ व्यवहारार्थं स्थितिर्व्यवस्थितिः ॥ ५६ ॥ परशुरामोदरगः तदाज्ञया । आशु बहिर्गमनक्षण एव, रामे जितवद् व्यवस्थितमात्र एव ॥ ५७ ॥ रामाय परशुरामपराभवाय शरं विनोदतः लीलया कर्षमाण इव नाटयन् । लीलाऽपि स्वरूपमेवेति विकर्षमाण इत्याह । भार्गवस्य तपो विनोदेनैव निहतं प्रकटं वदन् । अतुलस्य तपोऽपि भगवदिच्छाधीनमिति भगवदीयमेव हि ॥ ५८ ॥

[१]निरन्तरानन्तविबोधसारः स जानमानोऽखिलमादिपूरुषः ।
वदञ्छृणोतीव विनोदतो हरिः स एक एव द्वितनुर्म्मुमोद ॥ ५९ ॥

स चेष्टितं चैव निजाश्रयस्य जनस्य सत्तत्वविबोधकारणम् ।
विमोहकं चान्यतमस्य कुर्वन् चिक्रीड एकोऽपि नरान्तरे यथा ॥ ६० ॥

ततः स कारुण्यनिधिर्निजे जने नितान्तमैक्यं स्वगतं प्रकाशयन् ।
द्विधेव भूत्वा भृगुवर्य्य आत्मना रघूत्तमेनैक्यमगात् समक्षम् ॥ ६१ ॥

समेत्य चैक्यं जगतोऽभिपश्यतः प्रणुद्य शङ्कामखिलां जनस्य ।
प्रदाय रामाय धनुर्वरं तदा जगाम रामानुमतो रमापतिः ॥ ६२ ॥

निरन्तरानन्तविबोधसारः अत एवाखिलं जानमानः आदिपूरुषः स हरिः वदन् शृणोतीव मुमोद द्वितनुः एक एव । एकत्वादेव वदन् शृणोतीवेत्युक्तम् ॥ ५९ ॥ एवं विडम्बनस्य प्रयोजनमाह–स चेष्टितमिति । नरान्तरे पुरुषान्तरे ॥ ६०–१ ॥ अखिलां शङ्कां रूपादिभेदविषयशङ्काम् ॥ ६२–४ ॥

निरन्तरोऽविच्छिन्नः । **'जामदग्न्य इति ख्यातः प्रादुर्भावश्च वैष्णवः'** [स.प.४९.१] इति, **'स एष कृष्णो गोविन्दो जातो यदुषु वीर्यवान्'** [६] इति चार्याहरणे ॥ ५९ ॥ सत् निर्दुष्टं तत्वं भगवान् । विबोधो विशिष्टतया विलक्षणतया च बोधः । अपरोक्षज्ञानं वा । निजाश्रयस्य जनस्यैव विबोधकारणम् । अतिशयेनान्योऽन्यतमः । तामसो जनः । चिक्रीडे, अनुसम्परीणामयोगेऽपि तद्विवक्षायामात्मनेपदं भवति । तत्रतत्र तत्तद्योग्यतानुगुणं क्रीडते । अथ च वैदिकेषु प्रयोगेषु अर्थविशेषविवक्षया सर्वस्मादुभयं पदं भवति । क्रीडा चेयं भगवतः स्वभाव एवेति आत्मनेपदम् । तथाहि प्रयुञ्जते **'क्रीडते पुरुषोत्तमः'** इति । अथ च 'चिक्रीड' इत्येव वा प्रतृण्णम् । **'तमेवैकं जानथ आत्मानम्'** इतिवद् विश्लिष्य प्रयोगः सर्वविलक्षणत्वज्ञापनाय, एकोऽपि भगवानेवं विश्लिष्य द्विधाऽत्मानं दर्शयामासेति ज्ञापनाय च ॥ ६० ॥ सर्वजनसमक्षम् । तथाहि नृसिंहपुराणे स्मर्यते– **'ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवम् । पश्यतां सर्वलोकानां तेजो राममुपागमत्'** [४८.५०] इति ॥ ६१ ॥ प्रदाय रामाय धनुर्वरम् । रामश्च तद्धनुर्भार्गवात् स्वीकृत्य वरुणे विसर्जयामास । तथाहि रामायणे–**'गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः । वरुणायाऽप्रमेयाय ददौ हस्ते ससायकम्'** [बा.का.७७.१] इति । एवं देवलोकं प्रति गतं तद्धनुः पुनर्महेन्द्रेणागस्त्याय दत्तम् । स पुना रामाय ददावित्युपरिष्टाद् वक्ष्यते । रमापतिः । तेन रमाया अयं पती राम इति निर्वचनं स्मारयति ॥ ६२ ॥

---

१. 'निरन्तरानन्दवि–'

ततो नृपोऽत्यर्थमुदाऽभिपूरितः सुतैः समस्तैः स्वपुरीमवाप ह ।
रेमेऽथ रामोऽपि रमास्वरूपया तयैव राजात्मजया हि सीतया ॥ ६३ ॥

यथा पुरा श्रीरमणः श्रिया तया रतो नितान्तं हि पयोब्धिमद्धये[1] ।
तथा त्वयोद्ध्यापुरिगो[2] रघूत्तमोऽप्युवास कालं सुचिरं रतस्तया ॥ ६४ ॥

इमानि कर्म्माणि रघूत्तमस्य हरेर्विचित्राण्यपि नाद्भुतानि ।
दुरन्तशक्तेरथ चास्य वैभवं स्वकीयकर्त्तव्यतयाऽनुवर्ण्यते ॥ ६५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीमहाभारततात्पर्य्यनिर्ण्णये श्रीरामावतारे
अयोद्ध्याप्रवेशो नाम
चतुर्त्थोऽद्ध्यायः

—०—

[आदितः श्लोकाः– ४०५+६५=४७०]

एवं वि(चित्रत)चरितानुवर्णनं किमर्थमित्यत आह– स्वकीयेति । अनेन (कर्तव्यं) क्रियत इत्युक्तं भवति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
श्रीवेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां तात्पर्यदीपिकायां
चतुर्थोऽध्यायः

—०—

स्वपुरीमवाप ह । हेति रामस्य रामस्य च समागमं स्मारंस्मारं विस्मयजलधौ मग्नः ॥६३॥ पयोब्धिः क्षीराब्धिः । अयोध्यापुरिगः, अयोध्यानगरे निवसन् । पुरिग इति सप्तम्या अलुक् । पुरीगो वा पुरिगः । ङ्यन्तस्य ह्रस्वः– **'ङ्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलम्'** [अ.सू.६.३.६३] इति । गमिर्निवासार्थे प्रचुरं प्रयुज्यते । सुचिरमिति । द्वादशवर्षाणीत्यर्थः । **'तत्र द्वादशवर्षाणि सीतया सह राघवः । रमयामास धर्मात्मा नारायण इव श्रिया'** [उ.खं.२४२.१८३] इति पाद्मे । स्वयं रममाणो लोकान् रमयामासेत्यर्थः । **'ततो द्वादशवर्षाणि रेमे रामस्तया सह'** [पा.खं.३६.१७] इति च । स्कान्दे चैवम् । रतस्तया सीतारूपया श्रिया । तदेवमेकेनाध्यायेन बालकाण्डकथा सविमर्शं समगृह्यत ॥ ६४ ॥ हरेः कर्माणि । विचित्राण्यपि नाद्भुतानीति विरोधाभासः । लोकविचित्राण्यपि हरेर्नाद्भुता-

१. 'पयोधिमध्ये' २. '–पुरगो–'

नीत्यर्थः । कुतः? दुरन्तशक्तित्वात् । नञर्थे दुः । अनन्तशक्तेरित्यर्थः । **'दुर्निषेधे च कष्टे च'** इति मेदिनी । दुःखस्य दुष्टानां चान्तो यया साऽपि दुरन्ता शक्तिः । अनन्तशक्तेरनन्ता हि लीला । अथापि कर्तव्यमिति किञ्चिद् वर्ण्यते । यद्यपि इतोऽप्यधिकं शक्यं वर्णयितुम् । तथाऽप्यज्ञजनताऽपि यथा बुध्येत तथा तदनुगुणं किञ्चिदेव वर्ण्यते । अथ, अतः दुःखान्तहेतुत्वात् लोकानां दुःखपरिहाराय तदनुकूलं किञ्चिद् वर्ण्यते । परस्परविरोधपरिहारेण सर्वशास्त्रानुगुणं च वर्ण्यते । सज्जनदुःखपरिहारस्य स्वावतारकर्तव्यत्वात् । निरन्तरं भगवद्गुणानामनुसन्धानं च स्वस्य सहजं नित्यं च कर्तव्यम् ॥ ६५ ॥ उपसंहारवाक्ये श्रीरामावतार इति । यद्यपि श्रीरामावतारकथा पूर्वाध्याय एवा-कथ्यत । तेन चोत्तराध्यायेष्विव **'श्रीरामचरिते'** इत्येव वक्तुमुचितम् । अथापि रामकथावतारोऽयमिति युक्तं रामावतार इति नाम । अपि च श्रीरामस्य पुरः परशुरामावतारोऽप्यत्रैवेति युक्ततरम् । अथवा सतिसप्तमीयम्–रामावतारे सतीति । रामावतारानन्तरमित्यर्थः । तद्यथा पुत्रे जाते नाम करोति । जननानन्तरं नाम करोतीत्यर्थः । तथाच रामावतारानन्तरभाविनी अयोध्याप्रवेशपर्यन्ता कथाऽत्र निरूपितेत्यर्थः ॥ ✲ ॥

आचार्यगोविन्दकृते
श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयस्य ।
निर्णिक्ते व्याख्याने निर्णयभावचन्द्रिकाख्याने
प्रगतं चतुर्थाध्यायविवरणं सतां हृदयाभरणम् ॥ ✲ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु
श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयपञ्चिकायां
निर्णयभावचन्द्रिकायां
चतुर्थोऽध्यायः

—०—

२२-१०-१२

पञ्चमोऽध्यायः

[श्रीरामचरिते हनूमद्दर्शनम्]

ॐ ॥ इत्थं विश्वेश्वरेऽस्मिन्नखिल[1]जगदवस्थाप्य सीतासहाये
भूमिष्ठे सर्वलोकास्तुतुषुरनुदिनं वृद्धभक्त्या नितान्तम् ।
राजा राज्याभिषेके प्रकृतिजनवचो मानयन्नात्मनोऽत्थ्यं
दध्रे तन्मन्थरायाः श्रुतिपथमगमद् भूमिगाया अलक्ष्म्याः ॥ १ ॥

पूर्वं क्षीराब्धिजाता कथमपि तपसैवाप्सरस्त्वं प्रयाता
तां नेतुं तत् तमोऽन्धं कमलजनिरुवाचाऽशु रामाभिषेकम् ।
भूत्वा दासी विलुम्प स्वगतिमपि ततः कर्म्मणा प्राप्स्यसे त्वं
सेत्युक्ता मन्थराऽऽसीत् तदनु[2] कृतवत्येव चैतत् कुकर्म्म ॥ २ ॥

ॐ ॥ अथ पञ्चमेन अयोध्यारण्यकाण्डयोः कथां सङ्गृह्णाति । आदौ रामयशःस्रग्धरया स्रग्धरयाऽरण्यकाण्डकथा-भूमिकामारचयति । अखिलं जीवजातं स्वस्वधर्मेऽवस्थाप्य । अवगमय्य स्थापनमवस्थापनम् । **'यदेव विद्यया करोति–'** इत्यादेः । अवस्थाप्य भूमिष्ठे, भूमौ स्थित्वा अवस्थापयति सतीति यावत् । भूमिष्ठत्वमपदेशमात्रम् । जगदवस्थापनं तु सार्वकालिकमिति हृदयम् । सीता सहैवायते न कदाऽप्यपगच्छतीति सहाया अनपगामिनी अनुचरी यस्य । अनुदिनं नितान्तं च वृद्धया भक्त्या अनुदिनं तुतुषुः । नितान्तं च तुतुषुः । प्रकृतिजनः पौरवर्गः, अमात्यादयो वा प्रकृतयः । पुरोहिताः, अमात्याः, सुहृदः, पुरप्रमुखाः, सैन्याश्च । आत्मनोऽप्यर्थ्यमपेक्षितम् । रामो यौवराज्येऽ-भिषिच्यतामिति राज्याभिषेकविषये प्रकृतिजनवचो मानयन् राज्याभिषेकाय दध्रे कृतनिश्चयो बभूव ॥ १ ॥ ननु कथं मन्थराया अलक्ष्मीत्वम्? **'मन्थरा नाम कार्यार्थमप्सराः प्रेषिता सुरैः । दासी काचन कैकेय्यै दत्ता केकयभूभृता'** इति हि स्मरन्ति । **'तेषां समक्षं गान्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशास वरदो देवो गच्छ कार्यार्थसिद्धये । पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः । मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत् तदा'** [व.प.२७७.१२–३]

---

१. **'–स्मिन्निखिल–'**

२. 'तदनु च कृत–'

तद्वाक्यात् कैकयी सा पतिगवरबलादाजहारैव राज्यं
रामस्तद्गौरवेण त्रिदशमुनिकृतेऽरण्यमेवाऽविवेश ।
सीतायुक्तोऽनुजेन प्रतिदिनसुविवृद्धोरुभक्त्या समेतः
संस्थाप्याशेषजन्तून् स्वविरहजशुचा त्यक्तसर्वेषणार्थान् ॥ ३ ॥

ॐ ॥ १– २ ॥ पतिगवरबालदिति । (स्वगत)विद्याबलात् युद्धे कैकेय्या रक्षितेन भर्त्रा दशरथेन प्रतिज्ञात-वरद्वयबलादेवेत्यर्थः । तद्गौरवेण पित्राज्ञागौरवेण । त्रिदशमुनिकृते (देवमुनिरक्षणार्थमेव) । प्रतिदिन-सुविवृद्धोरुभक्त्या, समेतेनेति शेषः । त्यक्तसर्वेषणार्थान् त्यक्तसर्वकामार्थान् ॥ ३ ॥

इति च भारते। किन्तु तस्याः शीलं न गन्धर्वीणामिव । किन्त्वासुरीणामिव । **'मन्थरा पापदर्शिनी'** [अ.कां.७.१३] इति च प्राचेतसः । तेन तामेतामाशङ्कामुभयसङ्गमनेन शमयति–पूर्वं क्षीराब्धिजातेति । प्रगाढं याता प्रयाता । कथमपि तपस्तप्त्वा महता क्लेशेनाप्सरा बभूवेत्यर्थः । दृढं वा याता । **'प्रगाढं स्याद् दृढे कृच्छ्रे'** इत्यभिदधति । तत् तस्या उचितं तमस्तामाशु नेतुम् । आशु रामाभिषेकं विलुम्प । ततस्तेन कर्मणाऽऽशु स्वगतिं प्राप्स्यसे । अस्य कुकर्मणः समग्रं पातकं तस्या एवेत्यात्मनेभाषा । कैकयी तु पुण्यह्रासमेवाऽप, न पापमिति भावः । इत्युक्ता सा अलक्ष्मीर्मन्थराऽऽसीत् । मन्दगामिनीं मन्थरामाहुर्नैघण्टुकाः । इयं तु कुकर्मणि अमन्दगामिनी बभूव । अथापि मन्थति क्लेशयति हिनस्ति वा कौसलं सामरस्यमित्यन्वर्थाभिधानैव बभूव । **'मथि हिंसाक्लेशनयोः'** । कृत-वत्येव । सपदि स्वपदप्राप्त्याशया निःशङ्कं चकार । तदनु मन्थराभावानन्तरम् । तदनु चतुर्मुखवचनानुगणं स्वस्वरूपानुगुणं च कृतवती । तदेतत् कुकर्म अनुकृतवत्येव केवलम् । यदेवान्तःस्थितेन भगवता प्रेरितं रामा-वतारे लीलाविशेषाविष्करणाय तदेवानुचकार । स्रग्धराबद्धे पद्येऽस्मिन् चतुर्थचरणे न्यूनमेकमक्षरमिति निचृत्पादोऽ-यम् । तदनेनाक्षरह्रासेन, तस्यास्तपसा चीर्णं स्वरूपाननुगणं पुण्यमपि जहासेति च्छन्दोगत्याऽभिनीय दर्शयतीव ॥ २ ॥ के आनन्दे कायन्ति गायन्तीति केकयाः जनपदाः । तानेतान् केगायान् सतः केकयानाचक्षते परोक्षेण । कै शब्दे । केकयानां राजाऽपि केकयः । वैयाकरणास्तु **'कित ज्ञाने'** इत्यतः चिक्यतीति वा, **'कित निवासे'** इत्यतः केतन्तीति वा, **'केत श्रवणे निमन्त्रणे वा'** इत्यतो केतयन्तीति वा केकया इत्ययन्प्रत्ययान्तं पदं निपात-यन्ति । **'किसलय-गय-गवय-मुकय-केकयादयः'** [स.कं.२.३.७] इति भोजः । **'कितः कश्च । केकयः'** इति दण्डनाथनारायणः । कैकयी केकयराजपुत्री । **'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्'** [अ.सू.४.१.१६८] । तेन केकय-स्यापत्यं स्त्री कैकयी । ननु चात्र यकारादेरिय आदेशो भवतीति वैयाकरणा मन्यन्ते? सत्यं ते मन्यन्ते । नतु वयमनुमन्यामहे । अयोगव्यवच्छेद एवायम् । विभाषावादिनो वयम् । भवति नवा भवति । द्विधाऽपि बहुलं प्रयोगदर्शनादिति तत्वज्ञाः । **'तस्याभिषेकसम्भारान् दृष्ट्वा भार्याऽथ कैकयी'** [बा.कां.१.२१] इति रामायणे । **'कैकेयी कैकयी'** इति शब्दभेदप्रकाशिका । **'प्राक् कैकयीतो भरतस्ततोऽभूत्'** इति भट्टिः । एतेन यन्माधवयोगिनोक्त-ममृतकतकाख्ये रामायणव्याख्याव्याजे ग्रन्थे–'**अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दो भङ्गं न कारयेदिति न्यायेन कैकयीति**

वृक्षान् पश्वादिकीटान्[१] पितरमथ सखीन् मातृपूर्वान् विसृज्य
प्रोत्थां गङ्गां स्वपादाद्धर इव[२] गुहेनार्चितः सोऽथ तीर्त्वा ।

पदप्रयोगः' इति, तदप्रबुद्धमित्युपेक्ष्यम् । भिन्द्युरपि च्छन्दांसि, सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वात्, नापशब्दं प्रयुञ्जीरन्निति तु सूक्तम् । मन्थरावाक्यात् कलुषितमनाः कैकेयी काले गृह्णामीति पत्यावेव निधापितस्य वरस्य बलादेव राज्यमाजहार रामाद् वियोज्य स्वायत्तं चकार । **'देवासुरे पुरा युद्धे शम्बरेण हताः सुराः । रात्रौ भर्ता गतस्तत्र रक्षितो विद्यया त्वया । वरद्वयं तदा प्रादाद् याचेदानीं नृपं च तत् । रामस्य च वने वासं नववर्षाणि पञ्च च । यौवराज्यं च भरते तदिदानीं प्रदास्यति'** [६.१४–५] इत्याग्नेये मन्थरावचनम् । **'पुरा दैवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः । अगच्छत् त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् । दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दण्डकान् प्रति । वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः । स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः । ददौ शक्रस्य सङ्ग्रामं देवसङ्घैरनिर्जितः । तस्मिन् महति सङ्ग्रामे पुरुषान् क्षतविक्षतान् । रात्रौ प्रसुप्तान् घ्नन्ति स्म तरसाऽऽसाद्य राक्षसाः । तत्राकरोन्महद् युद्धं राजा दशरथस्तदा । असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः । अपवाह्य त्वया देवि सङ्ग्रामान्नष्टचेतनः । तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया । तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने । स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदेच्छेयं तदा वरौ । गृह्णीयामिति तत् तेन तथेत्युक्तं महात्मना । अनभिज्ञाऽसि तद् देवि त्वयैव कथिता पुरा । कथैषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्यते मया । रामाभिषेकसम्भारान् निगृह्य विनिवर्तय । तौ च याचस्व भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् । प्रव्राजनं च रामस्य वर्षाणि तु चतुर्दश'** [अ.कां.९. ११–२०] इति वाल्मीकीये । प्रथमं युद्धरङ्गादपवाहितः । पुना रात्रौ सुप्तप्रदेशे तैरसुरैराक्रान्ते ततोऽप्यपवाह्य रक्षितः । एवं द्विवारं रक्षणाद् द्वौ वरौ दत्तौ । सम्प्रत्यनभिज्ञाऽसि तद् विस्मरणेन । तद्गौरवेण पित्रोर्वचनगौरवेणेति लौकिकं कारणम् । वस्तुतस्तु त्रिदशमुनिकृत एवारण्यमाविवेश । त्रिदशानां मुनीनां च कृते । त्रयश्च त्रिरावृत्ता दश च सङ्ख्या येषां ते त्रिदशाः । त्रयस्त्रिंशद्धि प्रधानदेवाः सोमपाः । तिस्रो दशा सृष्टिः सत्ता संहारश्चेति येषामिति वा । त्रीन् तापान् दशन्तीति वा । तृतीया यौवनाख्या दशा केवलमेषामिति वा । **'देवानां सदा पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीये दशति सदा वर्तमानाः'** इति केचित् । **'दशग्रीववधार्थाय पितुर्वचनहेतुना । वनं जगाम काकुत्स्थो लक्ष्मणेन च सीतया'** [उ.खं.२४२.१८७–८] इति पाद्मे । एवेति अविलम्बार्थे च । कैकेयीवचनं श्रुत्वा सपदि अरण्यमाविवेश प्रविवेश । आनन्देन विवेश । स्वस्य आवेशं निवासस्थानं च चकार । सुविवृद्धोरुभक्तिना । यथा भार्या भर्तारं सेवते तादृश्या भक्त्येति सूचयितुं लिङ्गव्यत्ययः । भक्त्या उपलक्षितेनानुजेन वा समेतः । प्रतिदिनसुविवृद्धोरुभक्त्या हेतुना अन्वेव जातेन, अनुजत्वेन जननानन्तरमपि तादृश्या भक्त्या समेतेनानुजेन समेत इति च । देवांशत्वाद् भक्त्या समेतः । नरत्वादुरुभक्त्या । पर्यङ्कत्वेन नित्यसान्निध्यात् प्रतिदिनवृद्ध्या । अवतारेऽपि सहभावाद् विवृद्ध्या । तत्राप्यनुजत्वेन सेवार्थमवकाशदानात् सुविवृद्ध्या । एषणार्थाः इच्छाविषयाः पदार्थाः पुत्रवित्ताद्याः । **'पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च'** इति हि श्रूयते । ईषणार्था वा । संस्थाप्य सान्त्वयित्वा, वनगमनायोद्यतानयोध्यायामेव स्थापयित्वा ॥ ३ ॥

१. **'पक्षीभकीटान्'** । **'इभशब्दः पशुसामान्यवाची'** इति भारतश्रीनिवासाचार्यव्याख्यानम् । २. **'इव च गुहे–'**

देवार्च्यस्यापि पुत्रादृषिगणसहितात् प्राप्य पूजां प्रयातः
शैलेशं चित्रकूटं कतिपयदिनान्यत्र[१] मोदन्नुवास ॥ ४ ॥

एतस्मिन्नेव काले दशरथनृपतिः स्वर्ग्गतोऽभूद् वियोगाद्
रामस्यैवाथ पुत्रौ विधिसुतसहितैर्म्मन्त्रिभिः केकयेभ्यः ।
आनीतौ तस्य कृत्वा श्रुतिगणविहितप्रेतकार्य्याणि सद्यः
शोचन्तौ राममार्ग्गं पुरजनसहितौ जग्मतुर्म्मातृभिश्च ॥ ५ ॥

गुहेन (तन्नाम)केन गुहाख्यदाशराजेन (गुहाख्येन सुतेन) हर इवार्चितः । तीर्त्वाऽथेति सम्बन्धः । देवार्च्यस्य पुत्रात् बृहस्पतिपुत्राद् भरद्वाजात् ॥ ४ ॥ रामस्य वियोगादेवेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

न केवलमयोध्यावासिनो जनान् । वृक्षान् पश्वादिकीटान्तान् तिर्यक्प्राणिनश्च संस्थाप्य । पश्वादयोऽन्ते च कीटा येषां तान् जन्तून् । वृक्षान् पश्वादींश्च विसृज्य आमन्त्र्य । पशवश्चतुष्पदा ग्राम्या गोअश्वादयः । आदिना द्विपदाः पतत्रिण आदीयन्ते शुकसारिकादयः । कीटाः पतङ्गादयः षट्पदा बहुपदाश्च । **'व्यसृजन् कवळान् नागा गावो वत्सान् न पाययन्'** [अ.कां.४१.१०] इत्यादि च वाल्मीकीये । अथ पितरं सखीन् सवयसः मातृपूर्वान् प्रवयसश्च आमन्त्र्य । अथशब्देन पश्वादीनां प्रथममामन्त्रणं सूचितम् । तेन तेषु मनुष्येभ्योऽप्यधिकं रामचन्द्रस्य प्रेमनिर्भरां करुणामाह । गुहेन स्कन्देन हर इव गुहेन शृङ्गिबेरपतिनाऽर्चितः । अत्रापि न्यूनोपमेयमिति न्यूनाक्षरेण च्छन्दसा द्योतयति । **'जनान् निवर्त्य रामोऽसौ जगाम च गुहाश्रमम् । गुहस्तु रामभक्तोऽसौ स्वभावादेव वैष्णवः'** [४८.९०] इति नारसिंहे । अर्चितः, अथ गुहस्य राज्ये इङ्गुदीवृक्षमूले निशात्ययानन्तरम् । देवार्च्यस्य देवगुरोर्बृहस्पतेः पुत्राद् भरद्वाजात् । **'लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा राघवः सीतया सह । भरद्वाजाश्रमे तत्र विश्रान्तस्तेन पूजितः'** [९५] इति च । स्वयं मोदमान ऋषींश्च मोदयन्नुवास । मोदमानस्य तस्य दिनान्यपि ह्रसिष्ठान्यन्वभूयन्तेति पुनरक्षरह्रासेन सूचयति । तदियमत्र नूतना च्छन्दोगतिर्दर्शिता । द्वितीयपद्ये तुरीयचरण एव विंशतिरक्षराणि । अत्र पुनर्द्वितीये च तुरीये च । मध्यविरामे चान्त्यविरामे च । प्रथमतृतीययोरेकविंशतिरेव । तदेतदक्षरलोपेन विरतिविधानं गीतज्ञानां नापरिचितमिति गन्धर्वविद्यानिपुणस्य भगवतः सुष्ठु शोभते । एवं लौकिकच्छन्दसामपि निचृत्त्वादिसम्पादनेनार्थ-विशेषस्फोरणं वैदिकीकरणं च परमवैदिकस्याऽचार्यस्य नितरां शोभते ॥ ४ ॥ रामस्य वियोगादेव स्वर्गतोऽ-भूत् । एवकारेण मुनिशापं स्मारयति–**'पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम साम्प्रतम् । एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन् कालं करिष्यसि'** [अ.कां.६४.५४] इति । पुत्रौ भरतशत्रुघ्नौ । विधिसुतो वसिष्ठः । दूतमुखेनाऽनीतौ । तस्य स्वर्गतस्य नृपतेः । श्रुतिगणविहितप्रेतकार्याणि । द्विविधा संस्कारा भवन्ति–अश्रौतपुरोधःप्रज्ञावादमूलाः श्रुतिमूला इति । प्रथमं स्वार्थमूलम् । द्वितीयं धर्ममूलम् । तदेतद् ग्राहयन्नाह– श्रुतिगणविहितानि तानि प्रेतकार्याण्यासन्निति । मृतं पितरं

---

१. **'–पयदिवसान् यत्र'** । **'–पयदिवसानत्र'** इति च क्वचित् ।

धिक्कुर्वन्तौ नितान्तं सकलदुरितगां मन्थरां कैकयीं च
प्राप्तौ रामस्य पादौ मुनिगणसहितौ तत्र चोवाच नत्वा ।
रामं राजीवनेत्रं भरत इह पुनः प्रीतयेऽस्माकमीश
प्राप्याऽशु स्वामयोद्ध्यामवरजसहितः पालयेमां धरित्रीम् ॥ ६ ॥

इत्युक्तः कर्त्तुमीशः सकलसुरगणाप्यायनं रामदेवः
सत्यां कर्त्तुं च वाणीमवददतितरां नेति सद्भक्तिनम्रम् ।
भूयोभूयोऽर्थयन्तं द्विगुणितशरदांसप्तके त्वभ्यतीते
कर्त्तैतत् ते वचोऽहं सुदृढमृतमिदं मे वचो नात्र शङ्का ॥ ७ ॥

तत्र तयोर्मध्ये ॥ ६ ॥ सकलसुरगणाप्यायनं रक्षोनिग्रहेण सुरगण(प्रीणनम्) । वाणीं चतुर्दशसंवत्सरं वनवासं करिष्यामीति कैकेयीं प्रति स्वोक्तवचनम् । अतितरां सद्भक्तिनम्रमिति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

शोचन्तौ । रामस्य मार्गं मार्गणं प्रति च शोचन्तौ, रामेणानुसृतं मार्गं वनवासाख्यं च शोचन्तौ । रामगतं मार्गं चानुसरन्तौ पितुः संस्कारानन्तरं कालातिपातमसहमानौ सद्यः जग्मतुः । मातृभिश्च सहितौ ॥ ५ ॥ सकलानि दुरितान्यत्र सञ्जतानीति सकलदुरितगा मन्थरा । गमिं स्थितावपि पठन्ति धातुज्ञा इत्युक्तम् । स्वकृतानि सकलानि दुरितानि अवगतवतीति सकलदुरितगा पश्चात्तापदग्धा कैकेयी च । तत्र चित्रकूटे । तत्र तयोः मध्ये भरत उवाचेति वा । कैकेयीप्रीतये वनमगाः । इह इदानीं पुनः कैकेयीसहितानामस्माकं प्रीतये पुनरयोध्यां प्राप्य पालय धरित्रीमवरजैः सहितः । साक्षादवरजेन लक्ष्मणेन वा सहितः । यस्त्वां विपिनेऽप्यनुवव्राज । त्वं राजा भव । लक्ष्मणश्च युव-राजः । एवं युवराजेनावरजेन सहितः पालयेमां त्वदीयामधिकारप्राप्तां धरित्रीम् । यतस्त्वमेव ईशः । विशिष्य चास्माकमीशः । तदपि न चतुर्दशसमा अतीत्य । किन्त्वाशु इदानीमेव । नन्वयोध्या भवते दत्ता? अवैधं तद् दानम् । अपिच मयैव भवते समर्पिता । तस्माद् भवदीयैवायोध्येत्याह– स्वामयोध्याम् ॥ ६ ॥ नेत्यवदत्, न त्वदुक्तं साधु । न ममायोध्या किन्तु तवैव । नाहमागमिष्यामि, त्वमेव पालयेत्यवदत् । स्वयं सर्वेशः, अतः सकलसुरगणाप्यायनं कर्तुमीशः, भरतप्रार्थनां स्वीकर्तुमपीशः, सकलसुरगणाप्यायनं कर्तुं, 'वने वत्स्यामि' इति स्वोक्तां वाणीं पित्रोर्वाणीं च सत्यां कर्तुं च । सत्या निर्व्याजया निरन्तरया च भक्त्या अतितरां नम्रम् । 'शरदांसप्तके' इत्यलुक् । द्विगुणिते शरदांसप्तके । अभीप्सितः अत्ययः । अभीष्टश्चायं देवानामृषीणां च चतुर्दश समा वने वासः । ततस्तावति काले अतीते तु अतीते सत्येव, 'अयोध्यां प्राप्य धरित्रीं पालय' इति वचः, सु अतिशयेन, निर्विशङ्कमिति यावत्, दृढं नितान्तम्, निश्चप्रचं कर्ता करिष्यामि । शक्यं वनस्थेनापि धरित्री पालयितुम् । अथापि ते वचः स्वीकरिष्यामीति भ्रातरि वात्सल्यातिशयं दर्शयति । तदिदं मदुक्तं ऋतमविचाल्यम् । श्रद्धत्स्व वत्स । रामो द्विर्नाभिभाषते । ततस्त्वया नात्र शङ्का कर्तव्या इति चावदत् । नारसिंहपुराणे तु द्वादशाब्दो वनवासः पठ्यते–

श्रुत्वैतद् रामवाक्यं हुतभुजि पतने स प्रतिज्ञां च कृत्वा
रामोक्तस्यान्यथात्वे नतु पुरमभिवेक्ष्येऽहमित्येव तावत् ।
कृत्वाऽन्यां स प्रतिज्ञामवसदथ बहिर्ग्रामके नन्दिनाम्नि
श्रीशस्यैवास्य कृत्वा शिरसि परमकं पौरटं पादपीठम् ॥ ८ ॥

स (भरतः ए)तद् रामवाक्यं श्रुत्वा तावद् भगवदागमनपर्यन्तं[१] अहं पुरं न प्रवेक्ष्य इति सप्रतिज्ञाम्, स्थण्डिलशयनादिप्रतिज्ञान्तरसहितां प्रतिज्ञाम् । (रामो)क्तस्यान्यथात्वे हुतभुजि अग्नौ पतने अन्यां च प्रतिज्ञां कृत्वा बहिः पुरात् ग्रामकेऽल्पग्रामेऽवसदिति योजना ॥ ८–१० ॥

'द्वादशाब्दं निवसतु त्वद्वाक्याद् दण्डके वने । अभिषेकश्च राज्यं च भरतस्य भविष्यति' [४८.५०] इति कैकेयीवचनम् । **'वने वस महाबाहो गत्वा त्वं द्वादशाब्दकम्'** [५५] इति च । **'द्वादशाब्दिकमेतन्मे व्रतं पितृमुखेरितम्'** [१५६] इति च रामवचनम् । सर्वग्रन्थानुगुण्याय शतेपञ्चाशन्न्यायेनेदमुदितमिति वक्तव्यम् । वस्तुतस्तु गुह्यसमाधिभाषेयम्– द्वौ द्वौ च दश च द्वादशेति । तेन न कोऽपि विरोधः ॥ ७ ॥ स भरतः 'द्विगुणिते शरदां सप्तके ते वचः करिष्यामि' इत्येतद् रामवाक्यं श्रुत्वा, कदाचिदस्य रामोक्तस्याऽश्वासनस्य अन्यथात्वे हुतभुजि पतनविषये प्रतिज्ञां कृत्वा, पुनश्च स एव 'यावत् रामस्य वनवासः तावदहमपि नैव पुरमयोध्यामभिलषन् प्रविशामि' इत्यन्यां प्रतिज्ञां च कृत्वा । न प्रविशामीति ममायमभिषङ्गः शपथ इति वा । अभिषङ्गेण न प्रवेक्ष्ये । अथचाभिवेक्ष्ये अभिनिवेक्ष्य इत्यर्थः । निगर्भोयमभिरिति सूचनायैव चाऽत्मनेभाषा । **'नेर्विशः'** [अ.सू.१.३.१७] इति हि पाणिनिः । मनसोऽतिशयेन लगनमभिनिवेशः । स मा भूदित्यर्थः । **'अभिनिविशश्च'** [अ.सू.१.४.४७] इति पुरस्य कर्मसञ्ज्ञा । सप्रतिज्ञां 'नतु पुरमभिवेक्ष्ये' इति प्रतिज्ञासहिताम्, अन्यां हुतभुजि पतने प्रतिज्ञां च कृत्वा स बहिर्ग्रामकेऽवसदिति वा । अथ चित्रकूटादागमनानन्तरम् । अल्पो ग्रामो ग्रामकः । यद्वा सारभूता प्रतिज्ञा सप्रतिज्ञा । सा च सा प्रतिज्ञेति । **'सारत्वात् स इति प्रोक्तः'** इत्यादि स्मरणात् । अथ च सः भ्रातृषु सारभूतः स भरत इति च पदद्वयसार्थक्यम् । दुर्जनमोहनाय चैवंविधा भगवत्पादप्रयोगा भवन्ति । अस्य रामरूपस्य श्रीशस्य विष्णोरेव पादपीठम् । अथच श्रीशस्यैव साक्षाद् विष्णोरिव पादपीठम् । **'एवौपम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे'** इत्यभिदधति । पौरटं सौवर्णम् । **'बहुरूपं च पुरटं कार्तस्वरमितीर्यते'** इति ह्यभिदधति । पुरु रटन्ति, पुरेष्वटन्ति चानेनेति पुरटम् । पुरतीति वा । पुर अग्रगमने । पिपर्ति जनानामभीष्टमिति वा । पॄ पालनपूरणयोः । पिपुरति निगूह्य पालयन्ति जना एनदिति वा । परमकं रामपादस्पर्शात् । रामपादोदकक्लिन्नम् । येन धृतेन भरतस्य कं शिरोऽपि परममुत्कृष्टं बभूव । परमसुखदं च । परमकमिति द्वे वा पदे । पिपर्ति पूरयति सुखेन साधूनिति परम् । न विद्यते कं सुखं यस्मादसतां मन्थरादीनामित्यकम् ॥ ८ ॥

---

१. **'भवदागमनपर्यन्तम्'** इति पर्याप्तम् ।

समस्तपौरानुगतेऽनुजे गते स चित्रकूटे भगवानुवास ह ।
अथाऽजगामेन्द्रसुतोऽपि वायसो महासुरेणाऽत्मगतेन चोदितः ॥ ९ ॥

स[1] आसुरावेशवशाद् रमास्तने यदा व्यधात् तुण्डमथाभिवीक्षितः ।
जनार्दनेनाऽशु तृणे प्रयोजिते चचार तेन ज्वलताऽनुयातः ॥ १० ॥

स्वयम्भुशर्वेन्द्रमुखान्त्सुरेश्वरान् जिजीविषुस्ताञ्छरणं गतोऽपि ।
बहिष्कृतस्तैर्हरिभक्तिभावतो ह्यलङ्घ्यशक्त्या परमस्य चाक्षमैः ॥ ११ ॥

हरिभक्तिभावतः हरिभक्तिमत्त्वात् ॥ ११–४ ॥

अनुजे भरते । उवास ह । चित्रमेतत् । यत् सर्वजगन्निवासश्चित्रकूटे न्युवास । इन्द्रसुतोऽपि वायसः । गर्हायामपिः ॥ ९ ॥ असुरावेशादेव च वायसरूपं दधार । बलिभक्षणाय गृहाद् गृहं वयत इति मौकुलिर्वायस उच्यते । वय गतौ । **'कदाचिदङ्के वैदेह्याः शेते रामो महामनाः । ऐन्द्रिः काकः समागम्य तस्मिन्नेव चचार ह । स दृष्ट्वा जानकीं तत्र कन्दर्पशरपीडितः । विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् । तं दृष्ट्वा वायसं रामस्तृणं जग्राह पाणिना । ब्रह्मणोऽस्त्रेण संयोज्य चिक्षेप धरणीधरः'** [उ.ख.२४२.१९५–७] इति पाद्मे । न केवलं नखैः । तुण्डेनापि विकृतं वर्तयामास । तदेतद् रामायणादवगम्यते– **'ततो मांससमायुक्तो वायसः पर्यतुण्डयत्'** [सुं.कां.३८.१५] इति । **'पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रजः । स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् । ततः सुप्तप्रबुद्धां मां रामस्याङ्कात् समुत्थिताम् । वायसः सहसाऽऽगम्य विददार स्तनान्तरे'** [२१–२], **'स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयोस्तदा । आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन् वाक्यमभाषत । केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनान्तरम् । कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना । वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समुदैक्षत । नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् । पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः । धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः'** [२४–७], **'स दर्भं संस्तराद् गृह्य ब्राह्मेणास्त्रेण योजयत् । स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम् । स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति'** [३०–१] इति च । अथ सीताया उत्सङ्गे सुप्तस्य रामस्य तया बोधितस्य, उत्सङ्गादुत्थानानन्तरमिति कथाविशेषमथशब्देन सूचयति । अथ सीतया लोष्टमुद्यम्य निवारणानन्तरमपि रमास्तने तुण्डं व्यधादिति च कथाऽनेन सूचिता । अभियुञ्जन् कलहायाऽह्वयन्निव वीक्षितः ॥ १० ॥ स्वयम्भुशर्वेन्द्रमुखान् । **'ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं च यमं वरुणमेव च । शरणार्थी जगामाऽशु वायसः शस्त्रपीडितः । तं दृष्ट्वा वायसं सर्वे रुद्राद्या देवदानवाः । न शक्ताः स्मो वयं त्रातुमिति प्राहुर्मनीषिणः । अथ प्रोवाच भगवान् ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः । भोभो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं व्रज । स एव रक्षकः श्रीमान् सर्वेषां करुणानिधिः'** [उ.खं.२४२.२०१–३] इति

---

१. 'स चाऽसुरा–'

पुनः प्रयातः शरणं रघूत्तमं विसर्ज्जितस्तेन निहत्य चासुरम् ।
तदक्षिगं साक्षिकमप्यवद्ध्यं प्रसादतश्चन्द्रविभूषणस्य ॥ १२ ॥

स वायसानामसुरोऽखिलानां वरादुमेशस्य बभूव चाक्षिगः ।
निपातितोऽसौ सह वायसाक्षिभिस्तृणेन रामस्य बभूव भस्मसात् ॥ १३ ॥

ददुर्हि तस्मै विवरं बलार्थिनो यद् वायसास्तेन तदक्षिपातनम् ।
कृतं रमेशेन तदेकनेत्रा बभूवुरन्येऽपि तु वायसाः सदा[1] ॥ १४ ॥

भविष्यतामप्यथ यावदेव द्विनेत्रता काककुलोद्भवानाम् ।
तावत् तदक्ष्यस्य कुरङ्गनाम्नः शिवेन दत्तं दितिजस्य चाक्षयम् ॥ १५ ॥

अतः पुनर्भावममुष्य हिन्वन् भविष्यतश्चैकदृशश्चकार ।
स वायसान् राघव आदिपूरुषस्ततो ययौ शक्रसुतस्तदाज्ञया ॥ १६ ॥

अक्षयमिति क्रियाविशेषणम् । अक्षयं वाऽवध्यत्वम् ॥ १५–२२ ॥

पाद्मे । हरिभक्तिरेव भावः स्वभावस्तस्मात् । स्वभावतो हरिभक्तत्वात्, रामास्त्रनिवारणेऽक्षमत्वाच्च बहिष्कृतः । **'ततोऽसौ सर्वदेवैस्तु देवलोकाद् बहिष्कृतः'** [न.पु.४९.११] इति नारसिंहे ॥ ११ ॥ प्रयातः, गत्यन्तराभावात् प्रसभं यातः । अन्तर्गतस्य दैवस्वभावस्य प्राकट्याच्च यातः । विसर्जितः विसृष्टः । विसर्जयति, विसर्जयामासेत्यादिबहुलप्रयोगात् स्वार्थे णिच् । **'सर्ज अर्जने'** इत्यस्य वा रूपम् । तदक्षिगं जयन्ताक्षिगतं तमसुरं रुद्रवरादवध्यमपि साक्षिकं स्वाश्रयेण वायसरूपस्य जयन्तस्याक्ष्णा सहितं निहत्य । तस्मान्न मूलरूपे जयन्तस्याक्षिहानिरास । एतेन **'दत्वा स दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षतः'** [सुं.कां.३८.३६] इति वचनस्यायमर्थः– वायसानां दक्षिणं नेत्रं दत्वा, वाममक्षि निहत्य, जयन्तः परिरक्षित इति ॥ १२ ॥ ननु जयन्तनयनगतोऽसुरः । तत् किमिति सर्ववायसानां वामनयनभञ्जनम्? आह– अखिलानां वायसानामक्षिगो बभूवेति । एतेन–**'ततः प्रभृति काकानां सर्वेषामेकनेत्रता । चक्षुषैकेन पश्यन्ति हेतुना तेन पार्थिव'** [न.पु.४९.१५] इति पुराणवचनं गदिताशयम् ॥ १३–१४ ॥ तर्हि अक्षिद्वयमपि पातनीयम् । किमेकाक्षिपातनेन? आह–यावदेव द्विनेत्रतेति । कुत्सितं रङ्गतीति कुरङ्गः । रगि गतौ । तदक्षि तस्याक्षयं स्थानं दत्तम् । आक्षयं वाऽऽवासस्थानम् । क्षि निवासगत्योः ॥ १५ ॥ भविष्यतश्च वायसान् ॥ १६ ॥

---

१. **'तदैकनेत्रा बभूवुरन्येऽपिच वायसास्तदा'**

रामोऽथ दण्डकवनं मुनिवर्य्यनीतो लोकाननेकश उदारबलैर्न्निरस्तान् ।
श्रुत्वा खरप्रभृतिभिर्वरतो हरस्य सर्वैरवद्ध्यतनुभिः प्रययौ सभार्य्यः ॥ १७ ॥

आसीच्च तत्र शरभङ्ग इति स्म जीर्ण्णो लोकं हरेर्ज्जिगमिषुर्म्मुनिरुग्रतेजाः ।
तेनाऽदरोपहृतसार्घ्यसपर्य्यया सः प्रीतो[1] ददौ निजपदं परमं रमेशः ॥ १८ ॥

धर्म्मो यतोऽस्य वनगस्य नितान्तशक्तिह्रासे स्वधर्म्मकरणस्य हुताशनादौ ।
देहात्ययः स तत एव तनुं निजाग्नौ सन्त्यज्य रामपुरतः प्रययौ परेशम्[2] ॥ १९ ॥

रामोऽपि तत्र ददृशे धनदस्य शापाद् गन्धर्वमुर्वशिरतेरथ यातुधानीम् ।
प्राप्तं दशां सपदि तुम्बुरुनामधेयं नाम्ना विराधमपि शर्ववरादवद्ध्यम् ॥ २० ॥

लोकान् विशिष्य मुनिलोकान् । अनेकशः अनेकान्, अनेकधा वा । उदारबलैः महाबलैः । अवध्यतनुभिः । ननु तनुरेव वधमर्हति । नाऽत्मा । तेनावध्यैरिति पर्याप्तम् । सत्यम् । अवध्यैरिति पर्याप्तम् । अथाप्यवध्यतनुभिरित्याह । तेनैतदाह– तनुरिति काय उच्यते । त्वगप्युच्यते । अत्र त्वग्वचनोऽयं शब्दः । तेन त्वचोऽप्यच्छेद्यत्वमाह । अथाप्यकारवाच्येन भगवता वध्यतनवश्छेद्यभेद्यतनवश्चेति । अवतारकार्यस्य रावणसंहारस्य नान्दीयमिति प्रहृष्टो ययौ सभार्यः । भार्यया सीतया भार्येण लक्ष्मणेन च सहितः । ननु भरणीयो हि भृत्यो भवति, न भार्यः । न भोः । शृणु श्रतिवचनम्–**'स हैवालं भार्येभ्यो भवति'** [बृ.उ.३.३.१८] इति ॥ १७ ॥ एवं सप्तदशभिः पद्यैरयोध्याकाण्डकथां सङ्क्षिप्याथारण्यकाण्डकथामाचष्टे– आसीच्चेत्यादि । सार्घ्यया सपर्यया सत्कारेण । **'सपर पूजायाम्'** । अर्घ्यं हस्तावनेजनम् । भगवत्प्राप्त्या शरस्य शरीरस्य भञ्जनाद् वियोजनाच्छरभङ्गः । 'सः प्रीतः' इति प्रग्रहेण सर्ववैलक्षण्यं भगवत आह । अः इति ब्रह्म' इतिवत् । अथवा सशब्दोऽयम् । न तच्छब्दः । सः सर्वोत्तमः । तच्छब्दत्वेऽपि संयुक्तपकारे परे वा विसर्गलोप इति प्राचीनानां सम्प्रदाय इत्युक्तं द्वितीये [२.७४] ॥ १८ ॥ स्वधर्मकरणस्य याऽपेक्षिता शक्तिस्तस्या ह्रासे हुताशनादौ देहात्ययः वनगस्य धर्मः । आदिना गङ्गादितीर्थेषु अनशनाग्नौ च । निजे योगाग्नौ । ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति भावेन त्यागः सन्त्यागः । समिति भगवन्नाम । तेन भगवदर्पणबुद्ध्या त्यागः सन्त्यागः । **'स तु दृष्ट्वाऽथ काकुत्स्थं सद्यः सङ्क्षीणकल्मषः । प्रययौ ब्रह्मलोकं तु गन्धर्वाप्सरसान्वितम्'** [उ.खं.२४२.२२२] इति पाद्मे ॥ १९ ॥ आदौ विराधदर्शनम् । ततः शरभङ्गाश्रमगमनं च रामायणे श्रूयते । वस्तुतस्तु शरभङ्गदर्शनं प्रथममिति यथावृत्तं तां कथां प्रथममाह, मङ्गलादीनि रामकार्याणि बभूवुरिति सूचयन् । **'प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति'** [व.प.२७८.४६] इति भारते । उर्वशिरतेः कारणात् धनदस्य

---

१. **'स प्रीतो–'** २. **'–ययौ रमेशम्'**

भङ्क्त्वाऽस्य बाहुयुगळं[1] बिलगं चकार सम्मानयन् वचनमम्बुजजन्मनोऽसौ ।
प्रादाच्च तस्य सुगतिं निजगायकस्य भक्षार्थमंसकमितोऽपि सहानुजेन ॥ २१ ॥

प्रीतिं विधित्सुरगमद् भवनं निजस्य कुम्भोद्भवस्य परमादरतोऽमुना च ।
सम्पूजितो धनुरनेन गृहीतमिन्द्राच्छार्ङ्गं तदादिपुरुषो निजमाजहार ॥ २२ ॥

शापः । शापान्निमित्ताद् यातुधानीं दशां प्राप्तः । **'अपि शापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् । तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन हि'** [अर.कां.४.१६] इति हि रामायणे । तुबि अर्दने । तुम्बति स्वाङ्गमर्दनेन कामिन्यङ्गमर्दयतीति तुम्बुरुः । **'तुम्बेरुरुः'** [स.कं.२.१.१०२] इति भोजः । उरु तुम्बतीति वा । केचिदेनं चुरादौ पठन्ति । केचिद् भ्यादौ च चुरादौ च । केचित् **'तुबि अदर्शने'** इत्यपि पेठुः । तदा न दर्शयत्यात्मानम्, आत्मनो वा गीतपाटवमिति तुम्बुरुः । यद्यपि रम्भारतेर्धनदस्य शाप इति श्रूयते– **'इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तं पुराऽनघ । अनुपस्थीयमानो मां सङ्क्रुद्धो व्याजहार ह'**[१९] इति । न केवलं रम्भासक्तः । उर्वशीसक्तश्च । अत एव न केवलं क्रुद्धः । किन्तु सङ्क्रुद्धः । उर्वशिरतेरिति सञ्ज्ञायां ह्रस्वत्वम् । तद्यथा–देवकिनन्दन । ददृशे, असम्पूर्वस्यापि भवत्यात्मनेपदम् । सकर्मकादपि । तद् यथा– **'यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णम्'** । विराधजन्मनि शर्ववरादवध्यम् । यद्यपि रामायणे ब्रह्मवरादवध्यतेति श्रूयते– **'तपसा चापि मे प्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा । शस्त्रेणावध्यता लोके'**[३.६] इति । वरद्वयं चात्र मन्तव्यम् । शस्त्रेणावध्यत्वमित्यभेद्यत्वं शर्वदत्तम् । ब्रह्मदत्तत्वे लक्ष्मणेन वामबाहुच्छेदासम्भवात् । शस्त्रेणावध्यत्वमिति शस्त्रेण मरणरहितत्वं ब्रह्मदत्तम् । अत एव ब्रह्मणो वचनं सम्मानयन् तं न शस्त्रेण मारयामास । किन्तु बिलगं चकार । **'अवध्यतां प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः'** [अर.कां.४.३०] इति हि रामायणे ॥ २० ॥ अनुजेन सहांसकमितः । अंसकमिति कुत्सायामनुकम्पायां च । शापग्रस्तस्यांसोऽयं छेदमर्हतीति कुत्सा । छेदनेन शापान्मोचनीय इत्यनुकम्पा । अनुजेन सहैव बाहुयुगळं भङ्क्त्वा । तथाहि–**'तस्य रौद्रस्य सौमित्रिर्बाहुं सव्यं बभञ्ज ह । रामस्तु दक्षिणं बाहुम्'** [अर.कां.४.५] इति रामायणे ॥ २१ ॥ **'राम प्रीतोऽस्मि भद्रं ते परितुष्टोऽस्मि लक्ष्मण । अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सह सीतया'** [अर.१३.१] इत्यगस्त्यवचनस्य भावं स्फुटयन्नेव श्रीरामचन्द्रस्य भक्तवात्सल्यनिदर्शनं लीलान्तरमाह– प्रीतिं विधित्सुः । निजभक्तस्य कुम्भोद्भवस्य अगस्त्यस्य । सम्पूजित इति । **'सुतीक्ष्णस्याप्यगस्त्यस्य अगस्त्यभ्रातुरेव च । क्रमेण प्रययौ रामस्तैश्च सम्पूजितस्तथा'** [उ.खं.२४२.२२३] इति पाद्मे । तदेतत् **'अमुना च सम्पूजितः'** चशब्देन कथितम् । समिति विष्णुवचनम् । तेन सम्पूजितः, साक्षाद् विष्णुरयमिति बुद्ध्या, परमादरेण सर्वाधिकतया भक्त्या पूजितः । **'स्वागतं ते रघुश्रेष्ठ जगद्वन्द्य सनातन । दर्शनात् तव काकुत्स्थ पूतोऽहं मुनिभिः सह'** [सु.खं.३८.२१], **'त्वं हि नित्यं बहुमतो गुणैर्बहुभिरुत्तमैः । अतस्त्वं पूजनीयो वै मम नित्यं हृदि स्थितः'** [२३] इति चागस्त्य-

---

१. **'–युगलम्'**

आत्मार्थमेव हि पुरा हरिणा प्रदत्तमिन्द्रे तदिन्द्र उत रामकरार्थमेव ।
प्रादादगस्त्यमुनये तदवाप्य रामो रक्षन्नृषीनवसदेव स दण्डकेषु ॥ २३ ॥

काले तदैव खरदूषणयोर्बलेन रक्षःस्वसा पतिनिमार्ग्गणतत्पराऽऽसीत् ।
व्यापादिते निजपतौ हि दशाननेन प्रामादिकेन विधिनाऽभिससार रामम् ॥ २४ ॥

साऽनुज्ञयैव रजनीचरभर्त्तुरुग्रा भ्रातृद्वयेन सहिता वनमावसन्ती ।
रामं समेत्य भव मे पतिरित्यवोचद् भानुं यथा तम उपेत्य सुयोगकामम् ॥ २५ ॥

तां तत्र हास्यकथया जनकासुताग्रे गच्छानुजं म इह नेति वचः स उक्त्वा ।
तेनैव दुष्टचरितां हि विकर्ण्णनासां चक्रे समस्तरजनीचरनाशहेतोः ॥ २६ ॥

ऋषीन् रक्षन्नेवेति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ (प्रामादिकेन) शत्रुरयं हन्यत इति भ्रान्तिजनितेन विधिना कर्मणा व्यापादिते मारिते ॥ २४–५ ॥ जनकासुताग्रे । जनकस्य (आ)सुता । जनकासुता । (आ)सुतेत्य-

---

वचनं पाद्मे शम्बूकप्रसङ्गे । अनेन अगस्त्येन इन्द्राद् गृहीतम् । **'दत्तो मम महेन्द्रेण'**[अर.कां.१२.३२] इति हि रामायणे ॥ २२ ॥ परशुरामदत्तं वैष्णवं रामेण वरुणाय दत्तम् । वरुणेन हरये दत्तम् । हरिणा पुना रामरूपस्य स्वस्योपयोगार्थमेवेन्द्रे निहितम् । रामकरार्थमेव रामकरेऽर्पयितुमेव । न केवलं धनुः–**'तद्धनुस्तौ च तूणीरौ शरं खड्गं च मानद । जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा'** [अर.कां.१२.३७] इति हि वाल्मीकीये । दण्डकेष्वेव चिरमवसत् । आश्रमबाहुल्यात्तेषुतेष्वाश्रमेष्ववसदिति बहुवचनम् ॥ २३ ॥ रक्षःस्वसा शूर्पणखा । रावणकुम्भकर्णयोरनुजा विभीषणज्येष्ठभगिनी हि सा । प्रामादिकेन विधिना शत्रुपक्षीयोऽयमिति भ्रान्त्या दशाननेन व्यापादिते निजपतौ विद्युज्जिह्वे प्रामादिकेन विधिनाऽभिससार रामम् । **'स्वसारं कालकेयाय दानवेन्द्राय राक्षसीम् । ददौ शूर्पणखां नाम विद्युज्जिह्वाय नामतः'** [उ.कां.१२.२] इति वाल्मीकीये । **'दृष्ट्वा तं राक्षसी रामं कन्दर्पशरपीडिता'** [उ.खं. २४२.२३४] इति पाद्मे ॥ २४ ॥ भ्रातृद्वयेन खरेण दूषणेन च । शूर्पणखाया मातृष्वसुस्तनयौ हि तौ । खरस्तु राकातनय इति भारते–**'राकाया मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा'** [व.प.२७६.८] इति । अत्र शूर्पणखेति शूर्पसदृशनखा काचिदन्यैव राक्षसी । प्रसिद्धा हि शूर्पणखा कैकसीतनया । खरस्य तनयो मकराक्षः । दूषणस्तु कैकसीभगिन्या बलाकायास्तनय इति वदन्ति । वनमावसन्ती । आक्रम्य वसन्ती, आगारीकृत्य वा वसन्ती आवसन्ती । **'उपान्वध्याङ्‌ वसः'** [अ.सू.१.४.४७] । वियोगासमानाधिकरणो योगः सुयोगः । योग एवासम्भव-ग्रस्तः । किमुत सुयोग इत्यर्थः ॥ २५ ॥ जनकस्य आसुता । आङ् ईषदर्थे । ईषत्सुता । अगर्भजातत्वात् । अयोनिजा सुतेत्येतत् । सत्यं स जनकः । अथापीयमसुता तस्येति च । जननी जनकेति भूमिरुच्यते, जनानां

तत्प्रेरितान् सपदि भीमबलान् प्रयातांस्तस्याः खरत्रिशिरदूषणमुख्यबन्धून् ।
जघ्ने चतुर्दशसहस्रमवारणीयकोदण्डपाणिरखिलस्य सुखं विधातुम् ॥ २७ ॥

योनिजा । 'अयोनिजा तु या नारी साऽऽसुतेत्यभिधीयते' इत्यभिधानात् ॥ २६–७ ॥

कं ययेति । तेन भूमिजाता च जनकासुता । **'जनकस्य भार्या जनका । तस्याः सुता'** इत्यपि व्याचक्षते । यद्यपि जनकभार्या नैतां सुषुवे । अथापि सुतात्वेन स्वीकृतेति वक्तव्यम् । **'वैवस्वतान्वये जातो राजाऽभूज्जनकः पुरा । सोऽपाम्पतेस्तु तनुजामुपयेमे गुणार्णवाम् । धर्मार्थकाममोक्षाणां जनकां जनको नृपः । अनुरूपगुणत्वाच्च तस्य भार्या गुणार्णवा'** [ब्रा.पु.गौ.२७.२–३] इति च । यद्वा **'जनकासुता'** इति संहितापाठेऽपि **'जनकसुता'** इत्येव पदपाठः । **'संहितायां यत्र दैर्घ्यं पदे यत्र न दृश्यते । उक्तार्थस्य महाधिक्यम्–'** इति हि स्वयमेवाऽहग्भाष्ये भगवत्पादः । सीतापितृत्वाज्जनकवंशीयेष्वधिकोऽयं जनक इति संहितायां दैर्घ्यम् । मेऽनुजं गच्छ । इह मयि, इह जानकीसविधे न युक्तस्ते प्रणय इत्युक्त्वा । **'कृतदारोऽस्मि भवति भार्येयं दयिता मम । त्वद्विधानां तु नारीणां सुदुःखा ससपत्नता । अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान् प्रियदर्शनः । श्रीमानकृदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् । अपूर्वभार्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः । अनुरूपश्च ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति'** [अर.कां.१८.२–४] इति वाल्मीकीये । ननु रामः कथं वितथमाह– 'अकृतदारो लक्ष्मणः' इति, 'भार्यया चार्थी' इति च । **'अनृतं नोक्तपूर्वं मे नच वक्ष्ये कदाचन'** इति स्ववचनविरोधादित्यत आह– हास्यकथया । परिहासार्थं मिथ्याकथने न दोष इति भावः । यतः परिहासविजल्पितं जानद्भिः परमार्थेन न गृह्यते । रामायण एव चैतत् स्फुटम्–**'मन्यते तद्वचस्तथ्यं परिहासाविचक्षणा'** [१३] इति । एतेनैतदपि निरस्तम्, यत् कतककृत् स्वमौर्ख्यं व्यञ्जयन्नाह–**'अनेनानृतवचनेनैव कारणेन रामस्य सीतावियोगः समजनि'** इति । तेन लक्ष्मणेनैव विकर्णनासां चक्रे । एतेन **'इत्युक्त्वा राक्षसीं सीतां ग्रसितुं वीक्ष्य चोद्यताम् । श्रीरामः खड्गमुद्यम्य नासाकर्णौ प्रचिच्छिदे'** इति पाद्मवचनं [उ.खं.२४२.२४६] व्याख्यातम् । लक्ष्मणद्वारा प्रचिच्छिद इत्यर्थः । **'इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीम् । राक्षसीं पुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि । इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः । उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः'** [अर.कां१८.२०–१] इति च वाल्मीकीये ॥ २६ ॥ एतावन्तमनेहसं प्रच्छन्ना भूत्वेदानीं प्रकाशं यातान् । तस्या बन्धून् । त्रिशिरः त्रिशिराः । **'सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे'** इत्यादिवत् । **'शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा'** इति चाभिदधति । अपिचेदमंशतो भागवतवचनोद्धरणम्–**'रक्षःस्वसुर्व्यकृत रूपमशुद्धबुद्धेस्तस्याः खरत्रिशिरदूषणमुख्यबन्धून् । जघ्ने चतुर्दशसहस्रमवारणीयकोदण्डपाणिरटमान उवास कृच्छ्रम्'** [९.८.९१] इति हि भागवते । त्रिशिरा इति कश्चन रावणपुत्रोऽप्यस्ति । यो लङ्कायां हनुमताऽहन्यत । तद्व्यावृत्त्यर्थं च त्रिशिर इत्याह । केचिदेनं दूषणभ्रातरं बलकातनयमाचक्षते । तर्हि त्रयोऽपि भ्रातर आसन् । सन्तु, किं तेन? आचार्यवचनविरोधः स्यात् । केन वचनेन? **'भ्रातृद्वयेन'**[२५] इति पूर्ववचनेन । यदि त्रयोऽपि भ्रातरः, तदा भ्रातृत्रयेण इत्येवावक्ष्यत् । न भ्रातृद्वयेनेति । तेन नायं भ्रातेति विज्ञायते । चतुर्दश च चतुर्दशसहस्राणि च रक्षांसि यत्र तद्

दत्तेऽभये रघुवरेण महामुनीनां दत्ते भये च रजनीचरमण्डलस्य ।
रक्षःपतिः स्वसृमुखादविकम्पनाच्च श्रुत्वा बलं रघुपतेः परमाप चिन्ताम् ॥ २८ ॥

स त्वाशु[1] कार्य्यमवमृश्य जगाम तीरे क्षेत्रं नदीनदपतेः श्रवणं धरित्र्याः ।
मारीचमत्र तपसि प्रतिवर्त्तमानं भीतं शराद् रघुपतेर्न्नितरां ददर्श ॥ २९ ॥

तेनार्त्थितः सपदि राघववञ्चनार्त्थे[2] मारीच आह शरवेगममुष्य जानन् ।
शक्यो न ते रघुवरेण हि विग्रहोऽत्र जानामि [3]संस्पर्शमस्य शरस्य पूर्वम् ॥ ३० ॥

परं बलमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ धरित्र्याः श्रवणं क्षेत्रं गोकर्णक्षेत्रम् । नितरां भीतम् ॥ २९–३३ ॥

रक्षःसैन्यम् । ज्यया कुवन् दण्डः कोदण्डः । कु शब्दे । को दण्डनीयः को नेति विमृश्य दण्डयतीति च । को दण्डनीय इत्यन्वेषमन्वेषं दण्डयतीति च । अखिलस्य सज्जनसमुदायस्य, मुनिगणस्य वा ॥ २७ ॥ अविकम्पनाच्च । मृतावशिष्टः खरानुचरः अकम्पन इति रामायणे– **'त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकम्पनः । प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत्'** [अर.कां.३१.१] इति । अविकम्पन इत्येनेनैतदाह– नाम्नाऽकम्पनोऽपि अविरिव कम्पमानो रावणमाजगामेति । अकम्पन इत्यन्यो रावणसचिवः कश्चिदस्ति सुमालिनः पुत्रः कैकसीभ्राता । यो हनुमता हतः । तद्भिन्नोऽयमिति सूचनाय चाकम्पनं सन्तमविकम्पनमाह । केचित्तु स एवायमिति मन्यन्ते । परं बलं श्रुत्वा परां चिन्तामाप ॥ २८ ॥ स तु । तुना सम्भ्रान्तिविशेषमाह । अत एवाऽशु । स्त्रीदेवता नद्यः । पुन्देवता नदाः । केचिदेवमाचक्षते–**'पुंवाचकाकृत्रिमखातावच्छिन्नजलप्रवाहो नदः । स च सिन्धुभैरवशोणदामोदरब्रह्मपुत्रादिः'** इति । **'अष्टसहस्रधनुरन्यूनव्याप्ततोया नदी । सा च गङ्गायमुनासरस्वतीकावेरीगोदावरीप्रभृतिः'** इति च । अलक्षणमेतत् । यन्नदीलक्षणं नदेऽप्यतिव्याप्तम् । नदलक्षणं च समन्तपञ्चकेऽव्याप्तम् । यतस्तान् पञ्चह्रदान् पञ्चनदानप्याचक्षते तद्विदः । किमिति ते पुम्पदेनोच्यन्त इति च न स्फुटं कारणम् । तस्मादभिमानिविवक्षयैव लिङ्गभेद इति वक्तव्यम् । यदपि छन्दोगपरिशिष्टवचनम्–**'धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवाच्या गर्तास्ताः परिकीर्तिताः'** इति, तदपि न नदीलक्षणवचनम् । किन्तु खातपदार्थनिर्णयाय प्रवृत्तमिति न कोऽपि दोषः । नदीनदपतेः समुद्रस्य तीरे गतं क्षेत्रम् । धरित्र्याः श्रवणं गोकर्णाख्यम् । गोरूपाया भूमेः कर्णस्थानीयम् । अत्र गोकर्णे । नितरां भीतम् । अत एव तपसि प्रतिष्टभ्य वर्तमानम् । प्रतीकारप्रतीक्षया च वर्तमानम् । **'तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः । पुरा रामभयादेव तापसं प्रियजीवितम्'** [व.प.२७८. ६३] इति भारते ॥ २९ ॥ अत्र सीताविषये । हि त्वमपि जानासि हि । अत एव सरळं पन्थानं विहाय वञ्चयितुं

---

१. **'श्रुत्वाऽऽशु'** २. **'–वञ्चनार्थं मा–'** ३. **'संस्पर्‌शमस्य'** इति विश्लिष्य पठनीयम् ।

इत्युक्तवन्तमथ रावण आह खड्गं निष्कृष्य हन्मि यदि मे न करोषि वाक्यम् ।
तच्छ्रुश्रुवान् भययुतोऽथ निसर्गतश्च पापो जगाम रघुवर्य्यसकाशमाशु ॥ ३१ ॥

स प्राप्य[१] हैममृगतां बहुरत्नचित्रः सीतासमीप उरुधा विचचार शीघ्रम् ।
निर्द्दोषनित्यवरसंविदपि स्म देवी रक्षोवधाय जनमोहकृते तथाऽह ॥ ३२ ॥

देवेममाशु परिगृह्य च देहि मे त्वं क्रीडामृगं त्विति तयोदित एव रामः ।
अन्वक् ससार ह शरासनबाणपाणिर्म्मायामृगं निशिचरं निजघान जानन् ॥ ३३ ॥

तेनाऽहतः शरवरेण भृशं ममार विक्रुश्य लक्ष्मणमुरुव्यथया स पापः ।
श्रुत्वैव लक्ष्मणमचूचुदुदग्रवाक्यैः सोऽप्याप रामपथमेव सचापबाणः ॥ ३४ ॥

लक्ष्मणं विक्रुश्य लक्ष्मणेत्याहूय । उग्रवाक्यैः मामपेक्ष्य राममुपेक्षस इति निष्ठुरवचनैः ॥ ३४–५ ॥

प्रवृत्तः । पूर्वतनं संस्पर्शं वर्तमानमिव सम्प्रत्यपि जानामि । अत एव संस्पर्शमिति भयकम्पमभिनीय दर्शयति । वैदिकश्चायं पन्था यद् विश्लिष्योच्चारणं क्षैप्राणाम् । तद्यथा– **'सहस्रशीर्षं देवम्'** ॥ ३० ॥ रावणेन स्वहननाख्य-स्यानिरीक्षितस्य नाटकस्यायमारम्भ इत्यथशब्देन परिजहासेव । गमने राघवाद् भयम् । अगमने रावणात् । उभय-थाऽपि मरणमेव शरणमिति भययुतः । तर्हि कथमेककोटिकनिर्धारः? आह– निसर्गतः पापश्च । अतो गमनमेव वरमिति निर्दधार । अथ अत एव कारणात्, अथ श्रवणसमनन्तरमेव, आशु विलम्बमकृत्वा जगाम ॥ ३१ ॥ हैम इव हैमः । हेम्नो विकारः हैमः । अण् टिलोपश्च । रत्नचित्र इव बिन्दुखचितः । **'मनोहरः स्निग्धवर्णो रत्नै-र्नानाविधैर्युतः । क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः'** [अर.कां.४२.१९] इति हि रामायणे । **'नानावर्णविचित्राङ्गो रत्नबिन्दुसमाचितः'**[४३.१३] इति च । नानावर्णमिति सुवर्णम् । वरा भगवत्संविदमनुगता संविदस्याः । रक्षोवधाय तथा दुर्जनमोहकृते च । **'भाविकर्मवशाद् राममुवाच पतिमात्मनः'** [४९.७१] इति नारसिंहे ॥ ३२ ॥ परिगृह्य परित्राणपूर्वं निगृह्य । क्रीडार्थो मृगः क्रीडामृगः । अयमेव मे विशिष्य क्रीडार्थं रोचत इति तुनाऽऽह । उदित एव, अविलम्बेन । अन्वक् पृष्ठतः ससार ह पत्नीप्रियकाङ्क्षयेवेति विस्मयते । मायया मृग इव । निजघान, पूर्वं विश्वामित्राश्रमे केवलं जघान । इदानीं नितरां जघान यथा न पुनर्जीवेत् । जानन् । नतु जीवन्तं ग्रहीतुम-प्रभवन् । **'निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् । अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम्'** [व.प.२७९.२१] इति भारते ॥ ३३ ॥ भृशमाहतः । विक्रुश्य आर्तस्वरेण रामस्वरानुकारेण सीतालक्ष्मणावाह्वयन्निव महानादं रोदं

---

१. **'सम्प्राप्य'**

यांयां परेश उरुधैव करोति लीलां तान्तां करोत्यनु तथैव रमाऽपि देवी ।
नैतावताऽस्य परमस्य तथा रमाया दोषोऽणुरप्यनुविचिन्त्य उरुप्रभू यत् ॥ ३५ ॥

क्वाज्ञानमापदपि मन्दकटाक्षमात्र[१]सर्गस्थितिप्रळयसंसृतिमोक्षहेतोः ।
देव्या हरेः किमु विडम्बनमात्रमेतद् विक्रीडतोः सुरनरादिवदेव तस्मात् ॥ ३६ ॥

देव्याः समीपमथ रावण आससाद साऽदृश्यतामगमदप्यविषह्यशक्तिः ।
सृष्ट्वाऽऽत्मनः प्रतिकृतिं प्रययौ च शीघ्रं कैलासमर्चितपदा न्यवसच्छिवाभ्याम् ॥ ३७ ॥

देव्या अज्ञानादि (क?) ततोऽधिकस्य हरेः किमु? ॥ ३६–७ ॥

कृत्वेत्यर्थः । **'क्रुश आह्वाने रोदे च'** इति धातुपाठात् । **'स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वरम् । सदृशं राघवस्यैव हा सीते लक्ष्मणेति च'** [अर.कां.४४.१८] इति वाल्मीकीये । श्रुत्वैव सीता लक्ष्मणमचूचुदत् । सावधारणं निष्ठुरं च चोदयामास । 'चुद सञ्चोदने' । **'सुदुष्टस्त्वं वने राममेकमेकोऽनुगच्छसि । मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा'** [अर.कां.४५.२४] इति ॥ ३४ ॥ उरुधा बहुधा । एवकारः केवलार्थः । यत् करोति सा केवलं लीला । ईशात् शिवात् परः अन्य उत्तमश्च ईशः । सर्वस्मात् परश्च ईशः । पराणामुत्तमानां ब्रह्मादीनामपीशः । तथैव उरुधैव अनुकरोति । साऽपि तथैव केवललीलैव । अनुविचिन्त्यः । शास्त्रानुगुणं वास्तवानुगुणमिति वा विपरीतं चिन्तनमनुविचिन्तनम् । अनुरूप इति वा चिन्तनम् । सहार्थे वाऽनुः । अणुरपि दोषो भगवतः सहयोगेन न विचिन्त्य इत्यर्थः । **'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि'** इत्यभिधानम् । उरूणां महतां प्रभूणामपि प्रभू ॥ ३५ ॥ आपद् दुःखमप्रिययोगो वा, प्रियविरहो वा । मन्दकटाक्षः अपाङ्गलवः, केवलं मन्दकटाक्षो मन्दकटाक्षमात्रम् । जगाद चान्यत्र **'विश्वस्थितिप्रळयसर्गमहाविभूतिवृत्तिप्रकाशनियमावृतिबन्धमोक्षाः । यस्या अपाङ्गलवमात्रत ऊर्जिता सा श्रीः–'** इति । तस्मादेतद् विडम्बनमात्रं लीलानटनमात्रम् । **'डबि क्षेपे'** इति पठन्ति । अनुकारे च ॥ ३६ ॥ अथ लक्ष्मणनिर्गमनानन्तरम् । अविषह्यशक्तिरपि । दृश्या सत्येव रावणमवष्टब्धुं शक्ताऽपि । कैलासं प्रययौ । तत्र न्यवसच्च । यदि शक्ता तर्हि किमिति ययौ? शिवाभ्यामपेक्षितमर्चनं स्वीकर्तुम् । रामायणेऽनुक्तमेतत् । प्रमाणान्तरसिद्धम् । तथा हि कूर्मपुराणे–**'अथावसथ्याद् भगवान् हव्यवाहो महेश्वरः । आविरासीत् सुदीप्तात्मा तेजसा निर्दहन्निव । सृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया । सीतामादाय रामेष्टां पावकोऽन्तरधीयत'** [उ.३४.१२५–६] इति । हव्यवाहनान्तर्गतेन शिवेनैव सीतायाः प्रत्यर्पणं प्रतिकृतेः प्रत्यादानं च । तदेतत् महेश्वरपदेन पुराणे सूचितम् । सीताऽपि लोकमोहनाय शिवमेव प्रार्थयामासेति च पुरस्तादुक्तम्–**'प्रपद्ये शरणं**

---

१. **'–मात्रात् सर्गस्थितिप्रलय–'**

तस्यास्तु तां प्रतिकृतिं प्रविवेश शक्रो देव्याश्च सन्निधियुतां व्यवहारसिद्ध्यै ।
आदाय तामथ ययौ रजनीचरेन्द्रो हत्वा जटायुषमुरुश्रमतो निरुद्धः ॥ ३८ ॥

मार्ग्गे व्रजन्तमभियाय ततो हनूमान् संवारितो रविसुतेन च जानमानः ।
दैवं तु कार्य्यमथ कीर्त्तिमभीप्समानो रामस्य नैनमहनद् वचनाद्धरेश्च ॥ ३९ ॥

'उरुश्रमतो निरुद्धः' इत्यनेन जटायुषो भक्त्यतिशय उक्तः ॥ ३८–९ ॥

रुद्रं महाग्रासं त्रिशूलिनम्' [१२०] । ब्रह्मवैवर्ते च– **'सीतापहारकालोऽयं तवैव समुपस्थितः । मत्प्रसूं मयि सन्न्यस्य च्छायां रक्षान्तिकेऽधुना । दास्यामि सीतां तुभ्यं च परीक्षासमये पुनः । रामस्तद्वचनं श्रुत्वा न प्रकाश्य च लक्ष्मणम् । स्वच्छन्दं स्वीचकारासौ हृदयेन विदूयता । वह्निर्योगेन सीतावन्मायासीतां चकार ह । तत्तुल्यगुणरूपां तां ददौ रामाय नारद । सीतां गृहीत्वा स ययौ गोप्यं वक्तुं निषेध्य च । लक्ष्मणो नैव बुबुधे सीतामन्यस्य का कथा'** [प्र.खं.१४.३०–५] इति नारदं प्रति नारायणवचनम् । रावणवधानन्तरं च– **'तां च वह्निपरीक्षां वै कारयामास सत्वरम् । हुताशनस्तत्र काले वास्तवीं जानकीं ददौ'** [१४.४८] इति ॥ ३७ ॥ तां प्रतिकृतिं शक्रः प्रविवेश । न केवलं शक्रः । तेन सह शची च प्रविवेशेति च ब्रह्मवैवर्तादवगम्यते । अत इयं मायासीता पश्चात् पार्थपत्नी द्रौपदी बभूवेति सङ्गच्छते । तथाहि तद्वचनम्– **'तच्छाया द्रौपदी देवी द्वापरे द्रुपदात्मजा'** [१४.५४] इति च । देव्याश्च सन्निधियुताम् । **'अग्निहोत्रगतो वह्निस्तं ज्ञात्वा रावणोद्यमम् । आदाय सीतां पाताळे स्वाहायां सन्निवेश्य च । तेनैव रक्षसा स्पृष्टां पुरा वेदवतीं शुभाम् । अग्नौ विसृष्टदेहां तां संहर्तुं रावणं पुनः । सीताया रूपसदृशीं कृत्वा चैवोत्ससर्ज ह । सा रावणहृता भूत्वा लङ्कायां च निवेशिता । हते तु रावणे पश्चात् पुनरग्निं विवेश सा'** [स्कां.पु.५.२१–४] इत्यादि वेङ्कटाचलमाहात्म्ये । **'कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा । त्रेतायां रामपत्नी च सीतेति जनकात्मजा'** [प्र.खं.१४.५३] इति ब्रह्मवैवर्ते । रामायणे च–**'शप्तोऽहं वेदवत्या च यदा सा धर्षिता पुरा । सेयं सीता महाभागा जाता जनकनन्दिनी'** [यु.कां.६०.१०] इति । सर्वत्राप्यविरुद्धं ग्राह्यम् । अन्यदविरोधेन योज्यम् । उक्तं हि–**'व्यत्यासः प्रातिलोम्यं च'** इत्यादि । अर्वाचीनेऽध्यात्मरामायणेऽपि–**'रावणो भिक्षुरूपेण आगमिष्यति तेऽन्तिकम् । त्वं तु च्छायां त्वदाकारां स्थापयित्वोटजे विश । अग्नावदृश्यरूपेण वर्षं तिष्ठ ममाऽज्ञया । रावणस्य वधान्ते तु पूर्ववत् प्राप्स्यसे शुभे'** [अ.रा.अर.कां.७.२–३] इत्यादि रामवचनम् । अत्तीत्यग्निरिति रुद्रोऽप्यग्निरुच्यते । आदाय तामिति । **'भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् । मूर्धजेषु निजग्राह ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः'** [व.प.२७९.४४] इति भारते । उरुश्रमतो जटायुषा निरुद्धस्तं उरुश्रमतः हत्वा क्षतविक्षतं कृत्वा । **'सखा दशरथस्याऽसीज्जटायुररुणात्मजः । गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः'** [व.प.२८०.१] इति च ॥ ३८ ॥ अभियाय अभीयाय । अभियानं न शत्रुवधायेति अक्षरह्रासेन स्फोरयति । अथवा अभियाय अभ्येत्य । अभ्येत्यापि किं निववृते? किमिति नाहन् रावणम्? यतो रविसुतेन सुग्रीवेण समाधाय वारितः । स्थूलमेतत्, वास्तवं त्वन्यदेवेत्याह– दैवं तु । रामेण रावणो वध्य इति

प्राप्यैव राक्षस उताऽत्मपुरीं स तत्र सीताकृतिं प्रतिनिधाय ररक्ष चाथ ।
रामोऽपि तत्तु विनिहत्य सुदुष्टरक्षः प्राप्याऽश्रमं स्वदयितां नहि पश्यतीव ॥ ४० ॥

अन्वेषमाण इव तं च ददर्श गृध्रं [१]सीतारिरक्षिषुमथो रिपुणा विशस्तम् ।
मन्दात्मचेष्टममुनोक्तमरेश्च कर्म्म श्रुत्वा मृतं तमदहत् स्वगतिं तथाऽदात् ॥ ४१ ॥

अन्यत्र चैव विचरन् सहितोऽनुजेन प्राप्तः करौ स सहसाऽथ [२]कवन्धनाम्नः ।
धातुर्वरादखिलजायिन उज्झितस्य मृत्योश्च वज्रपतनादतिकुश्चितस्य ॥ ४२ ॥

(राक्षस उत) राक्षसश्च स्वपुरीं प्राप्य अथ ररक्ष ॥ ४० ॥ विशस्तं (ह)तम् ॥ ४१–२ ॥

देवानामपेक्षितं कार्यविशेषं जानमानः । अक्षराधिक्येन तदेव स्वापेक्षितं चेति ध्वनयति । **'आधिक्येऽधिकम्'** इति सूत्रात् । तदेवाऽह– रामस्य कीर्तिमभीप्समानः । भगवद्यशःप्रथनार्थमेव हि स्वस्यावतारः । न केवलं स्वस्य देवानां च । हरेरप्यभीष्टमेतदित्यान्तरतमं कारणमाह– **'मयैव वध्यौ भवतम्'** इति जयविजययोराश्वासनरूपाद् वचनाद्धरेश्च । हरेरभीष्टत्वादेव स्वस्य देवानां चाभीष्टम् । अहन्नित्यर्थे अहनदित्यपि प्राचीनं रूपम् । लटि हनतीत्यपि । तद् यथा–**'वृत्रं हनति वृत्रहा'** ॥ ३९ ॥ राक्षस उत राक्षसोऽपि । प्राप्यैव प्राप्तिसमनन्तरमेव । तत्र आत्मपुर्यां लङ्कायाम् । प्रतिष्ठब्धां निधाय । अथेति प्रसङ्गान्तरारम्भे– अथ रामोऽपीति । तत्तु हरिणरूपेण कृतप्रतारणं ब्रह्मवरादवध्यमपि सुदुष्टरक्षः मारीचम् । नीचतातिशयद्योतनार्थं नपुंसकप्रयोगः । सकृच्छिक्षितमपि दौष्ट्यं न जहाविति सुदुष्टमित्याह । सदा सर्वं पश्यन्न पश्यतीव विडम्बयामास हि । रामायणेऽप्येतदुक्तम्– **'उन्मत्त इव लक्ष्यते'** [अर.कां. ६०.१०] इति । उन्मत्तवदात्मानं दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ४० ॥ अन्वेषमाणः । एषृ गतौ । अथो तस्मादेव । सीतारक्षार्थं प्रयतनादेव । आत्मनि शरीरे मनसि च मन्दचेष्टम् । अमुना गृध्रेण जटायुषा । सीतापहाररूपं कर्म । स्वगतिम्, स्वस्य जटायुषः योग्यां गतिम् । स्वस्य विष्णोर्गतिं वैकुण्ठलोकं च । **'मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान्'** [अर.कां. ६८.३०] इति हि रामायणे । **'स्वपदं च ददौ तस्मै योगिगम्यं सनातनम्'** [उ.खं.२४२.२६५] इति, **'मुक्तिं प्राप खगोत्तमः'** [२६६] इति च पाद्मे ॥ ४१ ॥ अन्यत्रेति स्थलान्तरे । अथेति कथान्तरे । विचरन्नेव सीतार्थं निरन्तरं विविधस्थलेषु चरन् । छित्वाऽस्य बाहुयुगळं सहितोऽनुजेन । **'दक्षिणो दक्षिणं बाहुमसक्तमसिना ततः । चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं धीरस्तु लक्ष्मणः'** [अ.कां.७०.९] इति वाल्मीकीये । **'छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो महाभुजः'** [वन.२८०.३७] इति तु भारते । तदियं व्यत्यस्य कथनशैली । **'व्यत्यासः प्रातिलोम्यं च'** इति वक्ष्यति । यद्वा दक्षिणं प्रवृद्धम् । विततमित्येतत् । दक्षत इति दक्षिणम् । दक्ष वृद्धौ । सव्यमिति दक्षिणम् । **'सव्यं वामे च दक्षिणे'** इत्यभिधानम् । नाम्ना दनुम् । सम्प्रति रामायणे– **'पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि'**

---

१. 'सीतां रिर–' २. 'कबन्ध–'

छित्वाऽस्य बाहुयुगळं[1] सहितोऽनुजेन तं पूर्ववत् प्रतिविधाय सुरेन्द्रभृत्यम् ।
नाम्ना दनुं त्रिजटयैव पुराऽभिजातं गन्धर्वमाशु च ततोऽपि तदर्च्चितोऽगात् ॥ ४३ ॥

दृष्ट्वा तमेव शबरी परमं हरिं च ज्ञात्वा विवेश दहनं पुरतोऽस्य तस्यै ।
प्रादात् स्वलोकमिममेव हि सा प्रतीक्ष्य पूर्वं मतङ्गवचनेन वनेऽत्रसाऽभूत् ॥ ४४ ॥

शापाद् वराप्सरसमेव हि तां विमुच्य[2] शच्या कृतात् पतिपुरस्त्वतिदर्प्पहेतोः[3] ।
गत्वा ददर्श पवनात्मजमृश्यमूके स ह्येक एनमवगच्छति सम्यगीशम् ॥ ४५ ॥

अनुजेन सहितः छित्वेति । उभाभ्यां बाहुद्वयं छिन्नमिति भावः । पूर्ववत् प्रतिविधाय गन्धर्वं कृत्वेत्यर्थः । पुरा नाम्ना (दनुं) गन्धर्वम् । अत्र त्रिजटयाऽभिजातम् ॥ ४३ ॥ सा पूर्वं मतङ्गवचनेन रामागमनं प्रतीक्षस्वेति मतङ्गवचनेन, अत्रसा भयरहिता अभूदतिष्ठदिति योजना ॥ ४४–५ ॥

[अर.कां.७१.७] इति पठ्यते । अपपाठोऽयम् । **'वाक्यं दनुरनुत्तमं प्रोवाच'** [अर.कां.७१.२६] इत्युत्तरवचन-विरोधात् । अपि च दनोः सुतो दानवः स्यान्न गन्धर्वः । गन्धर्वश्चायम् । अतः साधूक्तम्– **'त्रिजटयैव पुराऽभि-जातं गन्धर्वम्'** इति । तेनायं प्राचीनो रामायणपाठः सम्भाव्यते– **'त्रिजटायाश्च मां पुत्रं दनुं त्वं विद्धि लक्ष्मण'** इति । **'दनुर्नाम श्रियः पुत्रः शापाद् राक्षसतां गतः'** [कि.कां.४.१५] इति चोपरि । कवन्धः कबन्धः । कस्य शिरस उरसि वानादन्धः कवन्धः, रुण्डम् । जनानां कं सुखं बध्नाति निरुणद्धीति कबन्धः । शिरसा सम्बद्धश्च देहभागः कबन्धः । धातुर्वरात् । **'अहं हि तपसोग्रेण पितामहमतोषयम् । दीर्घमायुः स मे प्रादात्'** [अर.कां.७१.८] इति च । **'दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मे शक्रः करिष्यति । इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयम् । तस्य बाहु-प्रमुक्तेन वज्रेण नतपर्वणा । सक्थिनी चैव मूर्धा च शरीरे सम्प्रवेशितम्'** [अर.कां.७१.९.१०] इति च । सक्थिनी च मूर्द्धा चेत्येतत्त्रयं शरीरे सम्प्रवेशितमित्यर्थः । प्रतिविधाय गन्धर्वपदे प्रतिष्ठितं विधाय ॥ ४२–४३ ॥ दृष्ट्वैव तम् । भगवदभिमतं गच्छत्यवगच्छतीति मतङ्गो मुनिः । प्रादात् स्वलोकम् । **'अनुज्ञाता तु रामेण हुत्वाऽत्मानं हुताशने । ज्वलत्पावकसङ्काशा स्वर्गमेव जगाम सा'** [७४.३३] इति च । एतेन **'स्वर्गं विष्णुलोकं जगाम'** इति विवृतं भवति । नहीन्द्रलोकमात्रप्राप्त्यर्थं रामदर्शनप्रतीक्षा करणीया । अथ चेन्द्रलोकगमनं च तस्या उप-पन्नम् । शापमोक्षे स्वस्थानस्थितिः किल सहजेत्युत्तरपद्येनाऽह । **'फलान्यास्वाद्य काकुस्त्थस्तस्यै मुक्तिं ददौ पराम्'** [उ.खं.२४२.२७०] इति पाद्मे । भगवद्वेदनादेव अत्रसा निर्भया । त्रसी उद्वेगे । उद्वेगो भयम् । सा स्त्रीवृन्दसारभूता सा शबरी अत्र वने दण्डकारण्येऽभूदिति वा ॥ ४४ ॥ शच्या कृताद् दत्तात् । विमुच्य मोक्षयित्वा । मुच्ल् मोक्षणे । एवमरण्यकाण्डकथां सङ्गृह्याथ किष्किन्धाकाण्डमुपस्थापयति– ददर्श पवनात्मजमिति । ऋश्यो गौरपादो

---

१. **'–युगलम्'** २. **'विमोच्य'** ३. **'–पुरस्त्विति दर्पहेतोः'**

देहेऽपि यत्र पवनोऽत्र हरिर्य्यतोऽसौ तत्रैव वायुरिति वेदवचः प्रसिद्धम् ।
कस्मिन् न्वहं त्विति तथैव हि सोऽवतारे तस्मात् स मारुतिकृते रविजं ररक्ष ॥ ४६ ॥

एवं स कृष्णतनुरर्ज्जुनमप्यरक्षद् भीमार्त्थमेव तदरिं रविजं निहत्य ।
पूर्वं हि मारुतिमवाप रवेः सुतोऽयं तेनास्य वालिनमहन् रघुपः प्रतीपम् ॥ ४७ ॥

एवं सुराश्च पवनस्य वशे यतोऽतः सुग्रीवमत्र तु परत्र च शक्रसूनुम् ।
सर्वे श्रिता हनुमतस्तदनुग्रहाय तत्रागमद् रघुपतिः सह लक्ष्मणेन ॥ ४८ ॥

'यत्पादपङ्कजरजः शिरसा बिभर्त्ति श्रीरब्जजश्च गिरिशः सह लोकपालैः' ।
सर्वेश्वरस्य परमस्य हि सर्वशक्तेः 'किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः' ॥ ४९ ॥

समागते तु राघवे प्लवङ्गमाः ससूर्य्यजाः ।
विपुप्लुवुर्भयार्द्दिता न्यवारयच्च मारुतिः ॥ ५० ॥

इति (एतस्मिन् विषये) । कस्मिन् न्वहं त्विति, 'कस्मिन् न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्नहं प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इत्यादि वेदवचः प्रसिद्धम् । स भगवानवतारे (तथैव अ)विभक्त एव हि ॥ ४६–७ ॥ (तदनुग्रहाय तत्) तस्मात् सर्वसुराश्रयत्वात् हनुमतोऽनुग्रहाय सुग्रीवपरित्राणलक्षणाय ॥ ४८–५० ॥

मृगविशेषः । ऋषीणां तपोभङ्गभिया यत्र मूका ऋश्यास्तस्मिन् गिरौ ॥ ४५ ॥ यतोऽसौ यत्र हरिः । **'कस्मिन् न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति । स प्राणमसृजत'** [ष.उ.६.३] इति वेदवचः ॥ ४६ ॥ अस्य रविजस्य मारुतेश्च प्रतीपं प्रतिकूलम् ॥ ४७ ॥ परत्र भीमावतारे । तत् तस्मात् हनुमतोऽनुग्रहाय ॥ ४८ ॥ **'यत्पादपङ्कजरजः–'** [१०.६२.४२] इति भागवतवाक्येन स्ववचनं समयोजयद् भगवत्पादः स्वग्रन्थस्यापि पञ्चमवेदताज्ञापनार्थम् । दशमस्कन्धे द्विषष्टितमेऽध्याये नीलापरिणयप्रसङ्गे कोसलपतेर्नग्नजितो वचनमिदम् । **'यत्पादपङ्कजरजः शिरसा बिभर्ति श्रीरब्जजश्च गिरिशः सह लोकपालैः । लीलातनूः स्वकृतसेतुपरीप्सया यः काले दधत् स भगवान् स्वकृतेन तुष्येत्'** इति समग्रः श्लोकः । **'किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः'**[९.९.२०] इति च नवमे । **'नेदं यशो रघुपतेरिह विश्वमूर्तेर्लीलातनोरधिकशान्तविमुक्तधाम्नः । रक्षोवधो जलधिबन्धनमस्त्रपाणेः किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः'** इति समग्रं पद्यम् ॥ ४९ ॥ **'समागते तु राघवे'** इति प्लुतगत्याऽनुष्टुभा प्रमाणिकाख्यया कपीनां विप्लवोऽभिनीय दर्शित इव । अहो प्लवङ्गमा विप्लवङ्गमा जाता इत्यपहसति । **'नानारूप-**

संस्थाप्याऽशु हरीन्द्रान् जानन् विष्णोर्गुणाननन्तान् सः ।
साक्षाद् ब्रह्मपिताऽसावित्येनेनास्य[१] पादयोः पेते ॥ ५१ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीमहाभारततात्पर्य्यनिर्ण्णये
रामचरिते हनूमद्दर्शनं नाम
पञ्चमोऽद्ध्यायः

—०—

[आदितः श्लोकाः– ४७०+५१=५२१]

स हनुमान् विष्णोरनन्तान् गुणान् जानन्, असौ विष्णुः ब्रह्मपिता इति (च) जानन् यस्मात् एनेन एतेन कारणेन अस्य पादयोः पेत इत्यन्वयः । एवं सम्यङ्माहात्म्यज्ञानेन तत्पादौ प्रपन्न इति भावः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
श्रीवेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां तात्पर्यदीपिकायां
पञ्चमोऽध्यायः

—०—

धरावेतौ तापसं वेषमाश्रितौ । वालिदूताविह प्राप्ताविति निश्चित्य सूर्यजः । उत्पपात भयत्रस्त ऋश्यमूकाद् वनान्तरम् । वानरैः सहितः सर्वैरगस्त्याश्रममुत्तमम्' [५०.३–४] इति नारसिंहे ॥ ५० ॥ ब्रह्मपिताऽसाविति च जानन् । तेन साक्षात् स्वपिता चेत्येनेन हेतुना । पेते साष्टाङ्गं पपात । पादपतनफलं समग्रमात्मगामीत्यात्मनेपदम् ॥ ५१ ॥

आचार्यगोविन्दकृते
श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयस्य ।
निर्णिक्ते व्याख्याने निर्णयभावचन्द्रिकाख्याने
प्रगतं पञ्चमाध्यायविवरणं सतां हृदयाभरणम् ॥ ✲ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु
श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयपञ्चिकायां निर्णयभावचन्द्रिकायां
पञ्चमोऽध्यायः

—०—

१. '–वित्येतेनास्य'

२२-१०-१२

षष्ठोऽध्यायः

[श्रीरामचरिते समुद्रतरणनिश्चयः]

ॐ ॥ उत्थाप्य चैनमरविन्ददलायताक्षश्चक्राङ्कितेन वरदेन कराम्बुजेन ।
कृत्वा च संविदमनेन नुतोऽस्य चांसं प्रीत्याऽऽरुरोह स हसन् सह लक्ष्मणेन ॥ १ ॥

आरोप्य चांसयुगळं[1] भगवन्तमेनं तस्यानुजं च हनुमान् प्रययौ कपीन्द्रम् ।
सख्यं चकार हुतभुक्प्रमुखे च तस्य रामेण शाश्वतनिजार्त्तिहरेण शीघ्रम् ॥ २ ॥

श्रुत्वाऽस्य दुःखमथ देववरः प्रतिज्ञां चक्रे स वालिनिधनाय हरीश्वरोऽपि ।
सीतानुमार्ग्गणकृतेऽथ स वालिनैव क्षिप्तां हि दुन्दुभितनुं समदर्शयच्च ॥ ३ ॥

ॐ ॥ संविदं सम्भाषणम् ॥ १–३ ॥

ॐ ॥ अथ षष्ठेन समग्रां किष्किन्धाकाण्डकथामाह । अरविन्ददलायताक्ष इत्यनुग्रहातिशयमाह । चक्ररेखाङ्कितेन अभीष्टदानपटुना । मूलरूपे चक्रेण वरदमुद्रया चाङ्कितेन । कराम्बुजद्वयेन । **‘संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञान-सङ्गरे । सम्भाषणे–’** इत्यभिधानम् । ‘सह, सन्’ इति, ‘सः, हसन्’ इति चात्र प्रतृण्णम् । सदैव सह सन्नपि सः, इदमप्यस्तु लीलानाटकमिति हसन् ॥ १ ॥ एनमिति । आ समन्तादिनं सर्वस्वामिनं च । प्रहृष्यन् ययौ । भगवान् रामो दृष्ट इति हर्षः । भगवन्तं वहन् यामीति प्रहर्षः । सुग्रीवोद्धरणकालः सन्निहित इति च प्रहर्षः । तस्य कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य । **‘सुग्रीवस्यानुगो वीरो हनूमान् नाम वानरः । वायुपुत्रो महातेजा रामस्याऽसीत् प्रियः सदा’** [२१.३४] इति कौर्मे । निजस्य स्वस्य, हनुमत इत्यर्थः । संसारार्तिं शाश्वतं जहार । निजस्य सुग्रीवस्य च शाश्वतीमार्तिं हरिष्यति । हरति चायं सर्वेषां निजानां भक्तानामार्तिं संसाररूपाम् ॥ २ ॥ अथ हनुमता रामसुग्रीवयोः सख्यकरणानन्तरम्, अथ सख्यादेव हेतोः, अस्य सुग्रीवस्य जीवने निर्वृत्तां दुःखवार्तां तेनैवोक्तां

---

१. **‘–युगलम्’**

वीक्ष्यैव तां निपतितामथ रामदेवः सोऽङ्गुष्ठमात्रचलनादतिलीलयैव ।
सम्प्रास्य योजनशतेऽथ तयैव चोर्वीं सर्वां[1] विदार्य्य दितिजानहनद् रसास्थान् ।। ४ ।।

रसास्थान् रसातळस्थान् ।। ४ ।।

श्रुत्वा, इच्छामात्रेण तदिष्टसम्पादनक्षमो देववरोऽपि स रामो लोकसङ्ग्रहार्थं प्राकृतवत् प्रतिज्ञां चक्रे । वालिनिधनाय वालिनं हन्तुम् । वालिनं हन्मीति प्रतिज्ञां चक्र इति यावत् । अथ हरीश्वरः सुग्रीवोऽपि सीतानुमार्गणकृते प्रतिज्ञां चक्रे । सीतारामयोः पुनःसमागमानुगुणं मार्गणमनुमार्गणम् । मार्ग अन्वेषणे । अथ प्रतिज्ञाकरणानन्तरमपि रामसामर्थ्ये सन्दिहानः स सुग्रीवः । रावणेनापह्रियमाणया सीतया क्षिप्तानामाभरणानां वीक्षणानन्तरमिति कथान्तरसूचकश्चाथशब्दः । वालिनैव हतस्य दुन्दुभिनाम्नोऽसुरस्य महिषरूपस्य तनुम् । **'महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः । बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान्'** [कि.कां.११.७] इति वाल्मीकीये । यो वालिना हतः, यस्य च कायं वाली योजनदूरं चिक्षेप । **'चिक्षेप बलवान् वाली वेगेनैकं तु योजनम्'** [४७] इति च । दुन्दुभिरयं मयसुतः । मायावी चास्य पूर्वजः । मण्डोदरी चास्य स्वसा । **'मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः'** [कि.कां.९.४] इति वाल्मीकीये । दुन्दुभेः पूर्वजः, मयस्य सुत इत्यर्थः । **'सुत इति भ्रातेत्यर्थः'** इत्यन्ये । **'हेमा नामाप्सरा तात श्रुतपूर्वा यदि त्वया'** [उ.कां.१२.६], **'इयं ममाऽत्मजा राजंस्तस्याः कुक्षौ विवर्धिता'** [१०], **'पुत्रद्वयं ममाप्यस्यां भार्यायां सम्बभूव ह । मायावी प्रथमस्तात दुन्दुभिस्तदनन्तरः'** [११-२] इति मयवचनं वाल्मीकीये । इयं ममाऽत्मजा मण्डोदरीत्यर्थः । समदर्शयत् रामसामर्थ्यसंवादायादर्शयत् । असीमसामर्थ्यकथनपूर्वकमदर्शयत्, प्रार्थयत च–**'एतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण । उत्क्षिप्याथ प्रक्षिपेच्चेत्, तरसा द्वे धनुःशते'** [७२] तदा–**'वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम्'** [७१] इति ।। ३ ।। अथ सुग्रीवस्य मनसि निलीनमविश्वासकीटमवगत्य । अथ दुन्दुभितनुदर्शनानन्तरमिति च । रामदेवः । दिवु क्रीडायाम् । क्रीडन् रामस्तां तनुं सम्प्रास्यत् । सुग्रीवस्य सम्प्रत्ययाय स्वसामर्थ्यं प्रकाशयितुमसनं सम्प्रासनम् । असु क्षेपणे । अथ सुग्रीवसान्त्वनानन्तरमपि, देवकार्यस्यावशिष्टत्वात् तत् सम्पिपादयिषन् दितिजान् रसास्थानहन् । अहनदित्यक्षराधिक्येन निःशेषहननमाह । तदेव चाथशब्देन सूचयामास–अथाहनत् । कात्स्न्यॆनाहन्निति । लोकमङ्गलं चेदं कर्मेत्याह । योजनशतमिते प्रदेशे । रामायणे सम्प्रति पठ्यते–**'राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन लीलया । तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम्'**[कि.कां.११.८४] इति । **'चिक्षेप शतयोजनम्'** इत्याचार्यसम्मतः पाठ इति भाति । दशेति शतार्थमिति वा वक्तव्यम् । युक्तं चैतत् । वाली यमेकयोजनं चिक्षेप तं दुन्दुभिदेहं शतयोजनं क्षिपन् रामः शताधिकबलो हन्तुं समर्थ इति लोकरीतिं दर्शयामासेव । सर्वामुर्वीं विदार्य । यद्यपि न सर्वाऽप्युर्वी विदीर्णा । तथाऽपीयं विदारणक्रिया भूकम्प इव सर्वामुर्वीं क्षोभयामासेति फलान्वयात् क्रियान्वयः । रसास्था इति भूमावेवान्तर्निलीय स्थिताः ।। ४ ।।

---

१. **'सर्वान्'**

शर्वप्रसादजबलाद् दितिजानवद्ध्यान् सर्वान् निहत्य कुणपेन पुनश्च सख्या ।
भीतेन वालिबलतः कथितः स्म सप्त सालान्[१] प्रदर्श्य दितिजान् सुदृढांश्च वज्रात् ॥ ५ ॥

एकैकमेषु स विकम्पयितुं समर्थः पत्राणि लोप्तुमपि तूत्सहते न शक्तः ।
विष्वक् स्थितान् यदि भवान् प्रतिभेत्स्यतीमानेकेषुणा तर्हि[२] वालिवधे समर्थः ॥ ६ ॥

जेतुं चतुर्गुणबलो हि पुमान् प्रभुः स्याद्धन्तुं शताधिकबलोऽतिबलं सुशक्तः ।
तस्मादिमान् हरिहयात्मजबाह्वलोप्यपत्रान् विभिद्य मम संशयमाशु भिन्धि ॥ ७ ॥

दितिजान्, पूर्वमिति शेषः ॥ ५ ॥ एषु वृक्षेषु । लोप्तुं छेत्तुम् । विष्वक् परितः ॥ ६ ॥ अतिबलं जेतुं

शर्वप्रसादजम्, नतु सहजम् । रामः कुणपेन रसास्थान् सर्वान् निहत्य । नीचलोकगमनाय हननं निहननम् । निभृतं च हननं निहननम् । यत् सुग्रीवोऽपि न बुबुधे । मा तामसा अपि ज्ञासिषुरिति वाल्मीकिरपि न जगाद । जगाद च भगवत्पादः–मा च सतामपि देवगुह्यमज्ञेयं भूदिति । कण्यते श्वापदैरिति कुणपः मृतशरीरम् । कण शब्दे । कणतेः कपन् प्रत्ययः सम्प्रसारणं चेति वैयाकरणाः । **'कणेः सम्प्रसारणं च'** [७.१०] इति दशपादिका । कपः प्रत्यय इति चाक्रवर्मणः । स्वरे प्रभेदः । **'कपश्चाक्रवर्मणस्य'** [११] इति च । आद्यपक्षे नित्त्वादाद्युदात्तः । कुणप इति । द्वितीये कुणप इत्यन्तोदात्तः । पुनश्च शुष्कस्य कुणपस्य निक्षेपमात्रेण कथं बले सम्प्रत्यय इति सन्दिहानेन, अत एव भीतेन सख्या सुग्रीवेण सप्त सालान् प्रदर्श्य, **'एकैकमेषु–'** इत्यादि **'संशयमाशु भिन्धि'** इत्यन्तं कथितः, तान् सालान् प्रविभेदेत्यन्वयः । सालः 'ಹುತ್ತ' इति भाषायाम् । वृक्षसामान्यवचनं वा । **'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः'** इत्यभिधानम् । अयं सालस्ताल इत्यपि वदन्ति । प्रदर्श्य । **'अलं विमर्शेन मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्व राजात्मज शापितो मया'** [९२] इति प्रणयेन प्रसादनपूर्वकं प्रश्रयेण दर्शयित्वा । वज्रादपि दृढाः कठोरा एव दुर्लभाः? किमुत सुदृढा अतिकठोराः । विक्रम्य कथञ्चित् कम्पयितुं समर्थः । पत्राणि लोप्तुमपि तूत्सहते न शक्तः । तथाहि रामायणे– **'यत्रैकं घटते वाली निष्पत्रयितुमोजसा'** [कि.कां.११.६७] इति । निष्पत्रयितुं घटते केवलम्, न प्रभवतीत्यर्थः । **'सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने'** [अ.सू.५.४.६१] इति सूत्रसम्मुग्धेन यत् केनचिदत्र प्रळपितं रामायणव्याख्याव्याजे ग्रन्थे– **'निष्पत्रयितुं अतिव्यथयितुम् । ननु केनातिव्यथयितुम्? बाणेन । कथं कपेर्बाणः? अप्राकृतकपित्वात्'** इति, तत् तस्यैव कपिचापलमसह्यमित्युपेक्ष्यम् । अपिचैवं व्याचक्षाणेन व्याकरणाशयोऽपि नावगतः । **'सपत्रनिष्पत्रशब्दाभ्यामतिव्यथनेऽर्थे गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे सति'** इति हि वैयाकरणा मन्यन्ते । नात्र कृञ् डाच् वा श्रूयते । कृञ्योग एव सपत्रनिष्पत्रशब्दाभ्यामतिव्यथनमर्थो गम्यत इति सम्प्रदायः । तेनातिव्यथनेऽर्थे निष्पत्रयतीति प्रयोगोऽसाधुरेव । विष्वक् विश्वतः वनमभिव्याप्य । प्रत्येकं सर्वेषां सकृद् भेदनं प्रतिभेदनम् । **'तर्हि'** इति विश्लेषेण रामसामर्थ्ये सन्दिहानः सकम्पमाहेत्यभिनीय दर्शयति ॥ ५–६ ॥ हन्तुं

---

१. **'कथितश्च सप्त तालान्'**
२. **'तर्हि'** इति विश्लिष्य पठनीयम् ।

श्रुत्वाऽस्य वाक्यमवमृश्य दितेः सुतांस्तान् धातुर्वरादखिलपुम्भिरभेद्यरूपान् ।
ब्रह्मत्वमाप्तुमचलं तपसि प्रवृत्तानेकेषुणा सपदि तान् प्रविभेद[1] रामः ॥ ८ ॥

सन्धाय कार्म्मुकवरे निशिते तु बाणेऽथाऽकृष्य दक्षिणभुजेन तदा प्रमुक्ते ।
रामेण सत्वरमनन्तबलेन सर्वे चूर्ण्णीकृताः सपदि ते तरवो रवेण ॥ ९ ॥

भित्त्वा च तान् सगिरि कुं भगवत्प्रमुक्तः [2]पाताळसप्तकमथात्र च ये त्ववद्ध्याः ।
नाम्नाऽसुराः कुमुदिनोऽब्जजवाक्यरक्षाः सर्वांश्च तानदहदाशु शरः स एकः ॥ १० ॥

प्रभुः स्यात् । अतिबलं हन्तुं सुशक्तः स्यादिति सम्बन्धः । संशयं वालिवधशक्तिविषयसंशयम् ॥ ७ ॥ अवमृश्य ज्ञात्वा । अचलमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ८–९ ॥ सगिरिकुं पर्वतसहितां धराम् ॥ १० ॥

सुशक्तः सुखेन हन्तुं शक्तः । अन्यस्तु महता यत्नेन यथाकथाच हन्यादपि । विभिद्य विश्रब्धं भित्त्वा ॥ ७ ॥ अचलं ब्रह्मत्वमाप्तुम् । अचलं तपसि प्रवृत्तान् । अत एवाचलं वृक्षरूपं बिभ्रतः प्रविभेद यथा न पुनरङ्कुरिताः स्युः । प्रबिभेदेति वक्तव्ये प्रविभेदेत्याह । वबयोरभेदात् । अत्र कश्चिद् विवक्षाविशेषोऽप्यस्ति । क्षैप्रान्तादुपसर्गात् परस्य धातोरभ्यस्तपवर्गीयाक्षरस्य क्षैप्रादेशो विभाषा भवतीति– प्रबभूव, प्रवभूव, प्रबिभेद प्रविभेद । प्रबभाण, प्रवभाण । उदन्तस्य न भवति–प्रबुभुजे । तमेतं प्रयोगविशेषं ग्राहयन्नाचार्यः प्रविभेदेति प्रयुयोजेति भाति ॥ ८ ॥ निशिते तु बाणे । तुना बाणस्य मारुतात्मकत्वं नाम वैलक्षण्यमाह । उक्तं हि–**'पञ्चात्मको मारुत एव बाणाः'** [३.७६] इति । कार्मुकवरे सन्धाय, अथ दक्षिणभुजेनाऽकृष्य, बाणे रामेण प्रमुक्ते । सुग्रीवप्रत्ययाय मुक्तेन एकेन बाणेन अमिता असुराः प्रमीता इति परममाङ्गलिकत्वमस्य प्रसङ्गस्याऽह अथेति । सतां पुनः प्रहर्षाय मुक्त इति प्रमुक्तः । असतां प्रमथनाय मुक्त इति च । बाणमोक्षणदक्षभुजेन रामेण, दक्षिणेन च भुजेन । सत्वरं मुक्ते सपदि चूर्णीकृताः । रवेण सह ॥ ९ ॥ सगिरि तान् भित्त्वा । गिरिणा सहिता कुरित्येकं पदं वा । पञ्चभूतावरेति पापचरणस्थानमिति भूमिं कुरिति कुत्सयन्ति । ते यत्र गिरौ प्रवृद्धास्तेन गिरिणा सहेत्यर्थः। सहैव च कुं पृथिवीं पाताळसप्तकं च भित्त्वा । ननु कथं पाताळसप्तकम्? सप्तस्वेकं हि पाताळम् । सत्यम्, सप्तस्वेकं च पाताळम् । सप्त च पाताळनि । पतन्त्यत्रेति पाताळमिति निर्वचनसाम्याद् भूमेरधस्तना लोकाः पाताळानि । पततेरालञ् प्रत्यय इत्यळकारा वैकायकरणाः । पातस्य तळमाधारभूमिः पाताळमिति तु वयम् । **'भित्त्वा सालान् गिरिप्रस्थं सप्त भूमिं विवेश ह । प्रविष्टश्च मुहूर्तेन रसां भित्त्वा महाजवः । निष्पत्य च पुनस्तूर्णं स्वतूणीं प्रविवेश ह'**[कि.कां.१२.३–४] इति रामायणे । **'येन सप्त महासाला गिरिर्भूमिश्च दारिताः । बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः'** [१२.९] इति च । **'सप्तसालव्यधाकृष्टध्वस्तपाताळदानवः–'** [उ.खं.७१ २२२] इति पाद्मे सूचितेयं कथा ।

---

१. **'प्रबिभेद'** २. **'पाताल–'**

नैतद् विचित्रममितोरुबलस्य विष्णोर्य्यत्प्रेरणात् सपवनस्य भवेत् प्रवृत्तिः ।
लोकस्य सप्रकृतिकस्य सरुद्रकालकर्म्मादिकस्य तदपीदमनन्यसाद्ध्यम् ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा बलं भगवतोऽथ हरीश्वरोऽसावग्रे निधाय तमयात्[१] पुरमग्रजस्य ।
आश्रुत्य रावमनुजस्य बिलात् स चाऽगादभ्येनमाशु दयिताप्रतिवारितोऽपि ॥ १२ ॥

तन्मुष्टिभिः प्रतिहतः प्रययावशक्तः सुग्रीव आशु रघुपोऽपि हि धर्म्ममीक्षन् ।
नैनं जघान विदिताखिललोकचेष्टोऽप्येनं स आह युधि वां न मया विविक्तौ॥ १३ ॥

सरुद्रकालकर्मादिकस्येत्यत्र काल इति कालाभिमानी गरुडः । 'कालात्मकः सोऽथ सुपर्ण आसीत्' इति भगवत्पादैरेवोक्तत्वात् । कर्मेति कर्माभिमानी इन्द्रः । 'क्रियात्मा पाकशासनः' इत्युक्तत्वात् । तदपि तथाऽपि ॥ ११–१२ ॥ धर्ममीक्षन् धर्मं दर्शयन् ॥ १३ ॥

नाम्ना कुमुदिनः । कुत्सितमोदिन इत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रकृतिः प्रधानं तन्मानिनी श्रीश्च । प्रकृतेः कस्य पुरुषमानिनः चतुर्मुखस्य चेति वा । शरीरे पवनस्य विशेषप्रवृत्तिरिति तस्य पृथङ् निर्देशः । **'यस्मिन् स्थिते स्थास्यामि'** इत्यादिश्रवणात् । शेषो भविष्यन्निति रुद्रपदेन शेषोऽपि गृह्यते । काल इति कालात्मकः सुपर्णः, कर्मेति कर्मेन्द्रियमानी शक्रश्च । कालकर्मादीनामवान्तराभिमानिनश्च गृह्यन्ते । अभिमन्यमानानां कालकर्मादीनां सत्ता च । **'द्रव्यं कर्म च कालश्च'** इत्यादेः प्रकृतिब्रह्मवायुभ्योऽवरत्वं च रुद्रादीनां कनाऽऽह– कर्मादिकस्येति । यद्यपि स्वार्थे कन् भवति । तथाऽपि सम्भवति महार्थलाभे किमिति नार्थान्तरमनुसन्धीयते ॥ ११ ॥ अथ, परिष्वज्य रामोदितम्– **'क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः । गत्वा चाऽह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगन्धिनम्'** [कि.कां.१२.१३] इति प्रोत्साहकं वचः श्रुत्वा च । भ्रातृगन्धिनं भ्रातृपीडकम् । गन्ध अर्दने । तं राममग्रे निधाय । पुरं किष्किन्धाम् । **'आरामगृहवापीभिः प्रासादायतनादिभिः । विश्वकर्मकृतैर्विश्वैर्विशेषैरुपशोभितम्'** [सं.रा;कि.कां.६.२३] इति पण्डिताचार्यवचनम् । **'सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम् । वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन् गहने वने'** [१२] इति च । किङ्किमपूर्वं धत्त इति किष्किन्धा । प्रथमस्यानुस्वारस्य षादेषः । **'किष्किन्धा गुहा'** इति पारस्करप्रभृतिषु [अ.सू. ६.१.१५७] पठन्ति पाणिनीयाः । आश्रुत्य आश्चर्यवत् श्रुत्वा, आह्वानमिव श्रुत्वा अभ्यागात् ॥ १२ ॥ प्रतिहतः वारंवारं हतः । वीप्सायां प्रतिः । धर्ममीक्षन् स्वयं पश्यन् । अन्येषां च दर्शयन् । स्वस्य धर्मातीतत्वात् परस्मैपदम् । एनं वालिनं न जघान । एनं सुग्रीवं स राम आह । वां युवाम् । युतौ वात इति युवाम् । इमौ तु सम्प्रति वियुताविति द्योतयितुं वामित्याह साकूतम् । अपि च युधि युवामिति वक्तव्ये युधि वामित्याह । सकृदुदितं 'यु' इत्यक्षरमुभयत्रापि संयुक्षीरन्नक्षरमुखा इति । व्यवधानेऽप्यक्षरयोजनं शास्त्रसिद्धम् । तद् यथा– नराशंसमिति

१. **'तमगात्'**

सौभ्रात्रमेष यदि वाञ्छति वालिनैव नाहं निरागसमथाग्रजनिं हनिष्ये ।
दीर्घः सहोदरगतो न भवेद्धि कोपो दीर्घोऽपि कारणमृते विनिवर्त्तते च ॥ १४ ॥

कोपः सहोदरजने पुनरन्तकाले प्रायो निवृत्तिमुपगच्छति तापकश्च ।
एकस्य भङ्ग इति नैव झटित्यपास्तदोषो निहन्तुमिह योग्य इति स्म मेने ॥ १५ ॥

तस्मान्न बन्धुजनगे जनिते विरोधे कार्य्यो वधस्तदनुबन्धिभिराश्वितीह[1] ।
धर्म्मं प्रदर्शयितुमेव रवेः सुतस्य भावी न ताप इति विच्च न तं जघान ॥ १६ ॥

यः प्रेरकः सकलशेमुषिसन्ततेश्च तस्याज्ञता कुत इहेशवरस्य विष्णोः ।
तेनोदितोऽथ सुदृढं पुनरागतेन वज्रोपमं शरममूमुचदिन्द्रसूनोः[2] ॥ १७ ॥

धर्ममीक्षन्नित्यत्र प्रकृतं धर्मस्वरूपं दर्शयति– सौभ्रात्रमित्यादिश्लोकत्रयेण । सौभ्रात्रं स्नेहम् । वालिनैवेत्यवधारणेन विरोधिनाऽपीत्यर्थः सूचितः । निरागसमपराधरहितम् । अथशब्दोऽप्यर्थः ॥ १४–१५ ॥ आशु अवि(चार्य) । इति (धर्मम्) ॥ १६ ॥ इह वालिसुग्रीवविवेकविषये । पुनरागतेन युद्धार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥

वक्तव्ये नरा वा शंसमित्याह । आद्यस्यान्त्यस्य वा ग्रहणे सर्वसङ्ग्रहश्च शास्त्रसिद्धः । अथ वां युधि युवयोर्युद्धे युवां न मया विविच्य ज्ञाताविति च शक्यं व्याख्यातुम् । एवं बहवोऽत्र विवक्षाविशेषा भवन्ति । विविक्तौ– विचिर् पृथग्भावे ॥ १३ ॥ य इदानीं भ्रातृव्यः सञ्जातस्तेन वालिनैव सहजत्वाद्यदि सौभ्रात्रमिच्छति । स्नेहमयं भ्रातृभावम् । अथ तस्मादेव सौभ्रात्रात् । पत्नीहरणेन भ्रात्रे कृतागसम्, अथापि स्वभावतो निरागसम् । न हनिष्ये । आत्मलाभार्थं न हनिष्यामि । आत्मलाभार्थं निरागसो न हन्तव्या इति लोकान् शिक्षयितुमित्यर्थः । नहि भगवतः कश्चन स्वात्मलाभो नाम । वक्ष्यति हि स्वयमेव–**'धर्मं प्रदर्शयितुमेव'** इति । तेनास्वाङ्गकर्मकस्यापि अनाङ्पूर्वस्यापि हन्तेर्युक्तामात्मनेपदमाशयविशेषविवक्षयेत्याचार्याशयः । **'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः'** इति भारविः ॥ १४ ॥ एकस्य भङ्गो नाशः अपरस्य तापकश्च भवति इत्यतः स्वभावतोऽपास्तदोषो वाली नेह झटिति निहन्तुं योग्य इति मेने । कः? यः सदाऽप्यपास्तसर्वदोषो भगवान् ॥ १५ ॥ इह भ्रात्रोर्विरोधविषये लोकधर्मं प्रदर्शयितुमेव । नतु सुग्रीवस्य तापः स्यादिति शङ्कया । यतः भावी न ताप इति वेत्ति सः । तस्माद् विदन्नपि लोकशिक्षार्थमेव न जघान । एवमहननेनापि न तस्य तापो भावी, यतः परस्ताद् घानिष्यते स इति भाविकार्यं जानन्नपि न तं जघान ॥ १६ ॥ शेमुषीणां सन्ततिः । **'ङ्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलम्'** [अ.सू.६.३.६३] इति

---

१. '–श्वितीव।' २. '–दिन्द्रसूनौ'

रामाज्ञयैव लतया रविजे विभक्ते वायोः सुतेन रघुपेण शरे च मुक्ते[1] ।
श्रुत्वाऽस्य शब्दमतुलं हृदि तेन विद्ध इन्द्रात्मजो गिरिरिवापतदाशु सन्नः ॥ १८ ॥

लतयेति पुष्पस्रजेति भावः । अस्य शरस्य । तेन शरेण । सन्नः मूर्छितः ॥ १८–१९ ॥

ह्रस्वः समासान्तः । अथवा शेमुषीसन्ततेरित्येव पदपाठः । सकलजीवानां शेमुषीसन्ततिः भगवत्प्रज्ञायाः पुरः अत्यल्पेति द्योतयितुं संहितायां ह्रस्वः । इह सुग्रीवशेमुषीविषये । ईश्वरपदं निर्वदन्नाह– ईशवरस्य । अथेति कथान्तरारम्भे । सकृत्पराभवानन्तरं पुनरागतेनेति च । अथ पुनरागतेन सुग्रीवेण 'इदानीं पुनर्वाली हन्तव्य एव' इति सुदृढमुदितो रामः । दृढमिति नियतम् । सुदृढमिति विनाऽपवादम् । इन्द्रसूनोरुपरि ॥ १७ ॥ ननु कथं वायोः सुतेन? लक्ष्मणेन हि गजपुष्पीलता सुग्रीवकण्ठे न्यस्ता । तथाहि वाल्मीकिराह– **'गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणाम् । कुरु लक्ष्मण कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः'**[कि.कां.१२.३९] इति, **'लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत्'** [१२.३०] इति, **'कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाह्वया । लक्ष्मणेन समुत्पाट्य यैषा कण्ठे कृता तव'**[१४.८] इति च । न भोः । बहुग्रन्थद्रष्टाऽऽचार्यः सर्वाविरोधायैवमाह– **'वायोः सुतेन लतया रविजे विभक्ते'** इति । तथाहि भारते– **'न विशेषस्तयोर्युद्धे यदा कश्चन दृश्यते । सुग्रीवस्य तदा मालां हनुमान् कण्ठ आसजत्'** [व.प.२८१.३४] इति । तर्हि वाल्मीकिवचनस्य का गतिः? नात्र कोऽपि विरोधः । हनुमानिति निरवकाशम् । लक्ष्मणेनेति सावकाशम् । निरवकाशानुगुणं सावकाशं व्याख्येयमिति शास्त्रनियमः । लक्ष्मीवान् हि लक्ष्मण उच्यते । तेनोभावपि लक्ष्मणौ भवतः । वायोः सुतोऽपि, रामानुजोऽपि । **'रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेयवत्'** इति चाभिदधति । एवं सन्दिग्धमेव प्रयुञ्जते परोक्षप्रिया ऋषयोऽपि । निर्णिनाय चाऽचार्यस्तत्वबुभुत्सुषु वात्सल्यातिशयात्–'लक्ष्मणेन वायोः सुतेन' इति । दिव्यलक्षणसम्पन्नेन हनुमतेत्येतत् । स्कान्दे पुनरन्यथैवोच्यते–**'ततो रामो महाबाहुः सुग्रीवस्य शिरोधरे । लतामाबद्ध्य चिह्नं तु युद्धायाचोदयत् तदा'** [ब्र.खं. २.२१] इति । हनुमद्द्वारा आबद्ध्येत्यर्थः । एवं दुर्गमाः शास्त्रमार्गा भवन्ति । 'श्रुत्वा विद्धः' श्रवणसमकालं विद्ध इत्यर्थः । तेन शरस्य वेगातिशयमाह । सन्नः विषण्णः विशीर्णगात्रश्च । नन्वथापि शङ्काशङ्कुर्बाधते । इन्द्रदत्तां काञ्चनमालां सदा धारयति स्म वाली । तेनैव शक्यं वालिज्ञानम् । यो माली स वाली, अपरः सुग्रीव इति । यया धृतया वाली पुरःस्थितस्य प्रत्यर्थिनः सारसर्वस्वमाजहारेति, अत एव तं रामः प्रच्छन्नः सञ्जहारेति वृथा कथा ववृधे । यं मोहमपोहितुं भगवानाचार्योऽपि श्लोकमेकमत्र जग्रन्थ–**'यः प्रेरकः सकललोकबलस्य–'** [२१] इति । तत् किमनेन गजपुष्प्या द्राविडप्राणायामेनेति । अत्र केचिदाहुः–तदानीं वाली तां मालामधृत्वैवाऽजगामेति । चिन्त्यमेतत् । गमकाभावात् । मालां धृत्वैवाऽजगामेत्यत्र गमकसद्भावाच्च । तथाहि भारते– **'हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् । प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः'** [व.प.२८१.१९] इति । स्फुटवचनाच्च सङ्ग्रहरामायणे–**'उक्त्वेति मोहमापेदे वाली प्राणान् न मुक्तवान् । इन्द्रदत्तां दधन्मालां काञ्चनीं मृतिनाशनीम्'** [कि.कां.-

---

१. **'शरे प्रमुक्ते'**

भक्तो ममैष यदि मामभिपश्यतीह
पादौ ध्रुवं मम समेष्यति निर्विचारः ।
योग्यो वधो नहि जनस्य पदानतस्य
राज्यार्थिना रविसुतेन वधोऽर्थितश्च ॥ १९ ॥

कार्य्यं ह्यभीष्टमपि तत् प्रणतस्य पूर्वं शस्तो वधो न पदयोः प्रणतस्य चैव ।
तस्माददृश्यतनुरेव निहन्मि शक्रपुत्रं त्वितीह तमदृष्टतया[1] जघान ॥ २० ॥

यः प्रेरकः सकललोकबलस्य नित्यं पूर्णाव्ययोच्चबलवीर्य्यतनुः स्वतन्त्रः ।
किं तस्य दृष्टिपथगस्य च वानरोऽयं [2]कर्त्तैशचापमपि येन पुरा विभग्नम् ॥ २१ ॥

सन्नेऽथ वालिनि जगाम च तस्य पार्श्वं प्राहैनमार्द्रवचसा यदि वाञ्छसि त्वम् ।
उज्जीवयिष्य इति नैच्छदसौ त्वदग्रे को नाम नेच्छति मृतिं पुरुषोत्तमेति ॥ २२ ॥

एवमपि प्रण(तवधस्य) गर्हिंतत्वे(ऽपि), प्रणतस्यावध्यत्वेऽपीत्यर्थः । पदयोः प्रणतस्य वधो नैव शस्तो यस्मात् तस्मादेवादृश्यतनुरिति सम्बन्धः ॥ २० ॥ वालिदर्शने स्वबलं तमुपैतीति भिया अदृश्यतनुर्जघानेति मोहं सोपपत्तिकं परिहरति– यः प्रेरक इत्यादिना ॥ २१ ॥ इति वदन् नैच्छदित्यन्वयः ॥ २२ ॥

४.४८] इति । **'इयं च माला भवता सुग्रीवाय प्रदीयताम् । प्रोच्येति मालामुन्मुच्य रामपादारविन्दयोः । सम्यगर्पितवान् वाली स्वात्मानं चाऽत्मवित्तमः'** [७७] इति च । तर्हि का गतिः? इयमत्र गतिः । सुग्रीवोऽपि काञ्चनमालां बभार । किन्तु लौकिकी सा, नेन्द्रदत्ता । तस्मादुभयोरपि मालयोः काञ्चनमयत्वात् समानरूपत्वाच्च न ताभ्यां विशेषज्ञानमिति युक्तं हनुमता गजपुष्पीक्षेपणमिति ॥ १८ ॥ इह अभिमुखे पुरत एव स्थितं पश्यति । समेष्यति शरणमेष्यति ॥ १९ ॥ प्रणतस्य च वधो न शस्त एव इत्यालोच्येव तमदृष्टतया स्थितो जघान ॥ २० ॥ पूर्णं स्वरूपतोऽनन्तम् । अव्ययं कालतोऽनन्तम् । उच्चं सर्वाधिकत्वादद्वितीयम् । दृष्टिपथगस्य च । चकारेणेन्द्रदत्तविजयमालां बिभ्रच्च । ईशस्येदमैशं चापम् । विभग्नं द्विधा विश्लिष्य भग्नम् ॥ २१ ॥ करुणार्द्रवचसा । उज्जीवयिष्ये । आत्मगतमनुकम्पातिशयमात्मनेभाषयाऽऽह । त्वदग्रे–**'त्वत्तोऽहं वधमाकाङ्क्षन् वार्यमाणोऽपि तारया । सुग्रीवेण सह भ्रात्रा द्वन्द्वयुद्धमुपागतः'** [वा.रा;किं.कां.१८.५८] इति च ॥ २२ ॥

---

१. **'त्विति स्म तमदृश्यतया'** २. **'कर्तैशचापमपि येन पुरा प्रभग्नम्'**

काय्र्याणि तस्य चरमाणि विधाय पुत्रं त्वग्रे निधाय रविजः कपिराज्य आसीत् ।
रामोऽपि तद्गिरिवरे चतुरोऽथ मासान् दृष्ट्वा घनागममुवास सलक्ष्मणोऽसौ ॥ २३ ॥

अथातिसक्ते क्षितिपे कपीनां प्रविस्मृते रामकृतोपकारे ।
प्रसह्यँ तं बुद्धिमतां वरिष्ठो रामाङ्घ्रिभक्तो हनुमानुवाच ॥ २४ ॥

न विस्मृतिस्ते रघुवर्य्यकार्य्ये काय्र्या कथञ्चित् स हि नोऽभिपूज्यः ।
न चेत् स्वयं कर्त्तुमभीष्टमद्य ते ध्रुवं बलेनापि हि कारयामि ॥ २५ ॥

स एवमुक्त्वा हरिराजसन्निधौ द्वीपेषु सप्तस्वपि वानरान् प्रति ।
[1]सम्मेळनायाऽशुगतीन् स्म वानरान् प्रस्थापयामास समस्तशः प्रभुः ॥ २६ ॥

हरीश्वराज्ञाप्रणिधानपूर्वकं हनूमता ते प्रहिता हि वानराः ।
समस्तशैलद्रुमषण्डसंस्थितान् हरीन् समादाय तदाऽभिजग्मुः ॥ २७ ॥

पुत्रमङ्गदम् । अथानन्तरम् । गिरिवरे (माल्यवति) । घनागमं वर्षर्तुम् ॥ २३–२५ ॥ सप्तसु द्वीपेषु स्थितान् समस्तशः वानरान् प्रति (प्रस्थापयामास) इति वाक्यभङ्गः ॥ २६ ॥ द्रुमषण्डेषु वनेषु ॥ २७–३४ ॥

तस्य वालिनः । पुत्रमङ्गदमग्रे निधाय तन्मुखेन तस्य पितुः कार्याणि विधाय । एवं तमङ्गदमग्रे यौवराज्ये निधाय स्वयं कपिराज्ये राजाऽसीत् । गिरिवरे माल्यवन्नामके– **'माल्यवत्कन्दरे देवो दिव्यकन्दफलाशनः । अनुकूलजलाधारे सानन्दं सानुजोऽवसत्'** [सं.रा;कि.कां.५.४०] इति पण्डिताचार्यः ॥ २३ ॥ स्त्रीभोगलोलुपतया प्रमादेन विस्मृते । प्रसह्य बलात् तं भर्त्सयित्वा ॥ २४ ॥ अभित उभयतः । इह च परत्र च श्रेयसे ॥ २५ ॥ द्वीपेषु स्थितान् वानरान् प्रति समस्तशः सर्वास्वपि दिक्षु । समस्तशः समस्तानां सम्मेळनाय वा । समस्तानां कपीनां, जीवानां वा प्रभुः प्रभञ्जन इति वा । समस्तशः गिरिगुहावृक्षेभ्यः प्रस्थापयामासेति वा । कथमेते सप्तभ्यो द्वीपेभ्य आगताः, ये लङ्कायाः शतयोजनमध्वानं लङ्घयितुमप्रभवः? अस्त्यत्र तात्पर्यविशेषः– सर्वे कपयो देवांशसम्भवा अपि क्वचित्क्वचिदपारेऽकूपारे प्लवमानाः, प्लवनजनितश्रमाः क्वचित्क्वचित् पवनप्रेङ्खोलिते वियति समुत्पतन्तः किष्किन्धामभ्याजग्मुः । नाऽञ्जनेय इव सकृदुत्पतनेन डयमाना महान्तमध्वानमञ्जसाऽतीयुरिति । प्रस्थापयामास । समेषामेकत्र मेलनं सम्मेळनम् । संयोगे मेलनस्य लो ळः ॥ २६ ॥ आज्ञायाः प्रणिधानमुद्धरणम् । निवेदनं वा । सङ्गतानामानयनं समादानम् । अभिजग्मुः किष्किन्धाभिमुखमाजग्मुः ॥ २७ ॥

---

१. **'सम्मेलना–'**

तदैव रामोऽपि हि भोगसक्तं प्रमत्तमालक्ष्य कपीश्वरं प्रभुः ।
जगाद सौमित्रिमिदं वचो मे प्लवङ्गमेशाय वदाऽशु याहि ॥ २८ ॥

यदि प्रमत्तोऽसि मदीयकार्य्ये नयाम्यहं त्वेन्द्रसुतस्य मार्ग्गम् ।
प्रायः स्वकार्य्ये प्रतिपादिते हि मदोद्धता न प्रतिकर्त्तुमीशते ॥ २९ ॥

इतीड्यरामेण समीरिते तदा ययौ सबाणः सधनुः स लक्ष्मणः ।
दृष्ट्वैव तं तेन सहैव तापनिर्भयाद् ययौ रामपदान्तिकं त्वरन् ॥ ३० ॥

हनूमतः साधुवचोभिराशु प्रसन्नचेतस्यधिपे कपीनाम् ।
समागते सर्वहरिप्रवीरैः सहैव तं वीक्ष्य ननन्द राघवः ॥ ३१ ॥

ससम्भ्रमं तं पतितं पदाब्जयोस्त्वरन् समुत्थाप्य समाश्लिषत् प्रभुः ।
स चोपविष्टो जगदीशसन्निधौ तदाज्ञयैवाऽदिशदाशु वानरान् ॥ ३२ ॥

प्रमत्तं प्रमादिनम्, स्त्रीभोगपानादिव्यसनैः प्रकर्षेण मत्तं च मदोद्धतं च । आलक्ष्य ईषदिव लक्षयित्वा ॥ २८ ॥ यदि प्रमत्तः । **'न स सङ्कुचितः पन्था येन वाली हतो गतः । समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः'** [कि.कां. ३०.८१] इति च । प्रतिपादिते सामस्त्येन सम्पादिते सति । प्रतिकर्तुं प्रत्युपकर्तुम्, नेशते न प्रभवन्ति । नेच्छन्तीति पर्यवसितम् । इयं हि लोकरीतिः ॥ २९ ॥ सधनुः । धनुषः प्रायः षष्ठीयोग एव **'धनुषश्च'** [अ.सू.५.४.१३२] इति बहुव्रीहावनङादेशः । शोभनं धनुरस्येति सुधन्वा । नतु सहार्थयोगे । धनुषा धनुना वा सह वर्तत इति सधनुः । तापनिस्तपनतनयः सुग्रीवः । त्वरन् । सर्वमपि लोकहितरक्षणफलमिति परस्मैभाषा ॥ ३०–३१ ॥ त्वरन् समुत्थाप्येति भक्तपारवश्यं परस्मैभाषार्थः । द्वाभ्यां कराभ्यां सङ्गृह्य प्रीतिपूर्वमुत्थापनं समुत्थापनम् । समाश्लिषत् । यद्यपि **'श्लिष आलिङ्गने'** [अ.सू.३.१.४६] इत्यङमपोद्य क्सः विहितः । तेनाऽलिङ्गनार्थे **'समाश्लिक्षत्'** इति रूपमिति पाणिनीयाः । आलिङ्गनं चात्र विवक्षितोऽर्थः । अथापि समाश्लिषदित्याह । तेनैतज्ज्ञापयत्याचार्यः–आलिङ्गन एव क्स इति नियमः । नत्वालिङ्गने क्स एवेति । अपिचाऽलिङ्गनमानन्दविशेषाय भवति । तदेतत् क्सेनोच्यते–**'कन्यां दृढं समाश्लिक्षद् युवा'** इति । नहि भगवति कश्चनालिङ्गनेन विकार इति सूचयितुं च **'समाश्लिषत्'** इत्येवाऽह । अपिचाक्षरलोपेन समाश्लेषस्य किञ्चिदिव न्यूनतामाह, विस्मरणेन कृतापराधत्वात् । अथाप्यनुग्रहपूर्णोऽयमाश्लेष इति समाश्लेष एव ॥ ३२–३३ ॥

समस्तदिक्षु प्रहितेषु तेन प्रभुर्हनूमन्तमिदं बभाषे ।
न कश्चिदीशस्त्वदृतेऽस्ति साधने समस्तकार्य्यप्रवरस्य मेऽस्य ॥ ३३ ॥

अतस्त्वमेव प्रति याहि दक्षिणां दिशं समादाय मदङ्गुलीयकम् ।
इतीरितोऽसौ पुरुषोत्तमेन ययौ दिशं तां युवराजयुक्तः ॥ ३४ ॥

समस्तदिक्षु प्रतियापिता हि ते हरीश्वराज्ञामुपधार्य्य मासतः ।
समाययुस्तेऽङ्गदजाम्बवन्मुखाः सुतेन वायोः सहिता न चाऽययुः ॥ ३५ ॥

समस्तदुर्ग्गप्रवरे दुरासदं विमार्ग्गतां विन्ध्यगिरिं महात्मनाम् ।
गतः स कालो हरिराडुदीरितः समासदंश्चाथ बिलं महाद्भुतम् ॥ ३६ ॥

उपधार्य अवधार्य । मासतः प्रागिति शेषः । नचाऽययुः नैवाऽययुः ॥ ३५ ॥ विन्ध्यगिरिम्, प्राप्येति शेषः ॥ ३६ ॥

दक्षिणां दिशं प्रति याहि । त्वमेव मम प्रतिनिधिर्भूत्वा याहीति च । युवराजेन अङ्गदेन युक्तः । एतेन–**'अथाङ्गदं पुरस्कृत्य ये गता वानरोत्तमाः'** [न.पु.५०.१३७] इति पुराणवचनं विवृतम् । वस्तुतो हनुमानेव पुरोगः । अथापि लोकदृष्ट्या युक्तमङ्गदस्य यूथनेतृताव्यवहारो युवराजत्वादिति ॥ ३४ ॥ अयमस्यां दिशि, अयमस्यामिति प्रत्येकं विभज्य यापिताः । उपधार्य सबहुमानं शिरसि धृत्वा । दक्षिणां दिशं विनाऽन्यसमस्तदिक्षु प्रतियापितास्ते वानराः मासतः निर्दिष्टे मासकाल एव, मासस्यान्तरेवेति यावत्, स्वकार्यं सम्पूर्याऽययुः । अथ ये वायोः सुतेन सहिता गतास्त एव नाऽययुः ॥ ३५ ॥ समस्तदुर्गप्रवरेषु दुरासदं विन्ध्यगिरिं सीतार्थं विमार्गताम् । मार्ग अन्वेषणे । मार्गयति । मार्गति । देशतः कालतश्चात्यन्तसंयोग उपसगार्थः । ननु किष्किन्धायां कपयोऽवात्सुः । तत उत्तरो हि विन्ध्यः । तत् किं दिगन्तरभ्रमेण ते विन्ध्यमासेदुः? ममार्गुश्च? अत्र विवदन्ते विदन्तः । मेरुं मर्यादीकृत्य दिग्व्यवस्थेत्येकः पक्षः । तेन मेरोर्दक्षिणभागः समग्रं भारतं तेषां मार्गणक्षेत्रम् । यत्र सीतामपाहार्षीद् रावणस्तमाश्रमं केन्द्रीकृत्य दिग्व्यवस्थेत्यपरः पक्षः । नायमगस्त्यप्रतिस्तब्धो विन्ध्यः । किन्तु पश्चिमघट्टस्यैवायमेकः कूट इति तृतीयः पन्थाः । वस्तुतस्तु भारतमध्यगो विन्ध्य एवात्र विवक्षितो विन्ध्य इति सूक्तम् । लोकोऽपि हि तथा व्यवहरति । विन्ध्यादुत्तरमुत्तरभारतमिति । दक्षिणं दक्षिणभारतमिति । उत्तरं भारतं पुनस्त्रेधा विभज्यते । मध्यभागः पूर्वभागः पश्चिमभाग इति । प्राग्ज्योतिषादिः पूर्वभागः । गान्धारादिः पश्चिमभागः । ततो यथासम्भवं खण्डान्तरगमनं द्वीपान्तरगमनं च । यथा दक्षिणभारते सीतामनुपलभ्य लङ्कां नाम द्वीपान्तरं जगाम हनुमान् । तत आर्यावर्ताद् दक्षिणो भागस्तेषामन्वेषणक्षेत्रमिति तत एव सीतामार्गणमारभन्तेति वदन्ति । तथाहि श्रूयते रामायण एव–

कृतं मयेनातिविचित्रमुत्तमं समीक्ष्य तत् तार उवाच चाङ्गदम् ।
वयं न यामो हरिराजसन्निधिं विलङ्घितो नः समयो यतोऽस्य ॥ ३७ ॥

दुरासदोऽसावतिचण्डशासनो हनिष्यति त्वामपि किं मदादिकान् ।
अगम्यमेतद् बिलमाप्य तत् सुखं वसाम सर्वे किमसाविहाऽचरेत् ॥ ३८ ॥

नचैव रामेण सलक्ष्मणेन प्रयोजनं नो वनचारिणां सदा ।
नचेह नः पीडयितुं स च क्षमस्ततो ममेयं सुविनिश्चिता मतिः ॥ ३९ ॥

इतीरितं मातुलवाक्यमाशु स आददे वालिसुतोऽपि सादरम् ।
उवाच वाक्यं च न नो हरीश्वरः क्षमी भवेल्लङ्घितशासनानाम् ॥ ४० ॥

राज्यार्थिना येन हि घातितोऽग्रजो हृताश्च दाराः सुनृशंसकेन ।
स नः कथं [1]रक्ष्यति शासनातिगान् निराश्रयान् दुर्बलकान् बले स्थितः ॥ ४१ ॥

समयः (मासतः प्रागागन्तव्यमिति समयः) ॥ ३७–४३ ॥

'विन्ध्यमेवाऽदितः कृत्वा विचेरुस्ते ततस्ततः' [कि.कां.४९.२२] इति । गतः गतप्रायः । अथ बिलम् । **'दुर्गमृक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितम्'** [कि.कां.५०.७] इति च । दानवेन मयेन ॥ ३६ ॥ तदेवाऽह–कृतं मयेन । मयस्य शिल्पकौशलेनातिविचित्रम्, काञ्चनैर्विमानैः, तपनीयगवाक्षैः, मणिकाञ्चनचित्रैः शयनासनैः, महार्घैर्यानैः, हैमराजतैर्भाजनैः, दिव्यैश्चाम्बरैः । सहजवैचित्र्यं पूर्वमुक्तम्–महान्ति प्राकृतिकानि अद्भुतानि यत्र तन्महाद्भुतमिति । कानि तानि? हिरण्मयाः पादपाः, काञ्चनानि पद्मानि, जातरूपमया मत्स्या इत्यादीनि । विपदस्तारयति सुहृद इति तारः । स्वयं तरति वा विपज्जलधिम् । अरीणामङ्गं द्यतीत्यङ्गदः । दो अवखण्डने । सुहृदामङ्गं दयते वा । देङ् रक्षणे । समयो नियमबन्धः मासावधिः कालश्च ॥ ३७ ॥ लङ्घितशासनैः दुरासदः दुष्प्रापः । हनिष्यति हिंसिष्यति । **'कर्तनं वा करिष्यामि अन्यथा कर्णनासयोः'** [५०.१२४] इति नारसिंहे कपीन् प्रति सुग्रीववचनम् ॥ ३८ ॥ न केवलं सुग्रीवः । स च रामोऽपि । नचेत्यवधारणे । नैव क्षमः । गते हनिष्यति, अतो न गन्तव्यमिति निश्चिता मतिः । बिलेऽत्र तस्य न पादप्रसर इति विनिश्चिता । रामलक्ष्मणावप्यत्र न पीडयितुं समर्थाविति सुविनिश्चिता ॥ ३९ ॥ क्षमी क्षन्ता ॥ ४० ॥ नृशंसः क्रूरः न केवलम् । किन्तु सुनृशंसकः अतिक्रूरः ।

---

१. **'रक्षति शास–'**

इतीरिते शक्रसुतात्मजेन तथेति होचुः[1] सह जाम्बवन्मुखाः ।
सर्वेऽपि तेषामथ चैकमत्यं दृष्ट्वा हनूमानिदमाबभाषे ॥ ४२ ॥

विज्ञातमेतद्धि मयाऽङ्गदस्य राज्याय ताराभिहितं हि वाक्यम् ।
साध्यं नचैतन्न हि वायुसूनू रामप्रतीपं वचनं सहेत ॥ ४३ ॥

नचाहमाक्रष्टुमुपायतोऽपि शक्यः कथञ्चित् सकलैः समेतैः ।
सन्मार्गतो नैव च[2] राघवस्य दुरन्तशक्तेर्बिलमप्रधृष्यम् ॥ ४४ ॥

वचो ममैतद् यदि चाऽदरेण ग्राह्यं भवेद् वस्तदतिप्रियं मे ।
न चेद् बलादप्यनये प्रवृत्तान् प्रशास्य सन्मार्गगतान् करोमि ॥ ४५ ॥

इतीरितं तत् पवनात्मजस्य श्रुत्वाऽतिभीता धृतमूकभावाः ।
सर्वेऽनुजग्मुस्तमथाद्रिमुख्यं [3]महेन्द्रमासेदुरगाधबोधाः ॥ ४६ ॥

सन्मार्गतः आक्रष्टुम् ॥ ४४–५ ॥ ईरितं वचनम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (अ.सू.३.३.११४) इति (क्तप्रत्ययः) । अगाधबोधाः गम्भीरज्ञानिनः ॥ ४६ ॥

यत्क्रौर्यस्य नान्तो विद्यते । नाप्यकार्यं नाम । अत एवातिकुत्सितश्चेति सुनृशंसकः । अतिमुख्यमत्युग्रं च शासनमतिशासनम् । तदतिगान् नः स कथं रक्षी कथं रक्षिष्यति? यद्वा षलोपेन रक्ष्यति रक्षिष्यतीत्येवार्थः । अथच रक्षधातुः श्यन्विकरणे दिवादिगणेऽपि पठनीयः । तेन रक्ष्यति रक्ष्यतः रक्ष्यन्ति– इत्यादिरूपसिद्धिः । पुराणेषु चायं दिवादिः पठ्यते–**'अहं रक्ष्यामि ते भार्यां स्थीयतामत्र शोभन'** [न.पु.४९.३२] इति जटायुवचनं नारसिंहे । 'रक्षति शासनातिगान्' इति पाठे स्वरसोऽर्थः । दुर्बलान्, दुर्बलतयाऽनुकम्पनीयानपि ॥४१॥ आबभाषे आकर्ण्य बभाषे । आलोच्य बभाषे । तेषामाशयमाक्षिप्य बभाषे । सर्वानामन्त्र्य च बभाषे ॥ ४२ ॥ प्रसिद्धा किलाङ्गदराज्यकामना तारस्येति राज्याय हीत्याह । तथा कामनयैव तारेणाभिहितमित्येतत् मया विज्ञातं हि । हीति स्वस्य परेङ्गितज्ञतां स्मारयति । आशामात्रमेतत् । नच साधयितुं शक्यम् । हि यस्मात् वायुसूनू रामप्रतीपं वचनं न सहेतेति दाढर्याय परोक्षतयाऽऽह ॥ ४३ ॥ सन्मार्गत आक्रष्टुमपगमयितुम् ॥ ४४ ॥ अदरेण भयरहितेन आदरेण गौरवेण प्रेम्णा च । अथ आदरेण ईषद्भयेन वा । अपि वा मयि रामे च आदरेण समन्तात् अतिशयभयेन वा ॥ ४५ ॥ सुग्रीवचण्डशासनादपि हनूमतः प्रशासनादतिभीताः । तेन प्रशासनेन राममहिमावगमेन विगतमोहतया पश्चात्तापेन

---

१. **'चोचुः'** २. **'नैव हि राघ–'** ३. **'माहेन्द्र–'**

निरीक्ष्य ते सागरमप्रधृष्यमपारमेयं सहसा विषण्णाः ।
दृढं निराशाश्च मतिं हि दध्रुः प्रायोपवेशाय तथा च चक्रुः ॥ ४७ ॥

प्रायोपविष्टाश्च कथा[१] वदन्तो रामस्य संसारविमुक्तिदातुः ।
जटायुषः पातनमूचुरेतत्[२] सम्पातिनाम्नः श्रवणं जगाम ॥ ४८ ॥

तस्याग्रजोऽसावरुणस्य सूनुः सूर्य्यस्य बिम्बं सह तेन यातः ।
जवं परीक्षन्नथ तं सुतप्तं गुप्त्वा पतत्रक्षयमाप्य चापतत् ॥ ४९ ॥

स दग्धपक्षः सवितृप्रतापाच्छ्रुत्वैव रामस्य कथां सपक्षः ।
भूत्वा पुनश्चाऽशु मृतिं जटायुषः शुश्राव पृष्ट्वा पुनरेव सम्यक् ॥ ५० ॥

अप्रधृष्यं अलङ्घ्यम् । अपारमेयं अमेयपारावारम् ॥ ४७–८ ॥ तस्य जटायुषः ॥ ४९ ॥ पुनश्च सपक्षो

धृतमूकभावाः । मनसा कायेन च पवनात्मजमनुसृत्य जग्मुः । प्रकृते रामप्रतीपभाषणेऽपि तेषां तामसत्वं न शङ्क्यम् । देवांशत्वादगाधबोधा हि सर्वे । जलमतळस्पर्शमगाधम् । बोधस्तु तळस्पृगगाध उच्यते । सम्प्रति तु तात्कालिकतया चागाधबोधा अप्रतिष्ठबोधाः । **'गाधृ प्रतिष्ठायाम्'** ॥ ४६ ॥ पारेण मेयः परिच्छेद्यो न भवतीत्य-पारमेयः । अज्ञातापरपारम् । अप्रधृष्यमजेयम् । अशक्यक्रमणम् । विषादो नाम चिकीर्षितस्य करणे विहतोपायतया, उपायान्तरादर्शनेन च जीवितेऽप्यनुत्साहजननी काचन चित्तविक्रिया । सागरलङ्घने सीतान्वेषणे च निराशाः । मरणपर्यन्तमनशनं प्रायः । **'प्रायो मरणानशने'** इत्यभिधानम् । तथा प्रायोपवेशं चक्रुश्च ॥ ४७ ॥ सतां संसारविमुक्तिदातुः । सद्यो जटायुषः संसारविमुक्तिदातुः । राजसानां संसारदातुः । तत्तद्योग्यतानुसारेण सतामसतां च विविधमुक्तिदातुः । सतां नित्यसुखरूपा । असतां नित्यदुःखरूपा । सतां च सालोक्यादिभेदेन, आनन्दतारतम्येन च विविधा मुक्तिः । संसारादमुक्तिश्च विमुक्तिः । **'विमुक्त इत्यमुक्त उच्यते'** इति हि भगवद्वचनम् । जटां यातीति जटायुः । तस्य शिरसि जटासदृशी रोमराजिरासीदित्यर्थः । **'अपष्ठु-दुष्ठु-सुष्ठु-हरिद्रु-मितद्रु-शतद्रु-शङ्कु-धनु-मयु-पशु-देवयु-जटायु-कुमारयु-मृगयवः एते शब्दा कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते'** [१.१५] इति कातन्त्रीयवृत्तौ दुर्गसिंहः । सम्पातिनाम्नः पतत्रिणः । सम्पतनात् सम्पातिः ॥ ४८ ॥ कोऽयं सम्पातिनामा? आह– तस्य जटा-युषोऽग्रज इति । भ्रातराविमौ पुरा जवे परस्परजयैषिणावादित्यमुपयातौ । आदित्यसारथेररुणस्य सूनू किल । गगनमध्यं प्राप्ते दिनकरे जटायुरवससाद । तं तदा सुतरां तप्तमुत्पतनायाप्रभवन्तं स्नेहात् सम्पातिः पक्षाभ्यां प्रच्छादयामास । तेन दग्धपक्षोऽत्र विन्ध्ये पपातेति कथा । परीक्षन्निति । परीक्षाऽपि भ्रातृवात्सल्यादेव न स्वजिगी-षयेति परस्मैभाषा ॥ ४९ ॥ प्रतापात् तापप्रकर्षात् । रामकथाश्रवणेन पुनश्च सम्यक् सपक्षो भूत्वा । बहोः

---

१. 'कथाम्' २. '–मूचिरे तत्'

स रावणस्याथ गतिं सुतोक्तां निवेद्य दृष्ट्वा जनकात्मजाकृतिम् ।
स्वयं तथाऽशोकवने निषण्णामवोचदेभ्यो हरिपुङ्गवेभ्यः ॥ ५१ ॥

ततस्तु ते ब्रह्मसुतेन पृष्टा न्यवेदयन्नात्मबलं पृथक्पृथक् ।
दशैव चाऽरभ्य दशोत्तरस्य क्रमात् पथो योजनतोऽतियाने[1] ॥ ५२ ॥

सनीलमैन्दद्विविदाः[2] सताराः सर्वेऽप्यशीत्याः परतो न शक्ताः ।
गन्तुं यदाऽथाऽत्मबलं स जाम्बवान् जगाद तस्मात् पुनरष्टमांशम् ॥ ५३ ॥

भूत्वा पृष्ट्वा पुनः सम्यगशेषं शुश्राव ॥ ५० ॥ सुतोक्तां सुतेन सुपार्श्वेनोक्ताम् । निवेद्य ज्ञापयित्वा ॥ ५१ ॥ ततः ब्रह्मसुतेन पृष्टास्ते योजनतः दशैव चाऽरभ्य क्रमाद् दशोत्तरस्य दशयोजनोत्तरस्य पथः मार्गस्य अतियाने अतिक्रमणे क्षममात्मबलं पृथक्पृथक् न्यवेदयन्निति वाक्यभङ्गः ॥ ५२ ॥ पुनरष्ट-मांशम् । अशीत्या अष्टमांशयुक्तम् । अयं भावः— अशीत्या अष्टमांशो दश, दशयुक्ताशीतिम्, नवतिमिति यावत् ॥ ५३–४ ॥

कालादनन्तरं पुनः सलीलं पतनपाटवं सम्यक्त्वम् । श्रुत्वैवेत्येवकारः केवलार्थः । श्रवणमात्रेण सपदि । विवरज्ञानार्थं पुनरेव पुनःपुनः पृष्ट्वा किंकिमासीत् कथङ्कारं मृत इति, पुनरपि मृतिवार्तां शुश्रावेति भ्रातरि प्रेमातिशयं दर्शयति ॥ ५० ॥ **'तं मामेवङ्गतं पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः । आहारेण यथाकालं बिभर्ति पततां वरः'** [कि.कां.५९.८], **'स कदाचित् क्षुधार्तस्य ममाऽहाराभिकाङ्क्षिणः । गतसूर्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिषः । स मया वृद्धभावाच्च कोपाच्च परिभर्त्सितः । क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पततां वरः । स मामाहारसंरोधात् पीडितं प्रीतिवर्धनः । अनुमान्य यथातत्वमिदं वचनमब्रवीत् । अहं तात यथाकालमामिषार्थी खमाप्लुतः । महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य च समास्थितः'** [१०–३], **'तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम् । स्त्रियमादाय गच्छन् वै भिन्नाञ्जनचयप्रभः'**[१५], **'...सिद्धैः परमशोभनैः । स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः । हरन् दाशरथेर्भार्यां रामस्य जनकात्मजाम्'** [२०] इति सुतोक्तां रावणस्य गतिम्, सीतामादाय गगने गमनम् । स्वयं च दृष्ट्वा । हरणवेलायां सम्प्रति च । **'ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना'** [५८.१५] इति । **'इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा'** [२९] इति । **'आयोजनशतात् साग्राद् वयं पश्याम नित्यशः'** [३०] इति च ॥ ५१ ॥ ब्रह्मसुतेन जाम्बवता । अङ्गदेन पृष्टा इति रामायणे । जाम्बवता चाङ्गदेन च पृष्टा इत्यविरोधः । वयसा ज्येष्ठो जाम्बवान् प्रथमं पप्रच्छेति युक्तम् । तेनानुमतश्चाङ्गदः युवराजत्वादधिकृतं पप्रच्छेति सर्वं सुन्दरम् । योजनानां दशावराण्यारभ्य दशोत्तरस्य पथः अतियानेऽतिक्रमणे, तदपि समुद्रस्य, मध्ये मार्गं सम्भावितांश्च विघ्नानतीत्य याने ॥ ५२ ॥ नीलति नीलवर्णो

---

१. '–तोऽभियाने' २. '–मैन्दविविदाः'

बलेर्य्यदा विष्णुरवाप लोकांस्त्रिभिः क्रमैर्नन्दिरवं प्रकुर्वता ।
तदा मया भ्रान्तमिदं जगत्त्रयं सवेदनं जानु ममाऽस मेरुतः ॥ ५४ ॥

अतो जवो मे नहि पूर्वसम्मितः पुरा त्वहं षण्णवतिप्लवोऽस्मि ।
ततः कुमारोऽङ्गद आह चास्माच्छतं प्लवेयं न ततोऽभिजाने ॥ ५५ ॥

अस्मात् पर्वतात् । ततः गमनानन्तरं नाभिजाने, सीतामार्गणादिकार्यक्षमत्वमिति शेषः ॥५५–५६॥

भवतीति नीलः । णील वर्णे । अनीकं लातीति वा । सकृदेव द्विविदपदमत्र भगवत्पादः प्रयुयोज । उपरिष्टाद् विविद इत्येव । रामायणे तु द्विविद इत्येव सर्वत्र साम्प्रतिकः पाठः । **'नळनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता'** [व.प.२८४.१९] इति च भारते । योजनानि दश प्लवेयेति गज आह । विंशतिं गवाक्षः । त्रिंशतं गवयः । चत्वारिंशतमृषभः । पञ्चाशतं गन्धमादनः । षष्टिं मैन्दः । सप्ततिं विविदः । तारोऽशीतिम् । नीलोऽपि प्रायोऽशीतिम् । यद्यपि रामायणे सुषेणोऽशीतिमिति पठ्यते । **'सुषेणस्तु हरिश्रेष्ठः प्रोक्तवान् कपिसत्तमान् । अशीतिं योजनानां तु प्लवेयं प्लवगर्षभाः'** [कि.कां.६५.९] इति । सत्यं पठ्यते । किन्त्वपपाठोऽयम् । सुषेणः पश्चिमां दिशं जगाम; न दक्षिणाम् । **'पश्चिमां तु भृशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः'** [कि.कां.४६.६] इति पूर्ववचनात् । तस्मात् **'तारश्चापि हरिश्रेष्ठः–'** इत्येव साधुः पाठः । अत एवाऽह भगवत्पादोऽपि–**'सनीलमैन्दद्विविदाः सताराः–'** इति । हनुमता सहाऽगताः सर्वेऽपि कपयो नीलाद्याः, अशीत्याः परतो न शक्ताः । ननु सप्तद्वीपेभ्य आगताः कपयः कथं न लङ्कां पतितुं पारयन्ति? अत्र प्राचीना द्वेधा समादधते–**'तेषु सप्तसमुद्रेषु आसन्नानां द्वीपानां बाहुल्यात् सुकरं पतनम् । लङ्काद्वीप एव परितः शतयोजनसमुद्रमध्यगतः । अत एव रावणो विगतशङ्कां लङ्कामध्युवास'** इत्येके । **'यद्यपि गजादयोऽपि शतयोजनलङ्घने शक्ताः । 'भूतळे सागरे वाऽपि शैलेषु च वनेषु च । पाताळस्यापि वा मध्ये न ममाऽच्छिद्यते गतिः । इत्येकैकं तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः । ऊचुश्च वचनं तस्य हरिराजस्य सन्निधौ'** [कि.कां.४५.१६–१७] इति तैः स्वशक्तेः ख्यापितत्वात् । **'नहि वो गमने सङ्गः कदाचित् कस्यचित् क्वचित्'** [६५.२२] इत्यङ्गदोक्तेश्च । **'तथाऽपि रावणाधिष्ठितलङ्काप्रवेशसीतान्वेषणादिकं दुष्करमन्येनेति तत्साधकहनुमत्प्रचोदनाय तथोक्तवन्त इति समाधेयम्'** इत्यपरे । वस्तुतस्तु द्वीपान्तरादागतानां कपीनां दशोत्तरं योजनमेव गगने गमनसामर्थ्यम् । ततोऽधिकं पन्थानं जले प्लवमानाः, आसन्नं द्वीपान्तरमासाद्य विश्रान्ता वा समागता इति समीचीनम् ॥ ५३ ॥ नन्दिरवमानन्दघोषम् । तथाहि भागवते– **'जाम्बवानृक्षराजस्तु भेरीशब्दैर्मनोजवः । विजयं दिक्षु सर्वासु महोत्सवमघोषयत्'** [८.२०.९] इति ॥ ५४ ॥ अस्तिवत् अस्मीत्यपि त्रैकालिकम् । षण्णवतिप्लव आसम् । अथवा पुरा अस्मि आसमित्यर्थः । **'पुरि लुङ् चास्मे'** [अ.सू.३.२.१२२] । **'पुराशब्द उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यतनेऽर्थे विभाषा लुङ्प्रत्ययो भवति लट् च'** इति हि वैयाकरणाः । अस्मि पुरा षण्णवतिप्लवः । आसं पुरा षण्णवतिप्लवः । स्मयोगे तु **'अस्मि पुरा स्म षण्णवतिप्लवः'** इत्येव । साम्प्रतं तु केवलं नवतिप्लवः । **'नवतिं**

अपूरिते[1] तैः सकलैः शतस्य गमागमे शत्रुबलं च वीक्ष्य ।
सुदुर्गमत्वं च निशाचरेशपुर्याः स धातुः सुत आबभाषे ॥ ५६ ॥

अयं हि गृध्रः शतयोजनं गिरिं त्रिकूटमाहेत उतात्र विघ्नाः ।
भवेयुरन्येऽपि ततो हनूमानेकः समर्थो न परोऽस्ति कश्चित् ॥ ५७ ॥

उक्त्वा स इत्थं पुनराह सूनुं प्राणस्य निःसीमबलं प्रशंसयन्[2] ।
त्वमेक एवात्र परं समर्थः कुरुष्व चैतत् परिपाहि वानरान् ॥ ५८ ॥

इतीरितोऽसौ हनुमान् निजेप्सितं तेषामशक्तिं प्रकटां विधाय ।
अवर्द्धताऽशु प्रविचिन्त्य रामं सुपूर्णशक्तिं चरितोस्तदाज्ञाम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरिचिते श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णये
श्रीरामचरिते समुद्रतरणनिश्चयो नाम
षष्ठोऽध्यायः

—०—

[आदितः श्लोकाः– ५२१+५९=५८०]

अन्येऽपि सुदुर्गमत्वादेरन्येऽपि ॥ ५७ ॥ प्राणस्य सूनुम् । निःसीमबलं हनूमतः । परं केवलम् । अत्र एतत्कार्यसाधने ॥ ५८ ॥ निजेप्सितं स्वाभिलषितं इतीरितः असौ हनूमानवर्धत । तदाज्ञां चरितोः कर्तुमीश्वरः । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' (अ.सू.३.४.१३) इति तोसुन् प्रत्ययः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां श्रीवेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां
तात्पर्यदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः

—०—

योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः' [किं कां.६५.१३] इति वाल्मीकीये । ततः परं तत्र सीतान्वेषणे, राक्षसनिग्रहे, प्रत्यागमने च मम शक्तिरस्तीति नाहमभिजाने । तादृशसामर्थ्यस्यानुभवमूला स्मृतिरभिज्ञानम् । न मयैतत् साहसमनुभूतपूर्वम्, नापि कर्तुमुत्सह इत्याहेति ॥ ५५ ॥ जलदुर्गेण दुर्गमम् । वरोन्मत्तरक्षोरक्षितमिति सुदुर्गमम् ॥ ५६ ॥ न परोऽस्ति कश्चित्–**'इत्युक्तो जाम्बवान् प्राह सर्वे शक्तास्तु वानराः । सागरोत्तरणे किन्तु कार्यमन्यस्य**

१. 'आपूरिते' २. 'प्रकाशयन्'

सम्भवेत् । तत्र दक्षोऽयमेवात्र हनूमानिति मे मतिः' [५०.१६१–२] इति नारसिंहे । प्लवनेन डयनेन वा यथाकथाच सागरोत्तरणे सर्वेऽपि समर्थाः । समग्रकार्यनिर्वहणं त्वन्यस्य हनूमत एव सम्भवेदिति पुराणवचनार्थः ॥ ५७ ॥ अधिकं प्रशंसन् प्रशंसयन् । **'आधिक्येऽधिकम्'** इति सूत्रात् । तस्य सामर्थ्यविशेषं प्रशंसयन् स्तुत्या प्रकाशयन्निति च । स्वयं प्रशंसन्नन्यैश्च प्रशंसयन्निति च ॥ ५८ ॥ स्वाभिलषितमेव लङ्कागमनं तैरप्युक्त्वा प्रेरितः । यथा निजेप्सितं तथा तेषामशक्तिं च प्रकटय्य । रामाज्ञां सीतामार्गणरूपां चरितोश्चरितुमवर्धत । यतश्चरितोः चरितुमीश्वरः । ईश्वर उपपदे तोसुन् भवतीति पूर्वे व्याख्यातारः । स्यात् तदपि । क्वचिदनीश्वरेऽपि भवति । यद्यपि–**'ईश्वरशब्द उपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोस्तोसुन्कसुन्प्रत्ययौ भवतः । ईश्वरोऽभिचरितोः । अभिचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो विलिखः । विलेखितुमित्यर्थः'** इति जयादित्यः । अथापि यथा **'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा'** [अ.सू.१.४.९] इत्यत्र षष्ठीयुक्त इति शक्यमवक्तुम्, केवलस्यापि प्रयोगदर्शनात्, एवम् **'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ'** [३.४.१३] इत्यत्रापि तोसुनि ईश्वर इति न वक्तव्यम्, कसुनि तु स्यादिति भगवत्पादाशयः । ननु 'चरितोरीश्वरः' इत्यध्याहारेण शक्यं सूत्रसङ्गमनम्? अयि किमाह भवान्? अध्याहारेणेति । तेनाप्रयोगेऽपीत्येवोक्तं भवति । अप्रयुक्तं ह्यध्याह्रियते । यत्रानवसरस्तत्र किलाध्याहारः । न ह्यनवसराभावेऽपि सूत्रे प्रोक्तमिति युक्तमध्याहर्तुम् । सोऽयं 'पुत्रवती गृहिणी' इति वचनसार्थक्यायापुत्रया दत्तपुत्रस्वीकारः । सा वक्तव्या–'भवति, अपुत्राऽपि गृहिणी भवति' इति ॥ ५९ ॥

आचार्यगोविन्दकृते
श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयस्य ।
निर्णिक्ते व्याख्याने निर्णयभावचन्द्रिकाख्याने
प्रगतं षष्ठाध्यायविवरणं विदुषां हृदयाभरणम् ॥ ✻ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु
श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयपञ्चिकायां
निर्णयभावचन्द्रिकायां
षष्ठोऽध्यायः

—०—

२२-१०-१२

सप्तमोऽध्यायः

[श्रीरामचरिते हनूमत्प्रतियानम्]

ॐ ॥ रामाय शाश्वतसुविस्तृतषड्गुणाय सर्वेश्वराय [1]सुखसारमहार्ण्णवाय ।
नत्वा लिलङ्घयिषुरर्ण्णवमुत्पपात निष्पीड्य तं गिरिवरं पवनस्य सूनुः ॥ १ ॥

चुक्षोभ वारिधिरनुप्रययौ च शीघ्रं यादोगणैः सह तदीयबलाभिकृष्टः ।
वृक्षाश्च पर्वतगताः पवनेन पूर्वं क्षिप्तोऽर्ण्णवे गिरिरुदागमदस्य हेतोः ॥ २ ॥

स्यालो[2] हरस्य गिरिपक्षविनाशकाले क्षिप्त्वाऽर्ण्णवे[3] स मरुतोर्वरितात्मपक्षः ।
हैमो गिरिः पवनजस्य तु विश्रमार्त्थमुद्भिद्य वारिधिमवर्द्धदनेकसानुः ॥ ३ ॥

ॐ ॥ १ ॥ तदीयबलाभिकृष्टः तत्सम्बन्धिवेगजनितपवनबलाभिकृष्टः । वृक्षाश्च अनुप्रययुः । उदागमत् उद्गतोऽभूत् ॥ २–३ ॥

ॐ ॥ सप्तमेन सुन्दरकाण्डकथासङ्ग्रहः । शाश्वताः कालतोऽनन्ताः, विस्तृताः स्वरूपतोऽनन्ताः षड्गुणा ज्ञान-शक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांसि, ऐश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्याणि वा । स्विति तेषां निर्दुष्टत्वमाह । ऐश्वर्या-देरनैश्वर्यादिसमानाधिकरणत्वमेव दोषो नाम । तदेव स्फुटं निदर्शयति– **सर्वेश्वरायेति** । सर्वत्र सर्वदा सर्वस्येश्व-रायेति । सारं दुःखासम्भिन्नतयाऽनन्ततया च श्रेष्ठं सुखं सुखसारम् । तस्य महार्णव इव निधानम् । सुखस्य सारस्य बलस्य च महार्णवो वा । **'सारो बले त्रिषु वरे'** इत्यभिधानम् । रामशब्दार्थोऽयम् । **'आनन्दरूपो निष्परीमाण एषः'** इत्यादेः । रामाय रामानुग्रहं सम्पादयितुं नत्वा । रामाय रामकार्यार्थमर्णवं लिलङ्घयिषुरर्णवगतं च नारायणं नत्वा । **'सागरं सरितश्चैव प्रणम्य शिरसा कपिः'** [न.पु.५१.३] इति नारसिंहे । गिरिवरादुत्पतिष्णुर्गिरिवरगतं च तं नत्वा ॥ १ ॥ जलजन्तवो यादांसि । यदा वारिधिः क्षुब्धो भवन्नवशतयाऽनुप्रययौ तदा वारिधिगता यादोगणाश्चानु-प्रययुः । न केवलम्, पर्वतगता वृक्षाश्चोत्कृत्तमूला अनुप्रययुः उदाजग्मुः । अहो तदानीमेव पवनेन पूर्वं क्षिप्तो गिरिरप्युदा-गमत् ऊर्ध्वमागतः । न तदीयबलाभिकर्षात् । किन्तु अस्य हनूमतः सम्मानहेतोः ॥ २ ॥ हरस्य स्यालो भार्यासोदरः,

---

१. **'–राय बलवीर्यमहा–'** २. **'श्यालो–'** ३. **'क्षिप्तोऽर्णवे'**

नैवात्र विश्रमणमैच्छत[१] निःश्रमोऽसौ निःसीमपौरुषगुणस्य[२] कुतः श्रमोऽस्य ।
आश्लिष्य पर्वतवरं स ददर्श गच्छन् दैवैस्तु[३] नागजननीं प्रहितां वरेण ॥ ४ ॥

जिज्ञासुभिर्निजबलं तव भक्षमेतु यद्यत् त्वमिच्छसि तदित्यमरोदितायाः ।
आस्यं प्रविश्य सपदि प्रविनिःसृतोऽस्माद् देवाननन्दयदुत स्वृतमेषु रक्षन् ॥ ५ ॥

नागजननीं सुरसाख्याम् । वरेण प्रहितां वरं दत्त्वा प्रेषितामित्यर्थः ॥ ४ ॥ निजबलम् । निजशब्देन हनूमानभिप्रेतः । स्वृतम्, शोभनमृतं सत्यम्, वचनमिति शेषः । सत्यवचनरक्षणं नाम तदमोघकरणम् ॥ ५ ॥

मैनाकः । **'हिमवद्दुहिता साऽभून्मेनायां द्विजसत्तम । तस्या भ्राता तु मैनाकः सखाऽम्भोधेरनुत्तमः'** [मा.पु.५२.१३] इति मार्कण्डेये । इन्द्रेण गिरिपक्षच्छेदकाले मरुताऽर्णवे क्षिप्त्वाऽवशेषितात्मपक्षः । हैमो हेममयः । अवर्धत् । केवलं हनुमदुपचरणार्थमेव वृद्धिरिति परस्मैपदम् । एतदेवाऽह–पवनजस्य विश्रमार्थं तु विश्रमार्थमेवेति ॥ ३ ॥ स्वस्य निःश्रमत्वाविष्करणार्थमेवेयमिच्छेत्यात्मनेपदमैच्छतेति । पौरुषं पुरुषभावः पुरुषकारस्तेजश्च । **'पौरुषं पुरुषस्य स्याद् भावे कर्मणि तेजसि'** इत्यभिधानम् । जीवेष्वयं हि पुरुषोत्तमः, सर्वजीवकर्मप्रेरकश्चायं महातेजाः । **'प्राण ओजः सहो बलम्'** इति हि भागवते । दैवैस्तु । हनुमद्विजयं काङ्क्षद्भिः, अथापि जिज्ञासया विघ्नं कुर्वद्भिरिति विशेषं तुनाऽऽह । देवा एव दैवाः, देवसम्बन्धिनश्च । **'ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । अब्रुवन् सूर्यसङ्काशां सुरसां नागमातरम्'** [वा.रा;सुं.कां.१.१४५] इति हि वाल्मीकिः । एवं सर्वग्रहणार्थं दैवैरित्याह । **'देवैस्तु'** इति पाठे स्फुटोऽर्थः । वरेण सहितां प्रहिताम् । वबयोरभेदात् 'प्रहिता अम्बरेण' इति च प्रतृण्णम् । या दैवैः अम्बरेण अम्बरमार्गेण प्रहिता प्रेषिता, तां हि प्रकटं ददर्श । काम्? नागजननीं सुरसाम् । **'सुरसाऽजनयन्नागान् राम कद्रूस्तु पन्नगान्'** [अ.कां.१४.२८] इति हि रामायणे । **'सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणामभवद् द्विजाः । अनेकशिरसां तद्वत् खेचराणां महात्मनाम्'** [कू.पु.१८.९] इति कौर्मे । **'सुरसायां सहस्रं तु सर्पाणामभवत् पुरा'** [पा.पु;सृ.खं.६.६९] इति पाद्मे । **'सुरसायां सहस्रं तु सर्पाणाममितौजसाम्'** [वि.पु.१.२०.१९] इति वैष्णवे । ननु भागवतेऽन्यथा पठ्यते–**'दन्दशूकादयः सर्पा राजन् क्रोधवशात्मजाः'** [६.६.२] इति, **'यातुधानाश्च सौरसाः'** इति च । सत्यं पुराणेष्वन्यथाऽन्यथा पठ्यन्ते । यथा तामसानामन्यथाज्ञानं स्यात् । सात्विकानां तु न विपरीतज्ञानावकाशः । तथाहि स्मरन्ति–**'पुराणेषु च वैषम्यं युगकल्पव्यवस्थया । नचाप्रामाण्यशङ्का ते कथाया व्यत्यये क्वचित्'** [स्कां.पु;वै.खं;मा.मा.१३.७०] इति । **'कश्चिदेव हि जानाति विरक्तो विष्णुतत्परः'** [७२] इति च । एवमन्यत्रापि ॥ ४ ॥ कीदृशेन वरेण? आह– **जिज्ञासुभिः** । निजबलं जिज्ञासुभिर्दैवैः 'यद्यत् त्वं भक्षमिच्छसि तत्तत् तव भक्षं सत् त्वामेतु' इति वरेण च्छन्दयित्वा प्रहितामिति पूर्वश्लोकेनान्वयः । सम्पन्नं च देवानामिष्टमित्याह– इत्येवममरोदितायाः, अत एव मुखं व्यादाय स्थितायाः सुरसाया

---

१. **'–मैच्छदविश्रमो–'** २. **'–पौरुषबलस्य'** ३. **'देवैस्तु'**

दृष्ट्वा सुरप्रणयितां बलमस्य चोग्रं देवाः प्रतुष्टुवुरमुं सुमनोभिवृष्ट्या ।
तैरादृतः पुनरसौ वियतैव गच्छन् छायाग्रहं प्रतिददर्श च सिंहिकाख्यम् ॥ ६ ॥

लङ्कावनाय सकलस्य च निग्रहेऽस्याः सामर्थ्यमप्रतिहतं प्रददौ विधाता ।
छायामवाक्षिपदसौ पवनात्मजस्य सोऽस्याः शरीरमनुविश्य बिभेद चाऽशु ॥ ७ ॥

निस्सीममात्मबलमित्यनुदर्शयानो हत्वैव तामपि विधातृवराभिगुप्ताम् ।
लम्बे स लम्बशिखरे निपपात लङ्काप्राकाररूपकगिरावथ सञ्चुकोच ॥ ८ ॥

छायां गृह्णातीति छायाग्रहः ॥ ६ ॥ छायामवाक्षिपदिति । छायाया अवक्षेपणेन सोऽस्या आस्येऽवक्षिप्तः ॥ ७ ॥ लम्बे लम्बनाम्नि लम्बशिखरे लम्बमानशिखरे । सञ्चुकोच सूक्ष्मरूपोऽभूदिति भावः ॥ ८ ॥

आस्यं प्रविश्य । अस्मादास्यात् सपदि प्रविनिःसृतः । निःसृतः इति पर्याप्तम् । अथापि विनिःसृत इत्याह । तावदेव पर्याप्ततरम् । अथापि प्रविनिःसृत इत्याह । तेनैतदाह–आत्मन इतरेभ्यो विलक्षणतां प्रकाशयन्, विशिष्टं चाऽत्मनः सामर्थ्यं प्रकटयन् निःसृत इति । प्रकारविशेषेण निःसृत इति कथाविशेषं च सूचयाम्बभूव– योजनायतं तदास्यं अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा प्रविश्य निर्गत इति । अस्मादेव कारणाद् देवाननन्दयदुत । उतेति चार्थे । तेन गन्धर्वादीनृष्या-दींश्च । यथोक्तपालनाख्यं शोभनं व्रतं स्वृतम् । यद्वा शोभनं ऋतं यथार्थविज्ञानं यस्मिन् कर्मणि तत् स्वृतम् । यथार्थ-ज्ञानपूर्वकं वरदानम् । हनुमत्प्रभावं विज्ञायैव देवैर्दत्तं वरं रक्षन्नित्यर्थः । यद्यपि देवानामपि वरं विहन्तुमयं समर्थः । अथापि मैषां वचो मृषा भूदिति कृपया तेषु अवितथवचनरूपं महिमानं रक्षन् ॥ ५ ॥ अत एव सत्यपि सामर्थ्ये देवानां स्वृतरक्षणरूपामस्य सुरप्रणयितां दृष्ट्वा प्रहृष्टास्तुष्टुवुः । सुमनोऽभिवृष्ट्या सह । छाययैव बिम्बं गृह्णातीति छायाग्रहः । अत एव तत्तनयो राहुरपि सूर्यचन्द्रयोः पतितस्य भूच्छायस्य नियन्ता ग्रहो बभूव । प्रतिददर्श गमनप्रतिबन्धरूपं ददर्श । सेयं सिंहिका हिरण्यकशिपुतनया राहुजननी विप्रचित्तिभार्या ॥ ६ ॥ भूमेरलङ्कारोऽयमिति लङ्का नाम पुरी । वैयाकरणास्तु–**'लातेरङ्कः प्रत्ययः । लातीति लङ्का'** इत्याहुः । यदा हिरण्यकशिपू रावणो बभूव तदा लङ्काया अवनाय । लङ्कां निजिघृक्षोः सकलस्य शत्रुगणस्य निग्रहाय च । निग्रहेणैव हि समग्रमवनं साध्यते । अस्याः सिंहिकायाः । अवस्तादाक्षिपत् अध आचकर्ष । अनुविश्य प्रवेशानुरूपेणाणुरूपेण प्रविश्य ॥ ७ ॥ घटनाघ्टनामनु दर्शयानः । विधातृवरेणाभितो गुप्तामपि । लम्बशिखरे ऊर्ध्वं लम्बमानशिखरे । गगनचुम्बिशिखरे । लबि शब्दे अवस्रंसने च । निपपात नीचैर्जगाम । अवततार । प्राकाररूपकगिराविति प्राकृतिकं दौर्गम्यमाह । यस्याः समुद्र एव परिखा-रूपकः । गिरिरेव प्राकाररूपकः । यद् यस्य कृत्यं करोति तत् तस्य रूपकमुच्यते । जलदुर्गे महान् बभूव । अथ गिरिदुर्गे सञ्चुकोच ॥ ८ ॥

भूत्वा बिलाळसमितो[1] निशि तां पुरीं च
प्राप्स्यन् ददर्श निजरूपवतीं स लङ्काम् ।
रुद्धोऽनयाऽऽश्वथ विजित्य च तां स्वमुष्टि-
पिष्टां तयाऽनुमत एव विवेश लङ्काम् ॥ ९ ॥

मार्ग्गमाणो बहिश्चान्तः सोऽशोकवनिकातळे[2] ।
ददर्श [3]शिंशपावृक्षमूलस्थितरमाकृतिम् ॥ १० ॥

निजरूपवतीं आविर्भूतनिजरूपां लङ्कां लङ्काभिमानिदेवताम् ॥ ९ ॥ बहिश्चान्तः लङ्कापुरस्येति शेषः ॥१०॥

विलाळसमितः । विडाल इति बिडाल इति चार्वाचीनाः । आखुमार्ग्गणाय बिले अडतीति बिलाळः । अड उद्यमे । बिलम्बिल-मटति वा । बिलाट एव बिलाडः । तृतीयोऽतिशये । अज्मध्यस्थडस्य ळः । तमेतं बिलाडं सन्तं बिडालमाचक्षते वर्ण-व्यत्ययेन । वैयाकरणास्तु **'बिड आक्रोशे'** इत्यतः कालन्प्रत्यये वेडतीति विडाल इति पदं निष्पादयन्ति । **'सूर्ये चास्तं गते रात्रौ देहं सङ्क्षिप्य मारुतिः । पृषदंशकमात्रः सन् बभूवाद्भुतदर्शनः'**[सुं.कां.२.४९] इति । प्राप्स्यन्निति प्रेप्सन्नित्यर्थः । इच्छगर्भो हि सर्वत्र लृङ् भवति । तद्यथा कश्चन क्षेत्रं द्रक्ष्यामीत्याह । क्षेत्रं दिदृक्षामीत्येव तदाह । रूप्य-पीठं गमिष्यामीत्याह । रूप्यपीठं जिगमिषामीत्येव तदाह । लङ्कामानिनीं देवताम् । आशु अनायासेन । अथ बिलाळमात्रः सन्नेव तां जिगायेति विस्मयावहमेतदित्याह । तयाऽनुमतः । **'स्वयम्भुवा पुरा दत्तं वरदानं यथा मम । यदा त्वां वानरः कश्चिद् विक्रमाद् वशमानयेत् । तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम्'** [सुं.कां.३.४७] इति, **'तत् प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् । विधत्स्व सर्वकार्याणि यानियानीह वाञ्छसि'** [३.५०] इति च ॥ ९ ॥ गृहाणामन्तर्बहिश्च मार्ग्गमाणः । मार्ग्गणे समर्थः । शक्तौ चानश् । **'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्'**[अ.सू.३.२.१२९] इति हि शाब्दिकाः । मार्ग अन्वेषणे । णिजभावपक्षे मार्गतीत्यादि रूपम् । पक्षे मार्ग्गते वा । मार्ग्गस्य मार्ग्गणस्य मानं ज्ञानं यस्येति च मार्ग्गमाणः । तेन मार्ग्गणमपि नरलोकविडम्बनमित्युक्तं भवति । सर्वं मार्ग्गणजं पुण्यमात्मगतमिति चाऽ-त्मनेभाषा । अल्पं वनं वनिका । उद्यानमित्येतत् । अशोकप्रधाना वनिका अशोकवनिका । तस्यास्तळे अधस्तात् । शिंशपा अशोकप्रभेदः । शिवंशपा शिंशपा भवति । शिं शिवं प्रमाणीकृत्य शपति । यद्यहं न शोकमपनुद्यां मा शिवो मां क्षमिष्टेति । शासेरपप्रत्ययेन वर्णागमविपर्ययाभ्यां च शास्तीति शिंशपेति वैयाकरणाः । तथाहि भोजः–**'विटप-विष्टप-उलप-कुणप-कुतप-चातप-शिंशपादयः'** [स.कं२.२.२१२] इति । 'शिंशुपा–' इति पाठं पठन्तो भ्रान्ताः । **'दुःखितो वायुपुत्रस्तु सम्पातेर्वचनं स्मरन् । अशोकवनिकां प्राप्तो नानापुष्पसमन्विताम् । जुष्टां मलयजातेन चन्दनेन सुगन्धिना । प्रविश्य शिंशपावृक्षमाश्रितां जनकात्मजाम् । रामपत्नीं समद्राक्षीत् राक्षसीभिः सुरक्षिताम्'** [५१.१७–९] इति नारसिंहे ॥ १० ॥

---

१. **'बिडालसमितो–'** २. **'–तले'** ३. **'शिंशुपा–'**

नरलोकविडम्बस्य जानन् रामस्य हृद्गतम् ।
तस्य चेष्टानुसारेण कृत्वा चेष्टाश्च संविदः[१] ॥ ११ ॥

तादृक्चेष्टासमेताया अङ्गुलीयमदात् ततः ।
सीताया यानि चैवाऽसन्नाकृतेस्तानि सर्वशः ॥ १२ ॥

भूषणानि द्विधा भूत्वा तान्येवाऽसंस्तथैव च ।
अथ चूळामणिं[२] दिव्यं दातुं रामाय सा ददौ ॥ १३ ॥

यद्यप्येतन्न पश्यन्ति निशाचरगणास्तु ते ।
द्युलोकचारिणः सर्वं[३] पश्यन्त्यृषय एव च ॥ १४ ॥

संविदः कथाः ॥ ११ ॥ तादृक्चेष्टासमेतायै लोकविडम्बकरामचेष्टासदृशचेष्टायुक्तायै । अथ चूळामणिमिति चूळामणिदानं वक्ष्यते । सीताचूळामणिस्तदाकृतेः कथमासीदित्यतस्तद् घटयति– सीताया इति । यानि भूषणानि कटकादीन्यासन् तानि सर्वशः आकृतेः सीताकृतेरासन् । कथमेतदित्यत आह– द्विधेत्यादि । तान्येव सीताभूषणान्येव तथैव तत्प्रकारेणैव द्विधा भूत्वाऽऽसन्निति योजना । अथ अङ्गुलीयप्रदानानन्तरम् । नरलोकविडम्बस्येत्यादिना रामविडम्बनानुसारेण सीताकृतेः हनुमति विडम्ब उक्तः ॥ १२–१३ ॥ उपांशु क्रियमाणत्वेन द्रष्ट्रभावात् व्यर्थोऽयमित्याशङ्क्य द्रष्टृक्त्या तस्य सार्थक्यमुपपादयति– यद्यपीत्यादिना । एतद् विडम्बनम् । ते सीतापरिरक्षणे विनियुक्ता न पश्यन्ति । (सुप्तत्वा)दिति भावः । द्युलोकचारिण ऋषयश्च पश्यन्त्येव ॥ १४ ॥

नरलोकविडम्बस्य नरलोकमनुकुर्वतः । डबि क्षेपे इति हि पठन्ति चन्द्रादयः । विपूर्वश्चायमनुकारे वर्तते । स्वयमपि नरलोकविडम्बनीः चेष्टाः संविदः सङ्कथाश्च कृत्वा । एतेनास्याः सीताप्रतिकृतित्वं देवगुह्यं मानुषे लोके सीतारामौ हनुमांश्चेति त्रयो व्यज्ञासिषुरिति ज्ञापयति । देवलोके तु शिवेन्द्राग्न्यादयो बहवो व्यजानत । ज्ञानिनश्च ऋषयः । अत एव 'तेषां विडम्बनायैव' इति वक्ष्यति ॥ ११ ॥ तादृक्चेष्टासंवित्समेताया रमाकृतेः । समेतायै वा रमाकृतये । सर्वशः सर्वाणि भूषणानीत्युत्तरान्वयः ॥ १२ ॥ तान्येव सीताया भूषणानि द्विधा भूत्वा, तथैव च भूत्वा सीताकृतेरप्यासन् ॥ १३ ॥ ते लङ्काचारिणः । द्युलोकचारिणः देवाः । ऋषयश्च द्युलोकचारिण एव सर्वं पश्यन्ति । न भूलोकगताः ॥ १४ ॥

---

३. 'संविदम्' २. 'चूडामणिम्' ३. 'सर्वे'

तेषां विडम्बनायैव दैत्यानां वञ्चनाय च ।
पश्यतां कलिमुख्यानां विडम्बोऽयं कृतो भवेत् ॥ १५ ॥

कृत्वा कार्यमिदं सर्वं विशङ्कः पवनात्मजः ।
आत्माविष्करणे चित्तं चक्रे मतिमतां वरः ॥ १६ ॥

अथ वनमखिलं तद् रावणस्यावलुप्य[१]
क्षितिरुहमिममेकं वर्जयित्वाऽशु वीरः ।
रजनिचरविनाशं काङ्क्षमाणोऽतिवेलं
मुहुरतिरवनादी तोरणं चाऽरुरोह ॥ १७ ॥

अथाशृणोद् दशाननः कपीन्द्रचेष्टितं परम् ।
दिदेश किङ्करान् बहून् कपिर्निगृह्यतामिति ॥ १८ ॥

समस्तशो विमृत्यवो वराद्धरस्य किङ्कराः ।
समासदन् महाबलं सुरान्तरात्मनोऽङ्गजम् ॥ १९ ॥

कृतः अयं विडम्बः तेषां पश्यतां द्युलोकचार्यादीनां विडम्बनायैव भवेत् । वञ्चनं च 'न विडम्बनमेतत् किन्तु सत्यमेव' इत्यज्ञानोत्पादनम् । कल्यादीनां द्रष्टृत्वं च सर्वगतत्वाद् युज्यते ॥ १५–१६ ॥ इमं शिंशपाख्यम् । अतिवेलमत्यर्थम् ॥ १७ ॥ निगृह्यतां वध्यताम् ॥ १८–१९ ॥

तेषां देवानामृषीणां च विडम्बनाय विनोदनायैव । पश्यतां कलिमुख्यानां दैत्यानां राम आपन्नः सीदतीति विभ्राम्य वञ्चनाय च । विडम्ब आपन्नानुकारः ॥ १५–६ ॥ अवलुप्य । लुप्लृ छेदने । अवज्ञया लोपनमवलोपनम् । 'अवलुम्प्य' इति पाठोऽपदज्ञानामज्ञानमूलः । इममेकं यत्र सीता स्थिता । काङ्क्षमाणः । भगवत्प्रसादातिशय आत्मगामि फलम् । अधिकमुपरिष्टात् [९.४६] । मुहुः क्रियासमभिहारेण । तोरणं पुरप्रवेशद्वाराद् बहिरट्टम् ॥ १७ ॥ परं अविषह्यम् । दिदेश किङ्करान् । **'आत्मनः सदृशान् शूरान् किङ्करान् नाम राक्षसान् । व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः । तेषामशीतिसाहस्रं किङ्कराणां तरस्विनाम्'** [सुं.कां.४२.२४] इत्यादि । निगृह्यतां बध्यतां वध्यतां वा ॥ १८ ॥ समस्तशः सर्वेऽपि सर्वस्मादपि विमृत्यवः । सुराणामप्यन्तरात्मनः । समासदन् सङ्ग्रामाय समवेता आगमन् ॥ १९ ॥

---

१. **'अवलुम्प्य'** इति पाठः प्रामादिकः ।

अशीतिकोटियूथपं पुरस्सराष्टकायुतम् ।
अनेकहेतिसङ्कुलं कपीन्द्रमावृणोद् बलम् ॥ २० ॥

समावृतस्तथाऽऽयुधैः स ताडितश्च तैर्भृशम् ।
चकार तान् समस्तशः[१] तळ[१]प्रहारचूर्णितान् ॥ २१ ॥

पुनश्च मन्त्रिपुत्रकान् स रावणप्रचोदितान् ।
ममर्द सप्त पर्वतप्रभान् वराभिरक्षितान् ॥ २२ ॥

बलाग्रगामिनस्तथा स शर्ववाक्सुगर्वितान् ।
निहत्य सर्वरक्षसां तृतीयभागमक्षिणोत् ॥ २३ ॥

पुरःसराष्टकायुतं पुरःसराष्टकायुक्तम् ॥ २०-२ ॥ तृतीयभागम्, रावणसेनाया इति शेषः ॥ २३-६ ॥

अशीतिसाहस्रं किङ्करा इति रामायणे । अशीतिकोटय इति चान्यत्रोक्तमिति प्रतीयते । अतोऽविरोधायोभे अपि वचने सङ्गमय्य किङ्करसङ्ख्यामाह–अशीतिकोटियूथपम् । अशीतिकोटिसङ्ख्यस्य यूथस्य पालकं पुरःसरं अष्टकायुतम् । अयुतानामष्टकम् । अशीतिसाहस्रमित्येतत् ॥ २० ॥ बलेन समावृतः, सहैव युगपदावृतः । आयुधैश्च समावृतः । ताडितश्च । भृशं ताडितः । अथापि नेषदपि पीडितः । समस्तशः सर्वानपि तळप्रहारचूर्णितान् चकार । करतळेन प्रहारश्चपेटः । पादसंहितोऽयं श्लोकः–**'समावृतस्तथायुधैः । स ताडितश्च तैर्भृशम् । चकार तान् समस्तशः । तळप्रहारचूर्णितान् ।'** इति । याजुषोऽयं सम्प्रदायः । यथा–**'सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात्'** इत्यादि ॥ २१ ॥ गात्रतः पर्वतप्रभान् । सप्तकुलपर्वतप्रभान् । मन्त्रिण इव तत्पुत्रा अपि कुत्सितबुद्धय इत्याह–मन्त्रिपुत्रकान् । शक्तितः पुनर्ब्रह्मणो वरेण अभितः देवैरप्यवध्यत्वेन रक्षितान् । ननु कथं ब्रह्मणो वरेणेति ज्ञायते । अभीत्युपसर्गेणेत्यवैहि । केनापि जीवेनावध्यत्वं ह्यभितो रक्षणं नाम । विष्णुस्तावन्न दैत्यानां वरदः । तेन ज्ञायते ब्रह्मण एवायं वर इति । शक्यं च भाविब्रह्मणैव स भङ्क्तुम्, नान्येन केनापि । अन्यथा व्यर्थमभीत्युपसर्जनं स्यात् । अर्थापत्तिश्चात्र भवति । **'मया वरा विलङ्घिता ह्यनेकशः स्वयम्भुवः'** [३३] इति वक्ष्यमाणवचनान्यथानुपपत्त्याऽयं वरो ब्रह्मदत्त इत्यवसीयते । तथाहि–पूर्वमेकैव श्रूयते हनुमता हता विधातृवरगुप्ता । तत्कथमनेकवरोल्लङ्घनम्? तस्मादन्यथाऽनुपपद्यमानमनेकवरोल्लङ्घनं गमयति मन्त्रिपुत्रकाणां विधातृवराभिरक्षितत्वमिति ॥ २२ ॥ बलाग्रगामिन इति । **'स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं चैव राक्षसम् । प्रघसं भासकर्णं च पञ्च सेनाग्रनायकान् । सन्दिदेश दशग्रीवः–'** [सुं.कां.४६.२–३] इति वाल्मीकीये ।

---

१. प्राचीनादर्शे–**'समस्तशः तळप्रहार–'** इति विश्लिष्यैव पठ्यते ।
२. **'–शस्तलप्रहार–'**

अनौपमं हरेर्बलं निशम्य राक्षसाधिपः ।
कुमारमक्षमात्मनः समं सुतं न्ययोजयत् ॥ २४ ॥

स सर्वलोकसाक्षिणः सुतं शरैर्ववर्ष ह ।
शितैर्वरास्त्रमन्त्रितैर्नचैनमभ्यचालयत् ॥ २५ ॥

स मण्डमद्ध्यकासुतं समीक्ष्य रावणोपमम् ।
तृतीय एष चांशको बलस्य हीत्यचिन्तयत् ॥ २६ ॥

निधार्य्य एव रावणः स राघवस्य[1] नान्यथा ।
यदीन्द्रजिन्मया हतो नचास्य शक्तिरीक्ष्यते ॥ २७ ॥

निधार्यः निक्षेप्तव्यः । मया न हन्तव्य इति भावः ॥ २७-८ ॥

दुर्धर एव दुर्धर्षः । तथाहि सङ्ग्रहरामायणे– **'–दुर्धर्षयूपाक्षविरूपमुख्यान् । सभासकर्णप्रघसानुवाच–'** [सं.रा;सुं.कां.६.९] इति । एतदनुसारेण **'–दुर्धर्षं चैव राक्षसम्'** इत्येव प्रतनो रामायणपाठः । प्रघसभासकर्णौ प्रायः सुमालितनयौ कैकसी-भ्रातरौ । अन्यश्च प्रघसो सुग्रीवेण हतः श्रूयते–**'वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघसेन समागतः'** [यु.कां.४३.१०] इति । अनयोरेकतरः सुमालितनय इति तु स्फुटम् । यूपाक्षः सेनापतिरेकः । **'यूपाक्षः सचिवो राज्ञः'** [यु.कां. ६०.७१] इत्युपरिष्टाद् वक्ष्यमाणः सचिवोऽन्यः । विरूपाक्षश्चान्यः सचिवेष्वेकः । अत्र प्रस्तुतौ यूपाक्षविरूपाक्षौ हनुमता हतौ । रामरावणयोर्युद्धे हतौ तु यूपाक्षविरूपाक्षौ सुग्रीवेण हतावित्युपरिष्टात् स्फुटम् । सनामानो बहुनामानश्च राक्षसाः कपयश्चाऽसन्निति रामायणादेवावगम्यते । स्वतो बलगर्विताः । शर्ववरेण सुगर्विताः ॥ २३ ॥ हरेर्नारायणस्येव हरेर्वायोरिव हरेर्हनुमतो बलम् । **'हरिं हृषीकेशमुदाहरन्ति'** इति, **'सदागतिर्गन्धवहो हरिः प्रोक्तो महाबलः'** इति, **'हरिः कपिः कीश इमे च शब्दाः शाखामृगो वानर इत्यभिन्नाः'** इति चाभिधानरत्नमाला । **'अर्कमर्कटमण्डूकविष्णुवासव-वायसाः । तुरङ्गः सिंहशीतांशुयमाश्च हरयो दश'** इति च । अतितरामनुपमं अनौपमम् ॥ २४ ॥ सर्वं जीवलोकं साक्षादीक्षते, जीवकलामानित्वात् । सर्वलोकस्य कर्मसाक्षी च । **'तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति'** इति श्रवणात् । हेति तामपूर्वां पूर्वावतारकथां स्मरन्नास्वदत इव । नच नैव ॥ २५ ॥ मण्डमध्यका मण्डोदरी । यस्या मध्यं समग्रस्य देहस्य मण्डनायते सा मण्डमध्या । अथापि अक्षकुमारसदृशं कुतनयं जनयामासेति कुत्सयति मण्डमध्यकेति । रक्षोबलाग्रण्यश्च त्रयः । रावण इन्द्रजिदक्षकुमारश्चेति । कुम्भकर्णस्य सुप्तप्रायत्वात् । तस्मादेषोऽक्षकुमारस्तृतीयो बलस्यांश इति । तथाऽपि हनुमतः कियानयमिति कुत्सयामास– **अंशक** इति ॥ २६ ॥ राघवस्य भाग इति निधार्यः

---

१. **'राघवाय ना–'**

अतस्तयोः समो मया तृतीय एष हन्यते ।
विचार्य्य चैवमाशु तं पदोः प्रगृह्य पुप्लुवे ॥ २८ ॥

स चक्रवद् भ्रमातुरं विधाय रावणात्मजम् ।
अपोथयद् धरातळे[१] क्षणेन मारुती तनुः ॥ २९ ॥

विचूर्ण्णिते धरातळे[१] निजे सुते स रावणः ।
निशम्य शोकतापितस्तदग्रजं समादिशत् ॥ ३० ॥

अथेन्द्रजिन्महाशरैर्वरास्त्रसम्प्रयोजितैः ।
ततश्च वानरोत्तमं नचाशकद् विचालने ॥ ३१ ॥

अथास्त्रमुत्तमं विधेर्य्युयोज सर्वदुष्षहम्[२] ।
स तेन ताडितो हरिर्व्यचिन्तयन्निराकुलः ॥ ३२ ॥

मारुती मरुत्सम्बन्धिनी तनुः स्वरूपम् । हनूमानिति यावत् ॥ २९-३० ॥ हन्मीति बुद्ध्या ततक्षेति भावः ॥ ३१ ॥ अच्छेद्यत्वाद्धनुमतः ताडितः आवृतः ॥ ३२-३ ॥

जीवन् स्थापनीयः ॥ २७ ॥ प्रगृह्य लीलया गृहीत्वा । पश्यतः प्रकटं गृहीत्वा ॥ २८ ॥ भ्रमणेनातुरं सम्भ्रान्तम् । अपोथयत् सङ्घट्टयामास ॥ २९ ॥ निजे सुते हनुमता धरातळे पोथयित्वा विचूर्णिते सति, स रावणस्तां शोकवार्त्तां निशम्य तापितस्तप्तः । तपिश्चुरादिश्च भ्यादिश्च । तळशब्दोऽधोवचनः । धरातळे अधस्ताद् धरायाम् । पृष्ठवचनो वा । धरापृष्ठे । स्वरूपवचनो वा । धरातळे धरायाम् ॥ ३० ॥ वरास्त्रैः संयोजितैः, हनूमति प्रयोजितैश्च महाशरैः । ततक्ष ताडयामास, अथापि नाशकच्च विचालनेऽपि ॥ ३१ ॥ विधेरस्त्रं ब्रह्मास्त्रम् । ननु दुःसहमिति पदं पदज्ञाः पठन्ति । **'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः'** [अ.सू.८.३.८८] इति सूत्रे सहस्यापाठात् । दुःषुप्तिरिति स्यात् । दुःषूतिरिति स्यात् । दुःषममिति स्यात् । न दुःषहमिति । तत् कथं सर्वदुष्षहमित्याह? उक्तं किल– न हि न सूत्रमस्तीति न प्रयुञ्जते । किन्तु महान्तः प्रायुञ्जतेति सूत्रं प्रणयन्ति । अत्राप्युपसङ्ख्यानसूत्रं प्रणेयं भवति–'दुरो विभाषा सहस्य' इति । तेन वैकल्पिकं रूपद्वयम्– दुःसहं दुःषहमिति । तेनार्थविशेषोऽपि ध्वन्यते । दुःसहेषु मूर्धन्यं दुःषहं भवति । तद्यथा–दुःसहमिह भविनो दुःखम् । दुष्षहं तमसि । ताडितोऽपि निराकुलः असम्भ्रान्तः । व्यथानिमित्तवेधभेदाद्यजननात् । ताडित एव केवलं न पीडित इति । देहे लगनमात्रमिह ताडनं विवक्षितम् ॥ ३२ ॥

---

१. **'–तले'**   २. **'सर्वदुःसहम्'**

मया वरा विलङ्घिता ह्यनेकशः स्वयम्भुवः ।
स माननीय एव मे ततोऽत्र मानयाम्यहम् ॥ ३३ ॥

इमे च कुर्य्युरत्र किं प्रहृष्टरक्षसां गणाः ।
इतीह लक्ष्यमेव मे स रावणश्च दृश्यते ॥ ३४ ॥

इदं समीक्ष्य बद्धवत् स्थितं कपीन्द्रमाशु ते ।
बबन्धुरन्यपाशकैर्जगाम चास्त्रमस्य तत् ॥ ३५ ॥

अथ प्रगृह्य तं कपिं समीपमानयंश्च ते ।
निशाचरेश्वरस्य तं [1]स पृष्टवांश्च रावणः ॥ ३६ ॥

कपे कुतोऽसि कस्य वा किमर्त्थमीदृशं कृतम् ।
इतीरितः स चावदत् प्रणम्य राममीश्वरम् ॥ ३७ ॥

मे इह अस्त्रेण बद्धवदवस्थाने इति च लक्ष्यं उद्देश्यम्, प्रयोजनमिति यावत् । उद्देश्यान्तरं चाऽह–स रावणश्च दृश्यत इति ॥ ३४ ॥ इदं समीक्ष्य कार्यमेतद् विचार्य ॥ ३५–६ ॥ कुतः समागतः? कस्य वा, दूत इति शेषः ॥ ३७–३९ ॥

अनेकशः अनेके वराः । अनेकेषु च । स स्वयम्भूः । अत्र एतद्वरविषये । अस्मिन् ब्रह्मास्त्रप्रसङ्गे वा ॥ ३३ ॥ कपिर्विजित इति भ्रमेण हर्षः । बद्धो निश्चेष्टः कृत इति भ्रमेण प्रहर्षः । अत्र रक्षसां निवासे, स्वस्थान इत्येतत् । एकाकिनो वैदेशिकस्यापि मम इति हेतोरिह रावणिना बन्धने मया बद्धवदवस्थानं मम स्वयम्भूवरमाननारूपं लक्ष्यमेव साधयेदितीष्टसिद्धिः । स रावणश्चानायासेन दृश्यत इति द्विगुणमिष्टसाधनम् ॥ ३४॥ पाशकैः क्षुद्रपाशैः । तत् तस्मादन्यपाशैर्बन्धनात् तच्च अस्य मारुतेरङ्गलग्नमपि ब्रह्मास्त्रमपजगाम । अस्य भाविब्रह्मणो मारुतेरेव हि तत् । **'अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते'** [सुं.कां.४८.४८] इति च ॥ ३५ ॥ प्रगृह्य प्रयासेन गृहीत्वा । पृष्टवान् प्रहस्तमुखेन स्वयं च । **'स राजा रोषताम्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम् । कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् । दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुतः किं वाऽस्य कारणम्'** [सुं.कां.५०.४–५] इति च । अत एवोपरि हनुमद्वचनम्– **'दृष्ट्वा सम्भाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना । पृष्टश्च लङ्कागमनं राक्षसानां च तं वधम्'** [५८.१३०] इति च ॥ ३६–७ ॥

---

१. 'तं प्रपृष्टवांश्च'

अवैहि दूतमागतं दुरन्तविक्रमस्य माम् ।
रघूत्तमस्य मारुतिं कुलक्षये तवेश्वरम् ॥ ३८ ॥

न चेत् प्रदास्यसि त्वरन् रघूत्तमप्रियां तदा ।
सपुत्रमित्रबान्धवो विनाशमाशु यास्यसि ॥ ३९ ॥

न रामबाणधारणे क्षमाः सुरेश्वरा अपि ।
विरिञ्चशर्वपूर्वकाः किमु त्वमल्पसारकः ॥ ४० ॥

प्रकोपितस्य तस्य कः पुरःस्थितौ क्षमो भवेत् ।
सुरासुरोरगादिके जगत्यचिन्त्यकर्म्मणः ॥ ४१ ॥

इतीरिते वधोद्यतं न्यवारयद् विभीषणः ।
स पुच्छदाहकर्म्मणि न्ययोजयन्निशाचरान् ॥ ४२ ॥

अथास्य वस्त्रसञ्चयैः पिधाय पुच्छमग्नये ।
ददुर्ददाह नास्य तन्मरुत्सखो हुताशनः ॥ ४३ ॥

अल्पसारकः अल्पवीर्यः ॥ ४०–४३ ॥

अवैहि दूतमागतम् । अवैहीति प्राचीनम् । अवेहीत्यर्वाचीनम् । सर्वत्र पुराणादिष्ववैहीत्येव प्रमितः प्रयोगः । न काप्यवेहीति । तेन **‘अवैहीत्यसाधुरेव’** इत्याहोपुरुषिकामात्रम् । **‘तदवैहि परं नरेन्द्र’** [११.३.३६] इति श्रीभागवते । दुष्टानां दुरन्तो विक्रमो यस्य । नञर्थे च दुरिष्यत इत्युक्तम् । तेन दुरन्तविक्रम इत्यनन्तविक्रमः ॥ ३८ ॥ क्षम्यतामपराध इति प्रार्थनापूर्वकं दानं प्रदानम् । त्वरणं न केवलं तव, सर्वरक्षसां च भूतये भवेदिति त्वरन्नित्याह ॥ ३९ ॥ अल्पसारकः अत्यल्पकुत्सितबलः । **‘कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् । शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि’** [सुं.कां.५१.१९] इति च । **‘अपकुर्वन् हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दरः । न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः’** [५१.३३] इति च ॥ ४० ॥ ईषत् कुपितः क्षमेतापि क्वचिदनुकम्पामृदुः । प्रकोपितस्य पुनः पुरःस्थितौ कः क्षमः समर्थः? न कोऽपि ॥ ४१ ॥ हनुमता इतीरिते तस्य वधोद्यतं रावणम् ॥ ४२ ॥ पुच्छमग्नये ददुः । यथा कश्चिद् दूरगतं सखायं सख्ये ददाति । पुच्छेऽग्निं ददुरिति यावत् । अथापि नाग्निः पुच्छं ददाह । यतः मरुत्सखो हुताशनः । यद्यपि हुतं सर्वमश्नाति । हुतं च पुच्छमग्नौ । अथापि हितः सखा हनुमानिति न ददाह ॥ ४३ ॥

ममर्ष सर्वचेष्टितं स रक्षसां निरामयः ।
बलोद्धतश्च कौतुकात् प्रदग्धुमेव तां पुरीम् ॥ ४४ ॥

ददाह चाखिलं पुरं[१] स्वपुच्छगेन वह्निना ।
कृतिस्तु विश्वकर्म्मणोऽप्यदह्यतास्य तेजसा ॥ ४५ ॥

सुवर्ण्णरत्नकारितां स राक्षसोत्तमैः सह ।
प्रदह्य सर्वशः[२] पुरीं मुदाऽन्वितो जगर्ज्ज च ॥ ४६ ॥

स रावणं सपुत्रकं तृणोपमं विधाय च ।
तयोः प्रपश्यतोः पुरं[३] विधाय भस्मसाद् ययौ ॥ ४७ ॥

विलङ्घ्य चार्ण्णवं पुनः स्वजातिभिः प्रपूजितः ।
प्रभक्ष्य वानरेशितुर्म्मधु प्रभुं समेयिवान् ॥ ४८ ॥

रामं सुरेश्वरमगण्यगुणाभिरामं सम्प्राप्य सर्वकपिवीरवरैः समेतः ।
चूळामणिं[४] पवनजः पदयोर्न्निधाय सर्वाङ्गकैः प्रणतिमस्य चकार भक्त्या ॥ ४९ ॥

ममर्ष सेहे ॥ ४४–९ ॥

ममर्ष । मृषु सहने । पुरीं प्रदग्धुं कौतुकादेव ममर्ष किमयमनेन जाल्मः कर्तुं प्रभवेदिति । **'कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि'** इत्यभिधानम् । निरामयत्वाच्च । निरवशेषं दाहः प्रदाहः । त्रिभुवनसुन्दरी नारीव सा पुरी पुराऽऽसेति पुरीमिति स्त्रीलिङ्गेनाऽह ॥ ४४ ॥ हनुमता दाहे सति षण्ढ इव निराकर्षकं निस्तेजश्च जातमिति पुरमिति नपुंसकलिङ्गेनाऽह ॥ ४५ ॥ सर्वशः सर्वासु दिक्षु, सर्वां पुरीं प्रकामं निरवशेषं दग्ध्वा ॥ ४६ ॥ असहायतया प्रकटं पश्यतोः ॥ ४७ ॥ प्रपूजितः कार्यसिद्धिजनितेन प्रहर्षेण प्रकामं पूजितः । प्रभक्ष्य स्वच्छन्दं यथेच्छं च भक्षयित्वा । प्रभुं लोकदृष्ट्या सुग्रीवम् । वस्तुतः स्वप्रभुं रामचन्द्रम् ॥ ४८ ॥ तदेवोत्तरश्लोके स्पष्टमाचष्ट– रामं सम्प्राप्येति । अगण्यगुणाभिराममिति रामशब्दं निर्वक्ति । कृतकार्यतया प्राप्तौ सम्भ्रमातिशयं सन्तोषातिशयं चाऽह– सम्प्राप्येति । स्वस्य सर्वाण्यप्यङ्गानि भूमौ निपात्य शास्त्रोक्तामष्टाङ्गोपेतां प्रणतिं चकार । **'उरसा शिरसा दृष्ट्या वचसा मनसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः'** इति हि स्मरन्ति । रामस्य महिमातिशयं जानतस्तदपि किञ्चिदेवेत्याह– सर्वाङ्गकैरिति

१. 'चाखिलां पुरीं स्व–' २. 'सर्वतः पुरीम्' ३. 'पुरीं वि–' ४. 'चूडामणिम्'

रामोऽपि नान्यदनुदातुममुष्य योग्य-
मत्यन्तभक्तिपरमस्य[१] विलक्ष्य किञ्चित् ।
स्वात्मप्रदानमधिकं पवनात्मजस्य
कुर्वन् समाश्लिषदमुं परमाभितुष्टः ॥ ५० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीमहाभारततात्पर्य्यनिर्ण्णये श्रीरामचरिते
हनूमत्प्रतियानं नाम[२]
सप्तमोऽध्यायः

—०—

[आदितः श्लोकाः– ५८०+५०=६३०]

अत्यन्तभक्तिभरितस्य अत्यन्तभक्त्या परिपूर्णस्य ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां वेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां
तात्पर्यदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः

—०—

कप्रत्ययेन ॥ ४९ ॥ कृतस्य कार्यस्यानुगुणं दानमनुदानम् । भक्तिपरमस्य भक्त्या परिपूर्णस्य । पॄ पालनपूरणयोः । उत्कृष्टस्य वा । सम्यग् गाढमाश्लिषत् आश्लिक्षत् । अत्रापि ककारलोपेन अस्याऽश्लेषस्य रमाश्लेषात् किञ्चिदिव न्यूनतामाह । परमं अभितुष्टः । पवनात्मजस्य परा च या मा प्रज्ञा तया चाभीक्ष्णं तुष्टः । पवनजोऽपि स्वयं पवनात्मैवेति पवनात्मजः । पवनस्याऽत्मजः पवनात्मैव सन् जायत इति ॥ ५० ॥

आचार्यगोविन्दकृते
श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयस्य ।
निर्णिक्ते व्याख्याने निर्णयभावचन्द्रिकाख्याने
प्रगतं सप्तमाध्यायविवरणं सतां हृदयाभरणम् ॥ ⁕ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु
श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयपञ्चिकायां निर्णयभावचन्द्रिकायां
सप्तमोऽध्यायः

—०—

१ **‘–भक्तिभरितस्य’** । स एव वे.ती.पाठ इति भाति ।
२. **‘सुन्दरकाण्डकथानिरूपणं नाम’**

२२-१०-१२

अष्टमोऽध्यायः

[श्रीरामचरितम्]

ॐ ॥ श्रुत्वा हनूमदुदितं कृतमस्य सर्वं प्रीतः प्रयाणमभिरोचयते स रामः ।
आरुह्य वायुसुतमङ्गदगेन युक्तः सौमित्रिणा सरविजः सह सेनयाऽगात् ॥ १ ॥

सम्प्राप्य दक्षिणमपान्निधिमत्र देवः शिश्ये जगद्गुरुतमोऽप्यविचिन्त्यशक्तिः[1] ।
अग्रे हि मार्दवमनुप्रथयन् स धर्म्मं पन्थानमर्त्थितुमपाम्पतितः प्रतीतः ॥ २ ॥

तत्राऽजगाम स विभीषणनामधेयो रक्षःपतेरवरजोऽप्यथ रावणेन ।
भक्तोऽधिकं रघुपताविति[2] धर्म्मनिष्ठस्त्यक्तो जगाम शरणं च रघूत्तमं तम् ॥ ३ ॥

ॐ ॥ अस्य हनूमतः सर्वं कृतं कर्म । प्रयाणमभिरोचयते । प्रयाणाभिरुचिं चकारेत्यर्थः ॥ १ ॥ प्रतीतः ख्यातः ॥ २–९ ॥

ॐ ॥ अथाऽदौ त्रयोविंशत्या वसन्ततिलकया युद्धकाण्डकथामुपस्थापयति । कृतं कृतिः । कर्मेति यावत् । अभिरोचयते अभिललाषेत्यर्थः । रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । अभिप्रीतिरभिलाषः । तेन रोचयत इति पर्याप्तम् । अथाप्यभिरोचयत इत्याह । तेन हनुमतोऽप्यभिमतमिति स्वयमरोचयतेत्याह । अङ्गदगेन सौमित्रिणा युक्तः । अत एव रामलक्ष्मणाभ्यां हनुमता सुग्रीवाङ्गदाभ्यां च पञ्चभिरिनैः सहिता सेना । **'मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान् मारुतात्मजः । जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः'** [व.प.२८४.१६] इति रामोपाख्याने मार्कण्डेयः ॥ १ ॥ समीपतः प्राप्तिः सम्प्राप्तिः । अत्र अपान्निधेः समीपे, तीर इति यावत् । जगद्गुरुतमोऽपि, अविचिन्त्यशक्तिरपि पन्थानमर्थितुम् । अर्थयितुमिति वक्तव्ये अर्थितुमित्याह । तेनेदमाह–अर्थनमपि न मुख्यम् । किन्तु लोकसङ्ग्रहार्थं विडम्बनमात्रमिति । **'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः'** इति पक्षे स्वरसं रूपम् । मार्दवमनुगुणमनुरूपमनुकूलं च धर्मं प्रथयन् । इतः लङ्कां प्रति । प्रतीतः प्रथितः । स्वभावोऽयं भगवतो यल्लोकविडम्बनमिति च ॥ २ ॥ अथ अपान्निधितीरे शयनानन्तरम्, तत्राऽजगाम । स इति कः? यो विभीषणनामधेयः । स इति सात्विकः । रामभक्त इति प्रथितश्च । रक्षःपतेरवरजः । अथापि तेन त्यक्तः । अवरजः सन्नपि त्यक्तः । अथ, 'अयुक्तं त्वया कृतं सीतापहरणम्' इति तेन हितवचनश्रवणसमनन्तरमेव कुपितेन रावणेनेति च । रघुपतौ भक्त इति त्यक्तः । धर्मनिष्ठ इति त्यक्तः ।

---

१. **'–ऽप्यविषह्यशक्तिः'** २. **'–तावतिधर्म–'**

ब्रह्मात्मजेन रविजेन बलप्रणेत्रा नीलेन मैन्दविविदाङ्गदतारपूर्वैः ।
सर्वैश्च शत्रुसदनादुपयात एष भ्राताऽस्य न ग्रहणयोग्य इति स्थिरोक्तः ॥ ४ ॥

अत्राऽह रूपमपरं बलदेवताया ग्राह्यः स एष[१] नितरां शरणं प्रपन्नः ।
भक्तश्च रामपदयोर्विनशिष्णु रक्षो विज्ञाय राज्यमुपभोक्तुमिहाभियातः ॥ ५ ॥

धर्मनिष्ठत्वादेव रघूत्तमं शरणं रक्षितारं जगाम । चकारो दौर्लभ्यवचनः । रक्षःकुले जातस्य दुर्लभा नन्वेतादृशी धर्मनिष्ठेति, दुर्लभतरा च रामेण रक्षेति । तं अपान्निधितीरे शयानम् । **'तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद् विभीषणः । भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह'** [२८४.४६] इति च । **'अनलानिलसम्पातिहर्याख्यैः सचिवैर्निजैः'** [यु.कां.३.४७] इति पण्डिताचार्यवचनम् । तत्र द्वयोर्नामान्तरं वाल्मीकीये–**'अनलः शरभश्चैव सम्पातिः प्रघसस्तथा'** [सं.रा;यु.कां.३७.७] इति । **'अनलश्चानिलश्चैव सम्पातिश्च हरिस्तथा'** इत्यपि प्राचीनपाठः स्यात् । तथाह्युपरि पठ्यते–**'अनिलश्चानलश्चैव हरः सम्पातिरेव च । एते विभीषणामात्या मालेयास्तु निशाचराः'** [उ.कां.५.४४] इति । अत्रापि **'हरिः सम्पातिरेव च'** इति साधुः पाठः । अर्वाचीना हरिं हरमकुर्वन् ॥ ३ ॥ **'बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद् विभीषणः । अदेशकाले सम्प्राप्तः सर्वथा शङ्क्यतामयम्'** [यु.का.१७.४४] इति ब्रह्मात्मजेन जाम्बवता । **'प्रकृत्या राक्षसो ह्येष भ्राताऽमित्रस्य ते प्रभो । आगतश्च रिपोः पक्षात् कथमस्मिन् हि विश्वसेत्'** [१७.२३] इति रविजेन सुग्रीवेण । **'वध्यतामेष दण्डेन तीव्रेण सचिवैः सह । रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः'** [२७] इति सेनाप्रणेत्रा नीलेन । यद्यपीदं वाक्यं सुग्रीववचनमिव रामायणे पठ्यते । तथाऽपि– **'एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो वाहिनीपतिः । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत्'** [२८] इत्युत्तरवचनात् सेनापतेर्नीलस्येदं वचनमित्युचितमिति सूचयितुं **'बलप्रणेत्रा नीलेन'** इत्याह । तथाच **'सुग्रीवस्य तु तद् वाक्यम्–'** [२९] इत्युत्तरवचने 'नीलस्य च वाक्यम्' इत्युपस्कर्तव्यमित्यर्थः । कपिराजत्वात् सुग्रीवस्य मुखतो ग्रहणम् । तदेतत् **'सुग्रीवस्य तु'** इति तुना सूचितम् । **'भावमस्य तु विज्ञाय ततस्तत्वं करिष्यसि'** [४] इति मैन्देन । विविदस्य वचनं रामायणे न पठ्यते । तथाऽपि मैन्दोक्तं विविदोऽप्यन्वमन्यतेत्याशयेन भगवत्पादो 'विविदाङ्गतारपूर्वैः' इत्याह । **'शत्रोः सकाशात् सम्प्राप्तः सर्वथा शङ्क्य एव हि । विश्वासयोग्यः सहसा न कर्तव्यो विभीषणः'** [३७] इत्यङ्गदेन । तारवचनं च रामायणे न पठ्यते । तथाऽप्यङ्गदमातुलस्तमन्वमन्यतेति स्फुटम् । अथच देवगुरोरवतारोऽयं बृहस्पतेः कथं नीतिमवदंस्तूर्ष्णीं तिष्ठेदित्यर्थः । पूर्वैरिति गजाद्याः पञ्च गृह्यन्ते । तथा च ये हनुमता सह सीतान्वेषणार्थं दक्षिणां दिशं गताः कपिप्रधानास्ते **'मैन्दविविदाङ्गदतारपूर्वैः'** इत्येकयोक्त्याऽत्र सङ्गृहीताः । अस्य शत्रोः भ्राता ॥ ४ ॥ बलदेवतायाः । वायुर्हि बलदेवता । मूलरूपादपरमवताररूपम् । हनूमानित्यर्थः । निर्भयत्वं हि बलदेवताधर्मः । अतो विभीषणान्न भेतव्यमित्याह । ज्ञानबलदेवता च सा । अतो भक्तोऽयं

---

१. **'स एव नि–'**

इत्युक्तवत्यथ हनूमति देवदेवः सङ्गृह्य तद्वचनमाह यथैव पूर्वम् ।
सुग्रीवहेतुत इमं स्थिरमाग्रहीष्ये पादप्रपन्नमिदमेव सदा व्रतं मे ॥ ६ ॥

सब्रह्मकाः सुरगणाः सहदैत्यमर्त्याः सर्वे समेत्य च मदङ्गुलिचालनेऽपि ।
नेशा भयं न मम रात्रिचरादमुष्माच्छुद्धस्वभाव इति चैनमहं विजाने ॥ ७ ॥

इत्युक्तवाक्य उत तं स्वजनं विधाय राज्येऽभ्यषेचयदपारसुसत्वराशिः ।
मत्वा तृणोपममशेषसदन्तकं तं रक्षःपतिं[1] त्ववरजस्य ददौ स लङ्काम् ॥ ८ ॥

कल्पान्तमस्य निशिचारिपतित्वपूर्वमायुः[2] प्रदाय निजलोकगतिं तदन्ते ।
रात्रित्रयेऽप्यनुपगामिनमीक्ष्य सोऽब्धिं चुक्रोध रक्तनयनान्तमयुञ्जदब्धौ ॥ ९ ॥

ग्राह्य इत्याह । नितरां सर्वात्मना प्रपन्नः । नितरां भक्तश्च । रक्षो रावणाख्यमिति रामभक्तानुजप्रतीपतया निकृष्याऽह । रामानुग्रहादुपलब्धं राज्यं भोक्तुम् । अभिमानपूर्वमायातः । रामानुग्रहमभिलषन्नायातः । रावणाद् व्यावृत्तमुखः सन् रामाभिमुखः आयातः । आभिमुख्यं स्नेहाकाङ्क्षा । **'उद्योगं तव सम्प्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं च रावणम् । वालिनश्च वधं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम् । राज्यं प्रार्थयमानश्च बुद्धिपूर्वमिहाऽगतः'** [१७.६३] इति च ॥ ५ ॥ अथ सर्वैर्निराकरणानन्तरं केवलं हनूमति इत्युक्तवति । तद्वचनं सङ्गृह्य स्वीकृत्य । सुग्रीवहेतुतः यथा पूर्वं हनूमद्वचनं समगृह्णात् तथेदानीमपि तद्वचनं स्वीकृत्याऽह । किमाह– इमं स्थिरमाग्रहीष्य इत्यादि । आग्रहीष्ये आत्मीयत्वेन ग्रहीष्ये । तदेतन्मम व्रतमित्यात्मनेभाषयाऽऽह । **'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम'** [यु.कां.१८.३३] इति वाल्मीकीये ॥ ६ ॥ सब्रह्मकाः । ब्रह्मणा केन वायुना च सहिताः सब्रह्मकाः । **'को ब्रह्मणि समीरणे'** इत्यभिदधति । सहदैत्यमर्त्याः । **'वोपसर्जनस्य'** [अ.सू.६.३.८२] इति बहुव्रीहौ सहस्य स इत्यादेशो वैकल्पिकः । **'यस्य सर्वेऽवयवा उपसर्जनीभूताः स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्गृह्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो भवति सपुत्रः, सहपुत्रः'** [का.] इति वामनः । समेत्यापि । किमुतैकैकशः । यदि च दुष्टबुद्ध्याऽऽगतः, अथाप्यमुष्मान्न मे भयम् । वस्तुतस्तु शुद्धस्वभाव इति चाहं विजाने । रक्षःसु विशिष्टं रक्षोगणविलक्षणं जाने ॥ ७ ॥ उत वचनसमनन्तरमेव सद्यः । अभ्यषेचयत् । स्वयमभ्यषिञ्चत् । कपिवीरैश्चाभ्यषेचयत् । **'सर्वराक्षसराज्ये चाऽप्यभ्यषिञ्चद् विभीषणम्'** [व.प.२८४.४९] इति च । अपारं शुभं जगद्रक्षाकेवलोद्योगि सत्वं सामर्थ्यम् । तस्य राशिः समूहोऽयम् । अवरजस्य तु । तस्य योग्यतातिशयं तुनाऽऽह ॥ ८ ॥ रात्रित्रयेऽतीतेऽप्यनुपगामिनम् । **'स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मतत्परः । उपास्ते स्म सदा रामः सागरं मार्गसिद्धये ।**

---

१. **'–पतेस्त्ववर–'** २. **'निशिचारपति–'**

स क्रोधदीप्तनयनान्तहतः परस्य शोषं क्षणादुपगतो दनुजादिसत्वैः ।
'सिन्धुः शिरस्यर्हणं[1] परिगृह्य रूपी पादारविन्दमुपगम्य बभाष एतत् ॥ १० ॥

'तं त्वा वयं जडधियो न विदाम भूमन् कूटस्थमादिपुरुषं जगतामधीशम् ।
'त्वं सत्वतः सुरगणान् रजसो मनुष्यांस्तार्त्तीयतोऽसुरगणानभितस्तथाऽस्राः ॥ ११ ॥

नयनान्तः कटाक्षः । तेन हतः । दनुजा(दिसत्वैः सह) ॥ १० ॥ तार्तीयतः तमोगुणतः । अभितः सर्वदेशकालेषु । अस्राः अस्राक्षीः ॥ ११ ॥

नच दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः' [ब्र.खं.२.६०] इति स्कान्दे । **'समुद्राय ततः क्रुद्धो रामो रक्तान्त-लोचनः'**[२.६२] इति च । युञ्जतेर्लङि अयुनगिति रूपम् । लुङि अयुजदिति । अयुजदिति वक्तव्येऽयुञ्जदित्याह । बिन्दुरप्यवधारणे । तद् यथा–**'अशनायां हि मृत्युः'** इति । अपराधी सिन्धुः शिक्षार्ह इत्यवधृत्य बाणग्रहणपूर्वकं रक्तनयनान्तमयुजदिति । अथवा भवन्त्येतादृशाः प्रयोगाः आर्षाः । तद् यथा– अबिभरिति वक्तव्ये अबिभ्रदिति प्रयुज्यते–**'अबिभ्रदर्यमा दण्डम्'** [भाग.१.१२.१५] इति । एवमयुनगिति वक्तव्येऽयुञ्जदित्याह । तथाच द्वेधा रूपाणि भवन्ति– अयुनक्, अयुङ्क्ताम्, अयुञ्जन्निति; अयुञ्जत्, अयुञ्जताम्, अयुञ्जन्निति च । यस्य दैवी वाक् परकीया भाषा स व्याकरणमधीत्य यथाकथाचान्विष्यान्विष्य पदानि महता क्लेशेन भाषते । यस्य त्वात्मीया स स्वच्छन्दं वाङ्मयरङ्गे रिङ्गन् नृत्यन्निव विहरति । तदनुसारीणि च व्याकरणानि भवन्ति ॥ ९ ॥ हतः पीडितः । दनुजादयः जलचरत्वेन जाताः सत्वा जन्तवः । रामकोपस्य प्रधानपात्रं त एव नाब्धिरिति द्योतयितुं दनुजादीत्याह । **'सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः'** [ब्र.खं.२.६७] इति, **'महार्णवं शोषयिष्ये महादानवसङ्कुलम्'** [६९] इति, **'दीप्ता बाणाश्च ये घोरा भासयन्तो दिशो दश । प्राविशन् वारिधेस्तोयं दृप्तदानवसङ्कुलम्'** [७२] इति च स्कान्दे । शिरस्यर्हणं परिगृह्येति क्षैप्रविश्लेषेण विळम्बापराधजं कम्पमभिनीय दर्शयतीव । रूपी धृतपुरुषरूपः । तथाहि भागवते– **'यद्रोषतीव्रपरिवृत्तकटाक्षपातसम्भ्रान्तनक्रमकरो भयगीर्णघोषः । सिन्धुः शिरस्यर्हणं परिगृह्य रूपी पादारविन्दमुपगम्य बभाष एतत्'**[९.८.९५] इति ॥ १० ॥ इतः परम्, **'तं त्वा वयम्–'** इति, **'कामं प्रयाहि–'** इति च पद्यद्वयमविकलं भागवतादुद्धृतम् [९६–७] । एवं व्यासोक्तिभिः स्वोक्तीः सङ्गमय्य स्वग्रन्थस्य इतिहासपुराणतुल्यतां सूचयन्नुपादेयतातिशयं द्योतयति । जडा तत्वग्रहणायासमर्था धीः । विदाम वेदाम । एवं गुणमनाश्रित्य द्विषाम, दुहाम, विदाम इत्यादीनि रूपाणि प्रतनानामभिमतानि । कूटस्थो निर्विकारः । तृतीयमेव तार्तीयं तमः । सृष्टिस्थितिसंहारेषु तृतीयः संहारः । तत्सम्बन्धित्वाद्वा तार्तीयं तमः । तृतीयप्रकृतेरिदं वा । अस्राक्षीरिति वक्तव्येऽस्रा इत्याह । तेनाक्षरलोपेन भगवतः सृष्टिरयत्नसाध्येत्याह । तथाहि वैदिकः प्रयोगः– **'प्र बाहू अस्राक् सविता सवीमनि'** [ऋ.सं.४.५३.३] इत्यादि । यद्यपि भारते–**'सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम्'**[व.प.२८४.३३] इति पठ्यते । तत्र राघवस्य स्वप्न इति नार्थः । सर्वग्रन्थान्तरविरोधात् । अस्वप्नत्वाच्च भगवतः । सागरस्यैवायं

---

१. **'अर्हणम्'** इति विश्लिष्य पठनीयम् ।

'कामं प्र याहि जहि विश्रवसोऽवमेहं त्रैलोक्यरावणमवाप्नुहि वीर पत्नीम् ।
'बध्नीहि सेतुमिह ते यशसो वितत्यै गायन्ति दिग्विजयिनो यमुपेत्य भूपाः' ॥ १२ ॥

इत्युक्तवन्तममुमाश्वनुगृह्य बाणं तस्मै धृतं दितिसुतात्मसु चान्त्यजेषु ।
शार्वाद् वराद् विगतमृत्युषु दुर्ज्जयेषु निःसङ्कचकेष्वमुचदाशु ददाह सर्वान् ॥ १३ ॥

कृत्वेरिणं[1] तदथ मूलफलानि चात्र सम्यग् विधाय भवशत्रुरमोघचेष्टः ।
बद्धुं दिदेश सुरवर्द्धकिनो[2]ऽवतारं तज्ज्ञं नळं[3] हरिवरानपरांश्च सेतुम् ॥ १४ ॥

अवमेहं अपत्यमिति यावत् । इह मयि ॥ १२ ॥ अनुगृह्य अभयं दत्त्वा ॥ १३ ॥ तदीरिणं ऊषरस्थलं सम्यक् कृत्वा सुभूमिं कृत्वा । अत्र च मूलफलानि विधाय ॥ १४–९ ॥

स्वप्नः । स्वस्याऽपनं हि स्वप्न उच्यते । **'स्वं ह्यपीतो भवति'** इत्यादिश्रवणात् । ज्ञानेनाऽग्निरेवात्राऽग्निर्नाम । ध्यानेन भगवानयमिति प्रतिभाने सतीति यावत् । **'वैडूर्यमणिसङ्काशो नानामणिविभूषितः । गङ्गादिभिर्वृतो दारै रामं नत्वाऽभ्यभाषत'**[सं.रा;यु.कां.२.४३] इति सङ्ग्रहरामायणे ॥ ११ ॥ कामं समुद्रमतीत्य याहि । लङ्कां प्रति याहीति वा । प्रत्यर्थे प्रः । हे प्र परमात्मन्निति वा । **'अकयप्र–'** इत्यादेः । विश्रवसोऽवमेहम् । अवमं मेहजातं सुतं जहि । मिह सेचने । अत्र रेतःसेचनम् । अवमेहं मलमिति वा । त्रैलोक्यं रावयति यस्तं रावणं जहि । तथाहि वाल्मीकीये–**'यस्माल्लोकत्रयं चैतद् रावितं भयमागतम् । तस्मात् त्वं रावणो नाम नाम्ना राजन् भविष्यसि'** [उ.कां.१६.३७] इति शिववचनम् । अग्निना च कैलासादानयनाख्येनावदानेनार्पितां सीतामाप्नुहि । अग्निप्रवेशरूपेण वाऽवदानेन । अपहृतस्य पुनराप्तिश्चावाप्तिः । इह मदीयजलमध्ये । गायन्ति ते यशः । **'अस्ति त्वत्र नळो नाम वानरः शिल्पिसम्मतः । त्वष्टुः काकुत्स्थ तनयो बलवान् विश्वकर्मणः । स यत् काष्ठं तृणं वाऽपि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि । सर्वं तद् धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति'** [व.प.२८४.४१–२] इति रामोपाख्याने ॥ १२ ॥ अन्त्यजेषु स्वभावतः । **'मम कुक्षौ दुकूलाख्ये मरुदेशे महासुरान् । निसूदयेदयं देव शरो मोघेतरस्तव । इत्यर्थितः सागरेण सगरान्वयशेखरः । आभीरजन्मनो दैत्यानवधीत् तेन पत्रिणा'** [सं.रा;यु.कां.२.४९–५०] इति सङ्ग्रहरामायणे । लोकस्यान्त्याय नाशाय जाताः अन्त्यजाः । आ भियं रान्तीति लोकभयङ्करा आभीराः । अमुचदिति मुञ्चतेर्लुङि रूपम् । **'व्यत्ययो बहुलमिति वचनादमुचत् अमुञ्चदित्यर्थः'** इति भावप्रकाशिकावचनं स्फुटं प्रक्षिप्तम् ॥ १३ ॥ **'भवेदिरिणमूषरः'** इत्यभिधानम् । इरिणं कृत्वा नाशयित्वा । कृञ् हिंसायाम् । ईरिणं वा । ऋच्छतेरिनन्

१. 'कृत्वेरणम्'

२. हृषीकेशतीर्थीयादर्शे– **'–वर्धकिणो–'** इति लिखितम् । स्खलितं सम्भाव्यते । इतरत्र प्राचीनकोशेषु **'–वर्धकिनो–'** इत्येव पाठः ।

३. 'नलम्'

'बध्वोदधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं कपीन्द्रकरकम्पितभूरुहाङ्गैः ।
'सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनीकैर्[1]लङ्कां विभीषणदृशाऽविशदाशु दग्धाम्' ॥ १५ ॥

प्राप्तं निशाम्य[2] परमं भुवनैकसारं निःसीमपौरुषमनन्तमसौ दशास्यः ।
त्रासाद् विषण्णहृदयो नितरां बभूव कर्त्तव्यकर्म्मविषये च विमूढचेताः ॥ १६ ॥

ईनन् वा । **'ईरिणं तूषरे शून्ये'** इति, **'इरिणं निराश्रये भूभागे कथितमूषरे'** इति चाभिधानम् । इरिणं सम्यक् कृत्वा । ऊषरमनूषरं विधायेति वा । डु कृञ् करणे । कथम्? अत्र मूलफलानि विधाय । अत्र मरुस्थले मूलफलानि च सम्यक् समृद्धतया विधाय । ननु कथं मूलफलानि? **'लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्'** इति हि वार्तिकम् [अ.सू.२.२.३४] । न भगवान् सर्वात्मनाऽर्वाचीनान् वैयाकरणाननुसरतीति वस्तुस्थितिः । यद्यन्वसरिष्यत्, अक्षौहिणीत्येव प्रायोऽवक्ष्यत् । अथापि वार्तिकमेवानुसुसूर्षसि, अयि वार्तिकमुग्ध, अवधत्स्व–स एव पुनराह वार्तिककारः–**'अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्'** इति । अभ्यर्हितं हि मूलम् । कथम्? अफलानि हि मूलानि भवन्ति । न त्वमूलानि फलानि । अपिच कन्दभावे मूलानि फलान्यपि भवन्ति । न फलानि मूलान्यपीति । **'ततो मयोत्क्षिप्तशरो मरुदेशो ह्यपां कृतः'** [सृ.खं.४०.६१] इति पाद्मे । मरुदेशो ह्यपां देशः कृत इत्यर्थः । यं मरुकान्तारमाहुः । **'सीताकान्तप्रसादेन मरुकान्तारनामकम् । वनं तदभवत् पुण्यम्–'** [सं.रा;यु.कां.२.५१] इति सङ्ग्रहरामायणे । सुरवर्धकिनो विश्वकर्मणोऽवतारं न केवलम्, तस्मादेव जातं च । नळं सेतुं बद्धुं दिदेश । बद्धुमित्येव प्रतनं रूपम् । बन्द्धुमित्यर्वाचीनाः । **'बध बन्धने'** इत्यस्य वेदं रूपम् । नळति शत्रूनर्दयतीति नळः । नळ गन्धे । नड वा । **'गन्धोऽर्दनम्'** इति क्षीरस्वामी । पाणिनीयास्तु **'णल गन्धे'** इति पठन्ति । त्यक्तळकाराणां गतिरन्या न विद्यते ॥ १४ ॥ **'बध्वोदधौ–'** इति पुनर्भागवतवचनम् [९८] । अद्रिकूटैः अद्रिशिखरैः । कम्पितानि सकम्पमुत्पाटितानि भूरुहाङ्गानि वृक्षशाखाः येषु तानि कूटानि । कम्पितैर्भूरुहाङ्गैर्वा । ननु **'अल्पाच्तरम्'** [अ.सू.२.२.३४] इति नीलपदं पूर्वं निपतेत् । **'अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्'** इति हनुमत्पदं वा । **'लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्'** इति हनुमत्पदमेव वा । तत् किमिदं **'सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैः'** इति । विस्मृत-पदज्ञसम्प्रदायोऽसि । द्विपदे द्वन्द्व एवायं नियमः । यदाह जयादित्यः–**'बहुष्वनियमः । शङ्खदुन्दुभिवीणाः । वीणाशङ्खदुन्दुभयः'** [का.] इति । अथाप्यत्र काचनास्ति विवक्षा– कपिराज इति प्रथमं सुग्रीवः । ततः सेनापतिरिति नीलः । ततो हनुमानिति । अनीकैः सैनिकैः । **'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये'** इत्यभिधानम् । विभीषणस्य दृष्टिपातमात्रेण दग्धप्रायाम् । अथच, आशुदग्धामित्येकं पदम् । लङ्कां प्रति पतितुं यो नभो व्यानशे स आशुराशुगतिर्हनुमान् । तेन दग्धाम्, अतश्च विश्वकर्मणा पुनर्निर्मिताम्, लङ्कां विभीषणदृशा, विभीषणदर्शितेन पथा, अविशदित्यर्थः ॥ १५ ॥ निशाम्य दृष्ट्वा । शमयति दुःखम् । परिहरतीत्यर्थः । निशमयति गानम् । शृणोतीत्यर्थः । निशामयति

---

१. **'–रनेकैर्ल–'** २. **'निशम्य'**

प्रस्थाप्य वालिसुतमेव च राजनीत्यै रामस्तदुक्तवचनेऽप्यमुनाऽगृहीते ।
द्वारो रुरोध स चतस्र उदीर्ण्णसैन्यो रक्षःपतेः पुर उदारगुणः परेशः ॥ १७ ॥

द्वारां निरोधसमये स दिदेश पुत्रं वाराम्पतेर्दिशि सुरेश्वरशत्रुमुग्रम् ।
प्राच्यां प्रहस्तमदिशद् दिशि वज्रदंष्ट्रं प्रेताधिपस्य शशिनः स्वयमेव चागात् ॥ १८ ॥

विज्ञाय तत् स भगवान् हनुमन्तमेव देवेन्द्रशत्रुविजयाय दिदेश चाऽशु ।
नीलं प्रहस्तनिधनाय च वज्रदंष्ट्रं हन्तुं सुरेन्द्रसुतसूनुमथाऽदिदेश ॥ १९ ॥

काननसुषमाम् । पश्यतीत्यर्थः । त्रासाद् विषण्णः । विषादाच्च विमूढचेताः । विमूढं किं कर्तव्यमिति निर्णेतुमसमर्थम् ॥ १६ ॥ प्रस्थाप्य । **'निवेश्योपवने सैन्यं स शूरः प्राज्यवानरम् । प्रेषयामास दूत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम्'** [व.प.२८४.५४] इति रामोपाख्याने । प्रस्थाप्यैव द्वारो रुरोध । न ततः पूर्वम् । कुतः? राजनीत्या एव । आदौ साम, ततो दण्ड इति हि राजनीतिः । तां राजनीतिं दर्शयितुमेव । कं दूतम्? वालिसुतमेव । न यङ्कश्चन । किन्तु युवराजमेव । तत्रापि वालिनाऽनुभूतपराभवरुचेर्वालिसुतमेव प्रस्थाप्य । राजनीत्यै च । तव निग्रहीतुरयं सुत इत्यङ्गदस्य वीर्यप्रकाशनार्थं च । उक्तवचनेऽपि । तेन हितवचने उक्तेऽपीत्यर्थः । अमुना रावणेन अगृहीते अस्वीकृते । प्रत्युत आगृहीते आग्रहेण तिरस्कृते सति । 'मामवमन्तुमेव राम एनं प्रेषयामास । तस्मान्नैतदङ्गीकार्यम्' इत्याग्रहः । रक्षःपतेः पुरः पुरस्य द्वारः गोपुराणि रुरोध । तदपि रक्षःपतेः पुरस्तादेव । उदीर्ण उद्गतः समृद्धो वा । उदारा महान्तोऽस्य गुणाः ॥ १७ ॥ स रावणः वाराम्पतेर्दिशि प्रतीच्यामिन्द्रजितम् । शत्रुप्रमथनो हस्तोऽस्येति प्रहस्तं प्राच्याम् । हस्तावेवास्य प्रहरणमिति वा । प्रेताधिपस्य दिशि वज्रदंष्ट्रम् । वज्रकठोरे दंष्ट्रे अस्येति वज्रदंष्ट्रः । यद्यपि रामायणे **'दक्षिणस्यां महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ'** [यु.कां.३६.१७] इत्युक्तम् । तौ सहायकौ । वज्रदंष्ट्रः दक्षिणस्यां दिशि सेनाग्रणीरित्यभिप्रायः । अत एव **'अङ्गदो दक्षिणद्वारम्'** [४१.३९] इति दक्षिणद्वारगतोऽङ्गदो वज्रदंष्ट्रं जघानेति सङ्गच्छत इत्याचार्याशयः । रामायणे चोपरिष्टात् स्फुटमेतत्– **'अब्रवीद्राक्षसं शूरं वज्रदंष्ट्रं महाबलम् । गच्छ त्वं वीर निर्याहि राक्षसैः परिवारितः'** [यु.कां.५३.२–३] इति; **'प्रावृट्काले यथा मेघा नर्दमानाः सविद्युतः । निःसृता दक्षिणद्वारादङ्गदो यत्र यूथपः'** [१३] इति च । रावणचमूपतिष्वेकोऽयम् । शशिनः दिश्युदीच्याम् । **'उत्तरस्यां पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ । स्वयं चात्र भविष्यामि–'** [३६.१९] इति, **'उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः'** [३७.१३] इति च ॥ १८ ॥ हनुमन्तमेव च । शत्रुपक्षप्रधानस्य विजयाय स्वपक्षप्रधानमेव दिदेशेति चकारेणाऽह । प्राधान्यार्थो हि चः । विजयाय केवलम् । न हन्तुम् । लक्ष्मणेन हि स हन्तव्यः । नीलं प्रहस्तनिधनाय । अङ्गदं च वज्रदंष्ट्रं हन्तुम् । न केवलं जेतुम् । नीलं च । प्रहस्ताद् हीनबलं चेत्यर्थः । नीचत्वार्थे चः । विभीषणेन साकं नीलोऽपि प्रभविष्यतीति जानन्नित्यर्थः । अथ हनुमतः नीलस्य च देशनानन्तरम् । सुरेन्द्रसुतसूनुं

मद्ध्ये हरीश्वरमधिज्यधनुर्न्नियुज्य यस्यां स राक्षसपतिर्द्दिशमेव तां हि ।
उद्दिश्य संस्थित उपात्तशरः सखड्गो देदीप्यमानवपुरुत्तमपूरुषोऽसौ ॥ २० ॥

विद्रावितो हनुमतेन्द्रजिदाशु हस्तं तस्य प्रपन्न इव वीर्य्यममुष्य जानन् ।
नीलो विभीषण उभौ शिलया च शक्त्या सञ्चक्रतुर्य्यमवशं गमितं प्रहस्तम् ॥ २१ ॥

मध्ये सेनामध्ये ॥ २०–२ ॥

वालिसुतमङ्गदम् ॥ १९ ॥ हरीश्वरं सुग्रीवम् । ननु कथमधिज्यधनुः? **'धनुषश्च'** [अ.सू.५.४.१३२] इति हि पाणिनिः स्मरति । तथाहि जयादित्यः–**'धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति समासान्तः । शार्ङ्गं धनुरस्य शार्ङ्गधन्वा । गाण्डीवधन्वा । अधिज्यधन्वा'** इति । ननूक्तमत्र समाधानं विभाषावादिनस्तत्ववादिन इति । न भोः । नात्र तत्ववादिनः किल नासान्यासः शक्यसम्भवः । यतोऽनेन सूत्रेण नित्यः प्राप्तोऽनङ्प्रत्यय उत्तरसूत्रेण न्यषिध्यत–**'वा सञ्ज्ञायाम्'**[१३३] इति । अनङादेशो वा भवति सञ्ज्ञायां विषय इति । तथाह्युदाहरन्ति–**'शतधनुः, शतधन्वा । दृढधनुः, दृढधन्वा'** इति । तर्हीदमिहावगन्तव्यं भवति भवता । सर्वाण्यपि विशेषणवचनानि विद्वद्रूढ्या नामपदान्येव भवन्ति भगवति विषये । सर्वाधिका अभेद्या ज्या सर्वातिशायि सर्वविजयि धनुश्चास्येति अधिज्य-धनुरिति भगवतो योगरूढं नाम । तस्मात् सञ्ज्ञायां वेति वचनादधिज्यधनुरिति, अधिज्यधन्वेत्युभयमपि भगवति विषये साधु भवति । यथा पुष्पधन्वेति कामस्य नाम । तेन पुष्पधनुरिति च स्यादेव । गाण्डीवधन्वेति पार्थस्य नाम । तेन गाण्डीवधनुरिति च स्यादेव । संस्थितः प्रस्थितः । समेत्य सङ्गराय सज्जः स्थित इति वा । दिशमेव तामुदीचीम् ॥ २० ॥ तस्य हनुमतः हस्तं प्रपन्न इव । क्षणमात्रेण हस्तग्राहं निग्रहीष्यति इति भीतः । अस्य हनुमतः वीर्यं लङ्कादहनसमये स्वयमनुभूतं स्मरन्नयुध्यमान एव विद्रावितः । **'इन्द्रजित् पश्चिमद्वारं राक्षसैर्बहुभिर्वृतः'** [यु.कां.३७.११] इति, **'हनुमान् पश्चिमद्वारम्'**[२८] इति च रामायणे । तेनार्थात् सूचितमर्थमाह– विद्रावितो हनुमतेति । लक्ष्मणेन समागमः पाश्चात्योऽपि रामायणे भारते च पूर्वमुक्तः । सञ्चक्रतुः सङ्गत्य चक्रतुः । प्रहस्तं सेनापतिम् । **'प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत्'** [यु.कां.५८.५३] इति रामायणे । **'अत्र प्रहस्तो नीलेन हतो राक्षसपुङ्गवः'** [सृ.खं.४०.६७] इति पाद्मे । **'ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः । अनुमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति । पतन्त्या स तया वेगाद् राक्षसोऽशनिवेगया । हतोत्तमाङ्गो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः'** [व.प.२८७.३–३] इति च भारते । वचनद्वयमपि सङ्गमय्याविरोधेन व्याचष्टे– नीलो विभीषण उभौ शिलया च शक्त्येति । प्रहस्तोऽयं विभीषणमातुलः कैकसीभ्राता सुमालितनयः । प्रधानो वाहिनीपतिः । एतेन **'अकम्पनं प्रहस्तं च युध्यन्तं नील आवधीत्'** [अ.पु.१०.८] इत्याग्नेयवचनम्, **'ततः प्रगृह्य विपुलामष्टघण्टां विभीषणः । अभिमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति । पतन्त्या स तदा वेगाद् राक्षसोऽशनिना यथा । हतोत्तमाङ्गो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः'** [ब्र.खं;से.मा.४४.२६–७] इति, **'त्रिदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितो**

नीलस्य नैव वशमेति स इत्यमोघशक्त्या विभीषण इमं प्रजहार साकम् ।
तस्मिन् हतेऽङ्गद उपेत्य जघान वज्रदंष्ट्रं निपात्य भुवि शीर्षममुष्य मृद्नन् ॥ २२ ॥

सर्वेषु तेषु निहतेषु दिदेश धूम्रनेत्रं स राक्षसपतिः स च पश्चिमेन ।
द्वारेण मारुतसुतं समुपेत्य दग्धो गुप्तोऽपि शूलिवचनेन दुरन्तशक्तिम् ॥ २३ ॥

अकम्पनोऽपि राक्षसो निशाचरेशचोदितः ।
उमापतेर्वरोद्धतः क्षणाद्धतो हनूमता ॥ २४ ॥

तेष्विति बहुवचनं प्रहस्तवज्रदंष्ट्रतदनुगापेक्षया ॥ २३–५ ॥

वधः'[ब्र.खं;ध.मा.३०.६१] इति स्कान्दवचनं च गदिताभिप्रायम् । अत एवाऽह– साकं प्रजहारेति । ननु नील-विभीषणयोः को हन्तेति विरोधः परिहृतः । अथापि न निस्तारः । भारतं शतघण्टामाह शक्तिम् । स्कान्दमष्टघण्टाम् । कतीति समन्वयसे? समन्वीयते यावता न विरोधः । कथम्? शृणु । अष्टौ महाघण्टाः । बहवश्च क्षुद्रघण्टाः, याः किणिकिणायन्त इति किङ्किण्य उच्यन्ते । तेन न कोऽपि विरोधः । शतमिति च न सङ्ख्यावचनम् । बहुघण्टा-मित्यर्थः । निपात्य भुवि शीर्षमिति– **'–खड्गेनास्य महच्छिरः । जघान वज्रदम्ष्ट्रस्य वालिसूनुर्महाबलः । रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव पतितं द्विधा'** इति रामायणे [यु.कां.५४.३५–६] ॥ २१–२ ॥ सर्वेषु तेषु निहतेषु । ननु द्वावेव निहतौ, प्रहस्तश्च वज्रदंष्ट्रश्च । उक्तौ द्वौ । अनुक्ता अनेके । केके? येऽनुयायिनस्तयोः । वक्ष्यति हि स्वयमेव– **'विदुद्रुवुस्तस्य तु येऽनुयायिनः कपिप्रवीरैर्निहतावशेषिताः । यथैव धूम्राक्षमुखेषु पूर्वम्'** [६९] इति । दुरन्तशक्तिं मारुतसुतम् । रुद्रवरेण रक्षितोऽपि दग्धः । **'विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनुमान् मारुतात्मजः'** [५२.३२] **'धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत्'** [३६] इति च । हनुमत्तेजसा दग्ध इव नाशित इत्यर्थः । निःशेषनाशोऽत्र दाहः । **'स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः । प्रहसन् पश्चिमद्वारं हनूमान् यत्र यूथपः'** [५१.२९] इति च । **'कपिसैन्यं समालोक्य विद्रुतं पवनात्मजः । धूम्राक्षमाजघानाऽशु शरेण रणमूर्धनि'** [ब्र.खं;से.मा.४४.२९] इति स्कान्दे । शरेण शरवत् तीक्ष्णेन, शृणातीति हिंसकेन वा गिरिशृङ्गेण–**'हनुमान् गिरिशृङ्गेण धूम्राक्षमवधीद् रिपुम्'** [१०.८] इत्याग्नेये । अयं प्रहस्तानुजः । रावणसचिवेष्वेकः । उभावपि सुमालितनयावपि भिन्ने अनयोर्जनन्यौ । केतुमती प्रहस्तजननी । सुन्दरी धूम्राक्षस्य ॥ २३ ॥ अथ द्वाभ्यां प्रमाणिकाभ्यां हनूमतः कपीनां च प्लुतगतिमाह । **'तान् मृत्युवशमापन्नानकम्पनवशं गतान् । समीक्ष्य हनुमान् ज्ञातीनुपतस्थे महाबलः'** [५६.८] इति, **'स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना । राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार च'** [३०] इति च । ननु पुनर्विरोधः । **'अकम्पनं प्रहस्तं च युध्यन्तं नील आवधीत्'** इति प्रागुद्धृताग्नेयवचनेनाकम्पनं नीलो जघानेति प्रतीयते । हनुमानिति वाल्मी-कीये । विरोधाभासोऽयम्, न विरोधः । शत्रूणां पुरोऽप्यप्रकम्पं प्रहस्तमित्याग्नेयवचनार्थः । तत् को विरोधः? अस्ति

अथास्त्रसम्प्रदीपितैः समस्तशो महोल्मुकैः ।
रघुप्रवीरचोदिताः पुरं निशि स्वदाहयन् ॥ २५ ॥

ततस्तौ निकुम्भोऽथ कुम्भश्च कोपात् प्रदिष्टौ दशास्येन कुम्भश्रुतेर्हि ।
सुतौ सुप्रहृष्टौ रणायाभियातौ कपींस्तान् बहिः सर्वशो यातयित्वा[1] ॥ २६ ॥

कुम्भश्रुतेः कुम्भकर्णस्य ॥ २६–३५ ॥

विरोधः । स्कान्द एव द्विधा पठ्यते–**'अकम्पनं चाप्यवधीत् कुमुदो वानरर्षभः'** [ब्र.खं;से.मा.४४.३४] इति, **'द्वादश्यामाञ्जनेयेन धूम्राक्षस्य वधः कृतः । त्रयोदश्यां तु तेनैव निहतोऽकम्पनो रणे–'** [ब्र.खं;ध.मा.३०.५८] इति च । ननूत्तरवचनानुसारेणैव पूर्ववचनस्यार्थो निर्धार्यते । उत्तरत्र धर्मारण्यमाहात्म्येऽकम्पन आञ्जनेयेन हत इति निरवकाशमुच्यते । सावकाशं च पूर्ववचनम् । वानरर्षभो हनुमानेवासुरहननेन पृथ्वीमानन्दयन् कुमुद उच्यते सकला कुरमोमुद्यतानेनेति । अयमकम्पनोऽपि सुमालितनयेष्वेकः प्रहस्तानुजः । राक्षसानां चमूपतिः ॥ २४ ॥ समस्तशः सर्वे । सङ्गताः कपय इत्यर्थः । समस्तं पुरं वा । उल्मुकानि ज्वलन्ति काष्ठानि । अग्निसंयोगेन दीपितानि । महान्तीति प्रदीपितानि । अस्त्रमन्त्रैः प्रयोजितानीति सम्प्रदीपितानि । सुष्ठु यथा निश्यपि दिशिदिश्यपि दिवाभ्रमः स्यात् तथाऽदाहयन् । **'ततोऽस्तं गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन् निशामुखे । लङ्कामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः'**[७५.४] इति, **'तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक् तदा'**[६] इति च । पूर्वं हनुमता दग्धम्, पश्चाद् विश्वकर्मणा पुनारचितमपि पुरं पुनः कपयोऽदाहयन्नित्यर्थः । रामायणे क्रमव्यत्यासस्तु **'व्यत्यासः प्रातिलोम्यं च'** इत्यादिवचनानुसारेण योजनीयः । अवश्यं चैतदेवं वक्तव्यम् । तत् किल युद्धतन्त्रं यदादौ परसैन्ये भीतिजननाय परस्वं दहन्ति । न प्रमुखेषु हतेषु, अवसितप्राये चाऽयोधने । नापि रामः पुरं दग्धं शासितुं विभीषणाय ददाविति साम्प्रतम् । तस्मादादावेव दाह इति सूक्तम् । ततश्च कुम्भादीनां वधः कुम्भकर्णवधात् पूर्वमेवेति च ॥ २५ ॥ तौ महाबलाविति सम्मतौ । निकुम्भोऽथ कुम्भः । वयसाऽग्रजोऽपि कुम्भः शक्त्या निकुम्भादनन्तर इत्यनेनाह । अग्रजो हि कुम्भः– **'निकुम्भाग्रज वीर्यं ते बाणवेगवदद्भुतम्'** [७६.७२] इति हि वाल्मीकीये । कुं कुलं भूमिं वा भापयति स्वपौरुषेणेति कुम्भः । भा दीप्तौ । कुं बिभर्ति वा । कुम्भ इव वा कुम्भः । निपुणतरः कुम्भो निकुम्भः । दशास्येन कोपात् प्रदिष्टौ । कोपाद् रणायाभियातौ । हृदि कोपं निधाय । कुम्भश्रुतेः कुम्भकर्णस्य हि प्रसिद्धौ सुतौ । जयः पाणाविवाऽहित इति भ्रान्त्या हृष्टौ । रामं जेष्याव इति प्रहृष्टौ । कियदिदं कपिबलमिति सुप्रहृष्टौ । तान् दग्धप्रायपुरान्, दाहेन पुरं विभ्राम्य तरसाऽन्तर्धावतः । रणाङ्गणाद् पुराद्वा बहिर्यातयित्वा निष्कास्य । **'यत निराकरणे'** । **'यत निकारे'** इत्यपि पठन्ति । निकारः परिभवः । न्यक्कार इत्येतत् ॥ २६ ॥

---

१. **'यापयित्वा'**

स कुम्भो विधातुः सुतं तारनीलौ नळं[१] चाश्विपुत्रौ जिगायाङ्गदं च ।
सुयुद्धं च कृत्वा दिनेशात्मजेन प्रणीतो यमस्याऽशु लोकं सुपापः ॥ २७ ॥

ततो निकुम्भोऽद्रिवरप्रदारणं महान्तमुग्रं परिघं प्रगृह्य ।
ससार सूर्य्यात्मजमाशु भीतः स पुप्लुवे पश्चिमतो धनुःशतम् ॥ २८ ॥

तं भ्रामयत्याशु भुजेन वीरे भ्रान्ता दिशो द्यौश्च सचन्द्रसूर्य्या[२] ।
सुराश्च तस्योरु बलं वरं च शर्वोद्भवं वीक्ष्य विषेदुरीषत् ॥ २९ ॥

अनन्यसाध्यं तमथो निरीक्ष्य समुत्पपाताऽशु पुरोऽस्य मारुतिः ।
प्रकाशबाह्वन्तर[३] आह चैनं किमेभिरत्र प्रहराऽयुधं ते ॥ ३० ॥

विधातुः सुतं जाम्बवन्तम् । अश्विपुत्रौ मैन्दविविदौ । सुयुद्धं पूर्वतनयुद्धापेक्षयाऽधिकमुद्भणं च युद्धं कृत्वा अङ्गदादीन् जिगाय । ततः दिनेशात्मजेन सुग्रीवेण च सुयुद्धं कृत्वा तेनैव यमस्य लोकं नरकं प्रापितः । यतः सुपापः । महापातकानामाकरः । **'ततः कुम्भः समुत्पत्य सुग्रीवमभिपत्य च'** [७६.८६] । **'मुष्टिनाऽभिहतस्तेन निपपाताऽशु राक्षसः'** [९२] इति च ॥ २७ ॥ भूयिष्ठशिलोऽभेद्योऽद्रिरद्रिवरः । तमपि द्विधा प्रभज्य दारयतीति । महान्तमित्युग्रत्वस्यापि विशेषणम् । अत्युग्रम् । परिघः अयोमयो निशिताग्रो लगुडविशेषः । प्रगृह्य । आविध्य कपिकुलं प्रदहन्निव गृहीत्वा । निकुम्भ आशु ससार । सूर्यात्मज आशु पुप्लुवे । प्लवतिं गतौ पठन्ति प्लुङ् गताविति । द्रुत गतौ प्रयुञ्जते । कपयो हि उत्प्लवमुत्प्लवं प्लवमानाः प्लवङ्गा उच्यन्ते । पश्चिमतः पृष्ठतः ॥ २८ ॥ भ्रान्ता इव हतप्रभाः । सचन्द्रसूर्या द्यौश्च भ्रान्ता । **'सतारग्रहनक्षत्रं सचन्द्रं समहाग्रहम् । निकुम्भपरिघाघूर्णं भ्रमतीव नभस्तळम्'** [७७.८] इति च । रात्राविदं सञ्जातमिति रामायणे सनक्षत्रं सचन्द्रमित्याह । भूमेरपरभागस्थः सूर्योऽपि बभ्रामेवेति सूचयन्नाचार्यः 'सचन्द्रसूर्या द्यौः' इत्याह । वाल्मीकिरपि 'महाग्रह'पदेन सूर्यमेव कटाक्षयति । अभिमानिविवक्षया चेदमवादीत्याचक्षते । दिगभिमानिन्यो देवताः, सचन्द्रसूर्या द्युमानिनी च भयसम्भ्रान्ता बभूवुरिति । तदात्वे सुरा इति तदितरदेवता उच्यन्त इति व्याख्येयम् । **'सह चैवामरावत्या'** [८] इत्युक्तं विवृणोति– सुराश्च । उरुबलं वीक्ष्य दृष्ट्वा । उरुवरं च वीक्ष्य विमृश्य ॥ २९ ॥ अथो सुग्रीवादीनामपि प्लवनानन्तरम् । अथो निकुम्भस्यानन्यसाध्यत्वादेव । तं समापयितुमुत्पपात । प्रकाशं प्रकटं बाह्वन्तरमुरो यस्य । 'प्रकाश्यबाह्वन्तर आह' इति पाठे तु– प्रकाशनं न दुरभिमानतः, किन्तु शत्रुदमनाय प्रकाशनीयं सम्पन्नमिति सूचयितुम्–'प्रकाश्यबाह्वन्तरः' इत्याह ।

१. 'नलम्' २. '–न्द्रसूर्याः ।'

३. 'प्रकाश्यबाह्वन्तरमाह' । प्राचीनादर्शेऽधस्तात् '–श्य' इति लिखितमिव । नातिस्फुटम् । तदा तु–'प्रकाश्यबाह्वन्तर–' इत्येव प्रा. पाठः स्यात् ।

इतीरितस्तेन स राक्षसोत्तमो वरादमोघं प्रजहार वक्षसि ।
विचूर्णितोऽसौ तदुरस्यभेद्ये यथैव वज्रो विपतौ वृथाऽभवत् ॥ ३१ ॥

विचूर्णिते निजायुधे निकुम्भ एत्य मारुतिम् ।
प्रगृह्य चाऽत्मनोंऽसके निधाय जग्मिवान् द्रुतम् ॥ ३२ ॥

प्रगृह्य कण्ठमस्य स प्रधानमारुतात्मजः ।
स्वमाशु मोचयंस्ततो न्यपातयद् धरातळे[1] ॥ ३३ ॥

'प्रकाश्य, बाह्वन्तरे' इति वा प्रतृण्णम् । 'बाह्वन्तरे' इति द्विवचनम् । उभयोरेकरूपत्वद्योतनायाप्रगृह्य प्रयोगः । तथाचायमर्थः– बाह्वोरन्तरे सव्यापसव्यभागौ प्रदर्श्याऽहेति । केचिद् वामप्रहरणा भवन्ति । केचिद् दक्षप्रहरणाः । यः को वा भव । यत्रकुत्र वा प्रहर । उभयत्रापि शक्तोऽहं ते परिघप्रहरणं प्रसोढुमिति । अथच बाह्वन्तरे वक्षसि प्रकाश्य हस्तनिक्षेपेण प्रहरणक्षमतां प्रकटीकृत्य । **'हनुमांस्तु विवृत्योरस्तस्थौ तस्याग्रतो बली'** [११] इति च ॥ ३० ॥ वरादमोघं परिघम् । स्वस्याजेयत्वमिव स्वायुधस्यामोघत्वमपि वरं शर्वाद् वव्रे । अनेनामोघेन परिघेण युध्यमानोऽवध्यो भूयासमिति । विचूर्णितः विदलितः । मृत्पिण्डमिव विशदं दलितः । **'चूर्ण प्रेरणे । प्रेरणं दलनम्'** इति क्षीरस्वामी । **'चूर्ण पेषणे'** इति चन्द्रः । विचूर्णितः सन् वृथाऽभवत् । यथैव वज्रः । एवकारेण परिघस्य वज्रादनूनत्वमाह । विपतौ गरुडे । **'पक्षी विर्विष्किरस्तथा विकिरः'** इति हलायुधः । वीनां पतिः । विर्विष्णुः पतिरस्येति वा । कद्रूश्च विनता च पस्पर्धाते किंवर्ण उच्चैःश्रवा इति । श्वेत इति विनता जगाद । नेत्याह कद्रूः । वालधौ कृष्ण इति व्यवदत । पराजिताया दासीभावाय ते समयं चक्रतुः । ततस्ते भगिन्यौ दास्ये कृतपणे द्रष्टुमुच्चैः-श्रवसं जग्मतुः । तदा नागाः कद्रूनिदेशादश्ववालधिं श्वेतमाच्छाद्य कृष्णा वाला इव स्थिताः । विनता कृष्ण-वालधिमुच्चैःश्रवसं वीक्ष्य विषण्णाऽभवत् । यथापणं कद्रूस्तां दास्ये न्ययोजयत् । अथ गरुडो मातरं पप्रच्छ, मातः, किङ्कारणमिदं दास्यं तव च मम चेति । सा प्राह सपत्न्या पणेन वञ्चितोऽस्मि तातेति । स सर्पानित्योवाच– 'किं कृत्वा दास्याद् वो विमुच्येय' इति । तदा सर्पा आहुः–'आहरामृतमोजसा । ततो दास्याद् विमोक्षस्तव मातुस्तव च भविता' इति । ततो वैनतेयो जगाम देवलोकम् । देवान् विजित्य बलादमृतकलशमाजहार । तममृतमादाय व्रजन्तं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत् । वज्राहतो वीन्द्रः प्रहसन्निन्द्रमुवाच–**'ऋषेर्मानं करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसम्भ-वम् । वज्रस्य च करिष्यामि तवैव च शतक्रतो । एतत् पत्रं त्यजाम्येकं यस्यान्तं नोपलप्स्यसे । न च वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्तीह काचन'** [आ.प.३३.२१–३] इति कथा भारते ॥ ३१ ॥ अथ तिसृभिः प्रमाणिकाभिर्हनुमत्कृतं निकुम्भनिग्रहमाह । प्रगृह्य बलादुद्धृत्य । कुत्सितेंऽसे ॥३२॥ अस्य कण्ठं प्रगृह्य बलान्निष्पिष्य निगृह्यापातयत् । **'हनुमानुन्ममाथाऽशु निकुम्भं मारुतात्मजः'** [७७.२१] इति, **'परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्य शिरोधराम् । उत्पाट-**

१. '–तले ।'

चकार तं रणात्मके मखे रमेशदैवते ।
पशुं प्रभञ्जनात्मजो विनेदुरत्र देवताः ॥ ३४ ॥

सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च शकुनिर्देवतापनः[1] ।
विद्युज्जिह्वः प्रमाथी च शुकसारणसंयुताः ॥ ३५ ॥

रावणप्रेरिताः सर्वान् मथन्तः[2] कपिकुञ्जरान् ।
अवद्ध्या ब्रह्मवरतो निहता रामसायकैः ॥ ३६ ॥

मथन्तः मथ्नन्तः विलोळयन्तः ॥ ३६–४४ ॥

यामास शिरो भैरवं नदतो महत्' [२२] इति च । अत्रापि स्कान्दे पुंव्यत्यासेन पठ्यते–**'हनूमता हतौ युद्धे कुम्भकर्णसुतावुभौ'** [ब्र.खं;से.मा.४४.३६] इति । निकुम्भः स्वयं हनुमता, कुम्भस्तु सुग्रीवान्तःस्थेन जीवमानिना हनुमतेति परमार्थः । त एते सर्वेऽपि गुह्यभाषाप्रभेदाः । एवं सर्वत्राप्यनयैव दिशा पुराणवचनानामविरोधः सम्पाद्यः । भगवद्वचनप्रामाण्यात् । दिङ्मात्रमत्र प्रादर्शि । मा नाम भूद् ग्रन्थस्य वृथा विस्तर इति नाधिकं वितन्यते ॥ ३३ ॥ विनेदुः विजयघोषं चक्रुः ॥ ३४ ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च माल्यवतस्तनयौ । अन्ये चैते रावणसचिवाः । विद्युज्जिह्व इति नायं कालकेयः शूर्पणखाभर्ता । तस्य रामवनगमनात् पूर्वमेव हतत्वात् । अन्य एवायं कश्चन रावणसचिवः । तमेतं रावणस्य सापत्नभ्रातरमाचक्षते । विश्रवसः पुत्रोऽयं बलाकायां जात इति चाऽहुः । **'अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः । सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामं निर्बिभिदुः शरैः । तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि निशितैः शरैः । क्रुद्धश्चतुर्भिश्छिच्छेद–'** [यु.कां. ४३.२६–७] इति वाल्मीकीये । **'ससुप्तघ्ना यज्ञकोपरश्मिकेत्वग्निकेतवः । प्रेषिता रावणेनाऽजौ क्षणाद् रामेण सूदिताः'** [सं.रा;यु.कां.६.३८] इति सङ्ग्रहे । एतेन रश्मिकेतुरिति शकुनेः आग्निकेतुरिति देवतापनस्य नामान्तरमिति प्रतीयते । सुप्तानपि हन्ति सुप्तघ्नः । यज्ञे यज्ञकर्मणि नारायणे च कुप्यत्ययमिति यज्ञकोपः । शक्नोतीति शकुनिः । **'शकेरुनिः'** [स.कं.२.१.२१८] । विद्योतमानाऽग्निशिखेव जिह्वाऽस्येति विद्युज्जिह्वः । शत्रून् प्रति शोकति इति शुकः । शुक गतौ । केचित्तु शु गतावित्यतः कप्रत्यये शवतीति शुक इत्याहुः । शत्रूनपसारयतीति सारणः । रावणस्य चारौ स्पशावेतौ । सम्प्रति रामायणे–**'वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ'** [यु.कां.४४.२०] इति पठ्यते । अयमङ्गदेन हताद् वज्रदंष्ट्रादन्यो वज्रदंष्ट्रः, तस्यैव विद्युज्जिह्व इति नामान्तरं स्यात् । महाकाय एव प्रमाथी च स्यात् । महता कायेनैव प्रममाथ शत्रूनिति ॥ ३५ ॥ मथन्तः । मथे विलोडने । भ्वादिः । मथति । मथन्तः । मन्थ विलोडने । क्र्यादिः । मथ्नाति । मथ्नन्तः । निहता रामसायकैः । ब्रह्मवरस्य हनुमताऽपि प्रायः पालनीयत्वात् ॥ ३६ ॥

---

१. **'–तापनिः।'** २. **'सर्वे मथ्नन्तः'**

युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च देवान्तकनरान्तकौ ।
त्रिशिरा अतिकायश्च निर्य्ययू रावणाज्ञया ॥ ३७ ॥

नरान्तको रावणजो हयवर्य्योपरि स्थितः ।
अभीः ससार समरे प्रासोद्यतकरो हरीन् ॥ ३८ ॥

तं दहन्तमनीकानि युवराजोऽङ्गदो बली ।
उत्पपात निरीक्ष्याऽशु समदर्शयदप्युरः ॥ ३९ ॥

तस्योरसि प्रासवरं प्रजहार स राक्षसः ।
द्विधा समभवत् तत्तु वालिपुत्रस्य तेजसा ॥ ४० ॥

अथास्य हयमाश्वेव निजघान मुखे कपिः ।
पेततुश्चाक्षिणी तस्य स पपात ममार च ॥ ४१ ॥

स खड्गवरमादाय प्रससार रणे कपिम् ।
आच्छिद्य खड्गमस्यैव[१] निहतो वालिसूनुना ॥ ४२ ॥

युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च रावणस्य मातृष्वस्रीयौ भ्रातरौ । अन्ये पत्न्यन्तरजाता रावणपुत्राः । देवान्तकनरान्तकौ गन्धर्वकन्यातनयौ । त्रिशिराः पत्न्यन्तरजातः । अतिकायो धान्यमालिन्यास्तनयः । एकमातृकाविति ज्ञापयितुमेव देवान्तकनरान्तकाविति समस्य निर्दिदेश । देवान्तकस्य ज्यायस्त्वात् पूर्वनिपातः । **'भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः'** इति वार्तिकात् [अ.सू.२.२.३४] । कथं र्हि कृष्णबलरामौ? अल्पाच्तरत्वात् । कृष्णस्य स्वरूपतोऽभ्यर्हित-त्वाच्च । **'श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरान्तकौ । अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिताः'** [यु.कां.६९.९] इति, **'स पुत्रान् सम्परिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः । आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास संयुगे । युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावणः । रक्षणार्थं कुमाराणां प्रेषयामास संयुगे'** [१५–६] इति च वाल्मीकीये । युद्धोन्मत्तस्य महोदर इति मत्तस्य महापाश्र्व इति नामान्तरमपि पठ्यते रामायणे ॥ ३७ ॥ नरान्तकः 'स्वसामर्थ्येनैव परान् जिगीषामि, किं वरबलेन' इति मदोन्मत्तः प्रायो न देवान् प्रसाद्य वरं वरयामास । अतः स्वसामर्थ्यविषयेऽ-तिमानेनाभीः । प्रासः कुन्तः यः प्रास्यते । 'ಛಲ್ಲ' इति भाषायाम् ॥ ३८ ॥ दहन्तं तापयन्तम् ॥ ३९ ॥ प्रासाख्यं वरमायुधम् । तत् प्रासाख्यमायुधम् । तु शत्रुभीषणमपि ॥ ४०–१ ॥ **'स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावः'** [६९.९४]

---

१. **'आच्छिद्य चास्य खड्गं तं निहतो–'**

गन्धर्वकन्यकासूते निहते रावणात्मजे ।
आजगामाग्रजस्तस्य सोदर्य्यो देवतान्तकः ॥ ४३ ॥

तस्याऽपतत एवाऽशु शरवर्षप्रतापिताः ।
प्रदुद्रुवुर्भयात् सर्वे कपयो जाम्बवन्मुखाः ॥ ४४ ॥

स शरं तरसाऽऽदाय रविपुत्रायुधोपमम् ।
अङ्गदं प्रजहारोरस्यपतत् स मुमोह च ॥ ४५ ॥

अथ तिग्मांशुतनयः शैलं प्रचलपादपम् ।
अभिदुद्राव सङ्गृह्य चिक्षेप च निशाचरे ॥ ४६ ॥

तमापतन्तमालक्ष्य दूराच्छरविदारितम् ।
सुरान्तकश्चकाराऽशु दधार च परं शरम् ॥ ४७ ॥

रविपुत्रायुधोपमं यमदण्डोपमम् ॥ ४५–८ ॥

इति, **‘अथाङ्गदो वज्रसमानवेगं संवर्त्य मुष्टिम्’**[९०] इति च रामायणं सर्वाविरोधाय ‘सखड्गं मुष्टिम्’ इति व्याख्येयमित्याह–आच्छिद्य खड्गमस्यैव । यं नरान्तकः परान्तकं खड्गवरं मेने तत् सामान्यं खड्गमात्रं वालि-सूनोः । आच्छिद्य तद्धस्तादाकृष्य । छिदिर् द्वैधीभावे ॥ ४२ ॥ देवान्तकोऽपि गन्धर्वकन्यकासूत इत्याह–सोदर्य इति । अतिकायोऽपि गन्धर्वीतनयः । अतो विशेषमाह–गन्धर्वकन्यकासूत इति । इयं गन्धर्वसुता कन्यैव सती रावणेनापाह्रियत । नत्वन्येनोढा । कन्यामेव तामपहृत्य रावणः सम्बुभुजे । एवं सा प्रथमं राक्षसेन क्षतयोनिर्बभूवेति तामनुचकम्पे– कन्यकेति । कुत्सयामास च राक्षसभोगभुग्नं कन्यात्वम् । अतिकायस्य जननी तु गन्धर्वस्य स्त्री । अन्येन गन्धर्वेणोढेत्यर्थः । अथापि सा दुर्भगा राक्षसभोगभाजनं बभूवेति गन्धर्विकां तामाह– **‘गन्धर्विकायां जनितः’** [५५] इति । देवतान्तकः देवसमूहान्तकः । न यस्यकस्यचिद् देवस्य । नापि कतीनाञ्चन देवानाम् । किन्तु देवकुलस्यान्तक इति देवतान्तक इत्याह । अन्तक इवान्तकः । **‘ग्राम-जन-बन्धु-सहायेभ्यस्तल्’** [अ.सू.४.२.४३] इत्यत्र दुःखदेवाभ्यां चेति वक्तव्यम् । दुःखानां समूहो दुःखता । देवानां समूहो देवता । स्वार्थे वा तल् । देवा एव देवताः । इन्द्राद्याः । अयं तु महादेवाद् वरमापेति तेनाप्यवध्यः ॥ ४३ ॥ तस्य शरवर्षेण प्रगाढं तापिताः, यत्रकुत्र वा प्रकीर्णा दुद्रुवुः ॥ ४४ ॥ अश्विनावपि रविपुत्रौ । शनिरपि रविपुत्रः । अथापि मारकायुधप्रसङ्गाद् रविपुत्रोऽत्र यमो विवक्षितः । स्फुटं वक्ष्यति च स्वयमेव–‘यमदण्डोपमम्’ [४८] इति ॥ ४५ ॥ अथ तिग्मांशुतनयः

स तमाकर्ण्णमाकृष्य यमदण्डोपमं शरम् ।
अविद्धचद्धृदये राज्ञः कपीनां स पपात ह ॥ ४८ ॥

बलमप्रतिमं वीक्ष्य सुरशत्रोस्तु मारुतिः ।
आह्वयामास युद्धाय केशवः कैटभं यथा ॥ ४९ ॥

तमापतन्तमालोक्य रथं सहयसारथिम् ।
चूर्ण्णयित्वा धनुश्चास्य समाच्छिद्य बभञ्ज ह ॥ ५० ॥

अथ खड्गं समादाय पुर आपततो रिपोः ।
हरिः प्रगृह्य केशेषु पातयित्वैनमाहवे ॥ ५१ ॥

सुरशत्रोः देवतान्तकस्य ॥ ४९ ॥ समाच्छिद्य हस्तादाकृष्य ॥ ५०–२ ॥

सुग्रीवः । इदमेव पद्यमक्षरशः सङ्ग्रहरामायणेऽपि पठ्यते [सं.रा;यु.कां.६.५३] । अभिमुखं दुद्राव । अभ्यर्णं दुद्राव ॥ ४६–८ ॥ **'बलमप्रतिमं वीक्ष्य सुरशत्रोस्तु मारुतिः । तमाह्वायाऽह्वयत कैशवः कैटभं यथा'** [५६] इति च सङ्ग्रहे । भगवतः पुरः कीटाभः कैटभः स्वयमेव सम्प्रजिहीर्षया चापलाददधाव, अनेन युत्सीयेति, अमुं विजया इति । तं केशवोऽपि लीलयाऽऽजुहुवे । एवं मारुतिरपि मुमूर्षयेव युयुत्सन्तं देवान्तकमन्तकाय प्रेषयिष्यन् लीलयाऽऽह्वयतेत्यर्थः । अत एवोपरिष्टादपि हरिः केशव इव हरिर्हनुमान् केशेषु प्रगृह्य ममर्देति श्लेषेणाह । कथमाह्वयामास? न ह्वयतेराम् विहितः । नतरां कृभ्वस्तयः । तेन 'आजुहुवे' इति वक्तव्यम् । अस्पर्धायाम् 'आजुहाव' इति वा । सत्यमाजुहुव इति वक्तव्यमासीत् । आजुहावेति वा । अथापि 'आह्वयामास' इत्याह । तेनेदं ज्ञापयति । ह्वेञोऽपि आङ्योगे लिट्याम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामिति । ततश्च **'उष-विद-जागृभ्योऽन्यतरस्याम्'** [अ.सू.३.१.३८] इत्यतः परम्–**'ह्वेञोऽप्याङः'** इत्युपस्कर्तव्यम् । **'आह्वयामास सुजवैर्वाजिभिः समलङ्कृतम्'** [पा.पु;पा.खं.४९.६८] इति रामाश्वमेधे । नेदं रूपं पाणिनिना विहितमिति पाणिनिप्रियानपि प्रीणयन् पण्डिताचार्यः–**'तमाह्वायाऽह्वयत'** इति पपाठ ॥ ४९ ॥ **'तस्याऽपतत एवाऽशु रथं सहयसारथिम् । चूर्णयित्वा धनुश्चास्य चिच्छेदाऽच्छिद्य मारुतिः'** [५७] इति च । पृथक्करणं छेदः । बलादाच्छेदः । सत्वरं च बलाच्च समाच्छेदः । हेति हनुमत्पौरुषं कपीनां मुदावहमासीत्, रक्षसां च विस्मयावहमित्याह । स्वयं च पूर्वावतारकथां स्मरन् स्वदत इव ॥ ५० ॥ एवमङ्गदेन नरान्तकः, हनुमता देवान्तकश्च निहताविति स्थितम् । एतेन **'सुग्रीवेण हतौ युद्धे देवान्तकनरान्तकौ'** [ब्र.खं;से.मा.४४–३६] इति स्कान्दवचनमपि पुंव्यत्यासेन गुह्यभाषानिबद्धमिति गदितप्रायाभिप्रायम् । सुग्रीवप्रेरितेनाङ्गदेन हनुमता

शिरो ममर्द तरसा पवमानात्मजः पदा ।
वरदानादवद्ध्यं तं[1] निहत्य पवनात्मजः ।
समीडितः सुरवरैः प्लवगैर्वीक्षितो मुदा ॥ ५२ ॥

विद्रावितखिलकपिं वरात् त्रिशिरसं विभोः ।
भङ्क्त्वा रथं धनुः खड्गमाच्छिद्याशिरसं व्यधात् ॥ ५३ ॥

युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च पार्वतीवरदर्पितौ ।
प्रमथन्तौ[2] कपीन् सर्वान् हतौ मारुतिमुष्टिना ॥ ५४ ॥

रथं तत्रस्थं धनुः खड्गं चाऽच्छिद्य ॥ ५३ ॥ प्रमथ्नन्तौ विलोळयन्तौ ॥ ५४–५ ॥

च हताविति । **'अथोवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः । कुमारमङ्गदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमम् । गच्छ त्वं राक्षसं वीरो योऽसौ तुरगमास्थितः । क्षोभयन्तं हरिबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय'** [यु.कां.६९.८१–२] इति हि वाल्मीकीये । लोकसिद्धश्चायं व्याहारः– सैनिके जयिनि राजा जयतीत्याचक्षते । सुन्दरग्रीवेणाङ्गदेन हनुमता चेत्येकयोक्त्योभयनिर्देशश्चायम् ॥ ५१ ॥ शिवस्य वरदानादवध्यम् । अतः शिवेन तदवरेण वा न स निहन्तुं शक्य इति पवनात्मजस्तं जघान ॥ ५२ ॥ विभोः वरात् । विभुरिति शिव उच्यते । ब्रह्मोच्यते । विष्णुरपि । नात्र विष्णुप्रसङ्गः । ब्रह्मरुद्रौ हि दैत्यानां वरदातारौ । मुख्यपरित्यागे कारणाभावादत्र विभुरिति विधिरेवोच्यते । विष्णोर्भवतीति निर्वचनाच्च । शत्रुविद्रावणमेव स वरं ययाचे । नावध्यत्वम् । अतः पवनात्मजस्तं त्रिशिरसमशिरसं व्यधात् । तस्य रथं धनुश्च भङ्क्त्वा, तस्यैव च खड्गमाच्छिद्य ॥ ५३ ॥ पुंव्यत्यासेन गुह्यभाषादिना च कथानिरूपणं पुराणेष्विव रामायणेऽपि समानमिति सूचयन्नाह– युद्धोन्मत्तश्च । अयं महोदरापरनामा युद्धोन्मत्तो नीलेन हत इति प्रचलितेनानन्वितेन रामायणपाठेन प्रतीयते । तथाहि प्रचलितं पद्यं **'महोदरं शैलेन नीलो मूर्ध्नि जघान'** इति प्रस्तुत्य– **'ततः स शैलेन्द्रनिपातभग्नो महोदरस्तेन महाद्विपेन । विपोथितो भूमितळे गतासुः पपात–'** [यु.कां.७०.३२] इति । अत्र महाद्विपेनेति नातीव सङ्गतम् । यथाकथाचोपपादनीयम् । तेन ज्ञायतेऽन्यादृशो मूलपाठ आसीदिति । **'महोदरो गन्धवहात्मजेन', 'महोदरो वातगणाधिपेन'** इत्यादिः प्राचीनपाठः स्यात् । अथच मत्तो महापाश्वर्वापरनामा त्वृषभाख्येन पञ्चप्राणेष्वेकेन कपिना हत इति रामायणे [७०.६४–६] । पुंव्यत्यासोऽयम् । अत्रर्षभ इति प्राणर्षभो हनुमानेवोच्यत इति भगवत्पादाशयः । तत्र हेतुं च सूचयति– पार्वतीवरदर्पितौ । कथं पार्वतीवररक्षितं रक्षः अग्न्यंशो नीलो वा मरुद्गणेष्वेक ऋषभो वा हन्यात्? नहि रुद्रादवरः कोऽपि तं हन्तुं प्रभवेदिति भावः । एतेन **'अतिकायो लक्ष्मणेन हतश्च त्रिशिरास्तथा'** [स्कां.पु;ब्र.खं.से.मा.४४.३५] इति स्कान्दवचनं चोक्तार्थम्– रामानुजेनातिकायः,

---

१. **'तमीशानगिराऽवध्यं निहत्य'**

२. **'प्रमथ्नन्तौ'** । वे.ती.पाठोऽपि तथेति भाति ।

ततोऽतिकायोऽतिरथो रथेन स्वयम्भुदत्तेन हरीन् प्रमृद्नन् ।
चचार कालानलसन्निकाशो गन्धर्विकायां जनितो दशास्यात् ॥ ५५ ॥

बृहत्तनुः कुम्भवदेव कर्ण्णावस्येत्यतो नाम च कुम्भकर्ण्णः ।
इत्यस्य सोऽर्कात्मजपूर्वकान् कपीन् जिगाय रामं सहसाऽभ्यधावत् ॥ ५६ ॥

तमापतन्तं शरवर्षधारं महाघनाभं स्तनयित्नुघोषम् ।
निवारयामास यथा समीरः सौमित्रिरात्तेष्वसनः शरौघैः ॥ ५७ ॥

ववर्षतुस्तावतिमात्रवीर्य्यौ शरान् सुरेशाशनितुल्यवेगान् ।
तमोमयं चक्रतुरन्तरिक्षं स्वशिक्षया क्षिप्रतमास्तबाणैः[1] ॥ ५८ ॥

ग्रन्थान्तरेऽतिकायोऽपि कुम्भकर्ण इत्युक्तः । अतः अतिकायः कुम्भकर्ण इति नामद्वयं तस्मिन् निरुक्त्या घटयति– बृहत्तनुरित्यादिना ॥ ५६ ॥ समीरः यथा मेघमिति शेषः ॥ ५७–९ ॥

लक्षणवता हनुमता त्रिशिरा इति । अहो चमत्कृतिर्गुह्यभाषायाः ॥ ५४ ॥ अथैकपञ्चाशता पद्यैर्युद्धस्यौत्कट्यमाह । अतिक्रान्तो रथं रथिनं यः सोऽतिरथः । **'अमितान् योधयेद् यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः'** इत्यभिदधति । गन्धर्विकायां धान्यमालिन्याम् । **'तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः'** [७१.३०] इति हि रामायणे ॥ ५५ ॥ ननु शापग्रस्तौ जयविजयौ रावणकुम्भकर्णौ बभूवतुः । तद्वधार्थमेव च रामावतारः । तत् कथं लक्ष्मणः कुम्भकर्णं जघानेति क्वचित् पठ्यते? तथाहि महाभारते–**'तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम्'** [व.प.२८८.१९] इति, **'ते दृष्ट्वा वृत्रसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन् भयात्'** [२१] इति च । **'आगतं कुम्भकर्णं तं ब्रह्मास्त्रेण तु लक्ष्मणः । जघान समरे क्रुद्धो गतासुर्न्यपतच्च सः'** [४४.३२] इति च स्कान्दे । एतामाशङ्कामपनेतुमाह–कुम्भवदेव कर्णावस्येति । भारतेऽप्येतत् सूचितम्– **'स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः'** [१९] इति । स्कान्द एव स्फुटमेतदुपरि–**'कुम्भकर्णोऽकरोद् युद्धं नवम्यादिचतुर्दिनैः । रामेण निहतो युद्धे बहुवानरभक्षकः'** [ब्र.खं.ध.मा.३०–६३] इति । ननु नायं कुम्भकर्णो नामातिकाय इति युक्तं वक्तुम् । **'शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमयोजयत्'** [२८७.२] इति पूर्ववचनविरोधात् । मैवम् । पश्चाद्भावि कुम्भकर्णोत्थानं पूर्वमुक्त्वा ततोऽतिकायवधो निरूपित इत्यविरोधात् । रामायणेऽपि कुम्भकर्णोत्थापनं पूवमुक्तम् । तद्वधश्च । तदेतद् **'व्यत्यासः प्रातिलोम्यं च'** इत्यादिना दत्तोत्तरमिति सर्वं सुन्दरम् । बृहत्तनुत्वादतिकाय इति नाम । कुम्भकर्ण इति चास्य नाम । कपयश्च तं दृष्ट्वा कुम्भकर्णोऽयमित्यमन्यन्त । मत्वाऽचपलायन्त च पलायन्त च । एवं दर्शनभाषया चातिकायं कुम्भकर्णमाहुरित्यवगन्तव्यम् ॥ ५६–५७ ॥ मात्रां परिमाणमतिक्रान्तमतिमात्रम् ।

---

१. **'सुशिक्षया क्षिप्रतरास्त्रबाणैः'**

शरैः शरानस्य निवार्य्य वीरः सौमित्रिरस्त्राणि महास्त्रजालैः ।
चिच्छेद बाहू शिरसा सहैव चतुर्भुजोऽभूत् स पुनर्द्विशीर्षः ॥ ५९ ॥

छिन्नेषु तेषु द्विगुणास्यबाहुः पुनःपुनः सोऽथ बभूव वीरः ।
उवाच सौमित्रिमथान्तरात्मा समस्तलोकस्य मरुद् विषण्णम् ॥ ६० ॥

ब्रह्मास्त्रतोऽन्येन न वद्ध्य एष वराद् विधातुः सुमुखेत्यदृश्यः ।
रक्षःसुतस्याश्रवणीयमित्थमुक्त्वा समीरोऽरुहदन्तरिक्षम् ॥ ६१ ॥

अथानुजो देवतमस्य सोऽस्त्रं ब्राह्मं तनूजे दशकन्धरस्य ।
मुमोच दग्धः सरथाश्वसूतस्तेनातिकायः प्रवरोऽस्त्रवित्सु ॥ ६२ ॥

हतेषु पुत्रेषु स राक्षसेशः स्वयं प्रयाणं समरार्थमैच्छत् ।
सज्जीभवत्येव निशाचरेशे खरात्मजः प्राह धनुर्द्धरोत्तमः ॥ ६३ ॥

नियुङ्क्ष्व मां मे पितुरन्तकस्य वधाय राजन् सहलक्ष्मणं तम् ।
कपिप्रवीरांश्च निहत्य सर्वान् प्रतोषये त्वामहमद्य सुष्ठु ॥ ६४ ॥

पुनःपुनः छिन्नेषु पुनःपुनः द्विगुणास्यबाहुः । विषण्णं विगतच्छविम् ॥ ६०–५ ॥

क्षिप्रतममस्त्रैर्बाणैः । अयोमयोऽग्रभागो बाण इत्युच्यते । शर इति दण्डः । क्वचिदुभयमप्युभयवाचि ॥ ५८ ॥ मन्त्रसंयोजितान्यस्त्राणि । इतराणि शस्त्राणि ॥ ५९–६० ॥ अश्रवणीयं शत्रुणा श्रोतुमयोग्यं गुह्यं वचः । अत एवादृश्यः सन्नुक्त्वा । अरुहत् अरुक्षत् । यद्यपि वैयाकरणाः **'शलः इगुपधादनिटः क्सः'** [अ.सू.३.१.४५] इति पाणिनिस्मरणाद् रुहेर्लुङि 'अरुक्षत्' इति रूपं पठन्ति । अयमयोगव्यवच्छेद एव नान्ययोगव्यवच्छेद इति प्राचीनाचार्याणां सम्प्रदायः । अत एव 'अश्लिषत्', 'आरुहत्' इत्यादि बहुलं प्रयुञ्जते । **'यत् सानोः सानुमारुहत्'** इति च श्रुतिः । अथवा **'श्लिष आलिङ्गने'** इतिवत्, **'रुहेः स्थावरकर्मणि'** इति वक्तव्यम् । तद्यथा– वृक्षोऽरुक्षदन्तरिक्षस्पृक् । अस्थावरकर्मणि तु विभाषा भवति–वृक्षमारुक्षद् देवदत्तः । वृक्षमारुहद् देवदत्तः । समीरोऽरुहदन्तरिक्षम् ॥ ६१–२ ॥ कः खरात्मजः? वक्ष्यति–'मकराक्षनामा' [६५] इति ॥ ६३ ॥ युद्धकौशलप्रदर्शनेन तोषये । कपिप्रवीरान् निहत्य प्रतोषये । सहलक्ष्मणं रामं निहत्य सुष्ठु प्रतोषये ॥ ६४ ॥

इतीरितेऽनेन[1] नियोजितः स जगाम वीरो मकराक्षनामा ।
विधूय सर्वांश्च हरिप्रवीरान् सहाङ्गदान् सूर्य्यसुतेन साकम् ॥ ६५ ॥

अचिन्तयन् लक्ष्मणबाणसङ्घानवज्ञया राममथाऽह्वयद् रणे ।
उवाच रामं रजनीचरोऽसौ हतो जनस्थानगतः पिता त्वया ॥ ६६ ॥

केनाप्युपायेन धनुर्द्धराणां वरः फलं तस्य ददामि तेऽद्य ।
इति ब्रुवाणः स सरोजयोनेर्वरादवद्ध्योऽमुचदस्त्रसङ्घान् ॥ ६७ ॥

प्रहस्य रामोऽस्य निवार्य चास्त्रैरस्त्राण्यमेयोऽशनिसन्निभेन ।
शिरः शरेणोत्तमकुण्डलोज्ज्वलं खरात्मजस्याथ समुन्ममाथ ॥ ६८ ॥

विदुद्रुवुस्तस्य तु येऽनुयायिनः कपिप्रवीरैर्निहतावशेषिताः ।
यथैव धूम्राक्षमुखेषु पूर्वं हतेषु पृथ्वीरुहशैलधारिभिः ॥ ६९ ॥

केनाप्युपायेन हतः । नतु वीर्येणेति भावः ॥ ६६-८ ॥ पृथ्वीरुहशैलधारिभिः कपिप्रवीरैरिति सम्बन्धः ॥ ६९-७१ ॥

मकरस्येवाक्षिणी अस्येति मकराक्षः, अक्षरलोपेन मदकराक्षो वा ॥ ६५ ॥ आह्वयत् । यद्यपि स्पर्धयाऽऽह्वयत । अतः **'स्पर्धायामाङः'** [अ.सू. १.३.३१] इत्यात्मनेभाषया भाव्यम् । अत आह– अवज्ञयेति । नायं मम स्पर्धापदमित्यवज्ञयैव मौर्ख्यादाह्वयत्, न स्पर्धयेत्यर्थः । अथचास्पर्धिष्ट, कामं स्पर्धताम्, अथापि का चाटकैरस्य वैनतेयेन स्पर्धेति परिहसन्नाचार्यः 'आह्वयत्' इत्येवाऽह ॥ ६६ ॥ केनापि कपटोपायेन ॥ ६७ ॥ शरेण पावकास्त्रसंयोजितेन । **'पावकास्त्रं ततो रामः सन्दधे तु शरासने । तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे'** [यु.कां.-७९.३०] इति वाल्मीकीये । समुन्ममाथ, कुण्डलाभ्यां सह उन्ममाथ, उच्चकर्त । उत्तमं पद्मरागमणिशोणं कुण्डलद्वयमपि ज्वलदङ्गारखण्डद्वयमिव पतितस्य शिरसोऽभितः परिज्वलदृश्यतेत्याह– उत्तमकुण्डलोज्ज्वलमिति । **'विभीषणेन निहतो मकराक्षः खरात्मजः'** [ब्र.खं.से.मा.४४.३७] इति स्कान्दवचने विभीषण इति रामः । यदवोचदाचार्यः–**'रघूत्तमः शत्रुविभीषणत्वात् । विभीषणेत्येव सुरैरभिष्टुतः'** [१६७] इत्युपरि ॥ ६८ ॥ वित्रस्ताः कान्दिशीका दुद्रुवुः । विक्षिप्य सर्वतोदिशं दुद्रुवुः । अवशेषिताः अवज्ञया शेषिताः, किमेते जीवन्तोऽपि जाल्माः कुर्युरिति । शिष असर्वोपयोगे । चुरादिः । **'असर्वोपयोगोऽनुपयुक्तत्वम्'** इति क्षीरस्वामी ॥ ६९ ॥

---

१. **'इतीरिते तेन'**

ततः स सज्जीकृतमात्तधन्वा[1] रथं समास्थाय निशाचरेश्वरः ।
वृतः सहस्रायुतकोट्यनीकपैर्निशाचरैराशु ययौ रणाय ॥ ७० ॥

बलैस्तु तस्याथ बलं कपीनां नैकप्रकारायुधपूगभग्नम् ।
दिशः प्रदुद्राव हरीन्द्रमुख्याः [2]समार्दयन्नाशु निशाचरांस्तदा ॥ ७१ ॥

गजो गवाक्षो गवयो वृषश्च सगन्धमादा धनदेन जाताः ।
प्राणादयः पञ्च मरुत्प्रवीराः स कत्थनो वित्तपतिश्च जघ्नुः ॥ ७२ ॥

धनदेन जाताः गजादयः पञ्च । कत्थनश्च जघ्नुरिति योजना । गजादयः पूर्वं के कत्थनश्च क इत्यत आह– प्राणादय इति । प्राणादयः पञ्च मरुत्प्रवीराः, पूर्वमिति शेषः । कत्थनः पूर्वं वित्तपतिः । (सः) गजादि-जनकत्वेन प्रकृतः कुबेरः ॥ ७२–३ ॥

सहस्राणि अयुतानि कोटयश्च अनीकानि अनीकिन्यः । तानि पान्तीति अनीकपाः सेनाप्रमुखाः । तैर्वृतः । रणो वाऽनीकः । **'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये'** इति हि मेदिनी । सहस्रायुतकोटिसङ्ख्येषु सङ्घेषु विदितसमरतत्वैः ख्यातसत्वैः सेनाप्रमुखैर्वृतः ॥ ७० ॥ तस्य रावणस्य बलैः सेनाभिः । अथ बलं कपीनां कृत्स्नं बलम् । अथशब्दः कात्स्न्र्य-वचनः । हरीन्द्रमुख्याः सुग्रीवप्रमुखाः । समेता आर्दयन् ॥ ७१ ॥ गज इव गजति मत्तो भवतीति गजः । गज मदने । बलेन गज इवेति वा । गवामिवाक्षिणी अस्येति गवाक्षः । गवामिवायनं गतिरस्येति गवयः । वृषभगतिरि-त्यर्थः । गवत इति गवय इत्यप्याहुः । बलेन गवय इवेति वा । वन्यो गौर्गवय उच्यते । वृष इव वृषः । वृषवद् भाति पौरुषेणेति वृषभश्च । वृषेरभच्प्रत्यय इति वैयाकरणाः । शत्रूणां गन्धेनार्दनेन स्वजनान् मादयतीति गन्दमादो गन्धमादनः । गन्ध अर्दने । गन्धमादन इवाचलो वा । कत्थते आत्मीयेष्वात्मानं श्लाघत इति कत्थनः । कत्थ श्लाघायाम् । धनदेन जाताः । न तु धनद एव जातः । यतस्ते प्राणादयः पञ्च मरुत्प्रवीराः मरुत्प्रवराः । देवेषु ये वरा भवन्ति ते वीरा अपि भवन्तीत्येवमाह । सप्तचत्वारिंशन्मरुतोऽष्टादश्यां कक्ष्यायां पठिताः प्रायः समानाः । तेषु नागादयः पञ्च किञ्चिद्वराः । प्राणादयस्ततोऽपि किञ्चिदधिका इति प्रवरा उच्यन्ते । एतेन **'धनदस्य सुतः श्रीमान् वानरो गन्धमादनः'** [बा.कां.१७.१२] इति रामायणवचनं च गदिताभिप्रायम् । ननु युद्धकाण्डे पुनरन्यदेवोच्यते– **'पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः । गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः'** [३०.२७] इति । तत् कथं श्रद्धेयवचनः स्याद् वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गव इति? सत्यं पठ्यते । नहि पूर्वोक्तविरुद्धं परस्तात् पठन्ति मुनिपुङ्गवाः । पुरस्ताच्च गन्धमादनो धनदेन जात इत्युक्तम् । पञ्चापि सोदरा इति पञ्चानामपि धनदजातत्वमुक्तं भवति । नहि पूर्वमुक्तं महान्तो विस्मरन्ति । अथापि पुत्रा वैवस्वतस्येत्याह । तेन ज्ञायते लुप्तोपमेयमिति । वैवस्वतस्य

---

१. **'सज्जीकृत आत्तधन्वा'** २. **'समर्दयन्नाशु'**

शरैस्तु तान् षड्भिरमोघवेगैर्न्निपातयामास दशाननो द्राक् ।
अथाश्विपुत्रौ च सजाम्बवन्तौ प्रजह्रतुः शैलवरैस्त्रिभिस्तम् ॥ ७३ ॥

गिरीन् विदार्य्याऽशु शरैरथान्याञ्छरान् दशास्योऽमुचदाशु तेषु ।
एकैकमेभिर्विनिपातितास्ते ससार तं शक्रसुतात्मजोऽथ ॥ ७४ ॥

शिलां समादाय तमापतन्तं बिभेद रक्षो हृदये शरेण ।
दृढाहतः सोऽप्यगमद् धरातळं[१] रवेः सुतोऽथैनमभिप्रजग्मिवान् ॥ ७५ ॥

तद्धस्तगं भूरुहमाशु बाणैर्द्दशाननः खण्डश एव कृत्वा ।
ग्रीवाप्रदेशेऽस्य मुमोच बाणं भृशाहतः सोऽपि पपात भूमौ ॥ ७६ ॥

एकैकममुचत् । विनिपातिता बभूवुः ॥ ७४–८ ॥

पुत्रा इव पश्चापि कालान्तकोपमा इत्यर्थः । अथच रामायणे– 'शरभः' पञ्चस्वेकः पठ्यते । लिपिकृत्प्रमादोऽयम् । तद्यथा कत्थनः क्रथन इति सम्प्रति रामायणे पठ्यते– **'युद्धेष्वकत्थनो नित्यं क्रथनो नाम यूथपः'** [यु.का.२७.२४] इति । **'युद्धेष्वकत्थनो नित्यं कत्थनो नाम–'** इति शुद्धः पाठः । गजादयः पञ्च कत्थनश्च जघ्नुः । स च कत्थनः वित्तपतिर्धनदांशः । तथाहि रामायणे– **'ततो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रस्तथर्षभो ज्योतिमुखो नभश्च । शैलान् समुद्यम्य विवृद्धकार्याः प्रदुद्रुवुस्तं प्रति राक्षसेन्द्रम्'** [५९.४२] इति। सुदंष्ट्र इति गजः। ज्योतिर्मुख इति गन्धमादनः। नभते शत्रून् हिनस्तीति नभः कत्थनः। णभ हिंसायाम्। जघ्नुः रावणं च तदनुगान् निशाचरांश्च ॥ ७२ ॥ 'अथाश्विपुत्रौ च सजाम्बवन्तौ' इति । रामायणानुक्तेयं कथा ॥ ७३ ॥ एकैकम् । वीप्सायां सुपो लोपो नेष्यते । वृक्षंवृक्षं सिञ्चति । दिनेदिने वर्धते । द्वौद्वौ गच्छतः । त्रीणित्रीणि फलानि ददौ । एवं स्थिते पाणिनिराह–**'एकं बहुव्रीहिवत्'** [अ.सू.८.१.९] इति । केवलमेकशब्दस्य वीप्सायां बहुव्रीहिवत् पूर्वस्याभ्यासस्य विभक्तिलोपः, द्वितीयस्याभ्यस्तस्य विशेष्यनिघ्नता च । एकैक आयातु । एकैकस्मिन् दशदश प्राणाः । एकैका आहुतिः । तेषु मैन्दादिषु त्रिषु एकैकं प्रत्यपि बहून् शरानमुचत् । एभिः शरैः वितुद्य नीचैः पातिताः । अथ शक्रसुतात्मजोऽङ्गदः ससार । इयमपि रामायणेऽनुदिता कथा ॥ ७४ ॥ अथ रवेः सुतः सुग्रीवोऽभिप्रजग्मिवान् अभिमुखं प्रजग्मिवान् । अन्ये तमनुजग्मुः । प्रमुखगमनं प्रथमगमनं वा प्रगमनम् ॥ ७५ ॥ खण्डश एव कृत्वा । वीप्सायां शस् । खण्डङ्खण्डं कृत्वा ॥ ७६ ॥

---

१. '–तलम्'

अथो हनूमानुरगेन्द्रभोगसमं स्वबाहुं भृशमुन्नमय्य ।
तताड वक्षस्यधिपं तु रक्षसां मुखैः स रक्तं प्रवमन् पपात ॥ ७७ ॥

स लब्धसञ्ज्ञः प्रशशंस मारुतिं त्वया समो नास्ति पुमान् हि कश्चित् ।
कः प्रापयेदन्य इमां दशां मामितीरितो मारुतिराह तं पुनः ॥ ७८ ॥

अत्यल्पमेतद् यदुपात्तजीवितः पुनस्त्वमित्युक्त उवाच रावणः ।
गृहाण मत्तोऽपि समुद्यतं त्वं मुष्टिप्रहारं त्विति तं पुपोथ ॥ ७९ ॥

किञ्चित् प्रहारेण तु विह्वलाङ्गवत् स्थिते हि तस्मिन्निदमन्तरं मम ।
इत्यग्निसूनुं प्रययौ स रावणो निवारितो मारुतिनाऽपि वाचा ॥ ८० ॥

तमापतन्तं प्र समीक्ष्य नीलो धनुर्ध्वजाग्राश्वरथेषु तस्य ।
चचार मूर्द्धस्वपि चञ्चलोऽलं [१]जळीकृतस्तेन स रावणोऽपि ॥ ८१ ॥

स क्षिप्रमादाय हुताशनास्त्रं मुमोच नीले रजनीचरेशः ।
स तेन भूमौ पतितो नचैनं ददाह वह्निः स्वतनुर्य्यतोऽसौ ॥ ८२ ॥

पु(पोथ) सम्प्राहरत् ॥ ७९–८४ ॥

उन्नमय्य तताड मूर्छयित्वा ताडयामास । **'भूरादिनवगणोक्ताः स्वार्थे णिजन्ता अपि भवन्ति'** इति **'चुरादिणिचो बहुलं निदर्शनम्'** इति च बहवो वैयाकरणा मन्यन्ते । तेन चोरति ताडतीत्याद्यपि भवति । प्रवमन् प्राज्यं वमन् ॥ ७७–७८ ॥ मुष्टिप्रहारं तु । महावीरैरपि सोढुमशक्यम् । पुपोथ । पुथ हिंसायाम् ॥ ७९ ॥ प्रहारेण किञ्चिद् विह्वलाङ्गवत् आत्मानं दर्शयामास । रावणस्यावकाशदानार्थमेव । नतु वस्तुतो विह्वलाङ्गः । ह्वल चलने । अग्निसूनुं नीलम् । केवलं वाचा निवारितः । नतु स्वयं गत्वा ॥ ८० ॥ प्रसमीक्ष्य प्रसभं समीपे ईक्षित्वा । समीक्ष्य प्रचचारेति वा । प्रथमं सम्भ्रान्त्या धनुर्ध्वजाग्रादिषु चचार, पश्चात् तस्य मूर्धस्वपि प्रकामं चचार । तेन मूर्द्धादिषु चरणेन करणेन, तेन नीलेन कर्त्रा । तेन रावणोऽपि सः, यः पूर्वमन्यानेव जळीचकार, न स्वयं जळीबभूव । जळीकृतः जडीकृतः । किङ्कर्तव्यतामूढः स्तब्धः कृतः । अचोर्मध्यगस्य डस्य ळत्वं बह्वृचानामिव प्रायो नियतमाचार्यप्रयोगेषु ॥ ८१ ॥ **'शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम्'** [यु.कां.५९.७१] इति वाल्मीकिवचनाशयमाह–हुताशनास्त्रं

---

१. **'जडीकृत–'**

ततो ययौ राघवमेव रावणो निवारयामास तमाशु लक्ष्मणः ।
ततक्षतुस्तावधिकौ धनुर्भृतां शरैः शरीरावरणावदारणैः ॥ ८३ ॥

निवारितस्तेन स रावणो भृशं[1] रुषाऽन्वितो बाणममोघमुग्रम् ।
स्वयम्भुदत्तं प्रविकृष्य[2] चाऽशु ललाटमद्ध्ये प्रमुमोच तस्य ॥ ८४ ॥

भृशाहतस्तेन मुमोह लक्ष्मणो रथादवप्लुत्य दशाननोऽपि ।
क्षणादभिद्रुत्य बलात् प्रगृह्य स्वबाहुभिर्नेतुमिमं समैच्छत् ॥ ८५ ॥

सम्प्राप्य सञ्ज्ञां स सुविह्वलोऽपि सस्मार रूपं निजमेव लक्ष्मणः ।
शेषं हरेरंशयुतं नचास्य स[3] चालनायापि शशाक रावणः ॥ ८६ ॥

प्रगृह्य बलान्ने(तुं स)मैच्छत् ॥ ८५–६ ॥

मुमोचेति ॥ ८२ ॥ शरीरावरणं तनुत्रम् । अवदारणं विदारणं द्विधाभावः । शरीरावरणमवदारयन्तीति तादृशैः । अवदारणः कुद्दालः । शरीरावरणस्य अवदारणा इवेति वा ॥ ८३ ॥ भृशं निवारितः । भृशं रुषाऽन्वितः । सज्ये धनुषि बाणं प्रयुज्य बलविशेषाधानपूर्वकं कर्षणं प्रविकर्षणम् । प्रकर्षेण मुमोच येन शत्रुर्नियतमाहतः स्यात् । **'–लक्ष्मण-माजघान । शरेण कालाग्निसमप्रभेण स्वयम्भुदत्तेन ललाटदेशे'** [५९.१०४] इति रामायणे । यद्यपि रामायणे तदा तच्चापं लक्ष्मणश्चिच्छेदेति पठ्यते । तस्मिन्नपि चापे च्छिन्ने पुनः स्वयम्भुदत्तां शक्तिं मुमोच । तेन लक्ष्मणः पपातेति च । इदमत्र चिन्तनीयं भवति । स्वयम्भुदत्तः शरः कथं लक्ष्मणे वितथो बभूव? न हि शक्यं वितथयितुं शरः स लक्ष्मणेन । तेनैवं व्याख्येयम् – सशक्तिक्षेपमन्त्रं शरं स्वयम्भू रावणाय ददौ । स पूर्वं विना शक्त्याधानं केवलं शरं चिक्षेप । स लक्ष्मणं विद्ध्वा रावणनिषङ्गे पुनरागत्य स्थितः । स रावणस्तदा सशक्त्याधानं तमेव शरं पुनश्चिक्षेप । तदा लक्ष्मणः पपातेति । ननु रामायणे **'विवेश शक्तिर्बाह्वन्तरम्'** [१०९] इत्युच्यते । तत् कथमत्र 'ललाटमध्ये' इत्याह? अवधत्स्व । स्थानव्यत्यासोऽयम् । केवलं शरं वक्षसि चिक्षेप । सशक्तिं ललाट-मध्ये । वाल्मीकिस्तु व्यत्यस्याऽह– केवलं शरं ललाटमध्ये चिक्षेप । सशक्तिं वक्षसीति ॥ ८४ ॥ अवतीर्य प्लुति-रवप्लुतिः । शत्रोरभिमुखं द्रुतिरभिद्रुतिः । उन्नमय्य ग्रहणं प्रग्रहः । यत्करणेन स्वस्य समस्यानिवृत्तिस्तदिच्छा समिच्छा । **'रथादवप्लुत्य स रावणोऽपि क्षणादभिद्रुत्य बलाच्चकर्ष'** [सं.रा;यु.कां.८.२५] इति सङ्ग्रहे ॥ ८५ ॥ सत्वरं प्राप्तिः सम्प्राप्तिः । सु नितराम् । यत्र सत्वरं सञ्ज्ञालाभसम्भावनाऽपि नास्ति । स महाबलोऽपि रावणः । नच नैव शशाक ॥ ८६ ॥

---

१. **'–स्तेन दशाननो भृशम्'** २. **'–दत्तं परिकृष्य'** ३. **'सश्चालना–'**

बलात् स्वदोर्भिः प्रतिगृह्य[१] चाखिलैर्य्यदा स वीरं प्रचकर्ष रावणः ।
चचाल पृथ्वी सहमेरुमन्दरा ससागरा नैव चचाल लक्ष्मणः ॥ ८७ ॥

सहस्रमूर्ध्नोऽस्य बतैकमूर्ध्नि[२] ससप्तपाताळ[३]गिरीन्द्रसागरा ।
धराऽखिलेयं ननु सर्षपायति प्रसह्य को नाम हरेत् तमेनम् ॥ ८८ ॥

प्रकर्षति त्वेव निशाचरेश्वरे तथैव रामावरजं त्वरान्वितः ।
समस्तजीवाधिपतेः परा तनुः समुत्पपातास्य पुरो हनूमान् ॥ ८९ ॥

बलात् (प्र)चकर्ष ॥ ८७–९० ॥

प्रत्येकं ग्रहणं प्रतिग्रहणम् । सर्वबलेन प्रयत्नपूर्वकं कर्षणं प्रकर्षणम् । पृथ्वी पत्युर्विपत्तिं वीक्ष्य भीतेव महिळा । यस्या मेरुमन्दरौ स्तनद्वयायेते, सागरश्चाम्बरायते । **'गिरिस्तनी सप्तसमुद्रवस्त्रा मही चकम्पे महिळेव भीता'** [२६] इति च ॥ ८७ ॥ पाताळान्यधोभुवनानि सप्त । गिरीन्द्राः कुलाचलाश्च सप्त । सागराश्च । **'भूमण्डलं सर्षपकल्पमल्पं विभाति पाताळसमेतमेतत् । सहस्रमूर्ध्नोऽस्य बतैकमूर्ध्नि प्रसह्य को नाम हरेत् तमेनम्'** [२७] इति च । बतेति विस्मये च हर्षे च । लोकस्य विस्मयः । स्वस्य हर्षः । बतेति खेदे चानुकम्पायां च । रावणस्य खेदः । रावणं दृष्ट्वा हनुमदादीनामनुकम्पा । बतेत्यामन्त्रणे । अध्येतॄन् नः 'बत जिज्ञासवः' इत्यामन्त्र्य कृपया तत्वं बोधयत्याचार्यः । **'बत खेदेऽनुकम्पायां हर्षे सम्बोधनेऽद्भुते'** इत्यभिधानम् । सर्षप इवाऽचरति सर्षपायति । कथं सर्षपायतीत्याह? आचारार्थे कर्तुः क्यङि **'सर्षपायते'** इति किल रूपं सम्पद्यते । सत्यं सम्पद्यते । क्वचिदपवादश्च भवति । तद्यथा–तपश्चरतीत्यर्थे तपसः क्यङि तपस्यतीति रूपं सम्पद्यते । ननु तत्र वार्त्तिकं भवति–**'तपसः परस्मैपदं च'** [अ.सू.३.१.१५] इति । तर्हि **'सर्षपस्य वा'** इति पठ्यताम् । येन वार्त्तिकं पूर्णं स्यात् । अथवाऽलं वैयाकरणैः साकं प्रहसनेन । एवं वक्ष्यामः– नायं क्यङ् । किन्तु भवनार्थे क्यष् । असर्षपः सर्षपो भवति सर्षपायति सर्षपायते वा । सर्षपकल्पा भवतीत्यर्थः । अत एव पण्डिताचार्य आह–**'भूमण्डलं सर्षपकल्पमल्पं विभाति'** इति । तथाच सूत्रम्–**'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्'** [अ.सू.३.१.१३] इति । आकृतिगणश्चायं लोहितादिः । ननु लोहितादिगणे न सर्षपः पठ्यते । न प्राचीनैरपाठि, अदर्शनात् प्रयोगस्य । वयमिदानीं पठामः, दर्शनादेव प्रयोगस्य । तेन युक्तः सर्षपस्याप्युपसङ्ग्रहः । सरति स्नेहोऽस्मादिति सर्षपः । सरतेरपः प्रत्ययः षुगागमश्चेति वैयाकरणाः । 'ಸಾಸುವೆ' इति भाषायाम् । **'हिमवान् मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः । शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न सङ्ख्ये भरतानुजः'** [यु.कां. ५९.१११] इति वाल्मीकिः । भरतानुज इति पुनरनधीतशास्त्राणां मन्दानां मोहनी गुह्यभाषा । भरतः अनुजो यस्येति तु परमार्थः । एवमन्यत्रापि । भरत इति वायुरुच्यते । आदिसृष्टौ वायोरनन्तरं जात इति भरतानुजः शेषः । स्यादपि **'भरताग्रजः'** इत्येव प्राचीनः पाठः । स्यादपि परैरज्ञैः पाठो व्यत्यासीति ॥ ८८ ॥ प्रयत्नपूर्वकं कर्षत्येव सति ।

---

१. **'–दोर्भिः परिगृह्य'** २. **'बतैकमूर्धनि'** ३. **'–पाताल–'**

स मुष्टिमावर्त्य[१] च वज्रकल्पं जघान तेनैव च रावणं रुषा ।
प्रसार्य्य बाहूनखिलैर्म्मुखैर्वमन् स रक्तमुष्णं व्यसुवत् पपात ॥ ९० ॥

निपात्य रक्षोधिपतिं स मारुतिः प्रगृह्य सौमित्रिमुरङ्गशायिनः ।
जगाम रामाख्यतनोः समीपं सौमित्रिमुद्धर्त्तुमलं ह्यसौ कपिः ॥ ९१ ॥

स रामसंस्पर्शनिवारितक्लमः समुत्थितस्तेन समुद्धृते शरे ।
बभौ यथा राहुमुखात् प्रमुक्तः शशी सुपूर्णो [२]विकचस्वरश्मिभिः ॥ ९२ ॥

अलं समर्थः ॥ ९१ ॥ (विकचः) निष्कलः निर्मलः ॥ ९२–३ ॥

एवकारेण नैरन्तर्यमाह । एवं महता यत्नेन निरन्तरं कर्षणमपि व्यर्थं जातमिति तुनाऽपहसति । साक्षादवरजो हि मुख्योऽर्थः । तेन रामावरज इति रामानुज इति लक्ष्मणस्यैव प्रथमप्रतीतिः । सम्यक् क्रीडन्निव उत्पपात ॥७८॥ मुष्टिमावर्त्य आवेष्ट्य । निबद्ध्येत्येतत् । तेन मुष्टिनैवेति आयुधनैरपेक्ष्यमाह । आवर्त्य चेति चकारेण मुष्टिबन्धस्यापूर्वं दार्ढ्यमाह । तदेव स्फुटयति वज्रकल्पमिति । तेनैव चेति रोषस्याप्यभूतपूर्वतामाह । दौर्लभ्येऽपि किल चः प्रयुज्यते । **'तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः । जानुभ्यामपतद् भूमौ चचाल च पपात च । आस्यैः सनेत्रश्रवणैर्ववाम रुधिरं बहु'** [५९.११५] इति च ॥ ९० ॥ सौमित्रिरेव हि स उरङ्गो यत्र भगवान् शेते । अतः स्वयमुद्धर्तुं समर्थोऽपि रामसमीपं निनायेति ध्वनयति– उरङ्गशायिन इति । कथमुरङ्गः? उरस्यपि गमेः खच् वक्तव्यः । **'उरसो लोपश्च'** [अ.सू.३.२.४८] इति वार्तिकेन टिलोपः । डश्च । उरङ्गः, उरङ्गम इत्यादिप्रयोगदर्शनान्महताम् । उरग एवोऽरङ्गः । अवधारणे वा बिन्दुः । यं चालयितुमपि नाशकद् रावणस्तमुद्धर्तुमुद्धृत्य च रामसमीपं नेतुमलं समर्थो ह्ययं कपिः । अपि च यथा कृते सौमित्रेरुद्धारः स्यात् तथा कर्तुमयं समर्थो हि । अतश्च रामसमीपं निनाय । रामाख्या तनुर्यस्यासौ रामाख्यतनुः । रामाख्या तनुरेव च सः ॥९१॥ अनुग्रहसम्भृतः स्पर्शः संस्पर्शः । निःशेषतया नितरां वारितो निवारितः । अक्लमतया सन्तुष्टमुत्थानं समुत्थानम् । अव्रणतयोद्धारः समुद्धारः । सुष्ठु अकलङ्कतया पूर्ण इत्यभूतोपमा । विकचस्वरश्मिभिः । अत्र द्वेधा प्रतृण्णं सम्भवति– 'विकचस्वरश्मिभिः' इत्येकं पदमिति, 'विकचः स्वरश्मिभिः' इति द्वे पदे इति । विकचैर्विकसितैः स्फुटं भासमानैः स्वरश्मिभिरुपलक्षितः । स्वरश्मिभिः सुपूर्ण इति वा । भिन्नपदत्वे स्वरश्मिभिर्विकचः स्फुटप्रकाश इति स्फुटोऽर्थः । आ सूर्यास्तमयं सूर्यरश्मिभिर्लीनः, रात्रौ स्वरश्मिभिः प्रकटो भवतीति भावः । लक्ष्मणोऽपि शरबाधया विहतदेहप्रभः, शरे समुद्धृते स्वभावसहजया देहप्रभया स्फुटितो बभूव । **'प्रद्योतगभस्तिरश्मिकिरणाः'** इति, **'शिखाप्रभारश्मयः समानार्थाः'** इति च हलायुधः ॥ ९२ ॥

---

१. **'–मावृत्य च'** २. **'विकचत्स्वर–'** । **'विकचः स्वरश्मिभिः'** इति वे.ती. सम्मतः पदपाठः ।

स शेषभोगाभमथो जनार्द्दनः प्रगृह्य चापं सशरं पुनश्च ।
सुलब्धसञ्ज्ञं रजनीचरेशं जगाद सज्जीभव रावणेति ॥ ९३ ॥

रथं समारुह्य पुनः सकार्म्मुकः समार्ग्गणो रावण आशु रामम् ।
अभ्येत्य सर्वाश्च दिशश्चकार शरान्धकाराः परमास्त्रवेत्ता ॥ ९४ ॥

रथस्थिते[1]ऽस्मिन् रजनीचरेशे न मे पतिर्भूमितळे[2] स्थितः स्यात् ।
इति स्म पुत्रः पवनस्य रामं स्कन्धं समारोप्य ययौ च राक्षसम् ॥ ९५ ॥

प्रहस्य रामोऽस्य हयान् निहत्य सूतं च कृत्वा तिलशो ध्वजं रथम् ।
धनूंषि खड्गं सकलायुधानि च्छत्रं च सञ्छिद्य चकर्त्त मौलिम् ॥ ९६ ॥

कर्त्तव्यमूढं तमवेक्ष्य रामः पुनर्ज्जगादाऽशु गृहं प्रयाहि ।
समस्तभोगाननुभूय शीघ्रं प्रतोष्य बन्धून् पुनरेहि मर्त्तुम् ॥ ९७ ॥

इतीरितोऽवाग्वदनो ययौ गृहं विचार्य्य कार्य्यं सह मन्त्रिभिः स्वकैः ।
हतावशेषैरथ[3] कुम्भकर्ण्णप्रबोधनायाऽशु मतिं चकार ॥ ९८ ॥

समार्गणः सशरः ॥ ९४–५ ॥ सूतं च निहत्य । ध्वजं रथं च तिलशः कृत्वा ॥ ९६ ॥ रथाद् द्रुतं (धाव)ने परं कर्तव्ये मूढम् ॥ ९७–८ ॥

चापः शेषभोगाभः । शरश्च विषदन्ताभः । सुलब्धसञ्ज्ञं सञ्ज्ञां लब्ध्वा समुत्थाय युद्धाय सन्नद्धम् ॥ ९३ ॥ जेतव्यमेवेति सम्भ्रमेण आरोहः समारोहः । शरेणान्धकारो यासु ताः ॥ ९४ ॥ आदरेणाऽरोपः समारोपः । ययौ च राक्षसम् । नीचं राक्षसं ययावित्यर्थः । नीचत्वेऽपि च हि चः प्रयुज्यते । रावणो रामं ययौ । धृतरामो हनुमांश्च रावणं ययाविति समुच्चये च ॥ ९५ ॥ तिलशः कृत्वा । तिलशब्दोऽल्पवचनः । तिलवदल्पान् कणान् कृत्वेत्यर्थः । **'बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्'** [५.४.४२] इति हि पाणिनिः । अथवा तिलशब्दोऽल्पतरखण्डवचनः । वीप्सायां शस् । खण्डङ्खण्डं कृत्वा चकर्तेत्यर्थः । कृत्त्वा छित्वा वा । छत्रं च सञ्छिद्य तिलश एव छित्वा । मौलिं किरीटम् । **'किरीटे मौलिरक्लीबे चूडासंयतकेशयोः'** इत्यभिधानम् ॥ ९६॥ यथेच्छं प्रभूतं तोषणं प्रतोषणम् । चरमं हीदं बन्धुतोषणं भवति ॥ ९७ ॥ अवशेष्यन्त इत्यवशेषाः । रामसैन्यैर्बहुषु हतेषु सत्सु येकेचिद-

---

१. **'रथे स्थिते'** २. **'–तले'** ३. **'–वशिष्टैरथ'**

स शैलशृङ्गासिपरश्वधायुधैर्निशाचराणामयुतैरनेकैः ।
तच्छ्वासवेगाभिहतैः कथञ्चिद् गतैः समीपं कथमप्यबोधयत् ॥ ९९ ॥

शैलोपमानस्य च[1] मांसराशीन् विधाय भक्षानपि शोणितह्रदान् ।
सुतृप्तमेनं परमादरेण समाह्वयामास सभातळाय[2] ॥ १०० ॥

उवाच चैनं रजनीचरेन्द्रः पराजितोऽस्म्यद्य हि जीवति त्वयि ।
रणे नरेणैव च[3] रामनाम्ना कुरुष्व मे प्रीतिममुं निहत्य ॥ १०१ ॥

इतीरितः कारणमप्यशेषं श्रुत्वा जगर्हाग्रजमेव वीरः ।
अमोघवीर्य्येण हि राघवेण त्वया विरोधश्चरितो बताद्य ॥ १०२ ॥

प्रशस्यते नो बलिभिर्विरोधः कथञ्चिदेषोऽतिबलो मतो मम ।
इतीरितो रावण आह दुर्नयोऽप्यहं त्वयाऽव्यो हि किमन्यथा त्वया ॥ १०३ ॥

चरन्ति राजान उताक्रमं क्वचित् त्वयोपमान् बन्धुजनान् बलाधिकान् ।
समीक्ष्य हीत्थं गदितोऽग्रजेन स कुम्भकर्ण्णः प्रययौ रणाय ॥ १०४ ॥

स रावणः शैलशृङ्गाद्यायुधवद्भिः कथञ्चित् समीपं गतै राक्षसैः कथमपि कथञ्चिदबोधयत् ॥ ९९ ॥ सुतृप्तम् (भक्षणेन पानेन च)॥ १००–५ ॥

वशेषिताः । हताः नितरां पीडिताः, अथाप्यवशेषिता इति वा । अवज्ञया शेषिताः । नत्वशक्यहननतया ॥९८॥ अयुतैरनेकैः । **‘दशराक्षससाहस्रा युगपत् पर्यवारयन्’** [यु.कां.६०.४३] इति च ॥ ९९ ॥ शैलोपमानस्य अस्य शैलोपमान् मांसराशीन् । परमादरेण गौरवगर्भेण प्रीत्यतिशयेन । भ्रातेति प्रीतिः । नूनमयं मे जयं साधयिष्यतीति गौरवम् । आपद्बन्धुरयं बभूवेति तयोरतिशयः । अत एव समाह्वयामास । सम्भ्रमेणाऽजुहाव । युद्धवार्तासंलापायाऽजुहाव ॥ १०० ॥ नरेणैव च । नीचेन मनुष्यमात्रेणेति रावणमनोगतं तिरस्कारं चकारो व्यनक्ति ॥ १०१ ॥ बत शोचनीयमेतत् कृत्यम् । त्वं चानुकम्पनीयः ॥ १०२ ॥ नो बलिभिर्विरोधः कथञ्चित् प्रशस्यते । न कयाऽपि विधया, न केनापि विवेकिना प्रशस्तत्वेन कथ्यते ॥ १०३ ॥ उपमीयत एभिरित्युपमाः सदृशाः । अक्रममप्याचरन्ति हि ॥ १०४ ॥

---

१. **‘–नस्य तु मांस–’** २. **‘–तलाय’** ३. **‘–व हि राम–’**

प्राकारमालङ्घ्य स पञ्चयोजनं यदा ययौ शूलवरायुधो रणम् ।
कपिप्रवीरा अखिलाः प्रदुद्रुवुर्भयादतीत्यैव च सेतुमाशु ॥ १०५ ॥

[1]शतवलिपनसाख्यौ तत्र वस्वंशभूतौ पवनगणवरांशौ श्वेतसम्पातिनौ च ।
निरृतितनुमथोग्रं दुर्म्मुखं केसरीति प्रवरमथ मरुत्सु प्रास्यदेतान् मुखे सः ॥ १०६ ॥

रजनिचरवरोऽसौ कुम्भकर्ण्णः प्रतापी कुमुदमपि जयन्तं पाणिना सम्पिपेष ।
नळमथ[2] च गजादीन् पञ्च नीलं सतारं गिरिवरतरुहस्तान् मुष्टिनाऽपातयच्च ॥ १०७ ॥

तत्र (द्रु)तावशिष्टान् एतान् शतवल्यादीन् मुखे प्रास्यदित्यन्वयः । केसरीति, प्रसिद्धमिति शेषः ॥ १०६–८ ॥

पञ्चयोजनः प्राकार इति शतयोजनो वृक्ष इतिवद् यथासम्भवं योजनीयम् । योजनमिति व्याममानं वा स्यात् । पौरुषमानं वा । तत्सदृशमन्यद् वा । दुरारोहमत्युन्नतं प्राकारमिति तात्पर्यार्थः ॥ १०५ ॥ अथ लघुगतिभ्यां द्वाभ्यां मालिनीभ्यां कुम्भकर्णस्य गतिलाघवमाह । शतं वलयोऽस्य देह इति शतवलिः । शतवलिमेव सन्तं केचित् शतबलिमाहुः । पनायते स्तौति भगवन्तमिति पनसः । पन स्तुतावित्यतोऽसच्प्रत्यय इति वैयाकरणाः । पनस-फललोलुपत्वाद् वा पनसः । श्वेतवर्णत्वात् श्वेतः । शत्रून् पातयन् सम्पाती । किञ्चिदिव दुर्वर्णं मुखमस्येति दुर्मुखः । केसरीव रोमशश्च बली च केसरी । मुखे प्रास्यत् प्राक्षिपत् । असु क्षेपणे । श्वेतश्च सम्पाती च मरीचिः प्रवहश्च स्याताम् । तौ हि भूतवायुमानिनौ पवनगणवरौ । **'मरीचिर्मरुतामस्मि'** इति हि गीतासु । निरृतेस्तनु-र्यस्य । निरृतितनुमिति विरेफमिव विश्लथं पठनीयम् । तेन छन्दः प्रीणाति । निरृतिरिति च साधुपदम् । नियता ऋतिर्घृणा ज्ञानं वा यस्य, शुभं वा यस्मात् । राक्षसोऽप्ययं न निर्घृणो नाप्यशुभ इति । निश्चिता ऋतिरिति निरृतिः । **'ऋतिर्गतौ घृणायां च स्पर्धायां च शुभेऽपिच'** इत्यभिदधति । उभयथाऽपि समान उच्चारः–निरृतिरिति-वत् । रेफस्य स्वरेण संयोगेऽपि न पूर्वाक्षरस्य गुरुता । व्यञ्जनद्वयसंयोग एव पूर्वस्य गुरुत्वमिति प्रायोवादः । तथाहि प्रयोगः–**'नासत्यौ निरृतिर्मरुद्गणयुताः'** इति । केसरीति प्रथितम् । स मरुत्सु प्रवरोऽहम्प्राणः स्यात् । अत एव पूर्वोक्तौ केवलं वरौ । अयं तु प्रवरः । शतवलिपनसौ वसुषु काविति विमर्शनीयम् । प्रथमत्यागे कारणाभावाद् द्रोणप्राणौ वा ॥ १०६ ॥ जयन्तांशं कुमुदम् । जयतीति जयन्तः । जयतेरन्तच् । कुमुदकुसुमसमवर्णः कुमुदः । कौ मोदत इति वा । सम्यक् पिपेष यथा शत्रोरङ्गभङ्गः स्यात् । कुमुदस्याप्ययं सम्पेष एव बभूव । यतोऽङ्गभङ्गो न बभूव । गजादीन् पञ्च नळनीलतारांश्चेत्यष्टौ मुष्टिनाऽऽहत्यापातयत् ॥ १०७ ॥

---

१. **'शतबलि–'** २. **'नलमथ'**

अथाङ्गदश्च जाम्बवानिनात्मजश्च वानरैः ।
निजघ्निरे निशाचरं सवृक्षशैलसानुभिः ॥ १०८ ॥

विचूर्णिताश्च पर्वतास्तनौ निशाचरस्य ते ।
बभूव काचन व्यथा नचास्य बाहुषाळिनः[1] ॥ १०९ ॥

अथापरं महाचलं प्रगृह्य भास्करात्मजः ।
मुमोच राक्षसेऽथ तं प्रगृह्य तं जघान सः ॥ ११० ॥

तदा पपात सूर्यजस्तताड चाङ्गदं रुषा ।
सजाम्बवन्तमाशु तौ निपेततुस्तळाहतौ[2] ॥ १११ ॥

बाहुशालिनः बाहुबलवतः ॥ १०९–१६ ॥

अथ तेनैव लाघवेन कपिवीराणां प्रतिक्रियामाह द्रुतगतिभिः प्रमाणिकाभिः । इनात्मजः सुग्रीवश्च, वानरैश्च सह । यद्यपि हनधातोरकर्मकक्रियावचनादाङ्पूर्वादेवाऽत्मनेपदं विधत्ते पाणिनिः–**'आङो यमहनः'** [१.३.२८] इति । क्वचिदपवदते चायम् । **'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः'** इति भारविरित्युक्तम् । तेनाकर्मकक्रियावचनादित्यपोदितम् । निपूर्वादप्यात्मनेपदं प्रयुञ्जते । तेनाऽङ्पूर्वादिति च गतम् । तेन हि प्रायोवादोऽयम्–**'आङः'** इति । आत्मपौरुषख्यापनं फलमित्यात्मनेपदम् । अत एव महाकायमपि तं न्यक्कृत्य जघ्नुरित्याह–निजघ्निर इति । वृक्षमण्डितैः शैलसानुभिः । वृक्षैश्च शैलसानुभिश्च वा ॥ १०८ ॥ निशाचरस्य तनौ पतितास्ते पर्वताश्च वृक्षाश्च विचूर्णिताः शकलशश्चूर्णिता बभूवुः । बाहुभ्यां सलति शत्रूनिति बाहुषाळी । सल गतौ । षत्वं सामासिकम् । ताच्छील्ये णिनिः । बाहू एव सालौ दुर्गप्राकाराविवास्य स्त इति वा बाहुषाळी । बाहुशालीत्यनार्षं पदम् । सर्वत्र पुराणादिषु बाहुषाळीत्येव पठ्यते । न क्वापि बाहुशालीति । **'प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयषाळिनाम्'** [बा.कां.५.१] इति रामायणे । **'जयषाळिनाम् । शलाभेदः षळयोः'** [क.व्या.] इति माधवयोगी ॥ १०९ ॥ महाचलं महोपलम् । महान्तमचलसानुमित्यर्थः । तं महाचलं तद्धस्तात् प्रगृह्य स्वदेहस्पर्शात् पूर्वमेव हस्ते गृहीत्वा तेनैव तं सुग्रीवं जघान स कुम्भकर्णः ॥ ११० ॥ सः कुम्भकर्णः अङ्गदं जाम्बवन्तं च तळेन तताड । सजाम्बवन्तं जाम्बवता सहितमङ्गदं वा ॥ १११ ॥

---

१. **'बाहुशालिनः'** । तथैव वे.ती.पाठ आदर्शे । लिपिकृत्प्रमादोऽपि स्यात् । **'बाहुषाळिनः बाहुबलवतः'** इति तु स्वरसः पाठः ।

२. **'–स्तलाहतौ'**

अथ प्रगृह्य भास्करिं ययौ स राक्षसो बली ।
जगाम चानु मारुतिः सुसूक्ष्ममक्षिकोपमः ॥ ११२ ॥

यदैनमेष बाधते तदा विमोचयाम्यहम् ।
यदि स्म शक्यतेऽस्य तु स्वमोचनाय तद् वरम् ॥ ११३ ॥

इति व्रजत्यनु स्म तं मरुत्सुते निशाचरः ।
पुरं विवेश चार्चितः स्वबन्धुभिः समस्तशः ॥ ११४ ॥

तुहिनसलिलमाल्यैः सर्वतोऽभिप्रवृष्टे रजनिचरवरेऽस्मिंस्तेन सिक्तः कपीशः ।
विगतसकलयुद्धग्लानिरा वञ्चयित्वा रजनिचरवरं तं तस्य नासां ददंश ॥ ११५ ॥

भास्करिं सुग्रीवम् । मारुतिश्च तमन्वेव जगाम सुग्रीवरक्षायै । मषन्तीति मक्षिकाः । मष हिंसायाम् । मषेः कीकन्-प्रत्यय इति भोजः । विस्मृतमक्षधातूनामिदं निर्वचनं भवति । **'मक्ष रोषे'** इति क्षीरस्वामी । **'मक्ष सङ्घाते'** इत्यन्ये । **'मक्ष दशने'** इति काशकृत्स्नः । मक्षन्ति रोषेण दशन्ति, सङ्घशश्चरन्तीति वा मक्षिकाः । स्थूला अपि मक्षिका भवन्ति । अतः सूक्ष्ममक्षिकेत्याह । ततोऽपि सूक्ष्मतरा भवन्ति । याः परिचक्षुः पतन्तोऽपि चक्षुःपथं नावतरन्ति । ताः सुसूक्ष्ममक्षिकाः । तथा दृश्यादृश्यरूपो मारुतिर्बभूवेत्यर्थः ॥ ११२ ॥ यदि अस्य तु अस्यैव स्वमोचनाय स्वं मोचयितुं शक्यते पार्यते, तत् परापेक्षां विना स्वमोचनं वरमुत्तमम् । यदि न शक्यते, तदा शत्रुहस्ताद् विकृष्यापि, विक्रुश्यापि, विरुध्यापि मोचयामि तम् । अथवा यदि शक्यते, अस्यतु निरस्यतु तर्हि शत्रुबन्धनम् । स्यतु नाशयतु वा । षो अन्तकर्मणि । अथच **'शक विभाषितो मर्षणे'** इति दिवादौ पठन्ति । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति शक्यते वा, मर्षयतीत्यर्थः । यद्ययं शक्यते शत्रुबाधां सोढुं क्षमते, तर्हि तन्मर्षणमेव अस्य स्वमोचनाय वरमुत्तममं विधानमित्यर्थः । अस्य स्वमोचनाय यद्ययं स्वयं शक्यते क्षमते तत् स्वमोचनं वरम् । एवमादयो बहवोऽर्थाः प्रतिभान्ति भाषातत्वविदुषाम् । स्मेति माङ्गलिकीमेतां परकृतिमाह । **'स्मातीते पादपूरणे । स्मान्मङ्गले परकृतौ'** इति मेदिनी ॥ ११३ ॥ इत्यालोच्य तमनुव्रजति सति । स्मेति तां घटनां स्मरन्निवाऽह । **'स्मेति संस्मरणादिषु'** इति हलायुधः । समस्तशः सर्वैः ॥ ११४ ॥ अथ द्वाभ्यां सुग्रीवस्य प्लुतिलाघवं पौरुषं चाऽह । सर्वतः सर्वत्र यत्रयत्र गच्छति । अभिमुखं निरन्तरं च वृष्टे । तुहिनं सुगन्धि च सलिलम् । 'ಪನ್ನೀರು 'इति भाषायाम् । माल्यानि कुसुमानि । **'माल्यं कुसुमतत्स्रजोः'** इति हि मेदिनी । आवञ्चयित्वा आशु हस्तादाप्लुत्य वञ्चयित्वा । अथच 'आ' इति पूर्ववृत्तं स्मरन्निवाऽह । **'आ प्रगृह्यं स्मृतौ'** इति मेदिनी ॥ ११५ ॥

कराभ्यामथ[1] कण्णौं च नासिकां दशनैरपि ।
सञ्छिद्य क्षिप्रमेवासावुत्पपात हरीश्वरः ॥ ११६ ॥

तळेन[2] चैनं निजघान राक्षसः पिपेष भूमौ पतितं ततोऽपि ।
समुद्गतोऽसौ विवरेऽङ्गुलीनां जघान शूलेन पुनः स राक्षसः ॥ ११७ ॥

अमोघशूलं प्रपतत् तदीक्ष्य रवेः सुतस्योपरि मारुतात्मजः ।
प्रगृह्य जानौ प्रणिधाय शीघ्रं बभञ्ज तं प्रेक्ष्य ननाद चोच्चैः ॥ ११८ ॥

अथैनमावृत्य जघान मुष्टिना स राक्षसो वायुसुतं स्तनान्तरे ।
जगर्ज तेनाभिहतो हनूमानचिन्तयंस्तत् प्रजहार चैनम् ॥ ११९ ॥

तळेन[2] वक्षस्यभिताडितो रुषा हनूमता मोहमवाप राक्षसः ।
पुनश्च सञ्ज्ञां समवाप्य शीघ्रं ययौ स यत्रैव रघुप्रवीरः ॥ १२० ॥

विचिन्तयामास ततो हनूमान् मयैव हन्तुं समरे हि शक्यः ।
असौ तथाऽप्येनमहं न हन्मि यशो हि रामस्य दृढं प्रकाशयन् ॥ १२१ ॥

ततोऽपि भुवोऽपि ॥ ११७–८ ॥ तत् ताडनम् ॥ ११९–२० ॥ रामस्य यशः कुम्भकर्णवध(जनितं)

कराभ्यामथ । एतेन–‘**करेण कर्णौ दशनैश्च नासाम्**’ [६७.६८] इत्याचार्याभिमतो रामायणपाठ इति ज्ञायते । सम्प्रति तु ‘**खरैश्च कर्णौ–**’ इति पाठं पठन्ति । सञ्छिद्य सम्भ्रमेण वेगातिशयेन छित्वा ॥ ११६ ॥ अथ पञ्च-दशभिः पद्यैः कुम्भकर्णवधमाह । विवरेण समुद्गतः । विवरे लब्धान्तरो वा ॥ ११७ ॥ प्रपतत् वेगेन पतत् । प्रगृह्येति, प्रणिधायेति, प्रेक्ष्येति त्रिः प्रेत्युपसृजता हनुमतः प्रहर्षोत्कर्षं प्रकटयति । जानुमर्धर्चादिं मन्यन्ते । ‘**अर्धर्चादयः पुंसि च**’ [अ.सू.२.४.३१] । तेन जानुरित्यपि भवति ॥ ११८ ॥ आवृत्य किञ्चित्परिवृत्य, मुष्टिमाबद्ध्य वा । तत् मुष्टिना हननम् । तळेन प्रजहार वक्षसि ॥ ११९ ॥ ‘ताडनीय एवायं जाल्मः’ इति मनसाऽभिलष्य ताडितः । ‘**अभीत्थम्भूतकथने चाऽभिमुख्याभिलाषयोः**’ इति मेदिनी । अभितः शीघ्रं ताडितः । ‘**अभितः शीघ्र-साकल्यसम्मुखोभयतोऽन्तिके**’ इति च । अवाप गाढमापेत्यर्थः । यथा चिरमनुत्थानं स्यात् । अथापि शीघ्रं सञ्ज्ञां समवाप्य । राक्षसकुलसम्भ्रमायावाप्येत्यर्थः । शीघ्रमवाप्य शीघ्रं ययौ स कुम्भकर्णः ॥ १२० ॥ विचिन्तयामास ।

---

१. ‘**–भ्यामस्य कर्णौ**’ २. ‘**तलेन**’

अनन्यवद्ध्यं तमिमं निहत्य स्वयं स रामो यश आहरेत ।
दत्तो वरो द्वारपयोः स्वयं च जनार्द्दनेनैव पुरा ततश्च[1] ॥ १२२ ॥

मयैव वद्ध्यौ भवतं त्रिजन्मसु प्रवृद्धवीर्य्याविति केशवेन ।
उक्तं ममैवैष[2] यदप्यनुग्रहं वधेऽस्य कुर्य्यान्नतु मे स धर्म्मः[3] ॥ १२३ ॥

इति स्म सञ्चिन्त्य कपीशयुक्तो जगाम यत्रैव कपिप्रवीराः[4] ।
स कुम्भकर्ण्णोऽखिलवानरांस्तु प्रभक्षयन् राममुपाजगाम ॥ १२४ ॥

ते भक्षितास्तेन कपिप्रवीराः [5]सर्वे विनिर्ज्जग्मुरमुष्य देहात् ।
स्रोतोभिरेवाथ च रोमकूपैः केचित् तमेवाऽरुरुहुर्य्यथा गिरिम् ॥ १२५ ॥

प्रकाशयन् हनूमान् इति विचिन्तयामास । प्रकाशयन्नहमेनं न हन्मीति (वि)चिन्तयामासेति वा ॥१२१॥ कथं यशःप्रकाश इत्यतस्तद् विवृणोति–अनन्यवध्यमिति । न हन्मीत्यत्र कारणान्तरं चाह–दत्तो वर इत्यादिना । ततश्च सोऽहं न हन्मीति सम्बन्धः ॥ १२२ ॥ वरदानप्रकारमाह–मयैवेति । यदपि यद्यपि, मयाऽस्य वधे, कृतेऽपीति शेषः । अनुग्रहमेव कुर्यात् । न क्रोधम्, तथाऽपीति सम्बन्धः । मे स्वधर्मो नतु नैव ॥ १२३–४ ॥ स्रोतोभिः नवद्वारैः । करणे तृतीया ॥ १२५ ॥

निश्चितचिन्तनं विचिन्तनम् । पूर्वमेव निश्चितं प्रमेयं सम्प्रति चिन्तयामासेत्यर्थः । हेतुचिन्तनं च विचिन्तनम् । स्वेन कुम्भकर्णस्याहनने हेतुभूतं प्रमेयं चिन्तयामासेत्यर्थः । विज्ञाय चिन्तनं च विचिन्तनम् । सम्प्रति स्वस्य किं कर्तव्यं किमकर्तव्यमिति विज्ञाय चिन्तयामासेत्यर्थः । एवं बहवोऽर्था विस्फुरन्ति–**‘वि निग्रहे नियोगे च तथैव पदपूरणे । निश्चयेऽसहने हेतावव्याप्तिविनियोगयोः । ईषदर्थे परिभवे शुद्धावालम्बनेऽपिच । विज्ञाते–’** इति च । सर्वेऽप्यर्था अत्र यथासम्भवमनुसन्धेयाः । यथा ईषदर्थे–विचिन्तयामास ईषच्चिन्तयामास, क्षणं चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ १२१ ॥ द्वारपयोर्जयविजययोः । पूर्वं जनयित्वाऽर्दयति, अन्ते च जननमेवार्दयति नाशयतीति जनार्दनः । जनाभ्यां द्वारपाभ्यामर्द्यते याच्यते शापमोक्षार्थम्, जनौ दैत्यावर्दयतीति च । अर्द याचने यातने च । आहरेत आत्मच्छन्दानुगुणं लभेत ॥ १२२ ॥ यद्यपि अस्य मयैव वधेऽपि एष भगवान् रामो मम अनुग्रहमेव कुर्यात् । अथापि भगवद्वचनातिक्रमो नैव मे धर्मः ॥ १२३ ॥ सञ्चिन्त्य भगवच्चिन्तनसमानम्, अत एव शोभनं चिन्तयित्वा । **‘सं तु शोभनार्थसमार्थयोः’** इति च । प्रभक्षयन् यथेच्छं भक्षयन् ॥ १२४ ॥ स्रोतोभिः श्रोत्रादिभिः ।

---

१. **‘पुरातनश्च ।’** २. **‘मयैवैष–’** । स एव वे.ती.पाठ इति भाति । ३. **‘मे स्वधर्मः’** इति वे.ती.पाठः ।
४. **‘कपिप्रवीरः ।’** ५. **‘सर्वेऽपि निर्जग्मु–’**

स तान् विधूयाऽशु यथा महागजो जगाम रामं समरार्थमेकः ।
प्रभक्षयन् स्वानपरांश्च सर्वशो मत्तः समाघ्राय च शोणितं पिबन् ॥ १२६ ॥

न्यवारयत् तं शरवर्षधारया स लक्ष्मणो नैनमचिन्तयत् सः ।
जगाम रामं गिरिशृङ्गधारी समाह्वयत् तं समराय चाऽशु ॥ १२७ ॥

अथो समादाय धनुः सुघोरं शरांश्च[1] वज्राशनितुल्यवेगान् ।
प्रवेशयामास निशाचरे प्रभुः स राघवः पूर्वहतेषु यद्वत् ॥ १२८ ॥

यावद्बलेन न्यहनत् खरादिकान् न तावतैव न्यपतत् स राक्षसः ।
अथ प्रहस्याऽत्मबलैकदेशं प्रदर्शयन्[2] बाणवरान् मुमोच ॥ १२९ ॥

द्वाभ्यां स बाहू निचकर्त्त तस्य पदद्वयं चैव तथा शराभ्याम् ।
अथापरेणास्य शिरो निकृत्य सम्प्राक्षिपत् सागरतोय आशु ॥ १३० ॥

एकः असहायः ॥ १२६ ॥ नाचिन्तयत् न गणयामास ॥ १२७ ॥ पूर्वहतेषु खरादिषु ॥ १२८ ॥ रा(घवः खरादिका)न् यावद्बलेन प्रकाशितेन यावता बलेन न्यहनत् स राक्षसः तावता बलेनैव न न्यपतदिति सम्बन्धः । अथ प्रहस्याऽत्मबलैकदेशं प्रकाशयन्निति । भगवतो बलस्य प्रकाशनं च शक्तताव्यक्त(ता)-रूपविशेषबलाद् घटते ॥ १२९–३५ ॥

'खमक्षमिन्द्रियं स्रोतो हृषीकं करणं स्मृतम्' इत्यभिधानम् ॥ १२५ ॥ शोणितं समाघ्राय मत्तः । पुनश्च शोणितं पिबन् । मदादेव विवेक्तुमप्रभवन्, स्वानपरांश्च प्रभूतं भक्षयन् । सर्वशः सर्वान् । सर्वत्र च । **'मत्तः शोणितगन्धेन स्वान् परांश्चैव खादति'** [यु.कां.६७.१२८] इति च ॥ १२६ ॥ स लक्ष्मणः । यः कुम्भकर्णापरनामानं रावणात्मज-मतिकायं जघान स लक्ष्मणो रावणानुजं कुम्भकर्णमपि न्यवारयत् । स च कुम्भकर्णः नैनं प्रतिभटममन्यत । किन्तु राममेव जगाम । गत्वा च 'एहि मन्ये[3] रामचन्द्र, कुम्भकर्णं विजेष्यसे' इति सम्बोध्याऽह्वयच्च ॥ १२७ ॥ वज्राशनि-तुल्यवेगान् । वज्राशनिरिन्द्रायुधम् । **'वज्राशनिं विदुर्वज्रम्'** इति पुरुषोत्तमः । **'बाणेन वज्राशनिसन्निभेन'** [५९.१३८] इति, **'वज्राशनिसमैः शरैः'** [८८.१०] इति च वाल्मीकिः । वजति शत्रूनश्नाति चेति । वज गतौ । वर्जयति साधूनश्नात्यसाधूनिति वा । वज्रश्चासावशनिश्च । पूर्वहतेषु यद्वत् यावद्बलेन प्रवेशयामास तावद्बलेन कुम्भकर्णेऽपि शरान् प्रवेशयामास ॥ १२८ ॥ प्रदर्शयन् प्रकाशं दर्शयन् ॥ १२९ ॥ बाहुपादं शिरश्चेति समग्रं

---

१. **'शरान् सुरेशाशनि–'** २. **'प्रकाशयन्'** इति वे.ती.पाठ इति भाति ।
४. **'एहि मन्ये प्रहासे लृट्'** (अ.सू.८.१.४६) । न विजेष्यस इत्यर्थः ।

अवर्द्धताब्धिः पतितेऽस्य काये महाचलाभे क्षणदाचरस्य ।
सुराश्च सर्वे ववृषुः प्रसूनैर्म्मुदा स्तुवन्तो रघुवर्य्यमूर्द्ध्नि[1] ॥ १३१ ॥

योजनानां त्रिलक्षं हि कुम्भकर्ण्णो व्यवर्द्धत[2] ।
पूर्वं पश्चात् सञ्चुकोच लङ्कायामुषितुं स्वयम् ॥ १३२ ॥

स तु स्वभावमापन्नो म्रियमाणो व्यवर्द्धत ।
तेनास्मिन् पतिते त्वब्धिरवर्द्धदधिकं तदा ॥ १३३ ॥

अथापरे ये रजनीचरास्तदा कपिप्रवीरैर्न्निहताश्च सर्वशः ।
हतावशिष्टास्त्वरिताः प्रदुद्रुवुर्भ्रातुर्वधं चोचुरुपेत्य रावणम् ॥ १३४ ॥

स दुःखतप्तो निपपात मूर्च्छितो निराशकश्चाभवदात्मजीविते ।
तमाह पुत्रस्त्रिदशेशशत्रुर्न्नियुङ्क्ष्व मां शत्रुवधाय माचिरम् ॥ १३५ ॥

देहखण्डं प्राक्षिपत् ॥ १३० ॥ प्रसूनैर्ववृषुः प्रसूनानि ववृषुरित्यर्थः । 'षट्सु द्वितीया' इति प्राचीनं व्याकरणम् । वस्तुतस्तु बिन्दुवृष्टिमपि पुष्पवृष्टिमाहुः । तद्व्यावर्तनाय कुसुमैर्ववृषुरित्याह । वृषु सेचने । कुसमैरभिषेकं चक्रुरित्यर्थः । सेचनकर्मणो धात्वर्थ एवान्तःप्रवेशादकर्मकत्वम् । तथाहि वाक्यपदीयम्–**'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया'** इति । मूलत इदं भागुरिवचनम्, समुद्धृतं भर्तृहरिणेति वदन्ति ॥ १३१ ॥ अथ द्वाभ्यामब्धिवृद्धिकारणमाह– योजनानामित्यादिना । अत्रापि योजनशब्दो व्यामादिपरः । अन्यथा लक्षयोजनोच्छ्रितादाकाशादप्युच्छ्रयप्रसङ्गात् । लक्षयोजनविस्तृतेऽब्धौ खण्डितस्यापि देहस्य पातनासम्भवाच्च । त्रयाणां लक्षाणां समाहारः । लोकविलक्षणा विपरीता चेयं वृद्धिरित्याह–व्यवर्धतेति । उषितुम् । निवसितुम् । वस निवासे । तर्हि कथमुषितुम्? वस्तुमिति वसितुमिति वा वक्तव्यम् । सत्यम्, वस्तुमिति वसितुमिति वा वक्तव्यं पाणिनिमात्रशरणैः । बहुव्याकरणज्ञैरन्यथाऽपि प्रयुज्यते । तथाहि– तुमुनि गुणाभावपक्षे उषितुम्, गृहीतुमित्यादीनि रूपाणि प्राचीनैरङ्गीकृतानि ॥ १३२ ॥ अब्धिवृद्ध्या तत्तीरवासिनां महत् सङ्कटमापतितमिति सूचयत्यवर्धदिति परस्मैभाषया ॥ १३३ ॥ सर्वशः सर्वे, सर्वैश्च, सर्वत्र च । इतः परं रामायणे रावणपुत्राणां चतुर्णामतिकाय-देवान्तकनरान्तकत्रिशिरसां वधः कथ्यते । स तु पूर्ववृत्त इति भगवत्पादेन पूर्वमेव न्यरूपि ॥ १३४ ॥ अथ पुनरष्टादशभिर्नागपाशबन्धनमाह । त्रिदशेशशत्रुरिन्द्रजित् । माचिरम् । सत्वरम् ॥ १३५ ॥

---

१. **'–मूर्धनि'** २. **'–कर्णोऽभ्यवर्धत'**

मया गृहीतस्त्रिदशेश्वरः पुरा विषीदसे किं नरराजपुत्रतः ।
स एवमुक्त्वा प्रजुहाव पावकं शिवं समभ्यर्च्चर्य समारुहद् रथम् ॥ १३६ ॥

स आत्तधन्वा सशरो रथेन वियत् समारुह्य ययावदर्शनम् ।
स नागपाशैर्वरतः शिवस्य बबन्ध सर्वान् कपिवीरसङ्घान् ॥ १३७ ॥

पुराऽवताराय यदा स विष्णुर्दिदेश सर्वांस्त्रिदशांस्तदैव ।
ममापि सेवा भवते[1] प्रयोज्येत्येवं गरुत्मानवदद् वृषाकपिम् ॥ १३८ ॥

तमाह विष्णुर्न भुवि प्रजातिमुपैहि सेवां तव चान्यथाऽहम् ।
आदास्य एवात्र यथा यशः स्याद् धर्म्मश्च कर्त्तव्यकृदेव च स्याः ॥ १३९ ॥

विषीदसे किं किमर्थम्? शिवं समभ्यर्च्च्य, पावक इति शेषः ॥ १३६–७ ॥ गरुडागमनं वक्तुं कारणतयेति-हासमाह–पुरेति । वृषाकपिं वृषाकाणामिन्द्रियाणां पतिम् ॥ १३८ ॥ अन्यथा भुव्यवतारं विनाऽपि ।

प्रजुहाव समन्त्रं विधिवज्जुहाव । लोहितेन वाससा स्रुवेण कार्ष्णायसेन । प्रतापेन जुहाव । शत्रुप्रतापनाय जुहाव । प्राणिबलिपूर्वकं जुहाव । **'छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः'** [७३.२५] इति च । अग्न्यन्तर्गतं शिवं समभ्यर्च्च्य । नहि वैष्णवं यागमसुरा वितन्वते । समभ्यर्च्च्य । सर्वोपकरणानामभिमन्त्रणपूर्वकं सर्वाधिकत्वेनार्चनं समभ्यर्चनम् । समारुहद् रथम् । समारुक्षत् । पूर्वाचार्याः क्सं वैकल्पिकं मन्यन्त इत्युक्तम् । अनेन चाक्षरलोपेन तस्य युद्धे विजयलोपं च सूचयामासेति सुन्दरम् ॥ १३६ ॥ रथेन व्योमयानेन । सुखेनानायासेनऽरोहः समा-रोहः । **'सं कल्याणे सुखे–'** इति मेदिनी । रामायणे रामलक्ष्मणावेव नागपाशेन बद्धाविति प्रतीयते । अतस्तत्रा-स्फुटमर्थं स्फुटमाह– सर्वान् कपिवीरसङ्घानिति । सूचितमेतत् रामायणेऽपि–**'यूथपानपि तान् सर्वांस्ताडयामास रावणिः'** [४६.१७] इति ॥ १३७ ॥ वृषेण सुकृतेन आचरितेन आ समन्तात् कं येभ्यस्तानि वृषाकाणि इन्द्रि-याणि । तैर्विषयान् आनन्दमयान् पिबत्यनुभवतीति वृषाकपिः । **'शुभं पिबत्यसौ नित्यम्'**, **'ऋतं पिबन्तौ सुकृस्य लोके'** इत्यादेः । वृषेण धर्म्मेण समन्तात् सुखं पाययति च । स्वयं धर्मस्वरूपत्वाद्, अभिमतवर्षणाच्च वृषः । समन्तात् सुखभोक्ता च । वर्षति कामानिति वृषः । आकम्पयति पापिन इत्याकपिः । वृषा इन्द्रः आकम्पतेऽस्मादिति च । **'भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च'** इत्यादेः । यद्वा वर्षणाद् वृषः । कं पिबतीति कपिः । वृषश्चासौ कपिश्च वृषाकपिः । **'अन्येषामपि दृश्यते'** [६.३.१३७] इति हि वैयाकरणाः । **'यत्र दीर्घत्वं न विहितम्, दृश्यते च प्रयोगे, तदनेन कर्तव्यम्'** इति हि काशिका । वृषार्थं धर्मरक्षार्थं पापिनामकं दुःखं पाययति वा । नागपाशेन कपय एव बद्धाः,

---

१. 'भवता'

वरेण शर्वस्य हि रावणात्मजो यदा निबध्नाति कपीन् सलक्ष्मणान् ।
उरङ्गपाशेन तदा त्वमेव समेत्य सर्वानपि मोचयस्व ॥ १४० ॥

अहं समर्थोऽपि स लक्ष्मणश्च तथा हनूमान् न विमोचयामः ।
तव प्रियार्थं गरुडैष एव कृतस्तवाऽऽदेश इमं कुरुष्व ॥ १४१ ॥

तदेतदुक्तं हि पुराऽऽत्मना यत् ततो हि रामो न मुमोच कश्चन ।
न लक्ष्मणो[1] नैव च मारुतात्मजः स चैव जानाति हि[2] देवगुह्यम् ॥ १४२ ॥

अथो निबद्ध्याऽऽशु हरीन् सलक्ष्मणान् जगाम रक्षः स्वपितुः सकाशम् ।
ननन्द चासौ पिशिताशनेश्वरः शशंस पुत्रं च कृतात्मकार्य्यम् ॥ १४३ ॥

स पक्षिराजोऽथ हरेर्न्निदेशं स्मरंस्त्वरावानिह चाऽऽजगाम ।
तत्पक्षवातस्पर्शेन[3] केवलं विनष्ट एषां स उरङ्गबन्धः ॥ १४४ ॥

स राममानम्य परात्मदैवतं ययौ सुमाल्याभरणानुलेपनः ।
कपिप्रवीराश्च[4] तरूञ्छिलाश्च प्रगृह्य नेदुर्बलिनः प्रहृष्टाः ॥ १४५ ॥

अत्र भुवि । कर्तव्यकृदेव स्याः मत्सेवाकृदेव भवेः ॥१३९॥ का सेवेत्यत आह– वरेणेत्यादिना ॥ १४०॥ समर्थोऽहमपि, शस्त्र(मोचन)समर्थः । लक्ष्मणश्च तथा समर्थः सन् । हनूमानपि । एते वयं न विमोचयामः । आदेश आज्ञा ॥ १४१ ॥ सः लक्ष्मणः देवगुह्यं जानात्येव हि । हनूमांश्च ॥ १४२–७ ॥

न वृषाकपिरपीतीन्द्रजित्साहसमनेन परिहसतीव ॥ १३८–४० ॥ सः योग्यतायां त्वत्समानः शेषांशो लक्ष्मणश्च । सलक्ष्मणः हनूमांश्च मोचयितुं समर्थः । अथापि वयं त्रयोऽपि तव प्रियार्थं न विमोचयाम इति वा ॥ १४१ ॥ स च मारुतात्मजश्च, चशब्दाल्लक्ष्मणश्च जानात्येव हि देवगुह्यम् ॥ १४२–३ ॥ तत्पक्षवातस्पर्शेन इति विश्लिष्य पाठश्छन्दःसौहित्याय । ईषन्मात्रेण स्पर्शेनेति विश्लेषार्थः ॥ १४४ ॥ परमुत्तमं आत्मदैवतम् । परात्मनां ब्रह्मादीनामपि

---

१. **'कश्चन । सलक्ष्मणो–'**
२. **'स एव जानाति च देव–'**
३. **'–स्पर्शेन'** इति विश्लिष्य पठनीयम् ।
४. **'–प्रवीरास्तु तरू–'**

श्रुत्वा निनादं प्लवगेश्वराणां पुनः सपुत्रोऽत्रसदत्र रावणः ।
बन्धादमुष्मात् [१]प्रतिनिस्सृतास्ते किमत्र कार्य्यं त्विति चिन्तयानः ॥ १४६ ॥

पुनश्च हुत्वा स हुताशमेव रथं समारुँह्य ययावदर्शनम् ।
ववर्ष चास्त्राणि महान्त्यजस्रं वरादुमेशस्य तथाऽब्जजस्य ॥ १४७ ॥

पुनश्च तस्यास्त्रनिपीडितास्ते निपेतुरुर्व्यां कपयः सलक्ष्मणाः ।
स्पृशन्ति नास्त्राणि दुरन्तशक्तिं तनुं समीरस्य हि कानिचित् क्वचित् ॥ १४८ ॥

विज्ञातुकामः पुरि सम्प्रवृत्तिं विभीषणः पूर्वगतस्तदाऽऽगात् ।
ददर्श सर्वान् पतितान् स वानरान् मरुत्सुतं त्वेकमनाकुलं च ॥ १४९ ॥

सलक्ष्मणाः कपयो निपेतुरिति लक्ष्मणस्य पतनमत्रानुसरणमात्रम् । 'रामस्य मनोऽनुसारतः पुराऽस्त्र-मेवानुसरन्'(१६२) इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४८–५७ ॥

दैवतम् । परात्मा च परदैवतं च । सुमाल्यान्याभरणानि गन्धानुलेपनं च यस्येति तस्य पुरुषरूपतामाह । कपिप्रवीराश्चेति चकारः क्रियायोगे । स गरुडो ययौ कपिप्रवीरा नेदुश्चेति । तरूञ्छिलाश्चेति द्रव्ययोगे । तरूंश्च शिलाश्च प्रगृह्येति ॥ १४५ ॥ अत्रसत् । त्रसी उद्वेगे । **'उद्वेगो भयम्'** इति क्षीरस्वामी । त्रसेर्लङि 'अत्रसत्', अत्रस्यत्' इति रूपद्वयम् । बन्धात् प्रतिमुच्य निःसृताः । प्रतिकृत्य च निःसृताः । प्रतिकारश्च गरुडपक्षवातस्पर्शः ॥ १४६–७ ॥ निपीडिताः नागपाशनिबन्धनेन पीडिताः । मारुतिं विनाऽन्ये कपयः सलक्ष्मणाः । यद्यप्ययं नागपाश उमेशवरलब्ध इति शक्यं लक्ष्मणेनापि वारयितुम् । अथापि **'बाणावपातांस्त्वमिहाद्य धीमन् मया सहाव्यग्रमनाः सहस्व'** [यु.कां.७३.७०] इति रामाज्ञया स्वयमपि निपीडितमिवाऽत्मानं दर्शयामास । अथापि ब्रह्मवराद् रामेच्छया च किञ्चिदिव तं बबन्ध । रामं तु सर्वात्मना न बबन्ध । केवलं दर्शयामास ॥ १४८ ॥ अस्तु तावदिदम् । विभीषणः कथं न बद्धः । नहीन्द्रजिता पितृव्यं विहायेत्यभिमन्त्र्य नागास्त्रं प्रयुक्तम् । अथापि अस्वपक्षीयाणां रणक्षेत्रे युध्यमानानामिदमस्त्रमित्यभिमन्त्र्य प्रायुङ्क्त । तेन विभीषणस्तदा न रणक्षेत्र आसेत्यमुच्यतेत्याह– विज्ञातुकामः । केवलं रामपक्षीयाणामित्यनुसन्धाने पुरि गता सीताऽपि, सरमाद्या अपि, कैकस्याद्या अपि, मण्डोदर्याद्या अप्यस्त्र-विषया भवेयुरिति रणक्षेत्रे युध्यमानानामित्यभिमन्त्रयामास । तावन्मात्रग्रहणे राक्षसा अपि पाशबद्धाः स्युरिति पूर्वदलम् । कथं तत्र नाऽस विभीषणः? यतः पुरि राक्षसानां सम्प्रवृत्तिं समग्रां युद्धवार्त्तां विज्ञातुकामः पूर्वमेव पुरं गतः । तस्मान्न तमस्त्राण्यबाधन्त ॥ १४९ ॥

---

१. **'प्रविनिस्सृता–'**

स तं समादाय ययौ विधातृजं विमूर्च्छितं चोदकसेकतस्तम् ।
आश्वास्य किं जीवसि हीत्युवाच[1] तथेति स प्राह च मन्दवाक्यः ॥ १५० ॥

ऊचे पुनर्ज्जीवति किं हनूमान् जीवाः स्म[2] सर्वेऽपि हि जीवमाने ।
तस्मिन् हते निहताश्चैव सर्व इतीरितेऽस्मीत्यवदत् स मारुतिः ॥ १५१ ॥

इत्युक्तो जाम्बवानाह हनूमन्तमनन्तरम् ।
योऽसौ मेरोः समीपस्थो गन्धमादनसञ्ज्ञितः[3] ।
गिरिस्तस्मात् समाहार्य्यं [4]त्वयौषधचतुष्टयम् ॥ १५२ ॥

मृतसञ्जीवनी मुख्या सन्धानकरणी परा ।
सवर्ण्णकरणी चैव विशल्यकरणीति च ॥ १५३ ॥

इत्युक्तः स क्षणेनैव प्रापतद् गन्धमादनम् ।
अवाप चाम्बरचरो राममुक्तः शरो यथा ॥ १५४ ॥

विधातृजं जाम्बवन्तम् ॥ १५० ॥ जीवा धृतप्राणाः । **'तस्मिन् जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् । हनुमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि वयं हताः'** [७४.२२] इति च । जीवमाने सर्वजीवानामभिमानिनि तस्मिन् जीवमाने जीवति सति । सर्वेषामात्मलाभोऽयमित्यात्मनेभाषा । **'अनर्हधर्षणा हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु'** [व.प.२५०.२] इति च भारते । **'न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे'** [२५६.१४] इति च ॥ १५१ ॥ अथ सङ्ख्यानुगुणेनानुष्टुभां सार्धेन चतुष्टयेनौषधकथामाह– इत्युक्त इति ॥ १५२ ॥ **'मृतसञ्जीवनीं चैव विशल्यकरणीमपि । सावर्ण्यकरणीं चैव सन्धानकरणीं तथा'** [७४.३३] इति च । सन्धानकरणी या भग्नान्यस्थीनि अङ्गानि वा सन्दधाति । सवर्णकरणी, या व्रणादिना विवर्णं चर्म पूर्वसमानवर्णं करोति । विशल्यकरणी, या शस्त्रशङ्कुभिर्विद्धं देहभागं विरुजं करोति । मृतसञ्जीविनी मुख्या । जीवतो हि सन्धानादिना कृत्यम् । सन्धानकरणी च परा तदनन्तरमुख्या । सन्धानकरण्येव छिन्नं सन्धाय प्ररोहयतीति छिन्नप्ररोहिणी च भवति । वक्ष्यति हि –**'छिन्नप्ररोहिणश्चैव विशल्याः पूर्ववर्णिनः'** [२०५] इति । सवर्णकरण्येव, केवलं सवर्णकरणी । अतो न पूर्वद्वयसमानयोगक्षेमतया मुख्या । अथाप्यन्यत्र दुर्लभेति चकारेणाऽऽह । पद्यमिदमखिलं पठ्यते सङ्ग्रहेऽपि [सं.रा;यु.कां.१०.३८] ॥ १५३–४ ॥

---

१. **'हीत्यवोचत् तथेति'** २. **'जीवाम'** ३. **'–सञ्ज्ञकः ।'** ४. **'त्वयौषधिचतु–'**

अन्तर्हिताश्चौषधीस्तु तदा विज्ञाय मारुतिः ।
उद्बबर्ह गिरिं क्रोधाच्छतयोजनमण्डलम् ॥ १५५ ॥

स तं समुत्पाट्य गिरिं करेण प्रतोळयित्वा[1] बलदेवसूनुः ।
समुत्पपाताम्बरमुग्रवेगो यथा हरिश्चक्रधरस्त्रिविक्रमे ॥ १५६ ॥

अवाप चाक्ष्णोः स निमेषमात्रतो निपातिता यत्र कपिप्रवीराः ।
तच्छैलवातस्पर्शात्[2] समुत्थिताः समस्तशो वानरयूथपाः क्षणात् ॥ १५७ ॥

अपूजयन्मारुतिमुग्रपौरुषं [3]रघूत्तमोऽस्यानुजनिस्तथाऽपरे ।
पपात मूर्ध्न्यस्य च पुष्पसन्ततिः प्रमोदितैर्देववरैर्विसर्जिता ॥ १५८ ॥

स देवगन्धर्वमहर्षिसत्तमैरभिष्टुतो रामकरोपगूहितः ।
पुनर्गिरिं तं शतयोजनोच्छ्रितं न्यपातयत् संस्थित एव तत्र च[4] ॥ १५९ ॥

रघूत्तमः अपूजयदित्यमानयदित्यर्थः ॥ १५८–९ ॥

ता ओषधयोऽपि भवन्ति; औषधानि च भवन्ति । **'ओषधेरजातौ'** [अ.सू.५.४.३७] इति हि पाणिनिः । ओषधिरेवौषधम् । ओषधयः प्ररोहन्ति । औषधानि सेव्यन्ते । अन्तर्हिताश्चौषधीस्तु । दुर्लभा ओषधीः । चकारो दौर्लभ्यवचनः । हनुमत्प्रतापातिशयप्रकाशनार्थत्वं नाम विशेषं तुनाऽऽह । न केवलं दुर्लभत्वादन्तर्हिताः । हनुमत्-प्रतापाविष्कारार्थमेवान्तर्हिता इति भावः । क्रोधादिव ॥ १५५ ॥ पद्यानां द्वाविंशत्या मेघनादवधान्तमुदन्तमाह । प्रतोळयित्वा यथाऽचलोऽपि चलन् हस्तान्न च्यवेत तथा समन्तात् समीकृत्य । त्रिविक्रमेऽवतारे ब्रह्माण्डकटाहभेदनाय यथाऽम्बरमुद्गतः । हरिरिति हरिपादो वा ॥ १५६ ॥ निमेषमात्रतः । निमिषितयोरक्ष्णोरुन्मेषात् पूर्वमित्यर्थः । यत्र निपातितास्तं देशमवाप । वातस्पर्शादिति शिथिलपाठः पूर्ववत् । समस्तशः सर्वे ॥ १५७ ॥ अपूजयदिति, अपूजयन्निति च प्रतृण्णम् । रघूत्तमः अपूजयत् अभिननन्द । अपरे अपूजयन् अभिननन्दुरभ्यर्हयाश्चक्रिरे च । वियतः सर्जिता, विविधं सर्जिता च । सृज विसर्गे । ण्यन्तात् क्तः । यद्वा 'सर्ज अर्जने' इत्यस्येदं रूपम् । सर्जने इति पठनीयम् ॥ १५८ ॥ अभितः भुव्यन्तरिक्षे च स्तुतः । अभिमानपूर्वं स्तुतः । उपगूहितः । गुहू संवरणे ।

---

१. **'प्रतोलयित्वा'** २. **'स्पर्शात्'** इति श्लथमुच्चारणं पूर्ववत् ।

३. **'रघूत्तमस्यानु–'** ४. **'एव तत्र ।'**

स पूर्ववन्मारुतिवेगचोदितो निरन्तरं श्लिष्टतरोऽत्र चाभवत् ।
पुनश्च सर्वे तरुशैलहस्ता रणाय चोत्तस्थुरलं नदन्तः ॥ १६० ॥

पुनश्च तान् प्रेक्ष्य समुत्थितान् कपीन् भयं महच्छक्रजितं विवेश ।
स पूर्ववद्धव्यवहे समर्च्य शिवं तथाऽदर्शनमेव जग्मिवान् ॥ १६१ ॥

वराश्रयेणाजगिरीशयोस्तथा पुनर्म्महास्त्रैः[1] स बबन्ध तान् कपीन् ।
अथाऽह रामस्य मनोऽनुसारतः पुराऽस्त्रमेवानुसरन् स लक्ष्मणः ॥ १६२ ॥

पितामहास्त्रेण निहन्मि दुर्म्मतिं तवाऽज्ञया शक्रजितं सबान्धवम् ।
इतीरिते तेन[2] स चाऽह राघवो भयादद‍ृश्ये न विमोक्तुमर्हसि ॥ १६३ ॥

न सोढुमीशोऽसि यदि त्वमेतदस्त्रं तदाऽहं शरमात्रकेण ।
अद‍ृश्यमप्याशु निहन्मि सन्तं रसातळे[3]ऽथापि हि सत्यलोके ॥ १६४ ॥

निरन्तरं नष्टः च्छेदाङ्कः यथा भवति तथा श्लिष्टतरः संश्लेषं प्राप्तः ॥ १६०–१ ॥ रामस्य मनोऽनुसारतः एवमस्त्रमनुसरेल्लक्ष्मण इति । अनुसर(न्) बद्धवद् वर्तमानः ॥ १६२ ॥ न विमोक्तुमर्हसि, ब्रह्मास्त्रमिति शेषः ॥ १६३ ॥ न सोढुमीशोऽसीति । सोढुमनीश(त्व)ममर्षितयैव । नतु तद्बद्धत्वेन । तथात्वे पितामहास्त्रेण निहन्मीत्युक्तिविरोधात् । तदा तर्हि ॥ १६४ ॥

गूहनमाच्छादनम् । उपगूहनमालिङ्गनम् । उदित्त्वादिडभावपक्षे तूपगूढः । रामकरेत्यनेनेदमाह–रमकराभ्यां सर्वाङ्गमाव्रियमाण इव गाढमुपगूढ इत्यर्थः । शतयोजनोच्छ्रितम् । वृक्षस्येव गिरेरप्युच्छ्रयो यथासम्भवं योजनीयः । प्रायोऽत्र योजनमिति व्यायतौ बाहू । 'ಮಾರು' इति भाषायाम् । तत्रैव संस्थित एव न्यापतयच्च । संस्थितः सात्मविश्वासं स्थितः ॥ १५९ ॥ श्लिष्टतरश्चाभवत् । उभयथाऽपि दुर्लभं साहसमिति च चकारद्वयेनाऽह–तत्र च, अत्र चेति । रणाय च रणायैव ॥ १६०–१ ॥ पुनस्तथा पूर्ववदेव ॥ १६२ ॥ पितामहास्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण ॥ १६३ ॥ भयाददृश्ये न मन्त्रपूतान्यस्त्राणि प्रयुज्यन्ते । अहं तु विनाऽस्त्रप्रयोगं क्षुद्रेण शरमात्रेण तं निहन्यामिति । रसातळे पाताळे ॥ १६४ ॥

---

१. '–गिरीशयोः पुनः सम्मोहनास्त्रैः'   २. 'इतीरितस्तेन'   ३. '–तले–'

इति स्म वीन्द्रस्य हनूमतश्च बलप्रकाशाय पुरा प्रभुः स्वयम् ।
सम्मानयित्वाऽस्त्रममुष्य रामो दुरन्तशक्तिः शरमाददेऽथ ॥ १६५ ॥

अनेन दृष्टोऽहमिति स्म दुष्टो विज्ञाय बाह्वोर्बलमस्य चोग्रम् ।
विनिश्चयं देवतमस्य पश्यन् प्रदुद्रुवे प्राणपरीप्सुराशु ॥ १६६ ॥

हाहाकृते प्रद्रुत इन्द्रशत्रौ रघूत्तमः शत्रुविभीषणत्वात् ।
विभीषणेत्येव सुरैरभिष्टुतो विज्ञानमस्त्रं त्वमुचत् स्वसैन्ये ॥ १६७ ॥

निशाचरास्त्रं ह्यगमत् क्षणेन रामास्त्रवीर्य्याद्धरयो नदन्तः ।
उत्तस्थुरुच्चोरुगिरीन् प्रगृह्य प्रशंसमाना रघुवीरमुच्चैः ॥ १६८ ॥

सुरैश्च पुष्पं [१]वर्षद्भिरीडितस्तस्थौ धनुष्पाणिरनन्तवीर्य्यः ।
स रावणस्याथ सुतो निकुम्भिलां पुनः समासाद्य जुहाव पावकम् ॥ १६९ ॥

सम्मानयित्वा स्वयममोचयित्वेति भावः ॥१६५॥ प्राणपरीप्सुः प्राणान् परिरक्षितुमिच्छन् ॥ १६६ ॥ विभीषणे(ती)ति प्रातिपदिकमात्रम् ॥ १६७–७६ ॥

सर्वसमक्षं माननं सम्माननम् । सम्प्रीत्या माननं सम्माननम् ॥ १६५ ॥ बाह्वोर्बलं च विज्ञाय प्रकाशं दुद्रुवे ॥ १६६ ॥ विभीषणेन विज्ञानास्त्रं प्रायोजीति ग्रन्थान्तरवचनमविरोधेन समन्वयते– विभीषणेत्येव सुरैर्भिष्टुतः । 'जयजय हे शत्रुविभीषण' इति सुरैरभिष्टुतः । एतेन महाभारतवचनमपि दत्तोत्तरम् । तथाहि भारते पठ्यते– **'ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः । बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रमोहितौ'** [व.प.२९०.५] इति । अयं विभीषणो राम एव न रावणानुज इति सूचयितुमेव **'कृतकर्मा'** इति विशेषणमुपादत्त । **'कृतकर्मा कृतागमः'** इति विष्णु-सहस्रनामसु । नन्वत्र रामलक्ष्मणौ प्रज्ञास्त्रेण विभीषणो बोधयामासेत्युच्यते । तत् कथं विभीषणो रामः? वचन-व्यत्यासेन गुह्यभाषयैवमुदितमिति । तौ वीराविति तान् कपिवीरानित्यर्थः । **'सुग्रीवः कपिभिः सार्द्धं परिवार्योपतस्थिवान्'** [३] इति पूर्ववचनं चैतच्छ्लोकानन्तरमन्वेतव्यमिति कथाव्यत्यासोऽयम् । तौ बोधयामासेति सुग्रीवं कपिसार्थं च बोधयामासेति च वाचनिकोऽर्थः ॥ १६७ ॥ प्रभूतं गृहीत्वा प्रज्ञानेन प्रकृष्टैः प्रतनवचनैः शंसमानाः स्तुवन्तः । स्तुतिफलमानन्दातिशय आत्मगामीत्यात्मनेभाषः ॥ १६८ ॥ पुष्पं वर्षद्भिरिति हर्षगद्गदतामभिनीय दर्शयति ।

---

१. **'वर्‌षद्भिः'** इति विश्लिष्य पठनीयम् ।

विभीषणोऽथाऽह रघूत्तमं प्रभुं नियोजयाद्यैव वधाय दुर्म्मतेः ।
कृताग्निपूजो नहि वद्ध्य एष वरो विधातुः प्रथितोऽस्य तादृशः ॥ १७० ॥

न वै वधं राम इयेष तस्य पलायितस्याऽत्मसमीक्षणात् पुनः ।
सत्वोज्झितोऽसावपि[१] कूटयोधी न मे वधार्होऽयमिति स्म स प्रभुः ॥ १७१ ॥

स आदिदेशावरजं जनार्द्दनो हनूमता चैव विभीषणेन ।
सहैव सर्वैरपि वानरेन्द्रैर्य्ययौ महात्मा स च तद्वधाय ॥ १७२ ॥

स जुह्वतस्तस्य चकार विघ्नं प्लवङ्गमैः सोऽथ युयुत्सया रथम् ।
समास्थितः कार्म्मुकबाणपाणिः प्रत्युद्ययौ लक्ष्मणमाशु गर्ज्जन् ॥ १७३ ॥

निकुम्भिलां निगूढां वनीम् । **'निकुम्भलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम्'** [८५.२९] इति हि रामायणे । **'ततो निकुम्भिला नाम लङ्कोपवनमुत्तमम्'** [उ.कां.२५.२] इति च । निकुम्भः वज्रदन्त्याख्य ओषधिविशेषोऽस्त्यस्यामिति निकुम्भिला । **'निकुम्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकौषधौ'** इति हि मेदिनी । **'स्यात् साकेतमयोध्यायां लङ्कायां तु निकुम्भिला'** इति वागुरिवचनात् निकुम्भिलां लङ्कां समासाद्य तत्रत्यं निकुम्भिलाख्यं काननं च समासाद्येत्यपि व्याचक्षते । निकुम्भिलां समासाद्य तस्मिन् गहने वने दुष्प्रवेशं न्यग्रोधं समासाद्य पुनः पावकं जुहाव । तथाहि वाल्मीकीये–**'अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य च महद् वनम् । दर्शयामास तत् कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः । नीलजीमूतसङ्काशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् । तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् । इहोपहारं भूतानां बलवान् रावणात्मजः । उपहृत्य ततः पश्चात् सङ्ग्राममभिवर्तते । अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः । निहन्ति समरे शत्रून् बध्नाति च शरोत्तमैः । तमप्रविष्टन्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् । विध्वंसय शरैस्तीक्ष्णैः सरथं साश्वसारथिम्'** [यु.कां.८७.२–६] इति ॥ १६९ ॥ प्रभुं कृताग्निपूजस्यापि इन्द्रजितो वधे समर्थम् । निकुम्भिलायां कृताग्निपूजो न वध्यो हि । **'निकुम्भिलामसम्प्राप्तमहुताग्निं च यो रिपुः । त्वामाततायिनं हन्यादिन्द्रशत्रो स ते वधः'** [८५.१४] इति हि ब्रह्मवचनं रामायणे । तावत्पर्यन्तं शिवमाराध्य जुहाव । यदा निकुम्भिलां प्राप्य ब्रह्माणमाराध्य जुहोति, तदा लक्ष्मणस्याप्यवध्यो भवतीति भावः ॥ १७० ॥ कूटमिति माया । कूटमिति डम्भः । कूटमित्यनृतम् । कूटमिति तुच्छम् । सर्वेऽप्यर्था अन्वर्था इन्द्रजितीति सर्वथा स कूटयोधी ॥ १७१ ॥ निकुम्भिलां गत्वेन्द्रजितं हन्तुमादिदेश । वानरेन्द्रैः यूथपैः प्रधानवानरैः ॥ १७२ ॥ चकार कारयामासेत्येतत् ॥ १७३ ॥

---

१. **'–वतिकूट–'**

उभौ च तावस्त्रविदां वरिष्ठौ शरैः शरीरान्तकरैस्ततक्षतुः ।
दिशश्च सर्वाः प्रदिशः शरोत्तमैर्विधाय शिक्षास्त्रबलैर्निरन्तराः ॥ १७४ ॥

अस्त्राणि तस्यास्त्रवरैः स लक्ष्मणो निवार्य्य शत्रोश्चलकुण्डलोज्ज्वलम् ।
शिरः शरेणाऽशु समुन्ममाथ सुरैः प्रसूनैरथ चाभिवृष्टः ॥ १७५ ॥

निपातितेऽस्मिन् नितरां निशाचरान् प्लवङ्गमा जघ्नुरनेककोटिशः ।
हतावशिष्टास्तु दशाननाय शशंसुरत्याप्तसुतप्रणाशम् ॥ १७६ ॥

स तन्निशम्याप्रियमुग्ररूपं भृशं विनिश्श्वस्य विलप्य दुःखात् ।
संस्थापयामास मतिं पुनश्च मरिष्य इत्येव [1]विनिश्चितार्थः ॥ १७७ ॥

मरणाभिमुखः शीघ्रं रावणो रणकर्म्मणे[2] ।
सज्जीभवन्नन्तरैव दिदेश बलमूर्ज्जितम् ॥ १७८ ॥

विनिश्चितार्थः सन्, अवशेनापि (मर्तव्य)मिति विनिश्चितार्थः, मरिष्य इत्येव मतिं संस्थापयामास ॥ १७७–८७ ॥

दिशः प्रदिशश्च निरन्तरा निरवकाशा विधाय । शिक्षा अभ्यासपाटवम् । **'शिक्ष विद्योपादाने'** । शिक्षया मन्त्रास्त्रैश्चाऽत्तबलैः शरोत्तमैः । **'निरन्तरमिवाऽकाशं बभूव तमसाऽऽवृतम्'** [९०.३३] इति च । **'दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसङ्कुलाः । तमसा संवृतं सर्वमासीद् भीमतरं महत्'** [३४] इति च ॥ १७४ ॥ समुन्ममाथ च, अथ तस्मात्, अभिवृष्टश्च । अहो इन्द्रजितमैन्द्रेणैवास्त्रेण जघानेति सन्तुष्टैः सुरैः । समुन्ममाथेति । अस्त्रमन्त्रसंयोजनसामर्थ्येन शिर उत्कृत्य ममाथेत्यर्थः । मथे विलोडने । एवमभिमानेन वृष्टोऽभिवृष्टः । अभिनन्दितुं वृष्टोऽभिवृष्टः । **'ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा । स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् । प्रमथ्येन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतळे'** [९१.७४] इति । **'हर्षं च शक्रो भगवान् सह सर्वैः सुरर्षभैः । जगाम निहते तस्मिन् राक्षसे पापकर्मणि । आकाशे चापि देवानां शुश्रुवे दुन्दुभिस्वनः । नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गन्धर्वैश्च महात्मभिः । ववृषुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमभूत् तदा'** [८७–९०] इति च ॥ १७५ ॥ अनेककोटिशः अनेककोटीन् निशाचरान् ॥ १७६ ॥ मरिष्य इत्येव विनिश्चितोदर्कः कथञ्चिन्मतिं संस्थापयामास । दृढमना बभूवेत्यर्थः । **'जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः'** [यु.कां.१०९.७] इति रामायणे ॥ १७७ ॥ अन्तरा मध्ये । निर्धारानन्तरं स्वस्य रणगमनात् पूर्वम् ।

---

१. **'इत्येव सुनि–'** २. **'–कर्मणि ।'**

त्रिंशत् सहस्राणि महौघकानामक्षोहिणीनां[१] सह षट्सहस्रम् ।
श्रमेण संयोजयताऽशु रामं सज्जो भवामीति[२] दिदेश रावणः ॥ १७९ ॥

ऊर्जितं बलिष्ठम् । ऊर्ज बलप्राणनयोः ॥ १७८ ॥ **'त्रिंशत्सहस्राणि महौघकानामक्षोहिणीनामपि षट्सहस्रम् । समादिदेशाऽशु रणाय यास्यन् स रक्षसां राक्षसयूथनाथः'** [सं.रा;यु.कां.११.४] इति सङ्ग्रहे । महान् ओघः अपारा परम्परा । अक्षोहिणीनाम् । **'अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या'** इति न पठनीयम् । अक्षोहिणीत्येव प्राचां प्रयोगः । सर्वत्र पुराणेषु च तथेत्युक्तम् । एको गजो रथश्च, त्रयस्तुरगाः, पञ्च पदातयः पत्तिरित्युच्यते । ततस्त्रिगुणं सेना-मुखम् । ततस्त्रिगुणो गुल्मः । ततस्त्रिगुणो गणः । ततस्त्रिगुणा वाहिनी । ततस्त्रिगुणा पृतना । ततस्त्रिगुणा चमूः । ततस्त्रिगुणाऽनिकीनी । ततो दशगुणाऽक्षोहिणी । तथाचायमत्र गणनाक्रमः–

	गजाः	रथाः	तुरगाः	पदातयः
पत्तिः	१	१	३	५
सेनामुखम्	३	३	९	१५
गुल्मः	९	९	२७	४५
गणः	२७	२७	८१	१३५
वाहिनी	८१	८१	२४३	४०५
पृतना	२४३	२४३	७२९	१२१५
चमूः	७२९	७२९	२१८७	३६४५
अनीकिनी	२१८७	२१८७	६५६१	१०९३५
अक्षोहिणी	२१८७०	२१८७०	६५६१०	१०९३५०

रावणसेना चाक्षोहिणीनां षट्त्रिंशत्सहस्राणि–

२१८७० x ३६००० = ७८,७३,२०,००० गजा रथाश्च ।
६५६१० x ३६००० = २३६,१९,६०,०० तुरगाः ।
१०९३५० x ३६००० = ३९३,६६,००,००० पदातयः ।

महौघकानामित्यस्य सङ्ख्यापरतया योजनं न स्वरसम् । यद्यपि रामायणे महौघसङ्ख्यापरिमाणमुक्तम्– **'शतं शत-सहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः । शतं कोटिसहस्राणां शङ्ख इत्यभिधीयते । शतं शङ्खसहस्राणां महाशङ्ख इति स्मृतम् । महाशङ्खसहस्राणां शतं वृन्दमिति स्मृतम् । शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् । महावृन्दसह-स्राणां शतं पद्ममिति स्मृतम् । शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममिति स्मृतम् । महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहो-**

१. **'–मक्षौहिणीनाम्'** २. **'सज्जीभवानीति'**

तदप्रधृष्यं वरतः स्वयम्भुवो युगान्तकालार्ण्णवघूर्ण्णितोपमम् ।
प्रगृह्य नानाविधमस्त्रशस्त्रं बलं कपीञ्छीघ्रतमं जगाम ॥ १८० ॥

आगच्छमानं तदपारमेयं बलं सुघोरं [1]प्रळयार्ण्णवोपमम् ।
भयात् [2]समुद्विग्नविषण्णचेतसः कपिप्रवीरा नितरां प्रदुद्रुवुः ॥ १८१ ॥

वरो हि दत्तोऽस्य पुरा स्वयम्भुवा धरातळे[3]ऽल्पेऽपि निवासशक्तिः ।
अजेयता चेत्यत एव सार्क्कजाः प्लवङ्गमा द्रष्टुमपि स्म नाशकन् ॥ १८२ ॥

च्यते । शतं खर्वसहस्राणां महाखर्वमिति स्मृतम् । महाखर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते । शतं समुद्रसाहस्रमोघ इत्यभिधीयते । शतमोघसहस्राणां महौघ इति विश्रुतः’ [यु.कां.२८.३३–८] इति । तदपि सर्वसङ्ख्याशास्त्रविरोधात् पुराणादिविरोधाच्चान्यथा व्याख्येयम् । अयमिह रामायणवचनार्थः– शतसहस्राणां लक्षाणां शतं कोटिरिति यथाश्रुत एवार्थः [१,००,००,०००] । ततः परं काचन गुह्यभाषा वाल्मीकिनाऽनुसृता । कोटिसहस्राणां शततमो भागः, दशकोटिरित्येतत्, शङ्ख इत्युच्यते [१०,००,००,०००] । शङ्खसहस्राणां शततमो भागः महाशङ्ख उक्तः [१००,००,००,०००] । एवं क्रमेण गणने ओघ इति परार्द्धसङ्ख्या भवति–[१,००,००,००, ००,००,००,००,०००] । महौघ इति परसङ्ख्या– [१०,००,००,००, ००,००,००,००,०००] । नास्य ब्रह्मणः परकालेन सम्बन्धः । नाप्यत्र **‘महौघकानामक्षोहिणीनाम्’** इत्याचार्यवचने महौघसङ्ख्याविवक्षा । किन्तु महान् ओघः सेनासमुदाय इत्येव साधुरर्थः । त्रिंशत्सहस्रैः सह षट्सहस्रं च । षण्णां सहस्राणां समाहारः षट्सहस्रम् । समाहारद्विगुः । अक्षोहिणीनां षट्त्रिंशत्सहस्राणीति यावत् । रामं श्रमेण संयोजयत, यावत् सज्जो भवामि ॥१७९॥ घूर्णितमुच्चलितम् । घूर्ण भ्रमणे । उत्सेक इत्येतत् । यदस्यते क्षिप्यते बाणादि तदस्त्रम् । यत् करे धृत्वैव प्रयुज्यते खड्गादि तच्छस्त्रम् । शस्यतेऽनेनेति । शसु हिंसायाम् । अस्त्राणि च शस्त्राणि च अस्त्रशस्त्रम् । **‘द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्’** [अ.सू.२.४.२] सेनाङ्गानामेकवद्भावेन समाहारद्वन्द्वः ॥ १८० ॥ आगच्छमानम् । अप्रयुक्तोऽपि सम् वर्तते । आसङ्गच्छमानम् । समन्तादभिव्याप्य चाऽक्रम्य च कपिभिः सार्धं सङ्ग्रामयितुमागच्छदित्यर्थः । तद् रावणप्रहितं बलं प्रळयार्णवोपमम्, आसीदिति शेषः । **‘अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते’** इत्याह पतञ्जलिः । एवम्, **‘आसीदित्यपि भूतकालपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते’** इत्यपि वक्तव्यम् । भीरूणां भयजननं घोरम् । धीराणामपि भयजननं सुघोरम् । अर्णवोपमं घोरम् । प्रळयार्णवोपममिति सुघोरम् । अपारमेयत्वाच्च । पारेण मेयं ज्ञेयं परिच्छेद्यं च पारमेयम् । न पारेण मेयमित्यपारमेयम् । अपारममेयं च वा नितरां भयात् । समुद्विग्नं भावोद्वेगेन किङ्कर्तव्यतामूढम् । विषण्णं दुःखग्रस्तम् । नितरां समुद्विग्नविषण्णचेतसः । नितरां प्रदुद्रुवुः । हनुमन्तं विहाय कपिषु नैकोऽप्यप्रद्रुत आसीदित्यर्थः । दिङ्मूढतैव

---

१. **‘प्रलया–’** २. **‘समुद्वीक्ष्य वि–’** ३. **‘–तले’**

प्रगृह्य रामोऽथ[1] धनुः शरांश्च समन्ततस्तानवधीच्छरौघैः ।
स एव सर्वत्र च दृश्यमानो विदिक्षु दिक्षु प्रजहार[2] सर्वशः ॥ १८३ ॥

क्षणेन सर्वांश्च निहत्य राघवः प्लवङ्गमानामृषभैः स पूजितः ।
अभिष्टुतः सर्वसुरोत्तमैर्म्मुदा भृशं प्रसूनोत्करवर्षिभिः प्रभुः ॥ १८४ ॥

अथाऽययौ सर्वनिशाचरेश्वरो हतावशिष्टेन बलेन संवृतः ।
विमानमारुह्य च पुष्पकं त्वरन् शरीरनाशाय महायुधोद्धतः ॥ १८५ ॥

विरूपनेत्रोऽथ च यूपनेत्रस्तथा महापाश्वर्महोदरौ च ।
ययुस्तमावृत्य सहैव मन्त्रिणो मूर्तिं पुरोधाय रणाय यान्तम् ॥ १८६ ॥

अथास्य सैन्यानि निजघ्नुरोजसा समन्ततः शैलशिलाभिवृष्टिभिः ।
प्लवङ्गमास्तानभिवीक्ष्य वीर्य्यवान् ससार वेगेन महोदरो रुषा ॥ १८७ ॥

वीक्ष्यातिकायं तमभिद्रवन्तं स कुम्भकण्णोऽयमिति ब्रुवन्तः ।
प्रदुद्रुवुर्वानरवीरसङ्घास्तमाससादाऽशु सुतोऽथ वालिनः ॥ १८८ ॥

अतिकायं बृहच्छरीरम् । अथ वीरः स वालिनः सुतः तिष्ठध्वमिति वदन् समाससाद । इदं विभीषिकामात्रं न यात (इति) ईरयन् वदन् महोदरस्याग्रतः पुप्लुव इति योजना ॥ १८८–९१ ॥

द्रवणे प्रकर्षो नाम ॥ १८१–२ ॥ **'ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसाः । पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे'** [यु.कां.९३.२७] इति च । सर्वशः सर्वान् ॥ १८३–५ ॥ विरूपनेत्र इति विरूपाक्षः । **'महोदरमहापाश्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम्'** [९६.५] इति हि रामायणे । इमौ महोदरमहापाश्वौ पूर्वहताभ्यां युद्धोन्मत्तमत्तापरनामभ्यां महोदरमहापाश्वाभ्यामन्यौ । तौ रावणभ्रातरौ । इमौ मन्त्रिणौ । अत्र यूपनेत्रो रामायणेऽनुक्तः । यूपे यज्ञाङ्गे पशुबन्धने नेत्रे अस्येति यूपनेत्रः । यज्ञविध्वंसकत्वात् ॥ १८६ ॥ अस्य रावणस्य सैन्यानि प्लवङ्गमा निजघ्नुः । अभीक्ष्णं वृष्टयोऽभिवृष्टयः । अभितः सर्वतोदिशं प्लवमानान् वीक्ष्य ॥ १८७ ॥ महाकायं तं महोदरं वीक्ष्य, 'यो रामेण हतः स एवायं कुम्भकर्णः पुनर्जीवन्नागतः' इति ब्रुवन्तः यथा रावणतनयमतिकायं कुम्भकर्ण इति बभ्रमुस्तथाऽमुमप्यतिकायं

---

१. **'रामोऽपि धनुः'** २. **'प्रजघान सर्व–'**

वदन् स तिष्ठध्वमिति स्म वीरो विभीषिकामात्रमिदं न यात ।
इतीरयन्नग्रत एष[1] पुप्लुवे महोदरस्येन्द्रसुतात्मजो बली ॥ १८९ ॥

अथो शरानाशु विमुञ्चमानं शिरः परामृश्य निपात्य भूतळे[2] ।
ममर्द पद्भ्यामभवद् गतासुर्म्महोदरो वालिसुतेन चूर्ण्णितः ॥ १९० ॥

अथो महापार्श्व उपाजगाम प्रवर्षमाणोऽस्य शराम्बुधाराः ।
प्रसँह्य चाऽच्छिद्य धनुः करस्थं समाददे खड्गममुष्य सोऽङ्गदः ॥ १९१ ॥

निगृह्य केशेषु निपात्य भूतळे[2] चकर्त्त वामांसत ओदरं[3] परम् ।
यथोपवीतं स तथा द्विधाकृतो ममार मन्त्री रजनीचरेशितुः ॥ १९२ ॥

वामांसतः वामांसात् उदरं आ (उदर)पर्यन्तं परं शत्रुं चकर्त ॥ १९२–२०३ ॥

दृष्ट्वेति पूर्ववृत्तनिदर्शनाय 'अतिकायम्' इति पदमुपादत्त ॥ १८८ ॥ तिष्ठध्वमिति । **'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च'**[१.३.२३] इत्यात्मनेपदम् । स्थिरं स्थित्वाऽऽत्मशक्तिं प्रकाशयतेत्यर्थः । प्राणिनो भीषयितुं निर्मिता तृणमयी पुरुषाकृतिर्विभीषिका । 'ಬೆದರುಬೊಂಬೆ' इति भाषायाम् । न यातेति च तानीरयन् प्रोत्साहयन् ॥ १८९ ॥ विमुञ्चमानं निरन्तरं मुञ्चमानम् । वालिसुतेन चूर्णितः । अयं महोदरः सुग्रीवेण हत इति रामायणे । पुंव्यत्यासेन व्याख्येयम् । सुन्दरग्रीवत्वात् सुग्रीवो नामाङ्गद इति च । यथाऽतिकायः कुम्भकर्ण इत्युक्तः । पाद्मे चैवं पठ्यते–**'महोदरातिकायौ च सुग्रीवेण महात्मना'** [सृ.खं.३०.६८] इति । अत्र महोदरः सुकण्ठेनाङ्गदेन, अतिकायः सुकण्ठेन लक्ष्मणेनेति एकयोक्त्या द्वयोर्वचनमित्यवगन्तव्यम् ॥ १९० ॥अम्बुधारा इव प्रकर्षेण वर्षमाणः । अविच्छेदः प्रकर्षः । वृषु सेचने । शत्रुनाशाय वृष्टं स्वनाशे फलितमित्यात्मनेभाषा । आच्छिद्य आरात् दूरादेव च्छित्वा । **'दूरस्थितस्य परिघं रविरश्मिसमप्रभम् । महापार्श्वस्य चिक्षेप वधार्थं वालिनः सुतः । स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य रक्षसः । धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्रं चाप्यपातयत्'** [९८.१३–५] इति च । ततः परश्वधमङ्गदस्य वामांसे चिक्षेपेति रामायणे । ततः खड्गमादायाऽजगामेत्युपस्कर्तव्यम् । तमेवामुष्य खड्गमाच्छिद्य वामांसत एव तमङ्गदोऽच्छिनदिति सर्वं सुन्दरम् ॥ १९१ ॥ आ वामांसत आ उदरं परम् । उदरस्य दक्षिणपार्श्वम् । यथोपवीतम् । **'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति । दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती भवति'** इति गोभिलः । रावणानुजौ महोदरमहापार्श्वावन्याविति स्मारयन् पुनराह–'ममार मन्त्री रजनीचरेशितुः' इति ॥ १९२ ॥

---

१. 'एव पु–' २. 'भूतले' ३. 'औदरम्'

अथैनमाजग्मतुरुद्यतायुधौ विरूपनेत्रोऽप्यथ यूपनेत्रः ।
यथैव मेघौ दिवि तिग्मरश्मिं तथा समाच्छादयतां शरौघैः ॥ १९३ ॥

ताभ्यां स बद्धः शरपञ्जरेण विचेष्टितुं नाशकदत्र वीरः ।
हरीश्वरः शैलमतिप्रमाणमुत्पाट्य चिक्षेप तयोः शरीरे ॥ १९४ ॥

उभौ च तौ तेन विचूर्णितौ रणे रवेः सुतस्योरुबलेरितेन ।
निशाचरेशोऽथ शरेण सूर्यजं बिभेद वक्षस्यपि सोऽपतद् भुवि ॥ १९५ ॥

ततः स सर्वांश्च हरिप्रवीरान्[1] विधूय बाणैर्बलवान् दशाननः ।
जगाम रामाभिमुखस्तदैनं रुरोध रामावरजः शरौघैः ॥ १९६ ॥

तदा दशास्योऽन्तकदण्डकल्पां मयाय दत्तां कमलोद्भवेन ।
मयाद् गृहीतां च विवाहकाले प्रगृह्य शक्तिं विससर्ज लक्ष्मणे ॥ १९७ ॥

तया स वीरः सुविदारितोराः पपात भूमौ सुभृशं विमूर्च्छितः ।
मरुत्सुतः शैलमतिप्रमाणं चिक्षेप रक्षःपतिवक्षसि[2] द्रुतम् ॥ १९८ ॥

बाणः शर उच्यते । जलं शरमुच्यते । यथा स्वगर्भगैः जलवृन्दैः मेघौ तिग्मरश्मिमादित्यं समूह्य आच्छादयत एवमिमौ राक्षसावङ्गदं शरजालैः समन्तादावृत्याच्छादयताम् ॥ १९३ ॥ वीरोऽङ्गदः । हरीश्वरः सुग्रीवः । यूपनेत्रो रामायणे न पठ्यते विरूपनेत्रस्य वधश्चान्यादृशः सम्प्रति पठ्यते–**'महेन्द्राशनिकल्पेन तळेनाभिहतः क्षितौ । पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं च समुद्वमन् । स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो जलं प्रस्रवणादिव'** [९७.३१–२] इति । अत्र तळेनेति शिला-तळेनेत्यर्थः । अतो न विरोधः । कल्पभेदेन व्यवस्थेत्येके ॥ १९४ ॥ निशाचरेशो रावणः ॥ १९५–६ ॥ मयाद् गृहीताम्–**'अमोघां तस्य शक्तिं च प्रददौ परमाद्भुताम् । परेण तपसा लब्धां जघ्निवान् लक्ष्मणं यया'** [उ.कां. १२.२१] इति च ॥ १९७ ॥ चर्मच्छेदेन दारितोरा भवति । अस्त्थ्नां भङ्गेन विदारितोराः । विशरणेन सुविदारि-तोराः । चर्मच्छेदो मूर्च्छितं करोति । अस्थिवेधेन विमूर्च्छितो भवति । अस्थिभङ्गेन भृशं विमूर्च्छितः । विशरणेन सुभृशं विमूर्च्छित इति 'सुविदारितोराः सुभृशं विमूर्च्छितः' इत्याह । शैलं शिलाखण्डम् ॥ १९८ ॥

---

१. **'ततस्तु सर्वांश्च कपिप्रवीरान्'**
२. **'रक्षः प्रति वक्षसि'**

तेनातिगाढं व्यथितो दशाननो मुखैर्वमञ्छोणितपूरमाशु ।
तदन्तरेण[१] प्रतिगृह्य लक्ष्मणं जगाम शक्त्या सह रामसन्निधिम् ॥ १९९ ॥

समुद्बबर्हाथ च तां स राघवो दिदेश च प्राणवरात्मजं पुनः ।
प्रभुः समानेतुमथो वरौषधीः स चाऽनिनायाऽशु गिरिं पुनस्तम् ॥ २०० ॥

तद्गन्धमात्रेण समुत्थितोऽसौ सौमित्रिरात्तोरुबलश्च पूर्ववत् ।
शशंस चाऽश्लिष्य मरुत्सुतं प्रभुः स राघवोऽगण्यगुणार्ण्णवः स्मयन् ॥ २०१ ॥

प्राक्षिपत् तं गिरिवरं लङ्कास्थः सन् स मारुतिः ।
अर्द्धलक्षे योजनानां यत्रासौ पूर्वसंस्थितः ॥ २०२ ॥

तद्बाहुवेगात् संश्लेषं प्राप पूर्ववदेव सः ।
मृताश्च ये प्लवङ्गास्तु तद्गन्धात् तेऽपि जीविताः ॥ २०३ ॥

रामाज्ञया हि रक्षांसि हरयोऽब्धाववाक्षिपन् ।
नोज्जीवितास्ततस्ते तु वानरा [२]निरुजोऽभवन् ॥ २०४ ॥

ते तु राक्षसा एव । वानरास्तु (निरुजः) नरुग्णाः ॥ २०४–७ ॥

व्यथितो बभूव । वमन् भूमौ पपातेति पूर्वश्लोकादनुवृत्तेन वाऽन्वयः । रामं प्रति नेतुं प्रतिनिधितया ग्रहणं प्रतिग्रहणम् । रावणनिसृष्टया हृदि गाढं लग्नया शक्त्या सहैव ॥ १९९ ॥ उद्बबर्ह उत्कृष्य पृथक्चकार । बृहू उद्यमने । पृथक्करणे चेति वक्तव्यम् । **'तां स्वाच्छरीरात् प्रवृहेत्'** इति श्रौतप्रयोगात् ॥ २००–३ ॥ रामाज्ञयैव । **'यदाप्रभृति लङ्कायां युध्यन्ते कपिराक्षसाः । तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया राघवस्य च । ये हन्यन्ते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुञ्जरैः । हताहतास्तु क्षिप्यन्ते सर्व एव तु सागरे'** [७४.७५–६] इति च । मानार्थं हतानां रक्षसां सङ्ख्यानार्थम् । एतेन रामायणपाठोऽपि शुद्धः सम्पद्येत । यतोऽर्वाचीना असङ्गतं पठन्ति–**'तदा प्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च'** इति । अहो मतिवैकल्यं पुराणविदुषाम् । निवृत्तरुजो निरुजः ॥ २०४ ॥

---

१. **'तदन्तरे च प्रति–'** । **'तदन्तरे स प्रति'** इति क्वचित् । २. **'नीरुजो–'**

छिन्नप्ररोहिणश्चैव विशल्याः पूर्ववर्णिनः ।
औषधीनां[१] प्रभावेन सर्वेऽपि हरयोऽभवन् ॥ २०५ ॥

अथाऽससादोत्तमपूरुषं प्रभुं विमानगो रावण आयुधौघान् ।
प्रवर्षमाणो रघुवंशनाथं तमात्तधन्वाऽभिययौ च रामः[२] ॥ २०६ ॥

सम्मानयन् राघवमादिपूरुषं निर्य्यातयामास रथं पुरन्दरः ।
सहायुधं मातलिसङ्गृहीतं समारुरोहाऽऽशु स लक्ष्मणाग्रजः ॥ २०७ ॥

आरुह्य तं रथवरं[३] जगदेकनाथो लोकाभयाय रजनीचरनाथमाशु ।
अभ्युद्ययौ दशशतांशुरिवान्धकारं लोकानशेषत इमान् निगिरन्तमुद्यन् ॥ २०८ ॥

आयान्तमीक्ष्य रजनीचरलोकनाथः शस्त्राण्यथास्त्रसहितानि मुमोच रामे ।
रामस्तु तानि विनिहत्य[४] निजैर्म्महास्त्रैस्तस्योत्तमाङ्गदशकं युगपन्न्यकृन्तत् ॥ २०९ ॥

उद्यन् दशशतांशुरन्धकारमिव ॥ २०८–१३ ॥

‘छिन्नप्ररोहिणः–’ इति पद्यमविकलं सङ्ग्रहेऽपि पठ्यते [सं.रा;यु.कां.१३.४२] । औषधीनामुत्तमौषधानाम् । अतिथः अत्यन्न एवातिथिरिति यथा । ओषधय एव औषधयः । यथाऽनुपम एवानूपमः । **‘आधिक्येऽधिकम्’** इति सूत्रात् ॥ २०५ ॥ अथ द्वाभ्यां रामरावणयोर्महायुद्धारम्भः । यावच्छक्ति प्रभूतं वर्षमाणः । एतावत्सु युद्धेषु यथा न ववर्ष तथा प्रववर्ष । अहो जीविताशा महतीति परिहसत्यात्मनेभाषया ॥ २०६ ॥ सहायुधमिति । **‘सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोऽयं विजयाय ते । दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमञ्छत्रुनिबर्हण । इदमैन्द्रं महच्चापं कवचं चाग्निसन्निभम् । शराश्चाऽदित्यसङ्काशाः शक्तिश्च विमला शिता । आरुह्येमं रथं वीर राक्षसं जहि रावणम्’** [यु.कां. १०२.११–१३] इति रामायणे मातलिवचनम् ॥ २०७ ॥ अथ चतुर्भिः रामविजयवसन्तोत्सवमाह– आरुह्येत्यादिभिः । निगिरन्तम् । गॄ निगरणे । **‘निगरणं गिलनम्’** इति क्षीरस्वामी । अशेषान् लोकान् व्याप्य कबळयन्तमन्धकारमिव लोकान् हिंसित्वा ग्रसन्तं लोकभयङ्करं रजनीचरनाथम् । लोकस्य तमोभयनिरासाय उदयन् सहस्रांशुरिव शत्रुनिबर्हणेन सर्वलोकस्याभयदानाय जगदेकनाथो रामोऽभ्युद्ययौ । अन्धकारोऽपि रजनीचरैश्चोरैः कामिभिश्च नाथ्यत इति

---

१. **‘ओषधीनां प्रभावेन’** । **‘प्रभावेण’** इति च क्वचित् ।

२. **‘–ययौ स राघवः’** । **‘ययौ स रामः’** इति क्वचित् ।

३. **‘तद्रथवरम्’**

४. **‘विनिकृत्य’**। **‘विनिवार्य’** इति क्वचित् ।

कृत्तानि तानि पुनरेव समुत्थितानि दृष्ट्वा वराच्छतधृतेर्हृदयं बिभेद ।
बाणेन वज्रसदृशेन स भिन्नहृत्को रक्तं वमन् न्यपतदाशु महाविमानात् ॥ २१० ॥

तस्मिन् हते त्रिजगतां परमप्रतीपे ब्रह्मा शिवेन सहितः सह लोकपालैः ।
अभ्येत्य पादयुगळं[1] जगदेकभर्त्तू रामस्य भक्तिभरितः शिरसा ननाम ॥ २११ ॥

अथैनमस्तौत् पितरं कृताञ्जलिर्गुणाभिरामं जगतः पितामहः ।
जितञ्जितं तेऽजित लोकभावन प्रपन्नपालाय नताः स्म ते वयम् ॥ २१२ ॥

त्वमेक ईशोऽस्य[2] नचाऽदिरन्तस्तवेड्य कालेन तथैव देशतः ।
गुणा ह्यगण्यास्तव तेऽप्यनन्ताः प्रत्येकशश्चाऽदिविनाशवर्जिताः ॥ २१३ ॥

नचोद्भवो नैव तिरस्कृतिस्ते क्वचिद् गुणानां परतः स्वतो वा ।
त्वमेक आद्यः परमः स्वतन्त्रो भृत्यास्तवाहं शिवपूर्वकाश्च ये ॥ २१४ ॥

परतः कारणान्तरात् । स्वतः स्वभावतः ॥ २१४–७ ॥

रजनीचरनाथः । सूर्योऽपि तमोनिरासाय लोकैर्नाथ्यित इति लोकनाथः । रामोऽपि मत्स्यादिदशरूपो नारायणादि-शतरूपो विश्वादिदशशतरूप इति दशशतांशुः । अंशव इत्यंशा अवताराः ॥ २०८–९ ॥ पुनरेव समुत्थितानि– **'छिन्नमात्रं तु तच्छीर्षं पुनरन्यत् स्म दृश्यते । तदप्यशनिसङ्काशैश्छिन्नं संयति सायकैः । एवमेकशतं च्छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम्'** [यु.कां.१०७.७६–७] इति च । भिन्नानि हृदयं च कानि शिरांसि चास्येति भिन्नहृत्कः । पूर्वं शिरस्सु बाणपातनेनापि यानि न निरभेदिषत तानि सम्प्रति हृदये विदीर्णे स्वयमेवाभिदन्निति । **'हृतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयाऽनघ । पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस'** [उ.कां.१०. २३–४] इति ब्रह्मणो वरः ॥ २१० ॥ ब्रह्मा शिवेन सहितः । **'अत्र सम्भाषितुं प्राप्तो ब्रह्मा लोकपितामहः । पार्वत्या सहितो देवः शूलपाणिर्वृषध्वजः । महेन्द्राद्याः सुरगणाः सगन्धर्वाः सकिन्नराः'** [सृ.खं.४०.६९–७०] इति हि पाद्मे ॥२११॥ अथ भरतसमागमान्तां कथामाह सप्तदशभिः । ते त्वया जितं सर्वोत्कृष्टतया स्थितम् । लोकान् भावयतीति लोकभावनः । **'सृष्टिः स्थितिश्च संहारो भावनेत्यभिधीयते'** ॥ २१२ ॥ स्वरूपनाशः, देहनाशः, दुःखप्राप्तिः, अपूर्णतेति चतुर्विधो नाशो विनाशः । युक्तं चैतद्, गुणानां भगवत्स्वरूपत्वात् । अथ च स्वभावतो नाशवर्जिता न केवलम् । केनाप्यचिन्त्येन निमित्तविशेषेणापि नाशवर्जिता इति विनाशवर्जिता इत्याह ॥ २१३ ॥ तदेव

---

१. **'–युगलम्'** २. **'ईशोऽसि नचा–'**

यथाऽर्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगा मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चाऽपः ।
गच्छन्ति चाऽयान्ति च सन्ततास्त्वत्[1] तद्वन्मदाद्याः शिवपूर्वकाश्च ये ॥ २१५ ॥

येये च मुक्तास्त्वथ ये च बद्धाः सर्वे तवेशेश वशे सदैव ।
वयं सदा त्वद्गुणपूगमुच्चैः सर्वे वदन्तोऽपि न पारगामिनः ॥ २१६ ॥

किमेष ईदृग्गुणकस्य ते प्रभो रक्षोवधोऽशेषसुरप्रपालनम् ।
अनन्यसाध्यं हि तथाऽपि तद् द्वयं कृतं त्वया तस्य नमोनमस्ते ॥ २१७ ॥

इतीरिते त्वब्जभवेन शूली समाह्वयद् राघवमाहवाय ।
वरं मदीयं त्वगणय्य रक्षो हतं त्वया तेन रणाय मेहि[2] ॥ २१८ ॥

मा माम्, इहि आगच्छ ॥ २१८–२० ॥

स्फुटमाह– परत इत्यादिना । परतः वरेण शापेन वा ॥ २१४ ॥ अर्चिषो ज्वाला अग्नेर्देवस्य प्रतिमास्थानीयाः । तथा वायोर्देवस्य स्पर्शगम्या वेगाः । एवं सूर्यदेवस्य मरीचयः । नदीदेवतानां चाऽपः । तथाहि श्रुतिः–**'अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव'** [का.उ. २.२.९] इति, **'वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टः–'** [१०] इत्यादि च । भाष्ये च कौर्मवचनम्–**'अग्निर्यथैको लोकेषु प्रविष्टोऽन्यो न विद्यते । पाकादिकर्ताऽथाप्यस्य देवस्य प्रतिरूपकाः । रूपंरूपं प्रति ह्येते सन्त्यचेतनवह्नयः । एवं देवो वायुरपि धारकोऽन्यो न विद्यते । रूपंरूपं तथाऽप्यस्य प्रत्यभूत् पररूपकः । अचेतनः स्पर्शगम्यो योऽयमेवं जनार्दनः'** इत्यादि । नदीदेवतानां बहुत्वात् 'नदीषु' इति बहुवचनम् । नदीषु विषये । नदीपात्रेषु वा । पूर्वोदाहरणेषु एक एव बिम्बः । अत्र तु बहव इति । मदाद्याः अहं वायुः सरस्वती भारती च ॥ २१५–६ ॥ अनन्यनियोज्यत्वमेव पालने प्रकर्षो नाम । तस्य तस्मै ते नमो नमः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी चतुर्थ्यर्थे षष्ठी च बहुलं भवति वेदेषु वैदिकेषु च । तस्य हेतोस्ते नम इति वा ॥२१७॥ संस्पर्धयेवाऽह्वयत् । समाह्वयत् । पाणिनिस्तु सम्पूर्वाद् ह्वयतेरात्मनेपदं भवतीति मन्यते–**'निसमुपविभ्यो ह्वः'** [अ.सू.१.३.३०] इति । स्पर्धायामाङ्पूर्वादपि–**'स्पर्धायामाङः'** [३१] इति । अत्र च स्पर्धमानः शूली राघवमाह्वयत । तेन संयोगादायोगाच्च समाह्वयतेति वक्यव्यम् । अथापि समाह्वयदित्याह । तेनेदमाह– न वस्तुतः शूली स्पर्धमान आह्वयत । अन्तरङ्गभक्तत्वात् । स्वस्य तमोमानित्वात् तमोगुणस्यादम्यं प्रभावं लोकानामवगमयितुम्, हरेश्च लोकोत्तरं प्राभवं प्रत्याययितुम्, तेन च सतां हर्षोत्कर्षमसतां विभ्रमं च जनयितुमाह्वयदिति । आह्वानफलं

---

१. **'सन्तताश्च तद्व–'** २. **'मैहि'**

इतीरितेऽस्त्वित्यभिधाय राघवो धनुः प्रगृह्याऽशु शरं च सन्दधे ।
विकृष्यमाणे[१] चलिता वसुन्धरा पपात रुद्रोऽपि धराप्रकम्पतः ॥ २१९ ॥

अथोत्थितश्चाऽसुरभाववर्जितः क्षमस्व देवेति ननाम पादयोः ।
उवाच च त्वद्वशगोऽस्मि सर्वदा प्रसीद मे त्वद्विषयं मनः कुरु ॥ २२० ॥

अथेन्द्रमुख्याश्च तमूचिरे सुरास्त्वयाऽविताः स्मोऽद्य निशाचराद् वयम् ।
तथैव सर्वापद एव नस्त्वं प्रपाहि सर्वे भवदीयकाः स्म[२] ॥ २२१ ॥

अविताः रक्षिताः ॥ २२१ ॥

पातकं नेषदपि शूलिनं पस्पर्शेति च । तमोमानित्वात् शूलिनस्तामसानां मोहनाय तेन तथा वर्तितव्यं हि । सा किलाज्ञजनमोहनी भगवतोऽपचितिरेव भगवन्माहात्म्यसाधनी । अथापि क्रियाजनिततमपराधफलं पापमनुभवितुं कश्चनासुरोऽपि शिवादीनाविशति यदा ते भगवन्तं विरुन्धन्ति । पूजाफलं शिवादीनाम् । विरोधफलमसुराणामिति हृदयम् । अगणय्य अगणयित्वा । नञ्पूर्वेऽपि समासे ल्यब् भवति विरळतया । सर्वेऽपि हि विधयो विकल्प्यन्ते । अवगणय्येति किलार्थः । मदीयं मद्वरगुप्तं अगणय्यरक्षः असङ्ख्यमसुरजातं त्वया हतमिति च शक्यं व्याक्यातुम् । मा माम् । 'मा+आ+इहि' इति पदपाठः । यथर्ग्वेदे–**'स्वा तनूर्बलदेयाय मेहि'** [ऋ.सं.१०.८३.५] इति । **'तन्नेजति'** इत्यादिवत् पररूपम् ॥ २१८ ॥ अस्तु । तव यथाऽभिलषितमस्तु । तेन मम माहात्म्याविष्करणमस्तु । तेन स विरोधोऽपि वरिवस्याऽस्तु । अर्हणाफलमर्हस्य तवैवास्तु । अपराधजं तमः पापस्यासुरस्यास्तु । तेन दुर्जनानां मोहोऽस्तु । सतां च विनोदनमस्त्विति बह्वर्थोऽयमस्तुः । सज्याबन्धं ग्रहणं प्रग्रहणम् । विकृष्यमाणे सज्ये धनुषि । विमोहाय विनोदाय चेषत्कर्षणमत्र विकर्षणम् । नतु विमोक्षाय कर्षणम् । तथात्वे विकृष्टाया ज्यायाः कार्यनिष्पत्तिं विनाऽपकर्षासम्भवात् । अमोघसन्धानो हि भगवान् । **'रामो द्विर्नाभिसन्धत्ते'** इत्यादिस्मरणात् । अत एव 'विकृष्यमाणे' इत्याह । न 'अभिकृष्यमाणे' इति । भयेन कम्पः प्रकम्पः । धरामानिनी भिया चकम्प इत्यर्थः । या सर्वं धरते साऽपि हरं न दध्र इत्याह–धराप्रकम्पत इति । पूर्वमपि परिजहासेव–या वसुं धरते सा न रुद्रं दधारेति ॥ २१९ ॥ सर्वदा प्रसीद । तेन सर्वदा त्वद्विषयमासुरभाववर्जितं मनः कुरु ॥ २२० ॥ प्रपाहि सर्वात्मना पाहि । भवदीयकाः, भवदीयास्तृणमात्राः । स्तनन्धया बाला इव भवदालम्बाः । स्मेति शास्त्रसिद्धमनुभवसिद्धं चैतदित्याह ॥ २२१ ॥

---

१. **'विगृह्यमाणे'** २. **'स्मः ।'**

सीताकृतिं तामथ तत्र चाऽगतां दिव्यच्छलेन प्रणिधाय पावके ।
कैलासतस्तां पुनरेव चाऽगतां सीतामगृह्णाद्धुतभुक्समर्प्पिताम् ॥ २२२ ॥

जानन् गिरीशालयगां स सीतां समग्रहीत् पावकसम्प्रदत्ताम् ।
मुमोद सम्प्राप्य च तां स रामः सा चैव देवी भगवन्तमाप्य ॥ २२३ ॥

अथो गिरेरानयनात् परस्ताद् ये वानरा रावणबाणपीडिताः ।
तारापिता तान् निरुजश्चकार सुषेणनामा भिषजां वरिष्ठः ॥ २२४ ॥

तदा मृतान् राघव आनिनाय यमक्षयाद् देवगणांश्च सर्वशः ।
समन्वजानात् पितरं च तत्र समागतं गन्तुमियेष चाथ ॥ २२५ ॥

विभीषणेनार्प्पितमारुरोह स पुष्पकं तत्सहितः सवानरः ।
पुरीं जगामाऽशु निजामयोद्ध्यां पुरो हनूमन्तमथ[१] न्ययोजयत् ॥ २२६ ॥

दिव्यच्छलेन शपथव्याजेन ॥ २२२–३१ ॥

अथेति कथान्तरारम्भे । हुतभुक्समर्पिताम् । तथाहि कूर्मपुराणे–**‘सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः । विवेश पावकं क्षिप्रं ददाह ज्वलनोऽपि ताम् । दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानुष्णदीधितिः । रामायादर्शयत् सीतां पावकोऽभूत् सुरप्रियः’**[३४.१३०] इति । स्वस्य निरागस्त्वख्यापनायाग्निस्पर्शादिना परीक्षाऽग्निदिव्यमित्युच्यते । तथाहि च्छन्दोगोपनिषदि–**‘अपहार्षीत् स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति । स यदि तस्य कर्ता भवति स दह्यते । अथ यदि तस्याकर्ता भवति स न दह्यते’** इत्यादि । तदेवमग्निदिव्यच्छलेन ॥ २२२ ॥ समग्रहीत् स्व्यकार्षीत् । सम्प्रदत्तां समानीय भक्त्या प्रत्यर्पिताम् । सम्प्राप्य सर्वलोकसमक्षं प्रकटं समागममाप्य । सा च, सम्प्रेति वर्तते, भगवन्तं सम्प्राप्य मुमोद । दर्शनभाषेयम् । दुःखप्रहाणेन तदात्व एव प्राप्तमोदाविव दर्शयामासतुरित्यर्थः । अथच एवकार उपमार्थः । **‘एव चौपम्ये नियोगे पादपूरणे’** इति मेदिनी । सम्प्राप्यैव सम्प्राप्येवेत्यर्थः । एवं दुर्जनमोहनी सज्जननन्दिनी चेयं लीलेति परस्मैभाषा ॥ २२३–४ ॥ प्रणामसम्भाषणादिना सम्भाव्य गन्तुमनुजज्ञौ । स्वयं च गन्तुमियेष । अथ देवानां पितुश्च स्वर्लोकगमनानन्तरम् ॥ २२५ ॥ अथेत्युत्तरत्राप्यन्वेति । अथ विभीषणस्य रक्षोराज्येऽभिषेकानन्तरं विभीषणेनार्पितं पुष्पकमारुरोह विभीषणसहितः । अथ भरद्वाजाश्रमप्राप्त्यनन्तरं पुरस्ताद्

---

१. **‘–मथो न्ययो–’**

दर्शं चासौ भरतं हुताशनं प्रवेष्टुकामं जगदीश्वरस्य ।
अदर्शनात् तं विनिवार्य्य रामं समागतं चास्य शशंस मारुतिः ॥ २२७ ॥

श्रुत्वा प्रमोदोरुभरः स तेन सहैव पौरैः सहितः समातृकः ।
शत्रुघ्नयुक्तोऽभिसमेत्य राघवं ननाम बाष्पाकुललोचनाननः ॥ २२८ ॥

उत्थाप्य तं रघुपतिः सस्वजे प्रणयान्वितः ।
शत्रुघ्नं च तदन्येषु प्रतिपेदे यथावयः ॥ २२९ ॥

पुरीं प्रविश्य मुनिभिः साम्राज्ये चाभिषेचितः ।
यथोचितं च सम्मान्य सर्वानाहेदमीश्वरः ॥ २३० ॥

सर्वैर्भवद्भिः सुकृतं विधाय देहं मनोवाक्सहितं मदीयम् ।
एतावदेवाखिलसद्विधेयं यत् कायवाक्चित्तभवं मदर्चनम् ॥ २३१ ॥

मुक्तिप्रदानात् प्रतिकर्त्तृता मे सर्वस्य चाथो भवतां भवेत ।
हनूमतो न प्रतिकर्त्तृता स्यात् स्वभावभक्तस्य निरौपधं मे ॥ २३२ ॥

स्वभावभक्तस्य मोक्षादिनिमित्तरहितभक्तिमतः । निरौपधं निर्व्याजम् । क्रियाविशेषणमेतत् ॥ २३२ ॥

हनूमन्तं न्ययोजयद् भरतसान्त्वनाय ॥ २२६–७ ॥ न केवलं लोचने बाष्पाकुले । आननं च । बाष्पाधिक्यात् । एतेनानन्दातिशयं भरतस्याऽह ॥ २२८ ॥ अथ सोदराभ्यामभिनन्दितस्य रामस्य प्रत्यभिनन्दनमाह– उत्थाप्ये-त्यादि । प्रतिपत्तिः प्रतिसभाजनम् । यथावयः । कांश्चित् प्रणामेन । कांश्चिदाश्लेषेण । कांश्चिद्धस्तलाघवेन । कांश्चिदाशीर्वादेन ॥ २२९ ॥ मुनिभिरिति । केके मुनयः ? आह वाल्मीकिः–**'वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः । कात्यायनः सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा । अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना । सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा'** [१२८.६०–१] इति ॥ २३० ॥ अथ द्वाभ्यां श्रीरामसन्देशमुपक्रमते । मनोवाक्सहितं देहं मदीयं मदर्पितं मत्पूजासाधनं विधाय भवद्भिः सुकृतम् साधुकृतम् । अखिलानामपि सतामेतावदेव विधेयम् ॥ २३१ ॥ सर्वस्य सज्जनगणस्य मुक्तिप्रदानादेव मे प्रतिकर्तृता । अथो तस्मात् भवतां च सर्वेषां मुक्तिप्रदानादेव प्रतिकर्तृता भवेत । **'एतद् व्रतं मम'** इत्यात्मनेभाषयाऽऽह । भवतां सर्वेषां सर्वस्य सुकृतस्येति वा । उपधिरिति

मद्भक्तौ ज्ञानपूर्त्तावनुपधिकबलप्रोन्नतौ[1] स्थैर्य्यधैर्य्य-
स्वाभाव्याधिक्यतेजःसुमतिदमशमेष्वस्य तुल्यो न कश्चित् ।
शेषो रुद्रः सुपर्ण्णोऽप्युरुगुणसमितौ नो सहस्रांशतुल्या
अस्येत्यस्मान्मदैशं[2] पदमहममुना सार्द्धमेवोपभोक्ष्ये ॥ २३३ ॥

पूर्वं जिगाय भुवनं दशकन्धरोऽसावब्जोद्भवस्य वरतो नतु तं कदाचित् ।
कश्चिज्जिगाय पुरुहूतसुतः कपित्वाद् विष्णोर्वरादजयदर्ज्जुन एव चैनम् ॥ २३४ ॥

बलस्यानुपधिकत्वं नाम वरास्त्रादिनिरपेक्षत्वम् । बलस्य प्रोन्नतिः । स्वाभाव्याधिक्यं नामान्यावेशादि-निमित्तरहितत्वम् । न कश्चित् तुल्य इति कथम्? शेषादिसद्भावादित्यत आह– शेष इत्यादि । शेषो रुद्रः सुपर्णोऽप्यस्य हनूमतः उरुगुणसमितौ सहस्रांशतुल्या नो इति यस्मात् तस्मात् मदुपासकेषु सर्वाधिक्यकारणात् मदंशं मत्प्रतिबिम्बं मत्स्थानप्रतिबिम्बभूतमित्यर्थः ॥ २३३ ॥ हनुमदाधिक्यं प्रतिपादयितुमितिहासमाह– पूर्वमित्यादिना । अर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः ॥ २३४ ॥

कपटमुच्यते । उपधेरिदं औपधम्, डाम्भिकमाचरणम् । उपधिरेव वा औपधम् । निरौपधं निर्व्याजम् ॥ २३२ ॥ अथैकया महागुणस्रग्धरया स्रग्धरया हनुमन्महिमानमाह । अनुपधिकं निरुपाधिकं स्वभावसहजम् । न वरादिसम्भवमित्यर्थः । स्वाभाव्यं स्वाभाविकमाधिक्यं सर्वजीवोत्तमत्वम् । स्वतन्त्रो भावः स्वभावः, नारायणः । स्वाभाव्यं तदधीनत्वम् । तन्मात्रनियतत्वम् । तदितरेभ्य आधिक्यमिति वा । सुमतिः सत्वैकताना मतिः । साधु-कर्मणि निष्ठा विकर्मविरतिश्च । दम इन्द्रियनिग्रहः । मनसो भगवन्मयत्वं शमः । निरन्तरा भगवन्निष्ठा । अस्य उरुगुणसमितौ शेषरुद्रसुपर्णा अपि न सहस्रांशतुल्याः । अयुतोनगुणा हि ते । किमुतापरे? इत्यस्माद्धेतोः । मदैशं मयैव केवलमीशोपेतम् । नान्यः कश्चन तस्य पदस्येष्टे । सर्वाधिकं पदमित्येतत् । पण्डिताचार्योऽप्यह– **'सहभुज-मकरोद् रामनामा मुकुन्दः'** इति । आदौ सत्यलोकाधिपत्यमन्ते सर्वाधिकं सायुज्यमोक्षं च दास्यामीत्यर्थः ॥२३३॥ इतः परमुत्तरकाण्डकथासङ्ग्रहः । अथ द्वाभ्यां रावणपूर्ववृत्तान्तपूर्वकं स्वमहिमानमाह भगवान् रामः । ततश्चैकया मात्राच्छन्दसाऽऽर्यया । तत्रैकमात्रान्यूनेन च प्रथमपादेन बलिद्वारपालनं रावणासनं च मे न प्रयासहेतुः, किन्तु लीलामात्रमित्याह । अथावशिष्टैर्द्वादशभिर्हनूमति श्रीरामानुग्रहमाह । पुरुहूतसुतः वाली कपित्वात् । **'जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा'** [उ.कां.३४.२२] इति रामायणे । अन्यथा कथं तं विजयेत यः पुरुहूतमपि जिगाय । तथाहि वालिविजयकथा– कदाचित् रावणो वालिना युद्धप्रेप्सुः किष्किन्धां जगाम । तमाह तारः–'राक्षसेन्द्र, नेह वाली विद्यते । चतुर्ष्वपि समुद्रेषु सन्ध्यामुपास्य सपदि स आयाति । मुहूर्तं तिष्ठ । यावत् तं पश्यसि तदन्तं

---

१. **'–प्रोन्नतिस्थैर्यधैर्य–'** २. **'मदंशम्'** । वे.ती.पाठोऽपि तथा ।

दत्तो वरो न मनुजान् प्रति वानरांश्च धात्राऽस्य तेन विजितो युधि वालिनैषः ।
अब्जोद्भवस्य वरमाश्वभिभूय रक्षो जिग्ये त्वहं रणमुखे बलिमाह्वयन्तम् ॥ २३५ ॥

अहं त्विति तुशब्देनाऽत्मनो विशेषमाह ॥ २३५ ॥

जीवितम् । अथवा त्वरसे मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम्' इति । अथ रावणस्तारं भत्सयित्वा विमानमारुह्य दक्षिणार्णवं जगाम । तत्र वालिनं दृष्ट्वा पुष्पकादवरुह्य वालिनं ग्रहीतुं निःशब्दपदं पृष्ठतोऽव्रजत् । वाली यदृच्छया तं दृष्ट्वाऽपि अजानन्निव तूष्णीं तस्थौ । ततस्तं रावणं हस्तग्राह्यं विज्ञाय पृष्ठतः सहसा जग्राह गरुड इव पन्नगम् । गृहीत्वा च खमुत्पपात । रावणामात्यास्तमभिद्रुत्य हतसत्वा विषेदुः । वाली राक्षसं स्वकक्षे निक्षिप्य, पवन इव गगने प्लवमानः क्रमेण पश्चिममुत्तरं पूर्वं च जलधिमासाद्य सर्वास्वपि दिक्षु दिग्देवता अवन्दत । ततः किष्किन्धोपवनेऽपतत् । रावणं च स्वकक्षादुन्मुमोच । विस्मितो रावणस्तमुवाच–'वानरेन्द्र, अहो तव बलम् । अहो वीर्यम् । येनाहं पशुवद् भ्रामितः । कोऽन्य एवं चिकीर्षेदपि । सोऽहं दृष्टबलस्तव सख्यमिच्छामि' इति । वाली तं परिष्वज्य स्वीचकार सख्यम् । ततस्तौ कृतसन्धानौ किष्किन्धां विविशतुः । स च रावणस्तत्र मासमुवास । तत आगतैरमात्यैः स्वां पुरमनीयतेति । वालिना सह रावणोऽग्निसाक्षिकं सख्यप्रतिज्ञां कुर्वन्नेवमाह–**'दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगाच्छादनसाधनम् । सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर'** [३४.४२] इति । वाली तमनुजज्ञे । अत एव रामस्तं प्रथमं जघान, पश्चाद् रावणमिति । कार्तवीर्योऽर्जुनश्च विष्णोर्दत्तात्रेयस्य वराज्जिगाय त्वं जेष्यसि सर्वानिति । **'राक्षसांस्त्रासयित्वा तु कार्तवीर्योऽर्जुनस्तदा । रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्वृतः'** [३२.७२] इति हि रामायणे । सेयं कार्तवीर्यविजयस्य, रावणपराजयस्य च कथा– आस माहिष्मतीपतिरर्जुनः । स कदाचित् स्त्रीभी रन्तुं नर्मदां गतः । तमेव दिवसं रावणस्तत्राऽगतः । अर्जुनामात्यैर्विदितवृत्तान्तः स्वयमपि नर्मदां ययौ । ततः शर्मदायां नर्मदायां कृतावगाहः शिवलिङ्गमर्चयामास । यत्र नर्मदापुलिने पौलस्त्यः पुरहरलिङ्गं पूजयामास तस्माद् देशाददूरतः कार्तवीर्योऽर्जुनः कन्यकाभिर्विजहार नर्मदासलिले । स स्वबाहूनां बलं जिज्ञासुः सहस्रेण बाहुभिर्नर्मदावेगं रुरोध । तदा तज्जलं प्रतिस्रोतः प्रधाव्य पौलस्त्यस्य पुष्पोपहारमपजहार । तमर्जुनबाहुरोधकृतं विज्ञाय प्रययौ रावणो युद्धलालसः । ततोऽर्जुनः स्वामात्यान् हत्वा समायान्तं सामात्यं पौलस्त्यं विज्ञाय पावक इव प्रज्वलन् महागदामादाय समुत्पपात । सहस्रबाहोर्विंशतिबाहोश्च रोमहर्षणं प्रावर्तत प्रधनम् । परस्परं गदया प्रजह्रतुः । नार्जुनः खेदमायाति न राक्षसगणेश्वरः । तदा क्रुद्धेन कार्तवीर्येण रावणस्य स्तनयोरन्तरे मुक्ता गदा । तेन गदापातेन रावणो धनुर्मात्रमपासर्पत्, निषसाद च निष्टनन् । ततोऽर्जुनस्तं बाहुसहस्रेण बलाद् गृहीत्वा बबन्ध । बद्धमादाय नगरं प्रविवेश । तदेतत् पुलस्त्यो मुनिः शुश्राव । स पुत्रस्नेहान्माहिष्मतीमाजगाम । अर्चितश्चार्जुनेन यथार्हं तमुवाच– **'नरेन्द्र, अतुलं ते बलं येन दशग्रीवस्त्वया जितः । साधु, मुञ्च वत्सं दशाननम्'** इति । पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्रं मुमोच मुनिवचनगौरवादिति ॥ २३४ ॥ मनुष्यान् वानरांश्च प्रति, तान् लक्षीकृत्य, धात्राऽजेयत्ववरो न दत्तः । तथाहि रावणवचनं रामायणे–'**सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् । अवध्योऽहं प्रजाध्यक्ष देवतानां च शाश्वत । नहि**

बलेर्द्वारस्थोऽहं वरमस्मै सम्प्रदाय पूर्वं तु ।
तेन मया रक्षोऽस्तं योजनमयुतं पदाङ्गुल्या ॥ २३६ ॥

पुनश्च युद्धाय समाह्वयन्तं न्यपातयं रावणमेकमुष्टिना ।
महाबलोऽहं कपिलाख्यरूपस्त्रिकोटिरूपः पवनश्च मे सुतः ॥ २३७ ॥

अस्मै बलये वरं सम्प्रदाय, अहं तव द्वारपालः स्यामिति वरं सम्प्रदाय, तेन कारणेन द्वारस्थोऽहम् ॥ २३६ ॥ पुनश्च कालान्तरे । त्रिकोटिरूपः त्रिकोटिसङ्ख्यावदवतारवान् पवनश्च न्यपातयदिति शेषः ॥ २३७–८ ॥

चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित । तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः' [उ.कां.१०.१९–२०] इति । अहं त्वब्जोद्भवस्य वरमभिभूय रक्षो रावणं विजिग्ये ॥ २३५ ॥ बलये 'तव द्वारपालो भूत्वा त्वां रक्षामि' इति पूर्वमेव वरं सम्प्रदाय । सन्तुष्टेन प्रीत्या दानं सम्प्रदानम् । रक्षो रावणः । तथाहि बलिवचनं रामायणे[1]– **'क एनं पुरुषो लोके वञ्चयिष्यति रावण । सर्वभूतापहर्ता वै य एष द्वारि तिष्ठति । कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः'** [२४.३६] इति, **'यत् स देवान् प्रधर्षेत तदेषो विष्णुरीश्वरः'** [५२] इति च । **'एष तिष्ठति वै द्वाःस्थो वासुदेवो निरञ्जनः'** [७२] इति च । **'एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः । अनन्तः कपिलो विष्णुर्नारसिंहो महाद्युतिः'** [८०] इति च । केचिद् वृथैतं भागं प्रक्षिप्तं मन्यन्ते । तां भ्रान्तिं वारयितुमेवाऽऽचार्येणेयं कथाऽत्र निरूपिता । पदाङ्गुल्या निरसनं रामायणे न स्फुटमिति तद्विवरणार्थं च ॥ २३६ ॥ कपिलाख्यरूप इति । तथाहि–**'द्वीपस्थः पुरुषः कोऽसौ तिस्रः कोट्यश्च ताश्च काः'**[2] [उ.कां.२८.६५] इति रामप्रश्नस्य अगस्त्य-प्रतिवचनं रामायणे–**'भगवान् कपिलो राम द्वीपस्थो नर उच्यते । स वै नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः । विधाता चैव भूतानां संहर्ता स तथैव च । अनादिरच्युतो विष्णुः प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः । ये तु नृत्यन्ति वै तत्र सुतास्ते तस्य धीमतः । तुल्यतेजःप्रतापास्ते कपिलस्य नरस्य वै'**[६७–७०] इति । अत्र **'संहर्ता स तथैव च'** इति, यथा विधातृगतः स्रष्टा तथैव शिवगतः संहर्ता चेत्यर्थः । **'सुतास्ते तस्य धीमतः'** इत्येतदाचार्येणैव विवृतम्– 'त्रिकोटिरूपः पवनश्च मे सुतः' इति । यथा त्रिरूपस्तथा कपिलसेवार्थं त्रिकोटिरूपश्च । त्रिकोटिरूपः पवनो हनुमांश्च न्यपातयद् रावणमेकमुष्टिना । **'तुल्यतेजःप्रतापाः'** इत्येतदपि **'मदाज्ञया सृष्ट्यवनादिकर्म । मोक्षं च लोकस्य सदैव कुर्वन् मुक्तश्च मुक्तान् सुखयन् प्रवर्तताम् । भोगाश्च ये यानि च कर्मजातान्यनाद्यनन्तानि ममेह सन्ति । मदाज्ञया तान्यखिलानि सन्ति धातुः पदे तत् सहभोगनाम'** इत्युपरितनवचनेन स्वयमेवाऽऽचार्यो व्याचख्यौ । एतदपि अर्वाचीनाः प्रक्षिप्तं मन्यन्ते । **'क्वचिदन्तरितानपि'** इत्यस्य निदर्शनमेतत् ॥ २३७ ॥

---

१. मुद्रितपुस्तकेष्वयमध्यायः, त्रयोविंशादध्यायादनन्तरं प्रक्षिप्ताध्यायत्वेन पठ्यते । २. अयं च प्रक्षिप्तपञ्चमाध्यायगतत्वेन पठ्यते ।

आवां स्वशक्त्या जयिनाविति स्म शिवो वरान्मेऽजयदेनमेवम् ।
ज्ञात्वा सुराजेयमिमं हि वव्रे हरो जयेयाहममुं दशाननम् ॥ २३८ ॥

अतः स्वभावाज्जयिनावहं च वायुश्च वायुर्हनुमान् स एषः ।
अमुष्य हेतोस्तु पुरा हि वायुना शिवेन्द्रपूर्वा अपि काष्ठवत् कृताः ॥ २३९ ॥

अतो हनूमान् पदमेतु धातुर्म्मदाज्ञया सृष्ट्यवनादि कर्म्म ।
मोक्षं च लोकस्य सदैव कुर्वन् मुक्तश्च मुक्तान् सुखयन् प्रवर्त्तताम् ॥ २४० ॥

अहं वायुश्च स्वभावाज्जयिनौ । स वायुरेष हनुमान् । अनेन हनुमदाधिक्यं भवत्युक्तम् । पुरा हनुमज्जन्मकाले ॥ २३९ ॥ अत एवमधिकत्वात् । कुर्वन्, धातुः पदे स्थित इति शेषः ॥ २४० ॥

'अमुं दशाननमहं विजयेय' इतीमं वरं हरो वव्रे । तेन शिवस्तं विजिग्ये । अत्रेयं कथा–रावणो जित्वा धनदं महासेनप्रसूतिं शरवणं ययौ । तत्र पुष्पकं निष्पन्दमभवत् । ततो भवानुचरो नन्दीश्वरो राक्षसेन्द्रमुवाच–'अत्र शैले क्रीडति शङ्करः । तेन सर्वेषामगम्योऽयं भूभागः । तन्निवर्तस्व दुर्बुद्धे मा विनाशं गमः' इति । तद्वचनमनादृत्य दशाननस्तं शैलमुन्मूलयिष्यन् भुजान् विक्षिप्य तोलयामास । अथ स शैलः समकम्पत । समकम्पन्त देवगणाः । चचाल च पार्वती । ततो महादेवस्तं शैलं पादाङ्गुष्ठेन पीडयामास । शैलस्याधोगता रावणस्य भुजा अपि निपीडिताः । रावणः प्रचलितुमप्रभवन् पीडां च सोढुम्, उच्चैरारुराव । तेन रावणनामा बभूवेति । ततः शिवभक्तश्च बभूवेति । ननु अवध्यत्वमेव रावणो वरं वव्रे । नाजेयत्वम् । तेन वाली तं विजयेत । अर्जुनोऽपि । शङ्करोऽपि । न भोः । निरन्तरपराभवाय को न्ववध्यतां विवरिषति मनीषी? जेतुं किल जिजीविषति । तस्माद् विजयगर्भमेवावध्यत्वम् ॥ २३८ ॥ काष्ठवत् कृताः । तथाहि रामायणे–**'वायुप्रकोपोद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः । सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे'** [उ.कां.३५.५१] इति, **'वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् । वायुना सम्परित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् । अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा । अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः'** [३५.६१–२] इति च । अयमत्र कथासङ्ग्रहः–शिशुकस्य हनुमतः फलान्याहर्तुमञ्जना गहनं जगाम । तदोद्यन्तं विवस्वन्तं दृष्ट्वा फललोभादुत्पपात गगनं हनुमान् । तस्मिन्नेव दिने राहुग्रहणमासीत् । कुपितो राहुर्देवेन्द्रमेत्याब्रवीत् **'मद्भक्षमादित्यमन्योऽयं राहुर्ग्रसति सम्प्रति'** इति । इन्द्रश्च सह सैंहिकेयेन सूर्यसकाशं जगाम । हनुमान् राहुं दृष्ट्वा, विहायाहस्करम्, तमेव ग्रहीतुमुत्पपात । ऐरावतं दृष्ट्वा तमेवान्यत् फलं मन्यमानस्तं ग्रहीतुं जगाम । तदा सम्भ्रान्तः शचीपतिस्तं कुलिशेनाभ्यताडयत् । **'ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः । पतमानस्य चैतस्य वामो हनुरभज्यत'** [उ.कां.३५.४७] इति । अथ पवनश्चुकोप । कुपित्वा च सर्वभूतानि रुरोध । सर्वं जगत् स्तम्भयामासेति ॥ २३९ ॥ सृष्ट्यवनादि । सृष्ट्यवनाभ्यामादिमन्तः संहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धाः । मोक्षं च– **'विष्णुर्हि दाता मोक्षस्य वायुश्च तदनुज्ञया'** इति हि स्मरन्ति । अमुक्तलोकस्य सृष्ट्यादि

भोगाश्च ये यानि च कर्म्मजातान्यनाद्यनन्तानि ममेह सन्ति ।
मदाज्ञया तान्यखिलानि सन्ति धातुः पदे तत् सहभोगनाम ॥ २४१ ॥

एतादृशं मे सहभोजनं ते मया प्रदत्तं हनुमन् सदैव ।
इतीरितस्तं हनुमान् प्रणम्य जगाद वाक्यं स्थिरभक्तिनम्रः ॥ २४२ ॥

तत् तस्मात् सहभोगनाम, धातुः पदमिति शेषः ॥ २४१–७ ॥

मोक्षान्तं कुर्वन् । मुक्ता ह्यलोका उच्यन्ते । **'प्रज्ञानेत्रोऽलोकः'** [महै.उ.२.५.३] इति श्रुतेः । **'मुक्ता येऽलोकनामानो नीयन्ते तेऽपि विष्णुना'** इति स्मृतेः । **'अलोकशब्देन मुक्तसमुदाय उच्यते'** इति भाष्यवचनाच्च । रामायणे च स्फुटमेतत् सर्वमुक्तम्– **'ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससङ्ग्रहं साध्यति वै कपीन्द्रः । नह्यस्य कश्चित् सदृशोऽस्ति शास्त्रे वैशारदे च्छन्दगतौ तथैव । सर्वासु विद्यासु तपोविधाने प्रस्पर्धते यो हि गुरुं सुराणाम् । सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात्'** [उ.कां. ३६.४६–७] इत्यादिना । ससूत्रवृत्ति सानुव्याख्यानम् । अर्थपदं सूत्रार्थप्रतिपादकं भाष्यम् । ससङ्ग्रहभाष्यम् । सर्वमपि महार्थम् । **'ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थो भाष्यं चात्यर्थविस्तरम्'** इति ह्यनुव्याख्याने । साध्यति साधयति मध्वरूपेण । काशकृत्स्नः साधधातुं दिवादौ पठति । पठतश्च चन्द्रकातन्त्र-कारौ । तेन 'साध्यति' इति साधुरूपम् । आह च क्षीरस्वामी–**'दिवादौ साध्यति'** इति । अहो महीयान् महिमा वाल्मीकेर्यो वायोर्युगान्तरभाविनं तृतीयमवतारं त्रेतायामेवाविश्वकारागस्त्यस्य मुखेन । विशारदो विष्णुः । वैशारदे विष्णुपारम्यप्रतिपादके । छन्दस्सु वेदेषु स्वच्छन्देन गतिश्छन्दगतिः । अनुष्टुबादिच्छन्दस्सु गतिश्च । भगवत्पाद-स्यार्थानुगुणं विविधच्छन्दोविहरणं स्फुटतरमस्मिन्नेवाध्याये । सुराणां गुरुर्ब्रह्मा । नवंनवं व्याकरणं व्याख्यानम् ॥ २४० ॥ मम मया क्रियमाणानि यानीह लोके सृष्ट्यवनादिकर्मजातानि अनाद्यनन्तानि निरन्तराणि सन्ति तान्यखिलानि स्वपदे स्थितस्य धातुरपि सन्ति । तस्मिन् स्थित एवाहं सर्वं निर्वहामीति सोऽपि कर्ता । अथ च ममाधीनानि यानि जीवजातस्य अनाद्यनन्तानि कर्मजातानि तानि यथा मम तथा धातुरपि वशे भवन्ति । धातुर्जीवकलामानित्वात् । स एव सर्वाणि कर्माणि कारयति, कारयित्वा च मयि समर्पयति । **'तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति'** [या.मं.उ.४] इति श्रवणात् । **'मारुत्येव यतश्चेष्टा सर्वा तां हरयेऽर्पयेत्'** इति ब्रह्माण्डवचनं भाष्ये । **'या पुनः सर्वप्राणिषु दृश्यमाना सर्वचेष्टा साऽपि मारुती मरुतैव कारिता । 'वायुना हि सर्वे लोका नेनीयन्ते' इति श्रुतेः'** इति च वामनपण्डिताचार्यवचनम् । अथ ये च जीवानां शुभकर्मफलरसभोगाः, तान् धातरि स्थित्वा स्वयं भुङ्क्ते इति धातुश्चायं समानो भोगो भवति । तथाहि श्रुतिः–**'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे'** [का.उ.१.३.१] इति । **'आत्मान्तरात्मेति विभुरेक एव द्विधा स्थितः । विष्णुः स परमे वायौ परेभ्योऽप्युद्धरूपके । शुभान् पिबति भोगान् सः–'** इति भाष्ये । **'मुख्यप्राणे द्विधा स्थित्वा तत्फलरसं पिबन्तौ'** इति वामनपण्डिताचार्यः । **'ऋतं शास्त्रविहितकर्मभिरागतं फलम्'** इति तत्वप्रदीपे ॥ २४१–२ ॥

को न्वीश ते पादसरोजभाजां सुदुर्ल्लभोऽर्त्थेषु चतुर्ष्वपीह ।
तथाऽपि नाहं प्रवृणोमि भूमन् भवत्पदाम्भोजनिषेवणादृते ॥ २४३ ॥

त्वमेव साक्षात् परमस्वतन्त्रस्त्वमेव साक्षादखिलोरुशक्तिः ।
त्वमेव चागण्यगुणार्ण्णवः सदा रमाविरिञ्चादिभिरप्यशेषैः ॥ २४४ ॥

समेत्य सर्वेऽपि सदा वदन्तोऽप्यनन्तकालाच्च नवै समाप्नुयुः ।
गुणांस्त्वदीयान् परिपूर्ण्णसौख्यज्ञानात्मकस्त्वं हि सदाऽतिशुद्धः ॥ २४५ ॥

यस्ते कथासेवक एव सर्वदा सदारतिस्त्वय्यचलैकभक्तिः ।
स जीवमानो न परः कथञ्चित् तज्जीवनं मेऽस्त्वधिकं समस्तात् ॥ २४६ ॥

प्रवर्द्धतां भक्तिरलं क्षणेक्षणे त्वयीश मे ह्रासविवर्ज्जिता सदा ।
अनुग्रहस्ते मयि चैवमेव निरौपधौ तौ मम सर्वकामः ॥ २४७ ॥

मोक्षो महता साधनेन लभ्य इति कष्टसाध्यतया कथञ्चित् दुर्लभ इत्युच्येतापि । सुदुर्लभस्तु सप्तमरसायते । नाहं कमप्यर्थं प्रवृणोमि प्रकर्षबुद्ध्या वृणोमि । भवत्पदाम्भोजनिषेवणादपि प्रकृष्टं प्रार्थनीयं न किमपीत्यर्थः ॥२४३॥ परमः स्वतन्त्रः इति व्यस्तं समस्तं वा । साक्षादनुपचरिततया, अखिलाः समग्राः, उर्व्यो निरवधिकाश्च शक्तयोऽस्य । अखिलेभ्यो वा उर्वी शक्तिरस्य । अशेषैरप्यगण्याः ॥ २४४ ॥ तदेव स्फुटमाह–समेत्य सर्वेऽपि । गुणान् वदन्तोऽपि न समाप्नुयुः न समाप्तिं गच्छेयुः । अनन्तकालादारभ्यानन्तकालपर्यन्तम् । परीति पूर्णताया अनादित्वं निरपेक्षत्वं निरवधित्वं चाह । परितः सर्वतः सर्वात्मनेत्यर्थः । सादि च सापेक्षं च पूर्णत्वं मुक्तानां ज्ञानानन्दयोरप्यस्ति । यद्यप्यनादित्वं रमाज्ञानानन्दयोरपीष्यते, अथापि न तौ निरवधी । नापि निरपेक्षौ । तदिदं सर्वं ग्राहयितुं परिपूर्णेत्याह । अथच परिपूर्णसौख्यज्ञानः आत्मकश्चाऽयम् । आत्मनोरित्यात्मकलाभिमानिनोरात्मनां वा ज्ञानिनां कं सुखमनेनेत्यात्मकः । एतस्यैवाऽनन्दस्यान्ये मात्रामुपजीवन्तीत्यर्थः । अथच परीति दुःखपरिवर्जनमज्ञानपरिवर्जनं च । तेन परिपूर्णे दुःखज्ञानासमानाधिकरणे सौख्यज्ञाने येषां तादृशा आत्मका अल्पात्मानो जीवा येन । मुक्ताः शुद्धाः । संसृतिबन्धविरहाद् रमा सदा शुद्धा । तामप्यतिगतोऽयं भगवानिति सदाऽतिशुद्धः ॥ २४५–६ ॥ निरौपधौ निर्व्याजौ । मम त्वयि पराभक्तिः । तव मय्यनुग्रहः परा प्रीतिः । मम सर्वकामः कामनासर्वस्वम् ॥ २४७ ॥

इतीरितस्तस्य ददौ स तद् द्वयं पदं विधातुः सकलैश्च शोभनम् ।
समाश्लिषच्चैनमथाऽर्द्रया धिया यथोचितं सर्वजनानपूजयत् ॥ २४८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरिचिते
श्रीमहाभारततात्पर्य्यनिर्ण्णये श्रीरामचरिते[1]
अष्टमोऽध्यायः

—०—

[आदितः श्लोकाः– ६३०+२४८=८७८]

तद् द्वयं भक्त्यनुग्रहौ ॥ २४८ ॥

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां श्रीवेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां
तात्पर्यदीपिकायामष्टमोऽध्यायः

—०—

प्रेमार्द्रया धिया मनसा ॥ २४८ ॥ रावणवध एव मुख्यं रामचरितमित्यस्याध्यायस्य श्रीरामचरितमित्येव नाम ददौ । न पूर्वाध्यायेष्विव किमप्यवान्तरं नामान्तरम् ॥ ✻ ॥

आचार्यगोविन्दकृते
श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयस्य ।
निर्णिक्ते व्याख्याने निर्णयभावचन्द्रिकाख्याने
प्रगतमष्टमाध्यायविवरणं सतां हृदयाभरणम् ॥ ✻ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु
श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयपञ्चिकायां
निर्णयभावचन्द्रिकायां
अष्टमोऽध्यायः

—०—

---

१. प्राचीनादर्शेषु केवलं **‘श्रीरामचरितेऽष्टमोऽध्यायः’** इतीयदेव पठ्यते । एकस्मिन्नेव चाऽदर्शे **‘श्रीरामदयादानं नाम’** इति नामनिर्देशः कृतः । **‘युद्धकाण्डकथानिरूपणं नाम’** इति, **‘अयोध्याप्रवेशो नाम’** इत्यादि च प्र. पाठः ।

नवमोऽध्यायः

[श्रीरामचरिते रामस्वधामप्रवेशः]

ॐ॥ अथाऽप्रराज्यो भगवान् स लक्ष्मणं जगाद राजा तरुणो भवाऽशु ।
इतीरितस्त्वाह स लक्ष्मणो गुरुं भवत्पदाब्जान्न परं वृणोम्यहम् ॥ १ ॥

न मां भवत्पादनिषेवणैकस्पृहं तदन्यत्र नियोक्तुमर्हति[1] ।
नहीदृशः कश्चिदनुग्रहः क्वचित् तदेव मे देहि ततः सदैव ॥ २ ॥

इतीरितस्तस्य तदेव दत्त्वा दृढं समाश्लिष्य च राघवः प्रभुः ।
स यौवराज्यं भरते[2] निधाय जुगोप लोकानखिलान् सधर्म्मकान् ॥ ३ ॥

प्रशासतीशे पृथिवी बभूव विरिञ्चलोकस्य समा गुणोन्नतौ ।
जनोऽखिलो विष्णुपरो बभूव न धर्म्महानिश्च बभूव कस्यचित् ॥ ४ ॥

ॐ ॥ तरुणो राजा युवराजः ॥ १–४ ॥

ॐ ॥ अध्यायेऽस्मिन्नुत्तरकाण्डकथाशेषं निरूप्य रामचरितमुपसंहरति वीरप[१२४]मितैः श्लोकैः । लक्ष्मणं जगाद । एतेन च स्फुटं लक्ष्मणस्य भरताग्रजत्वम् । तु रामादव्यवहितानन्तरत्वेन तदर्होऽपि लक्ष्मण आह । पदाब्जादिति । पदाब्जनिषेवणादित्यर्थः । सदा संवहनाय पदाब्जमेव वृणोमि । परमन्यत् ॥ १ ॥ केवलं निषेवणे स्पृहा यस्य । नितान्तं सेवनं निषेवणम् । निरन्तरं भक्त्यादिनिबिडं चेत्येतत् । नियोक्तुमर्हति भवान् । नचान्यः कोऽपि नियोक्तुमर्हति । तदेव भवत्पादनिषेवणमेव ॥ २ ॥ सधर्मकान् स्वधर्मनिष्ठान् धर्मानुष्ठानेन जातानन्दांश्च ॥ ३ ॥ कस्यचित् पुरुषस्य । कस्यचिदपि हेतोः । धर्महानिहेतूनां निहतत्वाद् रावणादीनाम् ॥ ४ ॥

---

१. **‘–मर्हसि’** २. **‘–राज्ये भरतं नि–’**

गुणैश्च सर्वैरुदिताश्च सर्वे यथायथा योग्यतयोच्चनीचाः ।
समस्तरोगादिभिरुज्झिताश्च सर्वे सहस्रायुष ऊर्ज्जिता धनैः ॥ ५ ॥

सर्वेऽजरा[१] नित्यबलोपपन्ना यथेष्टसिद्ध्या च सदोपपन्नाः ।
समस्तदोषैश्च सदा विहीनाः सर्वे सुरूपाश्च सदामहोत्सवाः ॥ ६ ॥

सर्वे मनोवाक्तनुभिः सदैव विष्णुं यजन्ते नतु कश्चिदन्यम् ।
समस्तरत्नोद्धरिता च पृथ्वी यथेष्टधान्या बहुदुग्धगोमती ॥ ७ ॥

समस्तगन्धाश्च सदाऽतिहृद्या रसा मनोहारिण एव तत्र ।
शब्दाश्च सर्वे श्रवणातिहारिणः स्पर्शाश्च सर्वे स्पर्शेन्द्रियप्रियाः[२] ॥ ८ ॥

न कस्यचिद् दुःखमभूत् कथञ्चिन्न वित्तहीनश्च बभूव कश्चन[३] ।
नाधर्म्मशीलो नच कश्चनाप्रजो न दुष्प्रजो नैव कुभार्य्यकश्च ॥ ९ ॥

(उदिताः) उत्कृष्टाः । योग्यतया यथायथा उच्चनीचाः स्वस्वयोग्यतानुसारेण उत्तमाधमा इति भावः ॥५-१०॥

यस्ययस्य योग्यतया यथायथा उच्चत्वं नीचत्वं वोचितं तथातथोच्चनीचाः । यतः सर्वेऽपि जनाः सर्वैरपि गुणैः यथायथा यथोचितमुदिता एव उन्नतिमिता एव । रोगादिभिरिति व्याधिभिराधिभिश्च । सहस्रायुष इति चिरजीविनः । 'जनोऽखिलः–' इति प्रस्तुतत्वात् 'सर्वे' इत्युक्तम् । तेन पुंस्त्वमवर्जनीयसन्निधिः । सर्वे स्त्रीपुंसलक्षणा जनाः । सर्वाश्च सर्वे चेत्येकशेषो वा । ऊर्जिताः समृद्धाः ॥ ५ ॥ अजरा जरानिमित्तपलितादिरहिता अगलिताङ्गाः । तदेव स्फुटमाह– नित्यबलोपपन्नाः । सिद्धिरभीष्टलाभः । सदाऽपि महान्त उत्सवा एषामिति सदामहोत्सवाः । सदा महः भगवत्पूजादिर्यत्र स सदामहः उत्सवो येषामिति वा ॥ ६ ॥ यजन्ते पूजयन्ति । यज देवपूजायाम् । नतु कश्चिदन्यं परदेवतात्वेन । बहुदुग्धगोमती । समासमध्यपतितस्य गोशब्दस्य टच्प्रत्ययो न भवति । बहुदुग्धा गावः सन्त्यस्यामिति समासः । अथवा प्रशस्ता गावः सन्त्यस्यामिति गोमती पृथ्वी । अत एव बहुदुग्धा च सेति विशेषणोभयपदः कर्मधारयः ॥ ७ ॥ सदेति पादचतुष्टयेऽप्यन्वेति । मनोहारिण एवेत्येवकारेण सर्वे रसा इति लब्धम् । रूपाणि च मनोहारीणीत्युपस्कर्तव्यम् । 'सर्वे सुरूपाः–' इति चोक्तम् । स्पर्शेन्द्रियप्रिया इति विश्लिष्य पाठेन स्पर्शजं पुलकमभिनीय दर्शयतीव ॥ ८ ॥ रोगादिभिरुज्झिता इत्युक्तं स्फुटयति– न कस्यचित् । कथञ्चिदपि दुःखं नाभूत् । ऊर्जिता धनैरित्युक्तम् । ननूर्जितमपि केनचिन्निमित्त-

---

१. **'सर्वे नरा–'** २. **'स्पर्शेन्द्रियप्रियाः'** इति विश्लिष्य पठनीयम् । ३. **'वित्तहानिश्च बभूव कस्यचित् ।'**

स्त्रियो नचाऽसन् विधवाः कथञ्चिन्न वै पुमांसो विधुरा बभूवुः ।
नानिष्टयोगश्च बभूव कस्यचिन्नचेष्टहानिर्न्नच पूर्वमृत्युः ॥ १० ॥

यथेष्टमाल्याभरणानुलेपना यथेष्टपानाशनवाससोऽखिलाः ।
बभूवुरीशे जगतां प्रशासति प्रकृष्टधर्म्मेण जनार्द्दने नृपे ॥ ११ ॥

स ब्रह्मरुद्रमरुदश्विदिवाकरादिमूर्द्धन्यरत्नपरिघट्टितपादपीठः ।
नित्यं सुरैः सह नरैरथ वानरैश्च सम्पूज्यमानचरणो रमते रमेशः ॥ १२ ॥

जगतामीशे जनार्दने नृपे प्रशासति सति, जगन्तीति शेषः ॥ ११–२ ॥

विशेषेण कदाचिद्धीयेतापि । नेत्याह– कथञ्चिद् वित्तहीनश्च कोऽपि न बभूवेति । स्वभावतः अधर्मशीलः कोऽपि न बभूव । धर्मशीलस्यापि प्रतिबन्धकादिना धर्मलोपः स्यात् । यथा राक्षसैस्तापसानां तपोभङ्गः । तदपि नाऽसीदिति पूर्वमुक्तम्– न धर्महानिश्च बभूव कस्यचिदिति । तेन न पुनरुक्तिशङ्का । पूर्वं धर्मार्थकामानामयोगव्यवच्छेद उक्तः । इह चान्ययोगव्यवच्छेद इत्येतत् । नैव कुभार्यकश्च । पुंस्त्वमशिष्यम् । नैव कुभर्तृका च ॥ ९ ॥ स्त्रियो नचाऽसन् विधवाः । ननु यदि स्त्रियो नाऽसन् विधवाः, तर्ह्यासन्नेव विधुराः । यदि च पुमांसो न बभूवुर्विधुराः, तर्हि बभूवुरेव विधवाः । न भोः । अनवगताशयोऽसि । अकालवैधव्यमकालवैधुर्यं च नाऽसीदित्यर्थः । उक्तं किल पुरा–'सर्वे सहस्रायुषः' इति । तस्यैव विवरणमिदम् । आकस्मिकेन व्याध्यादिनाऽऽन्तरकारणेन शापादिना बाह्यकारणेन वा वैधव्यं वैधुर्यं च दुरन्तचिन्ताहेतुर्नाऽसेत्येतत् । **'नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः'** [बा.कां.१.९१] इति रामायणे । तेन न कोऽपि क्षुद्रोपद्रवः । अन्यथा स्त्रीपुंसयोर्युगपन्मरणासम्भवादिदमसङ्गतं स्यात् । स्फुटं चैतदुत्तरवाक्ये– नच पूर्वमृत्युः । अकालमृत्युरित्यर्थः । कौसल्यादीनां वैधव्यं पूर्वमेवाभूत् । ननु रामे पृथिवीं प्रशासति । पतिपुत्रविहीना विधवेत्येके । **'विविधा धवा यासां ता विधवा व्यभिचारिण्यः'** इति व्याख्यानं तु विधुरपदसाहचर्यादेव निरस्तम् । विगतजायाधुरो हि विधुर उच्यते । ननु विकलाङ्गोऽपि विधुर उच्यते । तर्हि पुमांस इति व्यर्थम् । किं स्त्रियो विकलाङ्गच आसन्निति मन्यसे । **'न पर्यदेवन् विधवा नच व्यालकृतं भयम् । न व्याधिजं भयं वाऽपि रामे राज्यं प्रशासति'** [यु.कां.१३१.९४] इति च । **'नाकाले म्रियते कश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तथा । नानर्थो विद्यते कश्चिद् रामे राज्यं प्रशासति'** [उ.कां.९९.१४] इति च ॥ १० ॥ 'यथेष्टसिद्ध्या च सदोपपन्नाः' इत्युक्तं स्फुटयति– यथेष्टेत्यादिना । पानाशनवासांसि मूलभोगः । माल्यादीनि भोगसमृद्धयः । जगतामीशे पृथिवीं प्रशासति । वेदमूलत्वमेव धर्मे प्रकर्षः । प्रकृष्टधर्ममूलत्वमेव शासने प्रकर्षः । रक्षोजनार्दने ॥ ११ ॥ ब्रह्मरुद्रौ मूलरूपेणैव सिषेवाते । रुद्रपदेन गरुडशेषयोरुपलक्षणम् । समानकक्ष्यत्वमवच्छेदकम् । गरुडो मूलरूपेण । शेषो लक्ष्मणात्मना च । नागबन्धतः प्राप्ताया

तस्याखिलेशितुरनाद्यनुगैव लक्ष्मीः सीताभिधा त्वरमयत् स्वरतं सुरेशम्[1] ।
नित्यावियोगिपरमोच्चनिजस्वभावा[2] सौन्दर्यविभ्रमसुलक्षणपूर्वभावा ॥ १३ ॥

रेमे तया स परमः स्वरतोऽपि नित्यं नित्योन्नतप्रमदभारभृतस्वभावः ।
पूर्णोडुराजसुविराजितसन्निशासु दीप्यन्नशोकवनिकासु सुपुष्पितासु ॥ १४ ॥

नित्यावियोगिपरमोच्चनिजस्वभावसौन्दर्यविभ्रमसुलक्षणपूर्वभावा । सौन्दर्यं च, विभ्रमो विलासः, समस्तलक्षणानि च । नित्यावियोगीनि परमोच्चानि निजस्वभावभूतानि च तानि सौन्दर्यादीनि चेति विशेषणसमासः । निजस्वभावत्वं नाम निजस्वरूपत्वम् । तन्नित्यावियोगित्वे हेतुः । सौन्दर्यादीनि पूर्वाणि येषां ते सौन्दर्यादिपूर्वाः । सौन्दर्यादिपूर्वाः भावाः धर्माः गुणाः यस्याः सा तथोक्ता ॥ १३ ॥ नित्योन्नत-

---

रुजो द्रावणेन स्फुटमत्र रुद्रो गरुडः । पूर्वरुद्रत्वाच्छेषोऽपि रुद्रपदगदित एव । अन्ये मूलरूपेण चावताररूपेण च । मरुत् हनुमद्रूपेण च । मरुतः गजादिरूपैश्च । मरुत्पदेन एकोनपञ्चाशदपि मरुतो गृह्यन्त इति सूचयन् रुद्रादनन्तरं निरदिक्षत् । मुख्यवायुरपि गृह्यत इत्यश्विदिवाकरादिभ्यः पूर्वम् । समानकक्ष्याविति मरुद्भिः सहाश्विनौ । पुत्रौ पठितौ पितरं स्मारयत इत्यन्ते दिवाकरः । अश्विनौ मैन्दविविदात्मना च । दिवाकरः सुग्रीवात्मना च । अथवा ब्रह्मपदेनैव भाविब्रह्माऽपि गृह्यते । रुद्रपदेनैकादश रुद्राः । दिवाकरपदेन च स्मारिता अन्ये दशाऽदित्या ऋते विष्णोः । आदिपदेनाष्टौ वसवः, दश च विश्वेदेवाः । अन्ये च सर्वे देवगणप्रविष्टा नवकोटिष्वत्र मुख्यतोऽनुक्ताः । मूर्धनि गतं मूर्धन्यम् । परिघट्टितं परितः सर्वतः सादरमहमहमिकया च घट्टितम् । नित्यं सुरैरदृश्यैः दृश्यैश्च । अथ दृश्यैर्नरैः सह वानरैश्च । सम्भ्रमादराभ्यां पूज्यमानचरणः । अपिच सुरैः स्वर्गतैः, अथ भूर्गतैः नररूपैः वानररूपैश्च सुरैः । माहात्म्यं विज्ञाय च पूजा सम्पूजा । रमते अरमत । सदा रमते च । 'चरणः अरमत ईरमेशः' इति च च्छेदः । ईरस्य समीरस्य माया रमायाश्चेशः । ई इति च लक्ष्म्या एव नामान्तरम् । अस्य विष्णोरियं स्त्रीति । सा च सा रमेति वा । इरमेश इति वा । एः कामस्य रमायाश्चेशः । रमणे उद्दीपनविभावः कामः । आलम्बनविभावो रमा । तयोरयमीश इत्यतिसुन्दरम् ॥ १२ ॥ तदेव स्फुटमाह–स्वरतं सुरेशमिति । स्वयमेव स्वस्मिन्नेव रतम्, अत एवान्यतः सुतरामरतमरमयत् । तमेव विशेषं तुनाऽऽह । अन्येषां त्वमुत एव रमणमित्याह– सुराणां सुरमणेऽयमेवेष्ट इति । सुराणामीः सम्पत्, शं सुखं चास्मादेवेति च । येये सुष्ठु रमन्ते तेषामयमीश इति च । नित्यावियोगित्वं परमोच्चो निजस्वभावो यस्याः । नित्यावियोगिनः परमोच्चा निजस्वभावा यस्या इति च । नित्यावियोगिनी च सा परमोच्चनिजस्वभावा चेति च । परमात्मना नित्यावियोगित्वात् नित्यावियोगिपरमेति भिन्नं वा पदम् । युवतीनां शृङ्गाराभिव्यञ्जको लीलाविशेषो विभ्रमः । सुलक्षणानि विलासव्यञ्जने सौष्ठवापादकानि लज्जासौशील्यादीनि । द्वात्रिंशल्लक्षणानि वा । भावा धर्माः । विभ्रमः सौन्दर्यमप्यलङ्करोति । सुलक्षणानि विभ्रममपि ॥ १३ ॥ नित्यः शाश्वतः, उन्नतः सर्वोत्तमः दुःखासम्भिन्नश्च । प्रमदभार

---

१. **'–रतं रमेशम्'** २. **'–स्वभावसौन्दर्य–'** । वे.ती.पाठोऽपि तथा ।

गायन्ति चैनमनुरक्तधियः सुकण्ठा गन्धर्वचारणगणाः सह चाप्सरोभिः ।
तं तुष्टुवुर्म्मुनिगणाः सहिताः सुरेशै राजान एनमनुयान्ति सदाऽप्रमत्ताः ॥ १५ ॥

एवं त्रयोदशसहस्रमसौ समास्तु पृथ्वीं ररक्ष विजितारिरमोघवीर्य्यः ।
आनन्दमिन्दुरिव सन्दधदिन्दिरेशो लोकस्य सान्द्रसुखवारिधिरप्रमेयः ॥ १६ ॥

प्रमदभारभृतस्वभावः । नित्योन्नतेन प्रमदेन आनन्देन[१] भृतः पूर्णः स्वभावः स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । दीप्यन् शोभमानः ॥ १४ ॥ सुकण्ठाः सुस्वराः ॥ १५ ॥ एवं ररक्ष ॥ १६ ॥

आनन्दातिशयः । तेन भृतः सम्भृतः पूर्णः । नित्यं स्वरतोऽपि, नित्योन्नतप्रमदभारभृतस्वभावोऽपि स तया नित्यं रेमे । पूर्णोडुराजः राकानिशाकरः । सुखकरतया विकचं राजितासु, सतीषु निरातङ्कतया निरवद्यासु निशासु, यासु एकाकिन्यस्तरुण्योऽपि निर्भयं विचरन्ति । दीप्यन् दीप्यमानः । दीपयंश्च निशा वनिकाश्च । वनिकासु दीपनमपि लोकविडम्बनमिति परस्मैभाषा । अल्पं कृतकं च वनं वनिका । उद्यानमित्येतत् । सर्वदा पुष्पितासु । सुरभि-पुष्पवत्सु च ॥ १४ ॥ सुकण्ठाः, अपश्रुतिविधुरमधुरस्वराः । अप्सरोभिः गायन्तीभिश्च नृत्यन्तीभिश्च । अनुयान्ति पृष्ठतः परिचर्यार्थम् । धर्माचरणे च तमनुसरन्ति । अप्रमत्ताः, धर्ममर्मसु च, भगवत्परिचरणकर्मसु च ॥ १५ ॥ त्रयोदशसहस्रमसौ समास्तु । तथाहि भागवते– **'त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखण्डितम्'** [९.९.१८] इति । ननु तर्हि रामायणविरोध आपतति । तथाहि रामायणे– **'दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् रामो राज्यमकारयत्'** [यु.कां.१३१.१०२] इति । विष्णुपुराणेऽपि– **'एकादशाब्दसाहस्रं राज्यमकरोत्'** इति । **'दशवर्षसहस्राणि दशवर्ष-शतानि च । सर्वभूतमनःकान्तो रामो राज्यमकारयत्'** [द्रो.प.५९.२८] इति च भारते । **'दशवर्षसहस्राणि दशवर्ष-शतानि च । राज्यं कारितवान् रामस्ततः स्वभवनं गतः'** [व.प.१५०.१८] इति च हनुमद्वचनम् । उभयोरप्येकार्थ-त्वादविरोधः । तथाहि भागवततात्पर्यनिर्णये– **'नाक्षत्रमानगणितं त्रयोदशसहस्रकम्'** इति । अयमत्र गणितक्रमः– व्यवहारे तावत् ३६०दिनान्येको वत्सरः । नाक्षत्रमाने तु सप्तविंशतिदिनो मास इति (२७x१२=) ३२४दिनात्मको वत्सरः । नाक्षत्रमानेन त्रयोदशसहस्रमिता वत्सरा व्यावहारिकमानेन सप्तशतोत्तरैकादशसहस्रमिता वत्सरा भवन्ति–

$$\frac{१३०००x३२४}{३६०}=११७००$$

तत्र सप्तशतवर्षाणि सीताया भूमिप्रवेशादनन्तरं रामो राज्यमकारयत् । तच्चोपरिष्टात् स्फुटम्– **'भूमिप्रवेशादूर्ध्वं सा रेमे सप्तशतं समाः'** [४२] इति । ततश्च ११००० वर्षाणि सीतया सहैव रामो भूमावरमतेति सर्वं रमणीयम् । इन्दुरिव लोकस्याऽनन्दं सन्दधत् सन्ददत् । धाञ् दाने च । समष्टिदानं सन्दानम् । आनन्दपूरं ददादित्यर्थः । सन्दधत् पोषयन् वा । धाञ् धारणे च पोषणे च । अत एव रामं रामचन्द्रमाहुः ॥ १६ ॥

---

१. **'प्रमदभारेण आनन्दातिशयेन'** इति पाठः साधीयान् ।

देव्यां स चाजनयदिन्द्रहुताशनौ द्वौ पुत्रौ यमौ कुशलवौ बलिनौ गुणाढ्यौ ।
शत्रुघ्नतो लवणमुद्वणबाणदग्धं[१] कृत्वा चकार मधुरां पुरमुग्रवीर्य्यः ॥ १७ ॥

कोटित्रयं स निजघान तथाऽसुराणां गन्धर्वजन्म भरतेन सतां च धर्म्मम् ।
संशिक्षयन्नयजदुत्तमकल्पकैः स्वं यज्ञैर्भवाजमुखसत्सचिवाश्च यत्र ॥ १८ ॥

शत्रुघ्नतः शत्रुघ्नेन । लवणं लवणासुरम् ॥ १७ ॥ गन्धर्वजन्म । गन्धर्वात् जन्म यस्य कोटित्रयस्य तत् कोटित्रयम् । स्वमयजदिति सम्बन्धः । यत्र यज्ञेषु ॥ १८–२० ॥

देव्यामजनयत् । सीतागर्भे निवेशयामासेत्यर्थः । सीता तु वाल्मीकिमुनेराश्रमे सुषुवे । मूलरूपे **'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च'** इति सहजातावत्र यमौ बभूवतुः । अथापि द्वौ भिन्नधर्माणौ । एकः क्षत्रवर्णमानी । अपरः ब्राह्मणवर्णमानीति । एकोऽष्टम-कक्ष्यागतोऽपरः पञ्चदश्यां कक्ष्यायामिति । एवं सर्वत्र द्वाविति प्रायो भेदवचनम् । द्वित्वस्य द्विवचनेनैव लाभात् । लवण-मिति । लुनाति शत्रूनिति लवणः । लोलापुत्रो मधुः । कुम्भीनसी तस्य जाया । या माल्यवतः पुत्र्यामनलायाम-जायत । माल्यवत्सोदर्यस्य सुमालिनः पुत्र्यां दशाननोऽजायत । तेन कुम्भीनसी रावणस्य स्वसा । तां मधुरपजहार । तस्यामजायत लवणो नाम दैतेयो यो मधुवनमध्युवास । नरादस्य तस्य नाशाय च्यवनादिभिर्मुनिभिरर्थितो रामः शत्रुघ्नं न्ययुनक् । स ससैन्यो मधुवनं गच्छन् पथि वाल्मीकेराश्रमे व्यश्राम्यत् । यामेव रात्रिं शत्रुघ्नस्तां मुनेः पर्णशालामुपावसत् तस्यामेव रात्रौ तस्मिन्नाश्रमे सीता दारकद्वयमसूत । वाल्मीकिस्तयोः कुशमुष्टिना [दर्भाग्रेण] लवेन [दर्भमूलेन] च रक्षा-विधिं चकार । एवं तौ नाम्ना कुशलवौ जातौ । कुश श्लेषणे । कुश्यति श्लिष्यति मनसि लगतीति च कुशः । लूञ् छेदने । लुनाति शत्रूनिति च लवः । अथ प्रातः प्रतस्थे मधुवनं शत्रुघ्नः कृतसीतादारकदर्शनः । जघान च लवणं राम-दत्तेन शरेण, येन भगवान् मधुकैटभावहन् । निर्ममे च मधुरां पुरीम् । एवं मधुवनं मधुपुरी बभूव । एवं कृष्णावतारभूमे-र्भूमिका रामावतार एव विरचिता । अत एवाऽहाऽचार्यः– स्वस्य कृष्णत्वेनावतारार्थं रामो मधुरां पुरं शत्रुघ्नतः शत्रुघ्नेन चकार कारयामासेति । **'शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसम् । हत्वा मधुवनं चक्रे मधुरां नाम वै पुरीम्'** [९.९.१४] इति भागवते । उद्वणबाणदग्धम् । उद्वणमित्येव प्राचीनम् । उल्बणमिति पाश्चात्यम् । तथाहि निर्वदन्ति– उद्वणती-त्युद्वणः । वण शब्दनक्रियायाम् । वस्य बः । क्षीरस्वामी चाऽह– **'उदूखलोलूखलवत् पृषोदरादित्वात् लत्वं वा'** इति । तथाच चत्वारि रूपाणि–उद्वणः, उद्बणः, उल्बणः, उल्वण इति ॥ १७ ॥ कोटित्रयमिति । अथ कदाचित् कैकेयीभ्राता युधाजित् स्वपुरोहितेन गार्ग्येण रामाय सन्देशं प्रेषयामास–'शैलूषाख्याद् गन्धर्वाज्जातं गन्धर्वाणां कोटित्रयं गान्धारदेशमाक्रम्याधितिष्ठति । तान् गन्धर्वान् विनिर्जित्य तद् गन्धर्वनगरं स्वपुरे विनिवेशय' इति । गन्धर्वनिग्रहाय प्रजिघाय राघवो भरतम् । भरतः केकयमुपाजगाम । आचक्राम च गन्धर्वनगरं सह मातुलेन युधाजिता । ततो रामानुजः क्रुद्धः संवर्तं नाम दारुणमस्त्रं गन्धर्वेष्वभ्यचोदयत् । संवर्तेन विदारितास्तिस्रः कोटयो गन्धर्वाणां विनेशुः । भरतोऽपि

---

१. **'–मुल्बण–'**

अथ शूद्रतपश्चर्य्यानिहतं विप्रपुत्रकम् ।
उज्जीवयामास विभुर्हत्वा तं शूद्रतापसम् ॥ १९ ॥

जङ्घनामाऽसुरः पूर्वं गिरिजावरदानतः ।
बभूव शूद्रः कल्पायुः स लोककक्षयकाम्यया ॥ २० ॥

तपश्चचार दुर्बुद्धिरिच्छन् माहेश्वरं पदम् ।
अनन्यवद्ध्यं तं तस्माज्जघान पुरुषोत्तमः ॥ २१ ॥

तस्मात् गिरिजावरदानतः अनन्यवध्यम् ॥ २१ ॥

तत्र द्वे पुरे निर्माय पुष्करं नाम पुत्रं पुष्करावत्यां तक्षं च तक्षशिलायां निवेश्य रामसमीपमुपाजगाम । **'गन्धर्वान् कोटिशो जघ्ने भरतो विजये दिशाम् । तदीयं धनमादाय सर्वं राज्ञे न्यवेदयत्'** [९.९.१३] इति भागवते । **'पुष्करं पुष्करावत्यां तक्षं तक्षशिलापुरे । भरतो विषये तस्मिन् पुत्रौ वीरौ न्यवेशयत्'** [सं.रा;उ.कां.५.१९] इति सङ्ग्रहे । स्वयं सर्वयज्ञाराध्योऽपि स्वात्मानमयजत् । स्वं स्वभक्तजनं प्रति च धर्मं समग्रतया इदमित्थमेवेति निश्चिततया च शिक्षयन् । उत्तमः कल्पो विधानं येषाम् । उत्तमा वसिष्ठाद्याः पुरोधसः कल्पकाश्च येषाम् । **'वासुदेवं स्वमात्मानमश्वमेधैरथायजत्'** [अ.पु.१०.३३] इत्याग्नेये । भवाजमुखाः सन्तः ज्ञानिनो देवोत्तमा यत्र सचिवाः सहायाः ॥ १८ ॥ अल्पवयाः पुत्रः पुत्रकः ॥ १९ ॥ ननु शूद्रतपश्चर्या कथं नाम दोषः, येन विप्रपुत्रो निहतः? न तपश्चर्या दोषः । अन्यदेव तत्र कारणमासीदित्याह– जङ्घनामाऽसुरः । गिरिजावरदानतः कल्पायुः । लोकक्षयकाम्यया । काम्यच्प्रत्ययान्ताद् धातोः स्त्रियामकारः–**'अ प्रत्ययात्'** [अ.सू.३.३.१०२] इति । तेन काम्या कामना । लोकक्षयकामनया न केवलम् । माहेश्वरं पदमपीच्छन् । लोकक्षयकाम्यया माहेश्वरं पदमिच्छन्नित्येकान्वयो वा । गिरिजया वरं प्राप्य तस्या एव द्रुह्यन् गिरिजापतित्वमिच्छन् तपश्चचार । ब्रह्माणं प्रतीत्यर्थादवगम्यते । अत एवानन्यवध्यम् । न तावद् ब्रह्मा हन्ति । नहि स्वात्मानं प्रति तपश्चरन्तं स्वयमेव हन्तुमुचितम् । ब्रह्मणो भूमाववताराभावान्न शक्यं च हन्तुम् । स्वप्राप्यपदगौरवान्न स्वरसतो वायुरपि हन्यात् । गिरिजया दत्तं वरं न गिरिजापतिरपि विजिघांसति । तस्माद् ब्रह्मपिता स्वयं गत्वा तं जघान । **'शूद्रयोनिप्रसूतोऽहं तप उग्रं समास्थितः । देवत्वं प्रार्थये राम स्वशरीरेण सुव्रत । न मिथ्याऽहं वदे भूप देवलोकजिगीषया'** [सृ.खं.३५.८४–५] इति पाद्मे । **'देवलोकजिगीषया'** इत्येतद् विवृतं भगवत्पादेन– 'लोकक्षयकाम्यया' इति । **'देवत्वं प्रार्थये'** इत्येतद् विवृतम्– 'इच्छन् माहेश्वरं पदम्' इति । देवलोकं विजित्य देवत्वं नामेन्द्रादप्युत्तमं हि देवत्वम् । सूचितं चैतत् **'तप उग्रम्'** इति । उग्रपदं प्रति तपः समास्थित इत्यर्थः । तस्यासुरत्वेन तत्तपसस्तामसत्वेनैव च तद्वधो नतु शूद्रत्वेन हेतुनेति भावः । एतदप्युक्तम्–**'परस्योत्सादनार्थाय तच्चाऽसुरमुदाहृतम्'**[३५.७५] इति, **'आसुरो**

श्वेतदत्तां तथा मालामगस्त्यादाप राघवः ।
अनन्नयज्ञकृच्छ्वेतो राजा क्षुद्विनिवर्त्तनम् ॥ २२ ॥

कुर्वन् स्वमांसैर्द्धात्रोक्तो मालां रामार्थमर्प्पयत्[१] ।
अगस्त्याय न साक्षात्तु रामे दद्यादयं नृपः ॥ २३ ॥

तथाशब्दः क्रियान्तरसमुच्चायकः । अनन्नयज्ञकृत् अन्नदानरहितयज्ञकृत् । श्वेतो राजा परलोके स्वमांसैः क्षुद्विनिवर्तनं कुर्वन् सुखेन क्षुद्विनिवर्तनोपायं पृष्टेन धात्रा रामार्थं मालामगस्त्याय देहीत्युक्तः रामार्थं रामाय दातुं मालामगस्त्यायार्पयत् । मालामगस्त्यव्यवधानेन रामाय दातुमुपदिशतो धातुरभिप्रायमाह–न साक्षदित्यादिना ॥ २२–६ ॥

ह्येष ते भावो नच मे त्वं द्विजो मतः' [३५.७७] इति च । रामायणेऽपि– 'देवत्वं प्रार्थये राम सशरीरो महा-यशः । न मिथ्याऽहं वदे राम देवलोकजिगीषया । शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थ तप उग्रं समास्थितम्' [उ.कां.७६.२–३] इति ॥ २०–१ ॥ मालामिति । रत्नमालामित्यर्थः । 'इदं चाऽभरणं सौम्य सुकृतं विश्वकर्मणा' [सृ.खं.३६.२६] इति पाद्मे । 'इदं चाऽभरणं सौम्य निर्मितं विश्वकर्मणा' [उ.कां.७६.३०] इति वाल्मीकीये । अनन्नयज्ञकृदिति । तथाहि पाद्मे–'अगस्त्य उवाच । पुरा त्रेतायुगे ह्यासीदरण्यं बहुविस्तरम्....... तत्राश्चर्यं मया दृष्टं सरः परमशोभितम्..... तत्राहमवसं रात्रिं नैदाघीं पुरुषर्षभ । प्रभाते पुनरुत्थाय सरस्तदुपचक्रमे । अथापश्यं शवमहमस्पृष्टरजसं क्वचित्.... अथापश्यं मुहूर्तात्तु दिव्यमद्भुतदर्शनम् । विमानं परमोदारं हंसयुक्तं मनोजवम्..... अथापश्यं नरं तस्माद् विमानादवरुह्य तु । शवमांसं भक्षयन्तं स्नात्वा रघुकुलोद्वह.... को भवान् वद सन्देहमाहारश्च विगर्हितः । त्वयेदं भुज्यते सौम्य किमर्थं क्व च वर्तसे ....श्वेत उवाच । पुरा वैदर्भको राजा पिता मे हि महायशाः.... तस्य पुत्रद्वयं राजन् द्वाभ्यां स्त्रीभ्यामजायत । अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान् सुरथोऽभवत्..... तत्राहं कारयन् राज्यं धर्मे चाऽसं समाहितः.... राज्येऽभिषिच्य सुरथं भ्रातरं तं नराधिपम् । इदं सरः समासाद्य तपस्तप्तं सुदारुणम्.... स्वर्गस्थमपि मां ब्रह्मन् क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम । अबाधेतां भृशं चाहमभवं व्यथितेन्द्रियः.... [पितामह उवाच] नादत्तं जायते तात श्वेत पश्य महीतळे । आग्रहाद् भिक्षमाणय भिक्षाऽपि प्राणिने पुरा । नहि दत्ता गृहे भ्रान्त्या मोहादतिथये तदा । तेन स्वर्गगतस्यापि क्षुत्पिपासे तवाऽधुना... यावद् वर्षशतं पूर्णं स्वमांसं खाद भो नृप । यदाऽऽगच्छति चागस्त्यः श्वेतारण्ये महातपाः । भगवानतिदुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद् विमोक्ष्यसे... ततः स्वर्गी स मां ज्ञात्वा दण्डवत् पतितो भुवि ... राजोवाच । आहारात् कुत्सिताद् ब्रह्मन् तारयस्वाद्य दुष्कृतात् ....भवान् मामनुगृह्णातु प्रतीच्छस्व प्रतिग्रहम् । इदमाभरणं सौम्य धारणार्थं द्विजोत्तम' [सृ.खं.३६.६२–१२४] इत्यादि । रामायणे चैत एव श्लोकाः पठ्यन्ते किञ्चित् पाठभेदेन । अर्पयत् । अडभावश्छन्दस्तुल्यताप्रदर्शनाय । आर्पयदित्येव वा पाठः ॥ २२–३ ॥

---

१. '–मर्पयेत् ।'

क्षुदभावमात्रफलदं न साक्षाद् राघवेऽर्पितम् ।
क्षुदभावमात्रमाकाङ्क्षन् मामसौ परिपृच्छति ॥ २४ ॥

व्यवधानतस्ततो रामे दद्याच्छ्वेत इति प्रभुः ।
मत्वा ब्रह्माऽदिशन्मालां प्रदातुं कुम्भयोनये ॥ २५ ॥

तामगस्त्यकरपल्लवार्पितां भक्त एष मम कुम्भसम्भवः ।
इत्यवेत्य जगृहे जनार्दनस्तेन संस्तुत उपागमत् पुरम् ॥ २६ ॥

अथ केचिदासुरसुराः सुराणका इत्युरुप्रथितपौरुषाः पुरा ।
ते तपः सुमहदास्थिता विभुं पद्मसम्भवमवेक्ष्य[1] चोचिरे ॥ २७ ॥

असुरव्यामोहनार्थं श्रीरामकृतसीतापरित्यागं वक्तुं कथान्तरमारभते– अथेति । तां कथामाह– केचिदित्यादिना ॥ २७–९ ॥

राघवे साक्षादर्पितं पत्रं पुष्पं फलं तोयं वा न क्षुदभावमात्रफलदम् । किन्तु महाफलम् । यथा शबरी वन्यानि फलानि साक्षात् समर्प्य मोक्षमाप । यथा वा कृष्णावतारे मालाकारः सुदामा मालाः समर्प्य । अर्पितं भगवानयं प्रीयतामिति भक्त्या प्रत्तम् । तेन कुब्जा गन्धं समर्प्यापि न मोक्षमाप । केवलं पुत्रमाप । तच्च महाफलं चीर्णमहातपा अगस्त्यो लभतामिति तस्मै प्रदातुमादिशत् । साक्षाद् दानमेव प्रदानम् । परिहारेच्छया पृच्छा परिपृच्छा । 'क्षुदभावमात्रफलदम्' इत्येकाक्षराधिको भुरिक्पादः । तेन साक्षादर्पितस्य फलाधिक्यमाह । 'क्षुदभावमात्रमाकाङ्क्षन्' इत्यपि नवाक्षरः पादः । तेन परिहारे कातर्यातिशयमाह । तदेव 'परिपृच्छति' इति स्फुटमाह । 'व्यवधानतस्ततो रामे' इति च नवाक्षरः पादः । अहो अक्षरव्यवधानेनात्र दानव्यवधानमभिनीय दर्शयतीव । **'आधिक्येऽधिकम्'** इति सूत्रं छन्दस्यक्षराधिक्येऽपि समानम् । कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्येति कुम्भयोनिः ॥ २४–२५ ॥ करपल्लवार्पिताम् । पल्लव इति विटप उच्यते । अगस्त्यो महाद्रुम इव । तस्य करौ विटपाविव । तत्र लग्ना माला विटपगतानि कुसुमानीवेति सुन्दरमुपमानम् । अथ पल्लव इति किसलयमुच्यते । करशाखाः किसलयानीव । सा माला किसलयवलयनिलीनानि प्रसूनानीवेति च । **'पल्लवः किसलये बिले विटपे'** इत्यभिधानम् । पुनःपुनर्जन्यतेऽत्रेति जनः संसारः । तमर्दयतीति जनार्दनः । एतेन मालां स्वीकृत्य अगस्त्यं जननमरणमालया मोचयामासेति मालार्पणस्य महाफलं सूचितम् । संस्तुतः भगवदवतारोऽयमिति विदितः, अत एव सम्यग् भक्त्या स्तुतः । **'त्वं मे बहुमतो राम गुणैर्बहुभिरुत्तमैः । अतिथिः पूजनीयश्च मम नित्यं हृदि स्थितः'** [उ.कां.७६.२६] इति, **'त्वं हि नारायणः श्रीमांस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । त्वं प्रभुः सर्वभूतानां पुरुषस्त्वं सनातनः'** [२९] इति चागस्त्यवचनं रामायणे ॥ २६ ॥ दुष्टनिग्रहप्रसङ्गेन प्राप्ताः सर्वाः कथा निरूप्याथेदानीं लवणासुरवधादपि पूर्ववृत्तं सीतापरित्याग-

---

१. '–मवेत्य चो–'

भूरिपापकृतिनोऽपि निश्चयान्मुक्तिमाप्नुम उदारसद्गुण ।
इत्युदीरितमजोऽवधार्य्य तत् प्राह च प्रहसिताननः प्रभुः ॥ २८ ॥

यावदेव रमया रमेश्वरं नो वियोजयथ सद्गुणार्ण्णवम् ।
तावदुच्चमपि दुष्कृतं भवन्मोक्षमार्ग्गपरिपन्थि नो भवेत् ॥ २९ ॥

इत्युदीरितमवेत्य तेऽसुराः क्षिप्रमोक्षगमनोत्सुकाः क्षितौ ।
साधनोपचयकाङ्क्षिणो हरौ शासति क्षितिमशेषतोऽभवन् ॥ ३० ॥

ताननादिकृतदोषसञ्चयैर्म्मोक्षमार्ग्गगतियोग्यतोज्झितान् ।
मैथिलस्य तनया व्यचालयन्मायया स्वतनुवा स्वमार्ग्गतः ॥ ३१ ॥

साधनोपचयकाङ्क्षिणः साधनसम्पत्तिमिच्छन्तः ॥३०॥ स्वतनुवा स्वस्वरूप(भूतया) मायया दुर्गया ॥३१॥

विडम्बनमाह– अथ केचिदिति । सुरया सुरापानव्यसनेन अणकाः गर्हिता इति सुराणका इति गदिताः । पद्मसम्भवमपि प्रीणयितुं समर्थमिति महत् । साक्षात्करणसमर्थमिति सुमहत् । तपःसन्तुष्टमागतं पद्मसम्भवमवेक्ष्य । अत्र कश्चन छन्दश्चमत्कारो भवति । प्रथमस्तावत् पादस्त्रयोदशाक्षरः । मञ्जुभाषिणी नाम च्छन्दः । सजसजाः गश्च हि मञ्जुभाषिणी । आद्याक्षरद्वयलोपे सैव रथोद्धता भवति रनरैर्लगाभ्यां च । एकादशाक्षरा अवशिष्टास्त्रयः पादा रथोद्धताबद्धाः । सेयमुद्धतभाषिणी । अपवादगर्भैर्मञ्जुप्रायैर्वचोभिरुद्धता लोकान् व्याकुलयामासुरित्युक्तं भवति । नूतनोऽयमाचार्यकृतश्छन्दस आविष्कारः ॥ २७ ॥ वरवरणेऽपि तेषां मौर्ख्यं मौढ्यं च दृष्ट्वा प्रहसिताननः । वरं वृत्वाऽपि नाऽप्स्यन्ति मुक्तिम्, अहो सुमहदपि तपो व्यर्थमासेति च विचिन्त्य प्रहसिताननः । परेषां मौर्ख्यप्रकाशनं हसितं प्रहसितम् ॥ २८ ॥ उदारसद्गुण इति चतुर्मुखस्तैः स्तुतः । तदुत्तरतया साकूतमाह–सद्गुणार्णवमिति । अस्मदादयः सद्गुणानां ह्रदा इवान्धव इव । स त्वर्णव इवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ क्षितौ तत्रापि भारतेऽभवन्, इयं हि साधनभूमिरिति, हरौ क्षितिं शासति अशेषतः सामस्त्येन । सर्वेऽपीत्येतत् ॥ ३० ॥ स्वतनुवा स्वरूपेण । स्वाधिष्ठिततया तनुस्थानीयया तामस्या परमाच्छादिकया माययेति च । तनुवेति वैदिकसम्प्रदायानुसरणम् । तथाच तनूशब्दस्य प्रतनानि रूपाणि । द्वितीयायाम्– तनूम्, तन्वम् । तृतीयायाम्– तन्वा, तनुवा । चतुर्थ्याम्– तन्वै, तन्वे । सप्तम्याम्–तन्वाम्, तन्वि । स्वमार्गतः । तेषां साधनमार्गो हि सम्प्रति स्वमार्गः । अस्वमार्गत इति वा । तमःसाधनं हि तेषां सहजः स्वमार्गः । **'परः स्वो हरिरुद्दाम इति नामचतुष्टयम् । विष्णोः'** इति दशमस्कन्धतात्पर्योदाहृतप्रकाशसंहितावचनात् स्वमार्गतो हरिमार्गत इत्यपि व्याचक्षते ॥ ३१ ॥

आज्ञयैव हि हरेस्तु मायया मोहितास्तु दितिजा व्यनिन्दयन् ।
राघवं[१] निशिचराहृतां पुनर्जानकीं जगृह इत्यनेकशः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मवाक्यमृतमेव कारयन् पातयंस्तमसि चान्ध आसुरान् ।
नित्यमेव सहितोऽपि सीतया [२]सोऽज्ञसाक्षिकमभूद् वियुक्तवत् ॥ ३३ ॥

तेन चान्धतम ईयुरासुरा यज्ञमाह्वयदसौ च मैथिलीम् ।
तत्र भूमिशपथच्छलान्नृणां दृष्टिमार्ग्गमपहाय सा स्थिता ॥ ३४ ॥

गुरुं हि जगतो विष्णुर्ब्रह्माणमसृजत् स्वयम् ।
तेन तद्वचनं सत्सु नानृतं कुरुते क्वचित् ॥ ३५ ॥

अनेकशः बहुवारम् ॥ ३२ ॥ अज्ञसाक्षिकमज्ञप्रत्यक्षानुसारेण ॥ ३३ ॥ तेन वियोजनेन । तत्र यज्ञे ॥३४॥ 'ब्रह्मवाक्यमृतमेव कारयन् सोऽज्ञसाक्षिकमभूद् वियुक्तवत्' इत्युक्तम् । कुतस्तद्वाक्यमृतं कर्तव्यमित्यतस्तत्र हेतुमाह–गुरुमित्यादिना । तेन तस्य गुरुत्वेन । सत्सु सज्जनविषये । तद्वचनं ब्रह्मवचनम् ॥ ३५–७ ॥

हरेस्तु मायया । जीवस्वभावानुगुणा हरेराज्ञा । तदाज्ञानुगुणा तु मायायाः प्रवृत्तिरिति प्रमेयविशेषं तुनाऽऽह । मोहितास्तु दितिजाः । स्वभावोऽयं दितिजानां यद् वस्तुयाथात्म्यस्य सर्वदाऽन्यथा ग्रहणमिति द्वितीयेन तुनाऽऽह । रावणाहृतां जानकीं जगृह इति राघवं विविधं विकृतवचोभिरनिन्दयन् अनिन्दन्नित्यर्थः । तद् यथा– गौः शकटं वाहयति । रामो राज्यमकारयत् । अक्षराधिक्येन च तेषां कुत्सातिशयमाह । अनेकश इति । अनेकैः कुत्सितवचोभिः । **'एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिनः । नगरेषु च सर्वेषु राजन् जनपदेषु च'** [उ.कां.४३.२०] इति वाल्मीकीये ॥ ३२ ॥ अज्ञसाक्षिकम्, अज्ञलोकदृष्टचनुसारेण । अज्ञाः साक्षिणो यथा स्युस्तथेति ॥ ३३ ॥ यज्ञं प्रति मैथिलीमाह्वयत् । भूमि-शपथच्छलात् । भूप्रवेशाख्यप्रतिज्ञाव्याजेन । तथाहि रामायणे–**'यथाऽहं राघवादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति । तथा शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत् तदद्भुतम् । भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनम-नुत्तमम् । तस्मिंस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् । स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयत् । तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातळम् । पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत्'** [उ.कां.९४.१४–२०] इत्यादि ॥ ३४ ॥ स्वयं जगद्गुरुर्विष्णुः स्वेच्छयैव स्वतनयं ब्रह्माणं जगतो गुरुमसृजद् व्यदधादित्यर्थः । तेन ब्रह्मणो जगद्गुरुत्वेन स्वयं सृष्टत्वेन

---

१. 'राघवो निशि–'

२. **'सोऽग्निसाक्षिक–'** । वे.ती. टीकायामपि तथैव पठ्यते– **'–अग्निसाक्षिकमग्निप्रत्यक्षानुसारेण'** इति । स्फुटं लिपिकृत्प्रमादः । वेदाङ्गतीर्थटीकानुसारी जनार्दनभट्टश्च **'अग्निसाक्षिकम्'** इत्येव पाठमङ्गीकृत्य व्याख्याति । अज्ञसाक्षिकमिति पाठान्तरमित्याह । तेन ज्ञायते प्रतनोऽयं प्रमाद इति ।

नासत्स्वप्यनृतं कुर्य्याद् वचनं पारलौकिकम् ।
ऐहिकं त्वसुरेष्वेव क्वचिद्धन्ति जनार्दनः ॥ ३६ ॥

निजाधिक्यस्य विज्ञप्त्यै क्वचिद् वायुस्तदाज्ञया ।
हन्ति ब्रह्मत्वमात्मीयमद्धा ज्ञापयितुं प्रभुः ॥ ३७ ॥

नान्यः कश्चित् तद्वराणां शापानामप्यतिक्रमी ।
अयोग्येषु तु रुद्रादिवाक्यं तौ कुरुतो मृषा ॥ ३८ ॥

एकदेशेन सत्यं तु योग्येष्वपि कदाचन ।
न विष्णोर्वचनं क्वापि मृषा भवति कस्यचित् ।
एतदर्थोऽवतारश्च[1] विष्णोर्भवति सर्वदा ॥ ३९ ॥

प्रविश्य भूमौ सा देवी लोकदृष्ट्यनुसारतः ।
रेमे रामेणावियुक्ता भास्करेण प्रभा यथा ॥ ४० ॥

तौ विष्णुवायू ॥ ३८–९ ॥ अथ प्रकृतमनुसरति–प्रविश्येति । प्रभा भास्करप्रभा यथा भास्करेणावियुक्ता तथा रामेणावियुक्ता ॥ ४०–३ ॥

हेतुना । नानृतं कुरुते क्वचित् । सत्सु शिष्येषु गुरोराशीर्वचनं मा मृषा भूदिति ॥ ३५ ॥ हन्ति वितथयति ॥ ३६ ॥ निजस्य सर्वाधिक्यस्य विज्ञप्त्यै जनार्दनो हन्ति । निजस्य सर्वजीवाधिक्यस्य विज्ञप्त्यै वायुरपि । तदपि तदाज्ञया जनार्दनाज्ञया । क्वचिद् वायुरपि ब्रह्मवचनं हन्ति विलङ्घयतीत्येतत् भाविब्रह्मत्वं अद्धा स्फुटं प्रकटयितुम् ॥ ३७ ॥ तस्य ब्रह्मणः वराणां शापानां वा । तौ विष्णुश्च वायुश्च ॥ ३८ ॥ एतदर्थः योग्येषु वचनपालनार्थोऽयोग्येषु तद्विघातार्थश्च । स्ववचनपालनार्थश्च । अवतारश्चेति चकारेणेदमाह– क्वचित् तदर्थमवतरति । क्वचिन्मूलरूपेणापि साधयतीति ॥ ३९ ॥ भास्करेण प्रभा यथा । रामायणेऽप्येतदेवं पठ्यते–**‘अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा यथा । विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा’** [यु.कां.१२१.१९] इति दहनं प्रति दाशरथिवचनम् । अनन्या नित्यावियुक्ता । **‘लक्ष्मीमनपगामिनीम्’** इति हि श्रुतिः । मेघावृताऽपि प्रभा यथा भास्करेणावियुक्ता ॥ ४० ॥

---

१. **‘–तारस्तु वि–’**

एवं रमालाळित[1]पादपल्लवः पुनः स यज्ञैश्च यजन्[2] स्वमेव ।
वराश्वमेधादिभिराप्तकामो रेमेऽभिरामो नृपतीन् विशिक्षयन् ॥ ४१ ॥

रामस्य दृश्या त्वन्येषामदृश्या जनकात्मजा ।
भूमिप्रवेशादूर्ध्वं सा रेमे सप्तशतं समाः ॥ ४२ ॥

एवंविधान्यगणितानि जनार्दनस्य रामावतारचरितानि तदन्यपुम्भिः ।
शक्यानि नैव मनसाऽपि हि तानि कर्तुं ब्रह्मेशशेषपुरुहूतमुखैः सुरैश्च ॥ ४३ ॥

तस्यैवमब्जभवलोकसमामिमां क्ष्मां कृत्वाऽनुशासत उदीक्ष्य गुणान् धरायाः ।
वैशेष्यमात्मसदनस्य हि काङ्क्षमाणा वृन्दारकाः कमलजं प्रति तच्छशंसुः ॥ ४४ ॥

आमन्त्र्य तैः सह विभुर्भगवत्प्रयाणं स्वीयाय सद्मन इयेष दिदेश चैव[3] ।
रुद्रं स्वलोकगमनाय रघूत्तमस्य सम्प्रार्थने स च समेत्य विभुं ययाचे ॥ ४५ ॥

तस्य रामस्य क्ष्मामनुशासतः ॥ ४४–५ ॥

अन्यैरदृश्यया रमया लाळितपादपल्लवः । लाळितं सेवितम् । लड उपसेवायाम् । किमिति यज्ञैः स्वमेव यजति? नृपतीन् विशिक्षयन्, विष्णुयागकर्मणि विशेषतः शिक्षयन् । तेन चाभितः सज्जनान् रमयन्नभिरामः । सौन्दर्यातिशयेन लोकमोहनश्च । वेदेन मुखतो विहितत्वमेव वरत्वमश्वमेधादीनाम् । **'दशवर्षसहस्राणि वाजिमेधानथाकरोत् । वाजपेयान् दशगुणांस्तथा बहुसुवर्णकान् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः । ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानाप्तदक्षिणैः'** [उ.कां.९९.९–१०] इति च ॥ ४१ ॥ **'नाक्षत्रमानगणितं त्रयोदशसहस्रकम्'** इति पूर्वोक्त्यनुगुणतयाऽवशिष्टानां सप्तशतवर्षाणां गतिमाह– रामस्य दृश्या । तथाच सप्तशताधिकान्येकादशसहस्रवर्षाणि रामो राज्यमकारयदित्यर्थः । **'सहस्रं च व्यतीयुर्वै वर्षाण्येकादश प्रभोः । तत्र नीचजनाच्छ्रुत्वा सीताया अपमाननम् । स्वां च निन्दां रजकतस्तां तत्याज रघूद्वहः'** [पा.खं. ५.४६] इति हि पाद्मे ॥ ४२ ॥ जनार्दनस्य रामनामा योऽवतारस्तत्र यानि चरितानि ॥ ४३ ॥ विशिष्यत इति विशेषो विशिष्टः । वैशेष्यमिति वैशिष्ट्यम् । काङ्क्षमाणाः । एष हि तेषां महान् स्वार्थः । वृन्दशः इय्रति गच्छन्तीति, जीववृन्दं नियन्तुमिय्रतीति वा वृन्दारकाः । वृन्दशोऽर्यन्ते ज्ञायन्त इति वा । स्वार्थे कः । ऋ गतौ । अत एव **'वृन्दारवृन्दसुवन्दित वन्दे'** इत्याचार्यप्रयोगः । तद् यथा रसेषु शृङ्गं प्राधान्यमियर्तीति शृङ्गारः । वैकाकरणास्तु मत्वर्थे आरकन्प्रत्ययेन वृन्दारकशब्दं व्युत्पादयन्ति । तथाहि वार्तिकम्– **'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः'**[अ.सू.५.२.१२२] इति ॥ ४४ ॥ वृन्दारकाणां रुद्रस्य च विभुश्चतुर्मुखः । इयेष ऐच्छत् । इषु इच्छायाम् । इष वा । इयेष च । अनन्तरमेव

---

१. **'–लालित–'** २. **'पुनश्च यज्ञैरयजत् स्व–'** ३. **'चाथ ।'** इति, **'चाऽशु ।'** इति च क्वचित् ।

एकान्तमेत्य रघुपेण समस्तकालो रुद्रो जगाद वचनं जगतो विधातुः ।
वैशेष्यमात्मभवनस्य[१] हि काङ्क्षमाणास्त्वामर्थयन्ति विबुधाः सहिता विधात्रा ॥ ४६ ॥

पुत्रस्तवेश कमलप्रभवस्तथाऽहं पौत्रस्तु पौत्रकवचो यदपि ह्ययोग्यम् ।
सम्भावयन्ति गुणिनस्तदहं ययाचे गन्तुं स्वसद्म नतिपूर्वमितो भवन्तम् ॥ ४७ ॥

'एकान्त(मेत्य रघुपेण) समस्तकालो रुद्रः' इत्यनेन क्वचित् ग्रन्थान्तरे कालो रामं स्वर्लोकगमनाय प्रार्थयामासेत्युक्तेऽपि सर्वसंहारकर्तृत्वात् रुद्र एव कालनामेत्युक्तं भवति ॥ ४ ६॥ ययाचे प्रार्थयामि ॥ ४७–९ ॥

सपदि दिदेश च । स्वतनयं रुद्रमेव दिदेश च । आग्रहपूर्वं प्रार्थनं सम्प्रार्थनम् । स च रुद्रोऽपि, सम्यग् विनयेन बद्धाञ्जलिरेत्य, कमलजस्यापि विभुं रामम् ॥ ४५ ॥ रघुपेण सह एक एवान्ते निकटे यत्र स्यात् तदेकान्तं रहस्यसन्दर्शनम् । जगतो विधातुर्विरिञ्चस्य । विधातेति पर्जन्योऽपि शास्त्रेषूच्यते । अतः 'जगतो विधातुः' इत्याह । यद्वा जगत इत्यपि ब्रह्मणो विशेषणम् । जगद् गतमस्मिन्निति जगद् वायुश्च ब्रह्मा च । ज्ञानिजगतोऽभिमतं वचनमिति वा । काङ्क्षमाणा अर्थयन्ति । यद्यपि काङ्क्षतिः परस्मैभाषः । अर्थयतिरात्मनेभाषः । तेन **'काङ्क्षन्तस्त्वामर्थयन्ते'** इति वक्तव्यम् । सत्यं तथा प्रयोगे वैयाकरणास्तुष्यन्ति । अथापि व्यत्यस्तभाषो भगवत्पादः । अर्थविशेषलाभाय चायं भवति । विबुधानां काङ्क्षया स्वभवनवैशेष्यमात्मलाभ इति शानच् । प्रार्थनं च सर्वलोकहितायेति परस्मैभाषा । अपि चानेन व्यत्यस्य प्रयोगेण वैयाकरणान् प्रबोधयतीवाऽचार्यः–**'काङ्क्षमाणः'** इति, **'प्रार्थयति'** इति च बहुलं किल कवयः प्रयुञ्जते । तेनोचितमुभयपदित्वमङ्गीकर्तुं प्रयोगशरणेन भवताऽपि' इति । तेन काङ्क्षन् काङ्क्षमाणः, काङ्क्षति, काङ्क्षते, प्रार्थयन्, प्रार्थयमानः, प्रार्थयति, प्रार्थयते इत्यादिकं सर्वमपि प्रयोगं साधु मन्यन्ते तत्ववादिनः । अन्ये तु मन्यन्ते–**'काङ्क्षमाण' इति न शानच् । किन्तु ताच्छील्ये चानश् । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्'** [अ.सू.३.२.१२९] **इति पाणिनिस्मरणात्'** इति । यत्तु माधवः **'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः'** इत्यादिप्रयोगस्य यथाकथाच साधुतां चिकथयिषन् विललाप–**''प्रार्थयन्तीत्यादि तु कृदन्तात् 'तत्करोति' इति णिचि नेयम्'** इति, तद् व्याकरणमुग्धस्य बालिश्यमित्यवश्यमुपेक्षणीयम् । ननु रामायणे कालनामा तापस आगत्य ययाचे इत्युक्तम् । तथाहि तद्वचनम्– **'कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत्'**[उ.कां. १०३.१] इति । **'मायासम्भावितो वीर कालः सर्वसमाहरः'**[१०४.२] इति च । तत् कथं 'रुद्रं दिदेश' इत्युच्यते? 'कालः सर्वसमाहारः' रुद्र एव किलेत्याह– समस्तकालो रुद्रः ॥ ४६ ॥ अहं तु पौत्रः । बालिशस्यापि पौत्रस्य अयोग्यमपि वचः, प्रियोऽयं शिशुकः पौत्र इति मानयन्ति गुणिनः । इतो भूलोकात् स्वसद्म गन्तुं ययाचे । याच इति पर्याप्तम् । अथापि ययाचे इत्याह । तेनाक्षरावृत्त्या सानुरोधं पौनःपुन्येन याच इत्याह । य याचे इति भिन्ने वा पदे । य सर्वज्ञ विष्णविति सम्बोधनम् । **'अकयप्रविसम्भूमसखहा विष्णुवाचकाः'** इति हि विदन्तो वदन्ति । 'अहंय+याचे'

---

१. **'–मात्मसदनस्य'**

यत्कार्य्यसाधनकृते विबुधार्थितस्त्वं प्रादुश्चकर्थ निजरूपमशेषमेव ।
तत् साधितं हि भवता तदितः स्वधाम क्षिप्रं प्रयाहि हर्षं[1] विबुधेषु कुर्वन् ॥ ४८ ॥

ओमित्युवाच भगवांस्तदशेषमेव श्रुत्वा रहस्यथ तनुस्त्वपरा हरस्य ।
दुर्वासनामयुगिहाऽगमदाशु राम[2] मां भोजय क्षुधितमित्यसकृद् ब्रुवाणा ॥ ४९ ॥

सिद्धं न देयमथ[3] साद्ध्यमपीति वाचं श्रुत्वाऽस्य वाक्समयजातमुरु स्वहस्तात् ।
अन्नं चतुर्ग्गुणमदादमृतोपमानं रामस्तदाप्य बुभुजेऽथ मुनिः सुतुष्टः ॥ ५० ॥

तृप्तो ययौ च सकलान् प्रति कोपयानः कश्चिन्न मेऽर्थितवरं प्रतिदातुमीशः ।
एवम्प्रतिज्ञक ऋषिः स हि तत्प्रतिज्ञां मोघां चकार भगवान् नतु कश्चिदन्यः ॥ ५१ ॥

चतुर्गुणं भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयगुणोपेतम् ॥ ५० ॥ सकलान् प्रति कोपयानश्च तृप्तो ययौ ॥ ५१ ॥

इति वा प्रतृण्णम् । अहमिति पदं मुख्यवाचकत्वेन यात्यत्रेत्यहंयो भगवान् । लोका मामहङ्कारमानित्वादहम्पदवाच्यं मन्यन्ते । वस्तुतस्तु नाहमहम् । किन्तु भवानेवेत्यर्थः । तेन नाहमिदं वदामि । किन्तु मयि स्थितो भवानेव मयैवं व्याहारयतीति च । यथाश्रुतार्थेऽपि न कोऽपि दोषः । सर्वेषु कालेषु **'छन्दसि लुङ्–लङ्–लिटः'**[अ.सू.३.४.६] इति हि वैयाकरणाः ॥ ४७ ॥ रामोऽपूर्णावतार इत्येके । तन्निरासायाऽह–अशेषमेव निजरूपं प्रादुश्चकर्थेति । अथच यदर्थं प्रादुश्चकर्थ तत् कार्यमशेषं साधितमेव हि । मूलरूपेण सहावताररूपमपि स्वधामनि दिदृक्षमाणेषु देवेषु हर्षं जनयन् । हर्षमिति देवानां पुलकोद्गममभिनीय दर्शयति ॥ ४८ ॥ दुःखेन वास्यत इति दुर्वासो दुर्वासा वा । दुष्करो वासोऽस्येति दुर्वासः । वस निवासे । निर्वक्ष्यति हि स्वयमेव– **'हरस्वरूपिणम् । सुदुःखवासनामकम्'** [१७.२३८] इति । दुष्टं वस्त्रं वस्त इति दुर्वासा इति वैयाकरणाः । वस आच्छादने । आश्वागमत् । आशु भोजयेति ब्रुवाणा ॥ ४९ ॥ चतुर्गुणम्, भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमिति चतुर्विधम् । भक्ष्यं यदास्वादविशेषाय खाद्यते– अपूपातिरसपोलिकादि । भोज्यं यत् प्राधानाहारतयाऽद्यते । सोपसेचनं भक्तम् । लेह्यं यच्चूष्यते चूतशर्कराखण्डादि । पेयं यत्पीयते क्षीरपानकादि । अथ रामेण दानक्षण एव । अथ बुभुजे कृत्स्नं बुभुजे । सुतुष्टः । भगवद्दत्तान्नाशनजनितं तोषमन्तर्मातुमप्रभवन् बहिरपि मुखविकासादिनाऽभिनन्दनवचसा चाभिव्यानगित्यर्थः । तथाच त्रिभिरपि करणैस्तोषाविष्करणं सुतोषः ॥ ५० ॥ कोपयानः कोपयमानः । अक्षरलोपेन कोपस्यापि लोपमाह । कोपं दर्शयति, न वस्तुतः कुप्यतीत्यर्थः । कुपधातुर्भासार्थो णिचमुत्पादयतीति वैया-

---

१. **'हर्षम्'** इति विश्लिष्य पठनीयम् । २. **'रामं माम्'** ३. **'देयमुत सा–'**

कुन्ती तु तस्य हि मुनेर्वरतोऽजयत् तु[१] रामः स कृष्णतनुवा स्वबलाज्जिगाय ।
तस्मिञ्छिवे प्रतिगते मुनिरूपके च याहीति लक्ष्मणमुवाच रमापतिः सः ॥ ५२ ॥

एकान्ते तु यदा रामश्चक्रे रुद्रेण संविदम् ।
द्वारपालं स कृतवांस्तदा लक्ष्मणमेव सः[२] ॥ ५३ ॥

यद्यत्र प्रविशेत् कश्चिद्धन्मि त्वेति वचो ब्रुवन् ।
तदन्तराऽऽगतमृषिं दृष्ट्वाऽमन्यत लक्ष्मणः ॥ ५४ ॥

कृष्णतनुवा कृष्णतन्वा कृष्णरूपेण । स्वबलाज्जिगाय । एतच्च 'स तान् समर्च्य केशवः प्रदाय चोरुमात्रकाः' (१७.२४१) इत्यत्रैवोक्तम् ॥ ५२ ॥ याहीत्युक्तौ कारणमाह– एकान्त इति । श्लोकद्वयस्य युगपत् सम्बन्धः । तथाच स लक्ष्मण इति सम्बन्धः ॥ ५३–६ ॥

करणाः । कोपयति कोपेन ज्वलतीत्यर्थः । तथाऽऽत्मानं भासयतीति च । भाषार्थ इति मैत्रेयः । सर्वत्र कोपेन यानमस्येति च कोपयानः । प्रतीक्ष्य दानं प्रतिदानम् । को नाम दुर्वाससोऽर्थितस्य प्रतीक्षाया ईष्टे ॥ ५१ ॥ कुन्ती तु तस्य मुनेर्वरतः । तथाहि कुन्तिभोजेन वरः स्वीकृतः । स्फुटमेतदुपरिष्टात्– **'तमाह राजा यदि कन्यकायाः क्षमिष्यसे शक्तितः कर्मकर्त्र्याः । सुखं वसेत्योमिति तेन चोक्तः'** [११.१४४] इति । न स जयः स्वाभाविकः । किन्तु वरलब्ध इति न भगवज्जयसदृश इति वैधर्म्यं तुनाऽऽह– 'अजयत्तु' इति । कृष्णतनुवा स्वबलाज्जिगाय । तथाच वक्ष्यति– **'स तान् समर्च्य माधवः प्रदाय चोरुमात्रकाः । ययौ च तैः समन्वितो वधाय साल्वपुत्रयोः'**[१७.२४१] इति । तस्मिन् दुर्वासोरूपे शिवे। मुनिरूपके कृतकमुनिरूपे पूर्वमागते च शिवे स्वस्थानं प्रति गते सति ॥ ५२ ॥ एकान्ते स्थाने । **'संवित् सम्भाषणे'** इत्यभिधानम् । द्वारपालं स कृतवांस्तदा लक्ष्मणमेव स इति । ननु कथमत्र तच्छब्दद्वयम्? स्वशिष्याणां शास्त्रव्युत्पत्तिपरीक्षार्थमेव भगवत्पाद एवमाह । स स राम इति । **'सारत्वात् स इति प्रोक्तः'** । तथाच सः सारभूतः, आनन्दरूपः बलस्वरूपः सर्वज्ञो वा, स रामः नियतं द्वारपालमपास्य भाविकार्यापेक्षया लक्ष्मणमेव द्वारपालं कृतवानित्यर्थः । एवं चैकोऽत्र तच्छब्दः, अपरः सशब्द इति । यद्वा **'एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे'** इतिवदन्तर्वाक्यन्यायेनात्र योजनेति च प्रतना मन्यन्ते । तथाचेयं वाक्ययोजना–**'यद्यत्र प्रविशेत् कश्चिद्धन्मि त्वेति वचो ब्रुवन् द्वारपालं स रामः कृतवांस्तदा लक्ष्मणमेव'** इत्येकं वाक्यम् । **'स लक्ष्मणः तदन्तराऽऽगतमृषिं दृष्ट्वाऽमन्यत'** इत्युत्तरं वाक्यमिति ॥ ५३–४ ॥

---

१. **'–यत् तं रामः'**
२. **'–णमेव च ।'** इति केचित् पठन्ति ।

दुर्वाससः प्रतिज्ञा तु रामं प्राप्यैव भज्यताम् ।
अन्यथा त्वयशो रामे करोत्येष मुनिर्ध्रुवम् ॥ ५५ ॥

राघवो घ्नन्नपि तु मां करोत्येव दयां मयि ।
इति मत्वा ददौ मार्ग्गं स तु दुर्वाससे तदा ॥ ५६ ॥

स्वलोकगमनाकाङ्क्षी स्वयमेव तु राघवः ।
इयं प्रतिज्ञा हेतुः स्यादिति हन्मीति सोऽकरोत् ॥ ५७ ॥

अत्यन्तबन्धुनिधनं त्याग एवेति चिन्तयन् ।
याहि स्वलोकमचिरादित्युवाच स लक्ष्मणम् ॥ ५८ ॥

इत्युक्तः स ययौ जगद्भवभयध्वान्तच्छिदं राघवं
ध्यायन्नाप च तत्पदं दशशतैर्य्युक्तो मुखाम्भोरुहैः ।
आसीच्छेषमहाफणी मुसलभृद् दिव्याकृतिर्ल्लाङ्गली
पर्य्यङ्कत्वमवाप यो जलनिधौ विष्णोः शयानस्य च ॥ ५९ ॥

हन्मीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह– स्वलोकेति । स्वलोकगमनाकाङ्क्षी तु, तस्यापि स्वलोकगमनाकाङ्क्षी ॥ ५७–८ ॥ इत्युक्तः स लक्ष्मणः ययौ । ध्यायन् नित्यमजस्रं[1] ययौ आप चेति सम्बन्धः । दशशतैर्मुखाम्भोरुहैर्युक्तः, दिव्याकृतिर्लाङ्गली मुसलभृत् यः शेषः महाफणी आसीत् । यश्च जलनिधौ शयानस्य विष्णोः पर्यङ्कत्वमवाप । तत्पदं तत्स्वरूपमाप च ॥ ५९ ॥

पूर्वं सिद्धमन्नं न देयम् । पश्चात् साध्यमपि न देयम् । किन्त्वशनसमकालजातमन्नं देयमिति मयाऽपेक्षितस्यान्नस्य दाता न क्वाप्यस्तीति दुर्वाससः प्रतिज्ञा तु । तुना अन्यैरशक्यभङ्गत्वमाह । करोति प्रथयति ॥ ५५ ॥ घ्नन्नपि तु । तस्य निग्रहोऽप्यनुग्रह एव, कोपोऽपि करुणैवेति तुनाऽऽह । स तु रामस्यान्तरङ्गभक्तः स लक्ष्मणः ॥ ५६ ॥ राघवस्तु यद्यद् भावि तत् सर्वं जानन् सत्यसङ्कल्पो राघवः । स्वस्य स्वीयस्य लक्ष्मणस्य च लोक स्वलोकः ॥ ५७ ॥ अत्यन्तबन्धुरतिनिकट-बन्धुः । **'अन्तः स्वरूपे निकटे'** इत्यभिधानम् । त्याग एव निधनमिति चिन्तयन् ॥ ५८ ॥ जगति संसारे भवन्तीति जगद्भवानि भयानि । तत्पदं तस्य मूलरूपम् । तदेवाऽह–दशशतैरित्यादि । दशशतैर्मुखैर्युक्तो महाफणी आसीत् ॥५९॥

---

१. एतेन **'ध्यायन्नाप च तत्पदं दशशतैर्नित्यं मुखाम्भोरुहैः'** इति वे.ती.सम्मतः पाठः स्यादिति सम्भाव्यते । अत एवोत्तरवाक्ये **'युक्तः'** इत्यध्याहारेण मूलं योजयतीव ।

अथ राघवः स्वभवनोपगतौ विदधे मतिं सह जनैरखिलैः ।
समघोषयच्च य इहेच्छति तत् पदमक्षयं सपदि मैत्विति सः ॥ ६० ॥

श्रुत्वा तु तद् य इह मोक्षपदेच्छवस्ते सर्वे समाययुरथाऽतृणमापिपीलम् ।
रामाज्ञया गमनशक्तिरभूत् तृणादेर्य्ये तत्र दीर्घभविनो नहि ते तदैच्छन् ॥ ६१ ॥

संस्थापयामास कुशं स्वराज्ये तैः साकमेव च लवं युवराजमीशः ।
संस्थाप्य वालितनयं कपिराज्य आशु सूर्य्यात्मजोऽपि रघुवीरसमीपमायात् ॥ ६२ ॥

अथाऽह वायुनन्दनं स राघवः समाश्लिषन् ।
तवाहमक्षगोचरः[1] सदा भवामि नान्यथा ॥ ६३ ॥

मा एतु मामायातु । इति समघोषयत् ॥ ६०–६१ ॥ तैः दीर्घभविभिः ॥ ६२–४ ॥

देवानामुपकाराय गमनम्, कार्यमुपसंहृत्य गमनं चोपगमनम् । उपपन्नं गमनमुपरिगमनं च । प्रत्यर्थे चोपः । भवनं प्रति गमनं च भवनोपगमनम् । य इच्छति स मा मामेत्विति स राघवः समघोषयत् जनान्तिकमघोषयत् ॥ ६० ॥ अपिधाय पिधाय वा शर्करादिकमस्मात् पील्यत इत्यपिपीलमेव पिपीलमाचक्षते । पील प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यपेरल्लोपः । पिपीलः पिपीला वा । **'शनैर्याति पिपीलकः'** इत्यभियुक्तप्रयोगः ॥ ६१ ॥ सम्प्रदायानुगुणं सन्ततिक्रमानुगुणं च स्थापयामास कुशावत्याम् । सम्प्रीत्या स्थापयामास । सन्तुष्य स्थापयामास । तैः दीर्घभविभिः प्रजाभूतैः । लवं च युवराजं कृत्वा श्रावस्त्यां संस्थापयामास । **'कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वत-रोधसि । कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता । श्रावस्तीति पुरी रम्या श्राविताऽथ लवस्य च'** [उ.कां.१०८.४] इति वाल्मीकीये । शत्रुघ्नश्च स्वपुत्रौ राज्ये संस्थाप्य राममेवानुवव्राज । **'सुबाहुं मधुरायां च वैदिशे शत्रुघातिनम्'** [९] इति च । **'अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः । निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः । चन्द्रकेतोः सुरुचिरं चन्द्रकान्तं निरामयम् । तद् वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः । तं च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् । अङ्गदीया पुरी रम्या ह्यङ्गदस्य निवेशिता । रमणीया सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टकर्मणा । चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य मल्लभूम्यां निवे-शिता । चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा'** [उ.कां.१०२.५–९] इति च । एवमङ्गदचन्द्रकेतू च राज्ये प्रतिष्ठाप्य रामः प्रतस्थे सह भरतशत्रुघ्नाभ्याम् । लक्ष्मणः पूर्वमेव गतः । मातरश्च पूर्वमेव मृता दृष्ट्वा रामं कृताश्व-मेधम् । संस्थापयामासेति प्रथमपादे इन्द्रवज्रा । ततः पादत्रये वसन्ततिलकेति अपूर्वेयमुपजातिरिन्द्रतिलका । इन्द्रवज्रा स्थापने स्थिरतामाह । वसन्ततिलका शीघ्रगामिना लयविन्यासेन प्रस्थाने सत्वरतामाह ॥ ६२ ॥ समाश्लिषन् समा-श्लिष्यन् । अक्षगोचरः । न केवलमक्षिगोचरः । किन्तु सर्वेन्द्रियव्यवहारगोचरः । अक्षाणीन्द्रियाणि । अक्षो व्यवहारः ।

---

१. **'–मक्षिगोचरः'** । क्वचित् कोशेषु च तथा ।

त्वया सदा महत् तपः सुकार्य्यमुत्तमोत्तमम् ।
तदेव मे महत् प्रियं चिरं तपस्त्वया कृतम् ॥ ६४ ॥

दशास्यकुम्भकर्ण्णकौ यथा सुशक्तिमानपि ।
जघन्थ न प्रियाय मे तथैव जीव कल्पकम् ॥ ६५ ॥

पयोब्धिमद्ध्यगं च मे सुसद्म चान्यदेव वा ।
यथेष्टतो गमिष्यसि स्वदेहसंयुतोऽपि सन् ॥ ६६ ॥

यथेष्टभोगसंयुतः सुरेशगायकादिभिः ।
समीड्यमानसद्यशा रमस्व मत्पुरः सदा ॥ ६७ ॥

तवेप्सितं न किञ्चन क्वचित् कुतश्चिदेव[1] वा ।
मृषा भवेत् प्रियश्च मे पुनःपुनर्भविष्यसि ॥ ६८ ॥

तथैव मत्प्रियायैव । त्वज्जीवनमपि मम प्रियमिति भावेन ॥ ६५ ॥ स्वदेहसंयुतः इदानीन्तनमानव[2]देहसंयुतः सन्नपि ॥ ६६–७२ ॥

'अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे' इति, **'अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके'** इति चाभिधानम् । अन्यथा अगोचरः कदाऽपि न स्याम् ॥ ६३ ॥ मनुष्याणां तपः । ऋषीणामुत्तमं तपः । देवानामुत्तमोत्तमम् । वायोरुत्तमोत्तमं महत्तपः । सुकार्यं मुख्यकार्यम् । सर्वाधिकं कार्यम् ॥ ६४ ॥ त्वत्पुरतः क्षुद्रौ रावणकुम्भकर्णौ । त्वं त्वपारशक्तिमान् । तव तद्वधो नाम मक्षिकापोथः । अथ लङ्कां जगन्थ । तावभिजगन्थ । अथापि न जघन्थ । तदिदं भगवत्प्रियानुसरणं नाम । यथा यस्मात् । तथा तस्मादेव कल्पकालं जीव । कल्पजीवनमप्यल्पं तव । प्रळयेऽपि प्रतिभातपरावरस्य ॥ ६५ ॥ अनेन स्वदेहेन हनुमद्रूपेण अणुकवानररूपेण वा नररूपेण वा यत्रकुत्रापि यथाकथाच यथेष्टतः । पयोब्धिमध्यगं ममाक्षयं सुखमयं सद्म श्वेतद्वीपमपि । अन्यदनन्तासनं वैकुण्ठमेव वा । एवकारेण तस्य न किञ्चिद्दुर्गममित्याह । वक्ष्यति हि–**'विष्णोः समस्तसद्मनि'** [१२१] इति ॥ ६६ ॥ सुरेशगायका गन्धर्वाः । आदिना मानुषा गायकाः अप्सरआदयश्च । **'सुचरित चरितं भाति गन्धर्वगीतं प्रत्येकं देवसंसस्त्वपि तव भगवन् नर्तितद्योवधूषु'** इति हि पण्डिताचार्यः । सङ्गीतेन सहेड्य-मानं समीड्यमानं सत् अत्युक्तिरहितं निष्कळङ्कं यशः ॥ ६७ ॥ कर्मणिकर्मणि प्रतिवारं पुनःपुनरधिकमधिकं प्रियो भविष्यसि ॥ ६८ ॥

---

१. **'क्वचित् कदाचिदेव'**

२ **'–वानरदेह–'** इति पाठः साधीयान् ।

इतीरितो मरुत्सुतो जगाद विश्वनायकम् ।
विधेहि पादपङ्कजे तवेश भक्तिमुत्तमाम् ॥ ६९ ॥

सदा प्रवर्द्धमानया तया रमेऽहमञ्जसा ।
समस्तजीवसञ्चयात् सदाऽधिका हि मेऽस्तु सा ॥ ७० ॥

नमोनमो नमोनमो नतोऽस्मि ते सदा पदम् ।
समस्तसद्गुणोच्छ्रितं नमामि ते पदं पुनः ॥ ७१ ॥

इतीरिते तथेति तं जगाद पुष्करेक्षणः ।
जगाम धाम चाऽत्मनस्तृणादिना[१] सहैव सः ॥ ७२ ॥

खगा मृगास्तृणादयः पिपीलिकाश्च गर्दभाः ।
तदाऽऽसुरुत्तमा यतो नृवानरास्तु किम्पुनः ॥ ७३ ॥

सदैव रामभावनाः[२] सदा सुतत्ववेदिनः ।
यतोऽभवंस्ततस्तु ते ययुः पदं हरेस्तदा ॥ ७४ ॥

उत्तमाः उत्तमदिव्यदेहाः ॥ ७३ ॥ ननु ज्ञानादेव मुक्तिरिति श्रुतेः कथमेषां ज्ञानरहितानां मुक्तिप्राप्तिरित्यत आह—सदैवेति । रामभावनात् रामस्य ध्यानात् । सुतत्ववेदिनः सुतत्वज्ञानिनः ॥ ७४—६ ॥

विश्वस्य जगतः, विश्वस्य वायोरपि ब्रह्मणोऽपि नायकम् ॥ ६९ ॥ समस्तजीवसञ्चयगताया भक्तेरप्यधिका भक्तिः ॥ ७० ॥ पदं पदनीयम्, पदं स्वरूपम् । ते असदापदम् इति च प्रतृण्णम् । असतामापद् येन तादृशं पदम् । सद्भिः आ समन्तात् पदनीयमिति सदापदमिति वा । सद्भिरापनीयं सदापं स्वरूपसुखं ददातीति वा । ॥ ७१ ॥ तृणादिना मुक्तियोग्यजीवसञ्चयेन ॥ ७२ ॥ खगा अन्तरिक्षचराः । मृगा वनचराः । गर्दभा इति ग्राम्याः पशव उपलक्ष्यन्ते । तृणादय इति स्थावराः, लतावृक्षादयः पादपजातयः । पिपीलिका इति क्षुद्रकीटसामान्यम् । तस्यान्तस्यां जातावत्यन्तनिकृष्टा अपीति दर्शयितुं वृक्षादय इत्यनुक्त्वा तृणादय इत्याह । गावोऽश्वा इत्यनुक्त्वा गर्दभा इत्याह । स्वस्वमुक्तियोग्यसाधनसम्पूर्त्या जितभवबन्धतयोत्तमाः । देवांशसम्भवा वानराः किं पुनः ॥ ७३ ॥ सदा रामं मनसा भावयन्तीति रामभावनाः । दैवेन

---

१. **'तृणादिभिः स–'** इति क्वचित् ।

२. **'रामभावनात्'** । वे.ती.पाठोऽपि तथा ।

स तैः समावृतो विभुर्य्ययौ दिशं तदोत्तराम् ।
अनन्तसूर्य्यदीधितिर्दुरन्तसद्गुणार्ण्णवः ॥ ७५ ॥

सहस्रसूर्य्यमण्डलज्वलत्किरीटमूर्द्धजः ।
सुनीलकुन्तळावृतामितेन्दुकान्त[१]सन्मुखः ॥ ७६ ॥

सुरक्तपद्मलोचनः सुविद्युदाभकुण्डलः ।
सुहासविद्रुमाधरः समस्तवेदवाग्रसः ॥ ७७ ॥

दिवाकरौघकौस्तुभप्रभासकोरुकन्धरः ।
सुपीवरोन्नतोरुसज्जगद्धरांसयुग्मकः ॥ ७८ ॥

समस्तवेदवाग्रसः । रसा रसना । समस्तवेदवाचः रसायां यस्य स तथोक्तः ॥ ७७–८ ॥

भागधेयेन सहिताः सदैवाः भाग्यशालिनः, अत एव रामभावना इति वा । सर्वोत्तमं तत्वं सुतत्वम् । तत्वानां सम्यग् वेदिनश्च । स्वतन्त्रं तत्वं स्वतन्त्रत्वेन परतन्त्राणि च परतन्त्रत्वेन विदन्तः । असुतत्ववेदिन इति च प्रतृण्णम् । असुतत्वं प्राणतत्वं हनुमदाख्यम् । तदपि वेदयन्तः । हरेर्दैवत्वेन वायोश्च गुरुत्वेन ज्ञानं हि मोक्षसाधनम् ॥ ७४ ॥ न विद्यतेऽस्यान्त इति दुरन्तः । अनन्तत्वादेव । दुष्टानां दुरन्तहेतुश्च ॥ ७५ ॥ अमितेन्दुवत् कान्तं सत् निष्कलङ्कं च मुखमस्य । लसन्मुखो वा सन्मुखः । किरीटं सूर्यमण्डलति । तदधस्तात् मुखमिन्दुमण्डलति । लोके सूर्यमण्डलेन विहतप्रभमदृश्यं चन्द्र-मण्डलं भवति । इह तु सूर्यमण्डलमप्यतिशय्य शोभते चन्द्रमण्डलम् । अपि च लोके यदा सूर्यस्तदा न चन्द्रः, नापि निशा । इह तु सर्वसमाहारः– उपरि किरीटाख्यः सूर्यः । अधो वदनाख्य इन्दुः । मध्ये कुन्तलाख्यं तम इत्यद्भुतमेतद् ॥ ७६ ॥ सुरक्तमीषद्रक्तम्, सु सदा स्फुरती, न विद्युदिव क्षणप्रभे, अथापि प्रभया विद्युदाभे मकरकुण्डले अस्य । सुहासो मन्दहासोपेतः । विद्रुमः किसलयः प्रवाळो वा । ‘ಹವಳ’ इति भाषायाम् । समस्तवेदवाचां रसः मुख्यार्थः । वेदवाचः स्वयमेव रसयति आस्वादयति च । **‘इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चन’** इति स्मरणात् । आदिकवये ब्रह्मणे स्वयं व्याख्यानेन रसयति च । अथ च प्रायपाठानुगुण्यायेत्थमपि व्याख्येयम्– समस्त-वेदवाचः रसायां रसनायामस्येति ॥ ७७ ॥ दिवाकरौघ इव कौस्तुभः । तस्यापि प्रभासिका उरुः मांसला च कन्धराऽ-स्य । **‘सन्ततं चिन्तयेत् कण्ठं भास्वत्कौस्तुभभासकम् । वैकुण्ठस्याखिला वेदा उद्गीर्यन्ते यतोऽनिशम्’** इति च । **‘कन्धरो वारिवाहे स्याद् ग्रीवायां कन्धरा मता’** इत्यभिधानम् । सुवृत्तपीवरोन्नतोरुः । सत्यजगद्धरांसयुग्मकः । जगद्धरणमस्य नाऽयासाय । किन्तु लीलेयमानन्दमयीत्याह–युग्मक इति ॥ ७८ ॥ शत्रुभीषणतया शोभनम्, लोक-

---

१. **‘–कुन्तलावृतामितेन्दुकान्तिस–’**

सुवृत्तदीर्घपीवरोल्लसद्भुजद्वयाङ्कितः ।
जगद् विमथ्य सम्भृतः शरोऽस्य दक्षिणे करे ॥ ७९ ॥

स्वयं स तेन निर्म्मितो हतौ[1] मधुश्च कैटभः ।
शरेण तेन[2] विष्णुना ददौ च लक्ष्मणानुजे ॥ ८० ॥

स शत्रुसूदनोऽवधीन्मधोः सुतं रसाह्वयम् ।
शरेण येन चाकारोत् पुरीं च माधुराभिधाम् ॥ ८१ ॥

समस्तसारसम्भवं शरं दधार तं करे ।
स वामबाहुना धनुर्दधार शार्ङ्गसञ्ज्ञितम् ॥ ८२ ॥

जगद् विमथ्य अचेतनं जगत् सर्वं मथित्वा सर्वपदार्थेषु योयः सारस्तं दध्नो नवनीतवदुद्धृत्य सम्भृतः निर्मितः शरः अस्य दक्षिणे करे, अस्तीति शेषः ॥ ७९ ॥ निर्मि(तः केन कुत्र) इत्यत आह—स्वयमिति । स शरः तेन विष्णुना स्वयमात्मना निर्मितः । विष्णुना तेन शरेण करणेन मधुर्हतः । कैटभश्च हतः । तं लक्ष्मणानुजे ददौ च, राम इति शेषः ॥ ८० ॥ माधुराभिधां पुरीं चाकरोत् । लवणं हत्वेति शेषः ॥ ८१–४ ॥

लोचनहारितया सुन्दरम्, वृत्तं दीर्घं पीवरम्, उल्लसत् जगद्रक्षायां नित्योल्लासं च भुजद्वयम् । सम्भृतः मथनजं सारं सङ्गृह्य निर्मितः ॥ ७९ ॥ स शरः स्वयं तेन भगवता निर्मितः । तेनैव शरेण करणेन मधुः कैटभश्च भगवता विष्णुना हतौ । यं च ददौ लक्ष्मणानुजाय शत्रुघ्नाय । ननु भरतोऽपि लक्ष्मणानुजः । सत्यं लक्ष्मणानुजः । अथापि प्रसङ्गबलाच्छत्रुघ्न इति गम्यते । एकमातृकत्वाच्च । शत्रुघ्न एव हि लक्ष्मणमनु जातः सुमित्रायाम् । 'शत्रुसूदनः' इत्युत्तरश्लोके परामर्शाच्च ॥ ८० ॥ स शत्रुसूदनः शत्रुघ्नः । रसाह्वयं लवणाह्वयम् । पाककर्मणि लवणो हि रसानां रसतम इति लवणाह्वयं रसाह्वयमाह । **'शृङ्गारादिषु नवसु च लवणादिषु षट्सु पारदे रागे । निर्यासवीर्यगुणधातुविषघृतादौ रसः प्रोक्तः'** इति हलायुधः । येन शरेणावधीत् । येन च पुरीं माधुराभिधामन्वर्थामकरोत् । लवणासुरविनाशेन माधुर्यं निष्पाद्य । शत्रून् लुनातीति लवणः । लूञ् छेदने । शब्दस्वाभाव्याण्णत्वम् । अङ्गणमितिवत् । मधु माधुर्यमस्त्यस्यामिति मधुरा पुरी । **'उषि-सुषि-मुष्क-मधो रः'** [अ.सू.५.२.१०७] इति मत्वर्थे रः प्रत्ययः । मथ्नाति शत्रून्, मारयतीति वा मधुर्लवणपिता । वैयाकरणास्तु **'मन्यत इति मधुः , उः प्रत्ययः, धश्चाऽदेशः'** इति मन्यतेर्मधुशब्दं मन्यन्ते ॥ ८१ ॥ करे दक्षिणे । शार्ङ्गपदनिष्पत्तिः पूर्वमुदिता [३.७६] ॥ ८२ ॥

---

१. **'हतो–'** । वे.ती.पाठोऽपि तथा । २. **'शरेण येन'**

उदारबाहुभूषणः शुभाङ्गदः सकङ्कणः ।
महाङ्गुलीयभूषितः सुरक्तसत्कराम्बुजः ॥ ८३ ॥

अनर्घ[1]रत्नमालया वनाख्यया च मालया । १
विलासिविस्तृतोरसा बभार च श्रियं प्रभुः ॥ ८४ ॥

स भूतिवत्सभूषणस्तनूदरे वलित्रयी ।
उदारमद्ध्यभूषणो लसत्तटित्प्रभाम्बरः ॥ ८५ ॥

करीन्द्रसत्करोरुयुक् सुवृत्तजानुमण्डलः ।
क्रमाल्पवृत्तजङ्घकः सुरक्तपादपल्लवः ॥ ८६ ॥

लसद्धरिन्मणिद्युती रराज राघवोऽधिकम् ।
असङ्ख्यसत्सुखार्ण्णवः समस्तशक्तिसत्तनुः ॥ ८७ ॥

भूतिवत्सः श्रीवत्सः ॥ ८५–७ ॥

बाहुभूषणं भुजकीर्त्यादि बाहुमूले यद् ध्रियते । बाहुमध्ये शुभाङ्गदः । बाह्वग्रे सकङ्कणः । करशाखास्वङ्गुलीयकानि । महान्ति अनर्घाणि । ईषद्रक्तं सल्लक्षणं च कराम्बुजम् ॥ ८३ ॥ वननीया माला वनमाला । तदाह– वननीयत्वाद् वनाख्ययेति । आजानु लम्बिन्या तुळसीमालया । **'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता'** इति ह्यभिदधति । विलासि मनोहरं लीलामयं च ॥ ८४ ॥ वत्स इति तनय उच्यते । वत्स इति तर्णक उच्यते । वत्समिति वक्ष उच्यते । भूतिर्लक्ष्मीः वत्सभूषणं वक्षसि लक्षणभूता यस्य । भूतिवत्सः श्रीवत्सः भूषणं यस्येति वा । श्रीवत्सो नाम माहात्म्यद्योतको वक्षसि दक्षिणस्तनपार्श्वे रोमावर्तविशेष इति वदन्ति । भृगोः पदाघातजो रेखाविशेष इत्यन्ये । तथाहि भागवते भृगुं प्रति भगवद्वचनम्– **'अद्याहं भगवन् लक्ष्म्या आसमेकान्तभाजनम् । वत्स्यत्युरसि नो भूतिर्भवत्पादहतांहसि'** [१०.९३.१२] इति । मध्यभूषणं कटिशृङ्खलम् । उदारमनर्घम् । लसत् चक्षुर्विकासजननम्, न विद्युदिव चक्षुर्निरोधनम्, अथापि तटित इव प्रखरा भा दीप्तिर्यस्य तादृशमम्बरं यस्य । **'जाम्बूनदाम्बराधारम्'** इति स्वयमेवाऽहान्यत्र । ताटयतीति तटित् । तट आघाते । वैयाकरणास्तु **'तड आघाते'** इति पठन्ति । तेन ताडयतीति तडितमाहुः । ताडकामिव ताटकाम् ॥ ८५ ॥ करीन्द्रस्य सन् दीर्घश्च पीवरश्च वृत्तश्च यः करः शुण्डादण्डः, तदाभाभ्यामूरुभ्यां युक्तः ॥ ८६ ॥ हरिन्मणिर्मरतकम् । सत् दुःखासम्भिन्नं सुखम् । समस्तशक्तिमयी सती जननादिदोषदूरा तनुरस्य ॥ ८७ ॥

---

१. **'अनर्घ्य–'**

ज्ञानं नेत्राब्जयुग्मान्मुखवरकमलात् सर्ववेदार्थसारां-
स्तन्वा ब्रह्माण्डबाह्यान्तरमधिकरुचा भासयन् भासुरास्यः ।
सर्वाभीष्टाभये च स्वकरवरयुगेनार्थिनामादधानः
प्रायाद् देवाधिदेवः स्वपदमभिमुखश्चोत्तराशां विशोकाम् ॥ ८८ ॥

दध्रे च्छत्रं हनूमान् स्रवदमृतमयं पूर्णचन्द्रायुताभं
सीता सैवाखिलाक्ष्णां विषयमुपगता श्रीरिति ह्रीरथैका ।
द्वेधा भूता दधार[1] व्यजनमुभयतः पूर्णचन्द्रांशुगौरं
प्रोद्यद्भास्वत्प्रभाभा सकलगुणतनुर्भूषिता भूषणैः स्वैः ॥ ८९ ॥

अर्थिनां ज्ञानाद्यर्थिनां नेत्राब्जयुग्मादिकात् ज्ञानादिकमादधानः ॥ ८८ ॥ सा इयत्कालमदृश्या सती । एकैव सीता ॥ ८९–९१ ॥

नेत्राब्जयुग्मात् कटाक्षपातमात्रेण सतां ज्ञानमार्गं भासयन् प्रकाशयन् । मुखकमलाद् वेदार्थसारान् भासयन् । ज्ञानं वेदार्थसारांश्चार्थिनामादधान इति वाऽन्वयः । अधिकरुचा तन्वा विश्वमन्तर्बहिश्च भासयन् । अभीष्टाभये वराभयमुद्रे कराभ्यां दधानः अर्थिनामभीष्टमभयं चाऽदधानः विदधानः ॥ ८८ ॥ श्रीरिति ह्रीरिति च लक्ष्मीधरे । एका सती अथ रामप्रायणे द्वेधा भूता । विधार्थे, एकस्यानेकीकरणार्थे वा धाप्रत्यये द्विधेति रूपं भवति । धाप्रत्ययस्य पुनरेधजादेशे द्वेधेति रूपं सम्पद्यते । तथाच पाणिनिः–**'एधाच्च'** [अ.सू.५.३.४६] इति । प्रोद्यतो भास्वतः प्रभेव आभा शोभा यस्याः । प्रोद्यद्भास्वत्प्रभेति भिन्नं वा पदम् । आभातीत्याभा ज्ञानानन्दमयी । भ आनन्दे । भ ज्ञाने । 'भासकलगुणतनुः' इत्येकं वा पदम् । भा कान्तिः ज्ञानानन्दादयः सकलगुणाश्च यस्यास्तनुः । स्वैः इतरासाधारणैः । देवतामयत्वात् । स्कान्दे च– **'रामस्य सव्यपार्श्वे तु सपद्मा श्रीः समाश्रिता । दक्षिणे ह्रीर्विशालाक्षी व्यवसायस्तथाऽग्रतः । नानाविधा-युधान्यत्र धनुर्ज्याप्रभृतीनि च । अनुव्रजन्ति काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः । वेदो ब्राह्मणरूपेण सावित्री सव्य-दक्षिणे । ओङ्कारोऽथ वषट्कारः सर्वे रामं तदाऽव्रजन्'** [वै.खं. अयो.मा. ६.१३६–८] । किञ्चिद् व्यत्यासेन रामायणे चैतत् पठ्यते–**'रामस्य दक्षिणे पार्श्वे सपद्मा श्रीरुपाश्रिता । सव्ये तु ह्रीर्महादेवी व्यवसायस्तथाऽग्रतः । शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतमुत्तमम् । तथाऽऽयुधानि ते सर्वे ययुः पुरुषविग्रहाः । वेदा ब्राह्मणरूपेण गायत्री सर्व-रक्षिणी । ओङ्कारोऽथ वषट्कारः सर्वे राममनुव्रताः'** [उ.कां.१२२.६–८] इत्यादि । शङ्खस्य सर्वतीर्थमयत्वं वरत्वम् । नित्यपूजाङ्गत्वं च । शत्रून् हतवानिति शत्रुहा शत्रुघ्नः । **'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्'** [अ.सू.३.२.८०] इति तु सापवादं

---

१. 'भूत्वा दुधाव व्य–'

साक्षाच्चक्रतनुस्तथैव भरतश्चक्रं दधद् दक्षिणे-
नाऽयात् सव्यत एव शङ्खवरभृच्छङ्खात्मकः शत्रुहा ।
अग्रे ब्रह्मपुरोगमाः सुरगणा वेदाश्च सोङ्कारकाः
पश्चात् सर्वजगज्जगाम रघुपं यान्तं निजं धाम तम् ॥ ९० ॥

तस्य सूर्य्यसुतपूर्ववानरा दक्षिणेन मनुजास्तु सव्यतः ।
रामजन्मचरितानि तस्य ते कीर्त्तयन्त उचथैर्द्रुतं ययुः ॥ ९१ ॥

गन्धर्वैर्गीयमानो विबुधमुनिगणैरब्जसम्भूतिपूर्वै-
र्वेदोदारार्थवाग्भिः प्रणिहितसुमनः[१] सर्वदा स्तूयमानः ।
सर्वैर्भूतैश्च भक्त्या स्वनिमिषनयनैः कौतुकाद् वीक्ष्यमाणः
प्रायाच्छेषगरुत्मदादिकनिजैः संसेवितः[२] स्वं पदम् ॥ ९२ ॥

प्रणिहितसुमनाः अभिवृष्टपुष्पः ॥ ९२–३ ॥

वचः । पितृहा, मातृहा, अमित्रहा, मधुहा, वीरहेत्यादीनामब्रह्मभ्रूणवृत्रेष्वपि क्विबन्तानां दर्शनाद् बहुलं वेदषु च वैदिकेषु च । अतोऽनुपदमेव सूत्रयामास–**‘छन्दसि बहुलम्’** [८८] इति । तस्मात् सुष्ठूक्तं परमवैदिकेनाऽचार्येण शत्रुहेति । सोङ्कारकाः । अल्पार्थे कन् । अत्यल्पमेतदेकमक्षरं योऽयमोङ्कारः, अथापि सर्ववेदार्थसार इति प्रीत्यतिशये च । शब्दतोऽल्पमर्थतोऽनल्पमित्येतत् । ओमि पररूपम् । **‘ओमाङोश्च’** [अ.सू.६.१.९५] इति । तमवसितावतार-रूपम् ॥ ८९–९० ॥ ते तं निजं धाम यान्तं भगवन्तमनुगताः, तस्य देवाधिदेवस्य अस्मिन् रामजन्मनि रामावतारे यान्याचरितानि तानि उचथैः उक्थैः मन्त्रवचनैः कीर्तयन्तः । **‘एता ते अग्न उचथानि वेधो जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च’**[१.७३.१०] इत्यृग्वेदे । तस्यैव रामजन्मनः स्वैः स्तूयमानस्य दक्षिणेन सव्यतश्च द्रुतं ययुः । मनुजास्तु न वानरा इव देवांशाः, किन्तु केवलं मनुजा इति तुनाऽऽह । अत एव सव्यतो ययुः ॥ ९१ ॥ गन्धर्वैर्गीयमान इति । नखस्तुतौ तावत् पान्त्वस्मानिति शार्दूलविक्रीडितेन प्रस्तूय श्रीमत्कण्ठीरवास्येति स्रग्धरयोपसञ्जहार । अत्र पुनर्गन्धर्वैर्गीयमान इति स्रग्धरया प्रस्तूय तुरीयचरणे शार्दूलविक्रीडितेनोपसञ्जहारेत्यपूर्वेयं छन्दःसंसृष्टिः । पुराणदर्शितश्चायं पन्थाः । तथाहि पाद्मे– **‘वाराहः पुनरेव युद्धकुशलः संवाञ्छते सङ्गरं तुण्डाग्रेण सुतीक्ष्णदन्तनखरैः क्रुद्धो धरां क्षोभयन् । हुङ्कारोच्चारगर्वात्**

---

१. **‘प्रणिहितसुमनाः’** । इति वे.ती.पाठोऽपि तथेति भाति । २. **‘–सेवितं स्वम्’**

ब्रह्मरुद्रगरुडैः सशेषकैः प्रोच्यमानसुगुणोरुविस्तरः ।
आरुरोह विभुरम्बरं शनैस्ते च दिव्यवपुषोऽभवंस्तदा ॥ ९३ ॥

अथ ब्रह्मा हरिं स्तुत्वा जगादेदं वचो विभुम् ।
त्वदाज्ञया मया दत्तं स्थानं दशरथस्य हि ॥ ९४ ॥

मातॄणां चापि तल्लोकस्त्वयुताब्दादितोऽग्रतः ।
अनर्हायास्त्वयाऽऽज्ञप्ता कैकेय्या अपि सद्गतिः ॥ ९५ ॥

सूत्वा तु भरतं नैषा गच्छेत निरयानिति ।
तथाऽपि सा यदावेशाच्चकार त्वय्यशोभनम् ॥ ९६ ॥

अथ स्वस्थानप्राप्त्यनन्तरम् ॥ ९४ ॥ इतः वर्तमानकालात् अयुताब्दादग्रतः पूर्वम् । तल्लोकः दशरथलोकः ॥ ९५–८ ॥

प्रहरति विमलं भूपतिं तं च राजन् ज्ञात्वा विष्णुपराक्रमं मनुसुतस्त्वानन्दरोमाञ्चितः' [भू.खं.४३.३६] इति । वेदानां महार्थाभिर्वाग्भिः करणैः विबुधमुनिगणैः स्तूयमानः । सुमना इत्याकारान्तं पदम् । प्रणिहिताः प्रवृष्टाः सुमना यस्मिन्निति । सान्तं क्रियाविशेषणं वा । 'प्रणिहितसुमनाः' इति पाठे स्पष्टोऽर्थः । तथाच त्रयी गतिः–सुमनेति, सुमना इति, नित्यबहुवचनत्वे सुमनस इति । सुष्ठु मन्यन्तेऽनया, आभिर्वा । सुचिरमनिमिषनयनैः । विस्मृतनिमेषैः । कुतः? कौतुकाद् विस्मयात् । शेषगरुत्मदादिकैः निर्जैर्भक्तैः । दास्यभावेन सेवा संसेवा ॥ ९२ ॥ शेषेण केन वायुना च सहितैः । शेषकौ भुव्यवतीर्यापि सिषेवाते इति तयोः पृथगुक्तिः । प्रोच्यमान उच्चैर्गीयमानः । सत्वरजस्तमांसि गुणा अपि दुर्गुणाः । अतः सुगुणेत्याह । ते च ये सहाऽगतास्तृणान्ता जीवाः ॥ ९३–४ ॥ तल्लोकः तासां योग्यो लोको दत्तः । कश्च स लोकः? तल्लोकः । तस्य दशरथस्य लोक एव तल्लोकः । इतः अयुताब्दात् अग्रतः पूर्वम् । तथाहि वाल्मीकिः–**'अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यशस्वनी । पुत्रपौत्रैः परिवृता कालधर्ममुपागमत् । अन्वियाय सुमित्रा च कैकयी च यशस्विनी । धर्मं कृत्वा बहुविधं त्रिदिवे पर्यवस्थिता । सर्वाः प्रमुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च । समागता महाभागाः सर्वधर्मं च लेभिरे'** [उ.कां.९९.९५–७] इति । **'पुत्रपौत्रैः परिवृता'** इत्युपचारः । पौत्रजननात् पूर्वमेव हि कौसल्या कालधर्ममुपागमत् । तिसृभ्योऽन्यासु दशरथभार्यासु पौत्रजननापेक्षया कौसल्याऽपि पौत्रैः परिवृतोच्यते । असुरावेशेनाकार्यकरणादापाततोऽनर्हायाः, अथापि स्वरूपतोऽर्हायाः ॥ ९५ ॥ सूत्वा तु भरतम् । तुना महदिदं बलवत् सुकृतं यद् भरतजननमित्याह । अल्पं दुर्बलं च दुरितम् यद् रामाभिषेकभञ्जनम् । असुरावेशमूलत्वात् । अभिषेकभञ्जनस्य

निकृतिर्नाम सा क्षिप्ता मया तमसि शाश्वते ।
कैकयी[1] तु चलान् लोकान् प्राप्ता नैवाचलान् क्वचित् ॥ ९७ ॥

पश्चाद् भक्तिमती यस्मात् त्वयि सा युक्तमेव तत् ।
मन्थरा तु तमस्यन्धे पातिता दुष्टचारिणी ॥ ९८ ॥

सीतार्थं [2]येऽप्यनिन्दंस्त्वां तेऽपि याता महत् तमः ।
प्रायशो राक्षसाश्चैव त्वयि कृष्णत्वमागते ॥ ९९ ॥

शेषा यास्यन्ति तच्छेषा अष्टाविंशे कलौ युगे ।
गते चतुस्सहस्राब्दे तमोगास्त्रिशतोत्तरे ॥ १०० ॥

अथ ये त्वत्पदाम्भोजमकरन्दैकलिप्सवः ।
त्वया सहाऽगतास्तेषां विधेहि स्थानमुत्तमम् ॥ १०१ ॥

अहं भवः सुरेशाद्याः किङ्कराः स्म तवेश्वर ।
यच्च कार्य्यमिहास्माभिस्तदप्याज्ञापयाऽशु नः ॥ १०२ ॥

राक्षसाश्च प्रायशस्तमो याताः । शेषास्त्वयि कृष्णत्वमागते यास्यन्ति । तच्छेषाः कृष्णावतारसमयेऽपि तमो न प्राप्ताः अष्टाविंशे कलौ युगे, वैवस्वतमन्वन्तर इति शेषः । तमोगाः, भविष्यन्तीति शेषः ॥९९–१०६॥

रावणवधफलकतया देवैरृषिभिश्च चिराभिलषितत्वात् । दुर्बलं हि दुरितं बलवता सुकृतेन बाध्यते । **'धर्मो भवत्यधर्मोऽपि–'** इत्यादिस्मरणात् । तच्च दुरितं मन्थरानिकृतिभ्यां बहिश्चित्तचालनेनान्तःप्रेरणेन च बलात्कारितमिति ते एव साक्षाद्दुरितभाजने । कैकेयी तु पश्चात् आवेशापगमनानन्तरं स्वतो भक्तिमती बभूवेति युक्तं तस्याः एतावन्तं कालं क्वापि अचललोकाभावेऽपि पश्चादचललोकाप्तिरिति ॥ ९६–८ ॥ येऽपि सुराणका नामासुराः । त्वयि कृष्णत्व-मागते । मारुते च भीमत्वमागते । शेषा राक्षसाश्च प्रायशो बाहुल्येन ॥ ९९ ॥ ततोऽप्यवशिष्टा अष्टाविंशे । त्रिशतोत्तरे चतुः-सहस्राब्दे मारुते मध्वत्वमागते ॥ १००–२ ॥

---

१. **'कैकेयी'** इति क्वचित् । २. **'ये त्वनि–'**

इत्युदीरितमाकर्ण्य शतानन्देन राघवः ।
जगाद भावगम्भीर[१]सुस्मिताधरपल्लवः ॥ १०३ ॥

जगद्गुरुत्वमादिष्टं मया ते कमलोद्भव ।
गुर्वादेशानुसारेण मयाऽऽदिष्टा च सद्गतिः ॥ १०४ ॥

अतस्त्वया प्रदेया हि लोका एषां मदाज्ञया ।
हृदि स्थितं च जानासि त्वमेवैकः सदा मम ॥ १०५ ॥

इतीरितो हरेर्भावविज्ञानी कञ्जसम्भवः ।
पिपीलिकातृणान्तानां ददौ लोकाननुत्तमान् ।
वैष्णवान् सन्ततत्वाच्च नाम्ना सान्तानिकान् विभुः ॥ १०६ ॥

ते जरामृतिहीनाश्च सर्वदुःखविवर्जिताः ।
संसारमुक्ता न्यवसंस्तत्र नित्यसुखाधिकाः ॥ १०७ ॥

ये तु देवा इहोद्भूता नृवानरशरीरिणः ।
ते सर्वे स्वांशितामापुस्तन्मैन्दविविदावृते ॥ १०८ ॥

संसारमुक्ता जीवन्मुक्ता इति भावः ॥ १०७ ॥ तन्मैन्दविविदौ तौ च तौ मैन्दविविदौ चेति । तच्छब्दस्तयोः प्रसिद्धत्वसूचकः ॥ १०८ ॥

भावगम्भीरं साकूतं सुस्मितं यत्र तादृशोऽधरपल्लवो यस्य ॥ १०३ ॥ त्वं जगद्गुरुः । जगतां सद्गतिश्च गुर्वादेशानुसारिणी ॥ १०४–५ ॥ सन्तानेन सन्तततया भवन्तीति सान्तानिका मुक्तलोकाः । सन्तानशब्दात् ठञ् । **'रामाज्ञया विश्वगुरुर्विरिञ्चः स वैष्णवीमेव गतिं दिदेश । स्वानन्दसन्तानवतीमनन्तां ताभ्यः प्रजाभ्यो विभयां विशङ्काम्'** [सं.रा; उ.कां.७.४९] इति सङ्ग्रहे । अनेन **'लोकान् सान्तानिकान् नाम यास्यन्तीमे समागताः'** [उ.कां.११०.१२] इति रामायणवचनं गदितार्थम् ॥ १०६–७ ॥ तत् स्वांशिताप्रापणं च मैन्दविविदावृते । तत् तदेति वा ॥ १०८–१० ॥

---

१. **'–गम्भीरं सु–'**

असुरावेशतस्तौ तु न राममनुजग्मतुः ।
पीतामृतौ पुरा यस्मान्मम्रतुर्नच तौ तदा ॥ १०९ ॥

तयोश्च तपसा तुष्टश्चक्रे तावजरामरौ ।
पुरा स्वयम्भूस्तेनोभौ दर्प्पादमृतमन्थने ॥ ११० ॥

प्रसँह्यापिबतां देवैर्देवांशत्वादुपेक्षितौ ।
पीतामृतेषु देवेषु युद्धयमानेषु दानवैः ॥ १११ ॥

तैर्द्दत्तमात्महस्ते तु रक्षायै पीतमाशु तत् ।
तस्माद् दोषादापतुस्तावासुरं भावमूर्ज्जितम् ॥ ११२ ॥

अङ्गदः कालतस्त्यक्त्वा देहमाप निजां तनुम् ।
रामाज्ञयैव कुर्वाणो राज्यं कुशसमन्वितः ॥ ११३ ॥

विभीषणश्च धर्म्मात्मा राघवाज्ञापुरस्कृतः ।
सेनापतिर्द्धनेशस्य कल्पमावीत् स राक्षसान् ॥ ११४ ॥

रामाज्ञया जाम्बवांश्च न्यवसत् पृथिवीतळे[1] ।
उत्पत्त्यर्थं जाम्बवत्यास्तदर्थं सुतपश्चरन् ॥ ११५ ॥

तत्र हेतुमाह– असुरावेशत इति ॥ १०९–१२ ॥ अङ्गदः रामाज्ञयैव कुशसमन्वितः राज्यं कुर्वाणः कालतः देहं त्यक्त्वा निजां तनुमापेति योजना ॥ ११३ ॥ राघवाज्ञापुरस्कृतः पुरस्कृतरामाज्ञः ॥ ११४–५ ॥

प्रसह्यामृतमपिबताम् । देवांशत्वात् पिबन्तावपि देवैरुपेक्षितौ ॥ १११ ॥ तैर्देवैर्दत्तम् । ऊर्जितं बलवत्तरम् ॥ ११२–३ ॥ कल्पकालमवति । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । राघवाज्ञापुरस्कृतः । विशेष्यपूर्वपदः समासः । राघवाज्ञा पुरस्कृता येन । कल्प इति चतुर्दशमन्वन्तराणि । चतुर्युगसहस्रमित्येतत् । तत्र यावदेतत्कल्पावसानमित्यर्थः ॥ ११४ ॥ कृष्णाय कन्यादानार्हतासम्पादकं तपः सुतपः ॥ ११५ ॥

---

१. '–तले'

अथो रघूणां प्रवरः सुरार्चितः स्वयैकतन्वा न्यवसत् सुरालये ।
द्वितीयया ब्रह्मसदस्यधीश्वरस्तेनार्चितोऽथापरया निजालये ॥ ११६ ॥

तृतीयरूपेण निजं पदं प्रभुं व्रजन्तमुच्चैरनुगम्य देवताः ।
अगम्यमर्य्यादमुपेत्य च क्रमाद् विलोकयन्तोऽतिविदूरतोऽस्तुवन् ॥ ११७ ॥

ब्रह्मा मरुन्मारुतसूनुरीशः शेषो गरुत्मान् हरिजः शक्रकाद्याः ।
क्रमादनुव्रज्य तु राघवस्य शिरस्यथाऽज्ञां प्रणिधाय निर्य्ययुः ॥ ११८ ॥

स्वंस्वं च सर्वे सदनं सुरा ययुः पुरन्दराद्याश्च विरिञ्चिपूर्वकाः ।
मरुत्सुतोऽथो बदरीमवाप्य नारायणस्यैव पदं सिषेवे ॥ ११९ ॥

समस्तशास्त्रोद्धरितं हरेर्वचो मुदा तदा श्रोत्रपुटेन सम्भरन् ।
वदंश्च तत्वं विबुधर्षभाणां सदा मुनीनां च सुखं ह्युवास ॥ १२० ॥

अथो स्वर्गारोहणानन्तरम् । सुरालये स्वर्गे ॥ ११६ ॥ उच्चैः भक्त्याद्युत्कृष्टत्वेन । अगम्यमर्यादं अगम्या सीमा अवधिः यथा भवति तथा ॥ ११७ ॥ हरिजः कामः । न तु यमः । शक्रस्य पश्चादुक्तेः । क्रमादिति तारतम्यस्य चोच्यमानत्वात् । शक्रकाद्याः । कः दक्षप्रजापतिः ॥ ११८–२४ ॥

अपरया तृतीयया तन्वा, तृतीयरूपेण । निजालये विष्णुलोके ॥ ११६ ॥ अगम्यमर्यादम् । इदमित्थमिति केनाप्यगम्या मर्यादा स्थितिर्यस्य तं भगवन्तम् । अवधिर्वा मर्यादा । अनवधिकमनन्तम् । अगम्यमर्यादं पदं वा ॥ ११७ ॥ मारुतसूनुर्हनुमान् । इन्द्रकामयोर्मध्ये हरिजः कामः प्रथममागतः । पुत्रत्वादेव । तदिदं हरिज इत्यनेन सूचितम् । ततः शक्रस्ततः काद्या दक्षाद्याः उत्तममनुसृत्यावरस्य व्रजनमनुव्रजनम् । अनुव्रजने भक्तिभरितत्वमनुग्रहापेक्षित्वं च विशेषं तुनाऽह । अनुव्रज्य अस्तुवन् । अथ स्तुत्यनन्तरम् । राघवस्य 'निवर्तध्वम्' इत्याज्ञां शिरसि प्रणिपातपूर्वकं निधाय अवनतेन शिरसा स्वीकृत्य ॥ ११८ ॥ अथो इति हनुमत्कथाशेषकथारम्भार्थः । सुराणां निर्याणानन्तरमित्यानन्तर्यार्थश्च ॥ ११९ ॥ सम्भरन् लोकशिक्षार्थं स्वयमपि सदा शृण्वन् । हरेर्वचो मूलरामायणादिकम्, बदरीगतेष्वृषिषु वाचयत्सु तदपि तेषामृषीणामनुग्रहार्थमिति परस्मैभाषयाऽऽह । स्वयं तु सदा हृदये हि सम्भरते । स्वयं च तदन्तरङ्गं तेषां वदन् ॥ १२० ॥

रामाज्ञया किम्पुरुषेषु राज्यं चकार रूपेण तथाऽपरेण ।
रूपैस्तथाऽन्यैश्च समस्तसद्मन्युवास विष्णोः सततं यथेष्टम् ॥ १२१ ॥

इत्थं स गायञ्छतकोटिविस्तरं रामायणं भारतपञ्चरात्रम् ।
वेदांश्च सर्वान् सहितब्रह्मसूत्रान् व्याचक्षाणो नित्यसुखोद्भरोऽभूत् ॥ १२२ ॥

रामोऽपि सार्द्धं [1]पवमानात्मजेन स सीतया लक्ष्मणपूर्वकैश्च ।
तथा गरुत्मत्प्रमुखैश्च पार्षदैः संसेव्यमानो न्यवसत् पयोब्धौ ॥ १२३ ॥

कदाचिदीशः सकलावतारानेकं विधायाहिपतौ च[2] शेते ।
पृथक् च संव्यूह्य कदाचिदिच्छया रेमे रमेशोऽमितसद्गुणार्णवः ॥ १२४ ॥

इत्यशेषपुराणेभ्यः पञ्चरात्रेभ्य एव च ।
भारताच्चैव वेदेभ्यो [3]महारामायणादपि ॥ १२५ ॥

एवं भगवदवतारकथामुक्त्वाऽस्य ग्रन्थस्याऽप्तिमूलत्वं ज्ञापयन्नाह—इत्यशेषपुराणेभ्य इत्यादिना ॥ १२५ ॥

समस्तसद्मनि । समुदायैकवचनम् । सर्वेषु विष्णुमन्दिरेषु । त्रिकोटिरूपो हि हनुमान् । न केवलं भौमेषु हरिमन्दिरेषु । श्वेतद्वीपादिसद्मस्वपि । यथा भगवत इष्टम्, यथा च स्वस्येष्टम् ॥ १२१ ॥ मूलरामायणं गायन् । भारतसहितं पञ्चरात्रम् । ब्रह्मसूत्रैः सहिताः सहितब्रह्मसूत्राः । उद्भरः भरितः ॥ १२२ ॥ गरुत्मत्प्रमुखैरित्यनेन शेषरुद्रेन्द्राद्या अप्युदिताः । अथापि पुनर्लक्ष्मणपूर्वकैश्चेत्याह । तेन ज्ञायते स्वमूलरूपं प्रविष्टा लक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना अपि भगवदिच्छया पुनरात्मानं विभज्य लक्ष्मणादिरूपेणापि रामरूपं भगवन्तं संसिषेविरे इति । अत्र चतुर्षु पादेषु चत्वारि च्छन्दांसीत्यपूर्वमिदं छन्दःसम्मेळनम् । प्रथमे ताभ्यां याभ्यां चापूर्वा जगती । द्वितीय उपेन्द्रवज्रा नाम त्रिष्टुप् । तृतीये पुनर्जगती वंशस्था नाम । तुरीये पुनरिन्द्रवज्रा नाम त्रिष्टुप् ॥ १२३ ॥ अहिपतौ च शेते, पृथक् च संव्यूह्य संविभज्य स्वपरिवारैः सह विभज्य रेमे रमते च ॥ १२४ ॥ 'एवच', 'चैव', 'तथैवच' इत्यादिकं समुदितं समुच्चयवचनमिति सम्प्रदायः । अथापि महतां वचनेषु स्वरवर्णादीनामप्यर्थविशेषो भवतीति किञ्चिदिव तत्रतत्र स प्रादर्श्यत । अपरा चात्रोपासना भवति । यत्र 'एव' इत्युच्यते तत्र 'आ+इव' इतीषत् सदृशः बिम्बरूपी भगवानुच्यते । 'च' इति प्रतिबिम्बेन जीवेन समुच्चितः । 'तथा' इति तकारेण ततो भगवानुच्यते । थकारेणान्तःस्थितो भगवानुच्यते । हीति सर्वदोषहीनः । वायिति बन्धकः । त्विति तामसानां तोदक इति बहुविधैरव्ययैरव्ययं नारायणं बहुधा चिन्तयन्तो वाक्यानि व्याहरन्ति परावर-

---

१. **'पवना–'** इति क्वचित् । २. **'–पतौ हि शे–'** ३. **'–भ्यो मूलरामा–'** इति क्वचित् ।

परस्परविरोधस्य हानान्निर्णीय तत्वतः ।
युक्त्या बुद्धिबलाच्चैव विष्णोरेव प्रसादतः ॥ १२६ ॥

बहुकल्पानुसारेण मयेयं सत्कथोदिता ।
नैकग्रन्थाश्रयात्[1] तस्मान्नाऽशङ्क्याऽत्र विरुद्धता ॥ १२७ ॥

क्वचिन्मोहायासुराणां व्यत्यासः प्रतिलोमता ।
उक्ता ग्रन्थेषु तस्माद्धि निर्ण्णयोऽयं कृतो मया ॥ १२८ ॥

एवं च वक्ष्यमाणेषु नैवाऽशङ्क्या विरुद्धता ।
सर्वकल्पसमश्चायं पारावर्य्यक्रमः[2] सदा ॥ १२९ ॥

विष्णोः प्रसादत एव ॥ १२६ ॥ अत्युपादेयत्वज्ञापनार्थं उक्तमेव विशदयति—नैकग्रन्थाश्रयादिति ॥१२७॥ निर्णयकरणे प्रयोजनमाह—क्वचिदिति । ग्रन्थेषु पुराणादिषु । अयमत्रोक्तः ॥ १२८ ॥ पारम्पर्यक्रमः

विदः । अथापि यथासम्भवं वाक्यान्वयं प्रदिदर्शयिषामः । अत्र एवेति एवमित्यर्थे । यथाऽशेषपुराणेभ्य एवं पञ्चरात्रसंहिताभ्यश्च सत्कथा निर्णीय । यथा वेदेभ्य एवं भारताच्च महारामायणाच्च । अथच यान्यप्रमाणतया परैः परित्यक्तानि तेभ्यः पञ्चरात्रेभ्य एवेति प्रामाण्यमवधारयत्येवकारेण । सप्तविद्यासु सच्छास्त्रेषु परिगणितेभ्यः, अत एव प्रमाणतमेभ्यः पञ्चरात्रेभ्य एव । संहिताबाहुल्यात् पञ्चरात्रेभ्य इति बहुवचनम् । एवमस्य विशेषतो भारतार्थनिर्णयाय प्रवृत्तत्वात् भारतादेव सर्वाः कथा निर्णीयेति भारतस्य प्राधान्यमवधारयति । महारामायणमिति मूलरामायणम् ॥ १२५ ॥ हानात् परिहारं विधाय, तत्वतः यथावत् तत्वं इदमित्थमिति निर्णीय अनेकग्रन्थोपबृंहणेन मयेयं सत्कथोदिता । निर्णयस्य युक्तिमूलम् । युक्तेर्बुद्धिबलम् । तस्यापि मूलं विष्णोरेव प्रसादः । केवलं तस्यैव स्वगुरुत्वात् । प्रसादत एव च । न कस्यापि स्वशक्तिर्नाम । अत एव सती निर्दोषा भगवतो भगवद्भक्तानां च कथा । सर्वशास्त्रमथनेन निर्णीतत्वात्, भगवदनुग्रहमूलत्वाच्च । **'अष्टादशपुराणानां व्याकर्ता तु भवेन्मनुः'** [पा.खं.११५.९७] इति पाद्मे । मनुरिति वायुः । **'ते वायवे मनवे बाधिताय'** इति हि श्रुतिः । संसारबाधितैः शरणमितो बाधित उच्यते । व्याकर्ता तु सामस्त्येन विशेषार्थव्याकरणसमर्थः । मनुस्तु वायुरेव, नान्यस्तादृश इत्यर्थः ॥ १२६–७ ॥ कथासु पुंव्यत्यासः कालव्यत्यासश्च उक्तः । व्यत्यस्ता कथेत्येतत् । क्वचिद् ग्रथने प्रतिलोमता चोक्ता कथिता । । पूर्वापरीकारेणापरपूर्वीकारेण च क्रमव्यत्यासः प्रतिलोमता । सप्तसु प्रथमाया विहितत्वात् तृतीयार्थे वा प्रथमा– असतां मोहाय सत्कथा व्यत्यासेन प्रतिलोमतया चोक्ता ॥ १२८ ॥ वक्ष्यमाणेषु भारतादिकथासन्दर्भेषु च यत्र व्यत्यासप्रातिलोम्यादि दृश्यते । तत्राप्येवं निर्णयो मया कृतः ।

---

१. **'–श्रया तस्मा–'**

२. **'पारम्पर्यक्रमः'** । वे.ती.पाठोऽपि तथैवेति भाति ।

पुंव्यत्यासेन चोक्तिः स्यात् पुराणादिषु कुत्रचित् ।
कृष्णामाह यथा कृष्णो धनञ्जयशरैर्हतान् ॥ १३०॥

शतं दुर्य्योधनादींस्ते दर्शयिष्य इति प्रभुः ।
भीमसेनहतास्ते हि ज्ञायन्ते बहुवाक्यतः ॥ १३१॥

विस्तारे भीमनिहताः सङ्क्षेपेऽर्ज्जुनपातिताः ।
उच्यन्ते बहवश्चान्ये पुंव्यत्याससमाश्रयात् ॥ १३२ ॥

विस्तारे कृष्णनिहता बलभद्रहता इति ।
उच्यन्ते च क्वचित् कालव्यत्यासोऽपि क्वचिद् भवेत् ॥ १३३ ॥

यथा सुयोधनं भीमः प्राहसत् कृष्णसन्निधौ ।
इति वाक्येषु बहुषु ज्ञायते[१] निर्ण्णयादपि ॥ १३४ ॥

सृष्ट्यादिपारम्पर्यक्रमः । सर्वकल्पसाधारण इति सम्बन्धः ॥ १२९ ॥ क्वचिद् व्यत्यास उक्त इत्युक्तम् । तत्प्रकारं लेशतो दर्शयति– पुंव्यत्यासेनेति ॥ १३०–१ ॥ पुंव्यत्याससमाश्रयात् अन्ये बहवश्च ॥१३२॥ विस्तारे कृष्णनिहताः बलभद्रहता इति, सङ्क्षेप इति शेषः, क्वचिदुच्यन्ते ॥ १३३–४ ॥

तस्मादत्रोक्तेषु भारतरामायणादिविरुद्धता नाऽशङ्क्या । पारावर्यक्रमः क्रमिकः पूर्वापरीभावः ॥ १२९ ॥ कृष्णामाह यथा कृष्णः । अन्यत्र च–**'ततो दुर्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः । निष्ठामापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि'** [उ.प.५.१०] इति भारते । यथा वा–**'इत्युक्त्वा राक्षसीं सीतां ग्रसितुं वीक्ष्य चोद्यताम् । श्रीरामः खड्गमुद्यम्य नासाकर्णौ प्रचिच्छिदे'** [उ.खं.२४२.२४६] इति पाद्मे । राक्षसीं शूर्पणखाम् ॥ १३०–१ ॥ एवमन्ये च पुंव्यत्यासमाश्रित्योच्यन्ते । तद् यथा–'विस्तारे कृष्णनिहताः' इत्यादि । यथा वा बलभद्रं प्रति कौरवाः–**'स्थित्युत्पत्तिलयानां त्वमेको हेतुर्निराश्रयः । लोकान् क्रीडनकानीश क्रीडतस्ते वदन्ति हि'** [भाग.१०.१९.४६] इत्यादि ॥ १३२–३ ॥ निर्णयात् उपक्रमादिसमाख्यादिलिङ्गात् । निर्णयात् निर्णयग्रन्थादिति च । अथ निर्णयादपि भारतार्थविनिर्णयात् भागवतादपि । तथाहि भागवते–**'जहास भीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियो भूपाश्च केचन । निवार्यमाणा अप्यङ्ग राज्ञा कृष्णानुमोदिताः'**[१०.८४.४] इति । अन्यत्र च बहुषु निरवकाशवाक्येषु । अनिर्णयावस्थायां ततः दुर्योधनापहसात् पूर्वं

---

१. 'ज्ञायन्ते'

अनिर्ण्णये तु कृष्णस्य पूर्वमुक्ता[1] गतिस्ततः ।
व्यत्यासास्त्वेवमाद्याश्च प्रातिलोम्यादयस्तथा ॥ १३५ ॥

दृश्यन्ते भारताद्येषु लक्षणग्रन्थतश्च ते ।
ज्ञायन्ते बहुभिर्वाक्यैर्न्निर्ण्णयग्रन्थतस्तथा ॥ १३६ ॥

तस्माद्[2] विनिर्ण्णयग्रन्थानाश्रित्यैव च लक्षणम् ।
बहुवाक्यानुसारेण निर्ण्णयोऽयं मया कृतः ॥ १३७ ॥

उक्तं लक्षणशास्त्रे च कृष्णद्वैपायनोदिते ।
'त्रिभाषा[3] यो न जानाति रीतीनां शतमेव च ॥ १३८ ॥

'व्यत्यासादीन् सप्त भेदान् वेदाद्यर्थं तथा वदेत् ।
स याति निरयं घोरमन्यथाज्ञानसम्भवम्' ॥ १३९ ॥

ततः हासकालात् पूर्वम् ॥ १३५ ॥ भारताद्येषु दृश्यन्ते । ते च व्यत्यासप्रातिलोम्यादयः । लक्षणग्रन्थतः, बहुभिर्वाक्यैः ग्रन्थान्तरगतैः बहुभिर्वाक्यैः, तथा निर्णयग्रन्थतः निर्णयग्रन्थादपि, ज्ञायन्ते व्यत्यासादय इति ज्ञायन्ते ॥ १३६–७ ॥ लक्षणग्रन्थानाश्रित्य विनिर्णयग्रन्थादीन् (च) आश्रित्य निर्णयः कृत इत्युक्तम् । विनिर्णयग्रन्थाद्यपेक्षा निर्णयस्य कुत इत्यत आह–उक्तमिति ॥ १३८ ॥ तथा वदेत् स्वमनीषया वदेत् ॥ १३९–४० ॥

कृष्णस्य ततः इन्द्रप्रस्थात् द्वारकां प्रति गतिरुक्तेति दृश्यते । यत्र कालादिनिर्णयमविवक्षित्वा केवलं सम्मुग्धतया कथा निरूप्यते तादृशश्च ग्रन्थोऽनिर्णयपदेनोच्यते । तथाहि भारते–**'गते द्वारावतीं कृष्णे सात्वतप्रवरे नृप । एको दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः । तस्यां सभायां दिव्यायामूषतुस्तौ नरर्षभौ'** [स.प.४५.४८] इति । बहुभिश्च निरवकाशैश्च वाक्यैः ॥ १३४–६ ॥ व्यत्यासादीनां लक्षणशास्त्रं चाऽश्रित्यैव ॥ १३७ ॥ समाधिभाषा दर्शनभाषा गुह्यभाषा चेति त्रिभाषाः । यथा वर्तते तथा कथ्यते सा समाधिभाषा । यथा दृश्यते मन्दद‍ृशाम्, यथा वा कथितमन्यदर्शनेषु तथा कथ्यते सा दर्शनभाषा । अन्यदेव कथ्यते निगूढमन्यदेवाभिप्रेयते सा गुह्यभाषा । शतं रीतयः का इत्यन्वेष्टव्यं भवति । शतमिति बहुत्ववचनं वा ॥ १३८ ॥ व्यत्यासादयः सप्त भेदा वक्ष्यन्ते । तथाऽपि त्रिभाषादीनामज्ञानेऽपि

---

१. 'पूर्वमुक्त्वा' २. 'तस्माद्धि निर्णय–' २. 'त्रिभाषां यो–'

इत्यन्येषु च शास्त्रेषु तत्रतत्रोदितं बहु ।
'व्यत्यासः प्रातिलोम्यं च गोमूत्री प्रघसस्तथा ॥ १४० ॥

'उक्षणः सुधुरः साधु[१] सप्त भेदाः प्रकीर्त्तिताः' ।
इत्यादि लक्षणान्यत्र नोच्यन्तेऽन्यप्रसङ्गतः ॥ १४१ ॥

अनुसारेण तेषां तु निर्ण्णयः क्रियते मया ।
तस्मान्निर्ण्णयशास्त्रत्वाद् ग्राह्यमेतद् बुभूषुभिः ॥ १४२ ॥

इतीरिता रामकथा परा मया समस्तशास्त्रानुसृतेर्भवापहा ।
पठेदिमां यः शृणुयादथापि वा विमुक्तबन्धश्चरणं हरेर्व्रजेत् ॥ १४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीमहाभारततात्पर्य्यनिर्ण्णये श्रीरामचरिते श्रीरामस्वधामप्रवेशो नाम[२]
नवमोऽद्ध्यायः

—०—

[आदितः श्लोकाः– ८७८+१४३=१०२१]

इत्यादिलक्षणानि । इत्यादीनां व्यत्यासादीनां लक्षणानि अत्र अस्मिन् ग्रन्थे नोच्यन्ते । अन्यप्रसङ्गतः । श्रीनारायणावतारकथाप्रसङ्गान्निमित्तात् ॥ १४१ ॥ तेषां लक्षणग्रन्थादिनिर्णायकशास्त्राणाम् । बुभूषुभिः श्रेयोऽर्थिभिः ॥ १४२ ॥ [३]श्रीनारायणकथामुक्त्वोपसंहरति– इतीति ॥ १४३ ॥

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां श्रीवेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां
तात्पर्यदीपिकायां नवमोऽध्यायः

—०—

वेदाद्यर्थं वदेत् । न जानाति च वदेच्च वेदार्थमिति क्रियासमुच्चये चः ॥ १३९ ॥ व्यत्यासोऽनेकविधः– पुंव्यत्यासः, कालव्यत्यासः, देशव्यत्यासः, कथाव्यत्यास इति । व्युत्क्रमेण कथनं प्रातिलोम्यम् । गोमूत्रमिव वक्रगत्या निरूपणसरणिर्गोमूत्री । अन्तराऽन्तरा कथाभागं विसृज्य निरूपणं प्रघसः । कथाभागः प्रघस्यत इति । घस् अदने । पाणिनीयास्तु अदधातोरेव घस्लादेशं मन्यन्ते । प्राद्यत इति प्रघस इति । **'घञपोश्च'** [अ.सू.२.४.३८], **'घासः**

१. **'साधुः'** २. **'उत्तरकाण्डकथानिरूपणं नाम'** ३. **'श्रीरामकथामुक्त्वोपसंहरति'** इति पाठः स्वरसः ।

प्रघसः' इति हि पाणिनिनयः । सर्वशास्त्रविरुद्धार्थकथनं प्रघस इत्यपि वदन्ति । गन्धोदकस्य प्रोक्षणमिव कथाया लेशतो निरूपणमुक्षणः । उक्ष सेचने । अंशतः प्रामाण्यमुक्षण इत्यपि वदन्ति । अपेक्षितस्य समग्रस्य निरूपणं सुधुरः । समाधिभाषया सम्यङ् निरूपणं साधु । इत्यादि तत्रतत्रोदितम् । तेषां लक्षणवाक्यानि नोद्ध्रियन्ते । अन्य-प्रसङ्गेन ग्रन्थबाहुल्यभयादिति ॥ १४०–१ ॥ बुभूषुभिः श्रेयस्कामैः । ज्ञानकामैरित्येतत् ॥ १४२ ॥ परा रामकथा । रामकथापरा वेयं कृतिरितीरिता । समस्तशास्त्रानुसृतेः सर्वशास्त्राण्यनुसृत्य । पठेदर्थावधारणपूर्वकम् । अथवा यः स्वय-मसमर्थः पुनरर्थग्रहणे गुरुमुखतः शृणुयादपि ॥ १४३ ॥

अनधीतव्याकरणा
अनपाश्रितसत्तर्कप्रावरणाः ।
त्यक्तनिरुक्तशरणा अच्छन्दःस्वच्छाभरणा
अनासादितभगवत्करुणाः क्षिपन्तु नास्मिन् स्वकां नासाम् ॥ ✽ ॥

चपला शब्दैकरणा
अनुपासितसद्गुरुश्रीचरणाः ।
धिषणोपमितोरणा विवश्चितान्तःस्फुरणाः
खेलातरुणाः करुणापात्रं न्यस्यन्तु नास्मिन् वृथा स्वनासाम् ॥ ✽ ॥

आचार्यगोविन्दकृते
श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयस्य ।
निर्णिक्ते व्याख्याने निर्णयभावचन्द्रिकाख्याने
प्रगतं नवमाध्यायविवरणं सतां हृदयाभरणम् ॥ ✽ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु
श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयपञ्चिकायां
निर्णयभावचन्द्रिकायां
नवमोऽध्यायः

—०—

२२-१०-१२